

LYCHNOS

ÅRSBOK FÖR IDÉ- OCH LÄRDOMSHISTORIA

ANNUAL OF THE SWEDISH
HISTORY OF SCIENCE SOCIETY

2019

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet med stöd av Vetenskapsrådet;
Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs
universitet; Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet;
Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet;
Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet;
Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.

REDAKTÖR/EDITOR

David Dunér, professor, Lunds universitet

RECENSIONSREDAKTÖR/REVIEW EDITOR

Ingrid Dunér, doktorand, Lunds universitet

REDAKTIONSKOMMITTÉ/EDITORIAL BOARD

Charlotte Christensen-Nugues, docent, Lunds universitet; Jonas
Hansson, docent, Lunds universitet; Thomas Kaiserfeld, professor,
Lunds universitet

NATIONELLT RÅD/ADVISORY BOARD

Victoria Fareld, docent, Stockholms universitet; Bosse Holmqvist,
professor emeritus, Stockholms universitet; Thomas Karlsohn,
professor, Uppsala universitet; Lena Lennerhed, professor, Södertörns
högskola; Katarina Leppänen, professor, Göteborgs universitet;
Christer Nordlund, professor, Umeå universitet; Sven Widmalm,
professor, Uppsala universitet

INTERNATIONELLT RÅD/INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Marco Beretta, professor, Università di Bologna; Annabel Brett,
professor, University of Cambridge; Sylvain Briens, professor,
Université Paris-Sorbonne; Karel Davids, professor, Vrije Universiteit
Amsterdam; Kasper Risbjerg Eskildsen, associate professor, Roskilde
Universitet; Mikael Hård, professor, Technische Universität Darmstadt;
Ludmilla Jordanova, professor, Durham University; Ellen Krefting,
professor, Universitetet i Oslo; Petteri Pietikäinen, professor, Oulun
yliopisto; Marek Tamm, professor, Tallinna ülikool; Silvia Waisse,
professor, Pontifícia Universidade Católica de São Paulo

REDAKTIONENS ADRESS/ADDRESS

Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, Lux, Box 192,
221 00 Lund, Sverige/Sweden

Innehåll

Från redaktionen	7
------------------	---

Artiklar/Articles

HENRIK LUNDBERG

Filosofin som demokratins tjänarinna.

Arne Næss förslag till reform av examen philosophicum
ur ett kultursociologiskt perspektiv 11

Abstract: Philosophy as the handmaid of democracy.

Arne Næss's project to reform examen philosophicum
in a cultural sociological perspective

ANTON JANSSON

Om ateismens rörelse genom lokal organisering.

Fallet Göteborg 35

Abstract: On the movement of atheism through local organization
– the case of Gothenburg

Tema/Thematic Issue: Latin America and Europe

HJALMAR FORS & SILVIA WAISSE

Introduction: Subtle flows. De-centred knowledge
exchanges between Latin America and Europe 61

LILIANA SCHIFTER

Cacao (*Theobroma cacao* L.) as medicine
in New Spain and Europe, 1500s–1600s 71

RAPHAEL UCHÔA	
Contextualising the “American race” in the Atlantic: the case of Carl von Martius and his German and Iberian sources	91
JAIME E. BORTZ	
Transit of knowledge and de-centred science: the journeys of the Swedish physician Ernst Georg Åberg	111
DANIEL NORMARK	
Mobilising skill and making skill mobile: Crafoord’s surgical tours in South America, 1950–1965	127
CARLOS HAAG	
The English hunger for desolate places: The Royal Society Mato Grosso Expedition, 1967–1969	151
SILVIA WAISSE & MOTZI EKLÖF	
Homeopathy in Sweden and Brazil, 1880–1930: ‘golden ages’ with radically different implications	175
CRISTIANA LOUREIRO DE MENDONÇA COUTO & ANA MARIA ALFONSO-GOLDFARB	
Coffee—riches and sorrows: how diseases and pests contributed to science, technology and innovation at the turn of the twentieth century in São Paulo, Brazil	199
Miscellanea	
INGEMAR OSCARSSON	
Filosofen i burspråket. Kring traditionen rörande Descartes sista bostad	215
GÖRAN SONESSON	
Three visits to the earthly city of the Enlightenment philosophers	247

Avhandlingsrecensioner/Dissertation Reviews

- Annelie Drakman: *När kroppen slöt sig och blev fast. Varför åderlåtning, miasmateori och klimatmedicin övergavs vid 1800-talets mitt* (Anne Kveim Lie) 259
- Johan Gärdebo: *Environing technology. Swedish satellite remote sensing in the making of environment, 1969–2001* (Edward Jones-Imhotep) 265
- Chris Haffenden: *Every man his own monument. Self-monumentalizing in Romantic Britain* (Samantha Matthews) 272
- Petter Hellström: *Trees of knowledge. Science and the shape of genealogy* (John Tresch) 279
- Jimmy Jönsson: *Den biologiska vändningen. Biologi och skogsvård 1900–1940* (Erland Mårald) 287
- Synne Myrebøe: *Kultiveringens politik. Martha Nussbaum, antiken och filosofins praktik* (Victoria Fareld) 294
- Valgerður Pálmadóttir: *Perplexities of the personal and the political. How women's liberation became women's human rights* (Clare Hemmings) 301
- Tomas Wedin: *The aporia of equality. A historico-political approach to Swedish educational politics 1946–2000* (Anders Burman) 306

Bokrecensioner/Book Reviews

- Ronny Ambjörnsson & Mohammad Fazlhashemi: *Visdomens hus. Muslimska idévärldar 600–2000* (Pernilla Myrne) 315
- Mats André, Thomas Lindkvist, Ingmar Söhrman & Katharina Vajta (red.): *Cultural borders of Europe. Narratives, concepts and practices in the present and the past* (Rebecka Lettevall) 317
- Annika Berg: *De samhällsbesvärliga. Förhandlingar om psykopati och kverulans i 1930- och 40-talens Sverige* (Jan Eric Olsén) 319
- Björn Billing: *Utsikt från en bergstopp. Jean-Jacques Rousseau och naturen* (Alfred Sjödin) 322
- Anders Burman & Lena Lennerhed (red.): *Samtider. Perspektiv på 2000-talets idéhistoria* (Henrik Brissman) 324

Lærke Maria Andersen Funder, Troels Myrup Kristensen & Vinnie Nørskov: <i>Classical heritage and European identities. The imagined geographies of Danish classicism</i> (Matthew Norris)	326
Hanna Hodacs, Kenneth Nyberg & Stéphane van Damme (red.): <i>Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge</i> (Gunnar Broberg)	331
Kurt Johannesson & Hans Helander: <i>Johannes Magnus – Goternas och svearnas historia</i> (Astrid Nilsson)	332
Peter Josephson & Thomas Karlsruhn (red.): <i>Universitetets gränser</i> (Anton Jansson)	334
Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.): <i>Kunskap i rörelse. Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället</i> (Jacob Orrje)	336
Dominick LaCapra: <i>Understanding others. Peoples, animals, pasts</i> (Bruno Hamnell)	338
Julius Lagerheim: <i>Minnen från mitt vistande i Afrika. Marocko 1831 och 1832</i> (David Dunér)	340
Lena Lennerhed: <i>Kvinnotrubbel. Abort i Sverige 1938–1974</i> (Valgerður Pálmadóttir)	342
Bo Lindberg: <i>Den akademiska läxan. Om föreläsningens historia</i> (Svante Nordin)	345
Carl von Linné: <i>Miracula insectorum</i> (David Dunér)	347
Anders Lundgren: <i>Kunskap och kemisk industri i 1800-talets Sverige</i> (Ingemar Pettersson)	348
Leos Müller: <i>Sveriges första globala århundrade. En 1700-talshistoria</i> (Joachim Östlund)	351
Erland Mårald, Camilla Sandström & Annika Nordin m.fl.: <i>Forest governance and management across time. Developing a new forest social contract</i> (Jimmy Jönsson)	353
Christer Nordlund: <i>Vetandets världar. Texter om vetenskap, kultur och historia</i> (Thomas Kaiserfeld)	355
Heike I. Petermann, Peter S. Harper & Susanne Doetz (red.): <i>History of human genetics. Aspects of its development and global perspectives</i> (Christer Nordlund)	357
Jan Romgard: <i>Polarforskaren som strandade i Kina. Johan Gunnar Andersson & de svenska Asienexpeditionerna</i> (David Dunér)	359
Hans Ruin: <i>Being with the dead. Burial, ancestral politics, and the roots of historical consciousness</i> (Mårten Björk)	362
Notiser och meddelanden/Notes and communications	365

Från redaktionen

Lychnos (λύχνος) betyder lampa på klassisk grekiska. Särskilda lampfester, *lychnapsia*, antas ha hållits under romersk tid vid den egyptiska gudinnan Isis födelsedag den 12 augusti. Herodotos berättar i sin *Historia* om de lampfestivaler som firades i det som numera heter Sa el-Hagar i västra Nildeltat: ”När de samlar sig i staden Saïs till offerfester, tänder de alla under en viss bestämd natt en massa lampor runt omkring husen. Lamporna är skålar, som fyllts med salt och olja, och ovanpå flyter vecken. Det brinner så hela natten, och festens namn är lampfesten. De egypter, som inte finner sig till denna allmänna fest, passar ändå noga på den natt, då offerfesten pågår, och tänder även själva allesammans sina lampor, och på det sättet brinner det inte bara i Saïs utan över hela Egypten. Men varför denna natt blir upplyst och hedrad, därom berättas en helig sägen.” (2.62) Dessa ljushögtider var ett sätt att hedra de döda, varvid de vecka lampflammorna anspelade på själens flyktighet. Modergudinnan Isis, som förknippades med döden och de döda, försökte återföra sin bror och make, fruktbarhetsguden Osiris, till livet. *Isis* heter också den tidskrift för vetenskapshistoria som började ges ut 1913 av George Sarton. År 1936 grundades därtill en årsbok med namnet *Osiris*. Samma år kom första årgången av *Lychnos*, grundad av Johan Nordström, som var god vän med Sarton. Den nya årsboken för idé- och lärdomshistoria fick redan för sitt första nummer oljelampan som symbol – inpräglad i guld på det mörkblå bandets framsida – anspelande på ljuset och lampfesten tillägnad Isis och Osiris.

Lychnos, årsboken för idé- och lärdomshistoria, fyller en viktig funktion för att samla forskare i Sverige inriktade mot tankarnas och idéernas historia, kunskapens, lärdomens, vetenskapens, medicinens och teknikens historia, de politiska, sociala, religiösa, estetiska och humanistiska idéernas historia. Den samlar idéhistoriker i Göteborg, Lund, Stockholm, Umeå, Uppsala och på andra håll i Sverige och i världen. Ett stort tack till den föregående redaktionen i Göteborg, Katarina Leppänen och Karolina Enquist Källgren, som förvaltat *Lychnos* väl under de gångna tre åren. Under de kommande tre har redaktionen sitt huvudsäte i Lund, vid avdelningen för idé- och lärdomshistoria. Redaktionen ämnar fortsätta arbetet med att stärka *Lychnos* som vetenskaplig tidskrift. Förutom den lokala

redaktionskommittén och det nationella rådet med representanter från de idéhistoriska institutionerna i landet, har bland annat till detta nummer den internationella redaktionskommittén revitaliserats och kompletterats. I vanlig ordning kommer redaktionen ta emot spontant inskickade forskningsartiklar, men också ge plats för temasektioner. I detta nummer har Hjalmar Fors och Silvia Waisse samlat ett antal forskare kring temat Latinamerika och Europa, med särskilt fokus på de transnationella utbyten och kontakter som historiskt har skett mellan kontinenterna. Det handlar inte bara om kakao och kaffe, utan också kunskaper, erfarenheter och idéer. *Lychnos* har alltjämt även en avdelning ”Miscellanea” för friare essäer och forskningsöversikter. En särskilt viktig uppgift för en årsbok för idé- och lärdoms historia i Sverige är att bevaka utgivningen av ny forskningslitteratur, inte minst opponenternas granskningar av nya avhandlingar i idé- och lärdoms historia i Sverige. Till uppdraget hör även att bevaka den litteratur som produceras inom ämnet i Sverige, av svenska idéhistoriker, men också av annan svensk eller internationell litteratur som berör svensk idéhistoria. Som vi ser det har också *Lychnos* en uppgift att introducera nya strömningar och tendenser inom den internationella forskningen och hålla ögonen på den litteratur som görs inom intellektuell historia, vetenskapshistoria, teknikhistoria och angränsande forskningsområden utanför den svenska universitetsvärlden.

Herodotos talade också om lamptändningstiden, den tid på dygnet vid mörkrets inbrott då oljelamporna tändes. På 400-talet inom kristen liturgi var *Lychnikon* tiden för att tända lamporna vid vesper, tidebönen vid solnedgången. *Lychnos* är lampan som kommer med ljuset och skingrar mörkret, ljuset som gör det möjligt att se. Ljuset är också visheten, kunskapen och lärdomen. Att förstå och uppfatta något är att vara upplyst. Homeros skriver i *Odysséen* (19.34) om Pallas Athena som går före Odysseus och hans son med en gyllene lampa som spred ett vackert sken. Ordet finns även i latiniserad form, *lychnus*. I *Om tingens natur* beskriver Lucretius tingen som ständigt behöver nytt ljus, vilket förnyas ur ljusets källa, solen: ”Du ser också nattliga ljus som finns på jorden, hängande lampor och facklor med lysande, skimrande sken och rika på sotande rök; de skyndar sig att på liknande sätt ge nytt ljus med sina lågors hjälp och ständigt, ständigt darrar deras eld och ljuset bryts inte och lämnar icke sin plats.” (5.295) *Lychnos* är lampan i mörkret.

David Dunér

Lund 1 november 2019

Artiklar / Articles

Filosofin som demokratins tjänarinna

*Arne Næss förslag till reform av examen philosophicum
ur ett kultursociologiskt perspektiv*

HENRIK LUNDBERG*

Inledning

I den tillbakablickande artikeln ”Arne Næss og Oslo-skolen i norsk filosofi” (1995) beskriver filosofen Ingemund Gullvåg hur han som ung student hösten 1945 kom i kontakt med filosofen Arne Næss och den livaktiga kretsen av unga människor omkring honom. Næss var själv ung. Bara 27 år gammal hade han 1939 utsetts till landets enda professor i filosofi vid universitet i Oslo. Gullvåg kom i kretsen runt Næss att undervisas grundligt i Næss så kallade ”saklighetslära”, en lära som så småningom skulle sätta bestående avtryck i norskt intellektuellt liv. Han utbildades, närmare bestämt, i logik, i att precisera och definiera begrepp, samt att argumentera *pro et contra*. Den unge professors torra och nyktra sätt att föreläsa – ja, hela hans ”antiretoriska” uppenbarelse – gjorde stort intryck på Gullvåg. Næss intog, säger Gullvåg, en puritansk och djupt skeptisk hållning mot all slags storvulen och överspänd retorik som även smittade av sig på vissa av hans studenter.¹ Vad var det egentligen för slags sammanhang han hade hamnat i?

På Halling-seminarene kom jeg i kontakt med kretsen av Næss-studenter. Foruten Harald Ofstad var det folk som Vilhelm Aubert, Christian Bay, Arild Haaland, Erik Rinde, Stein Rokkan, Herman Tønnessen [...]. Det var åpenbart en gjeng med skarpe hoder. Jag fikk etter hvert følelsen av at de deltok i en bevegelse. Men hva slags bevegelse? Den syntes å forfekte en skeptisisme overfor språk og tale, og dyrke en distanserende og analyserende betrakterholdning overfor slagord, ismer og bevegelser. En bevegelse mot alle bevegelser?²

* Filosofie doktor i sociologi, Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap, Göteborgs universitet, henrik.lundberg@socav.gu.se

Næss filosofiska grundsyn hade präglats av hans studievistelse i Wien under första hälften av 1930-talet då han deltog i Wienkretsens sammankomster. Hans doktorsavhandling *Erkenntnis und Wissenschaftliches Verhalten* (1936) skrevs framförallt i Wien under åren 1933–1934 och vittnar om influenser från såväl den logiska positivismen som från den amerikanska pragmatismen. I avhandlingen försökte Næss att på en radikal empiristisk grund utveckla en kunskapsteori, den så kallade ”objektivpsykologiska modellen”, som var fri från alla former av metafysiska och subjektiva inslag.³ Det var på grundval av denna skrift och ett fåtal andra publikationer som han blev professor i Oslo 1939.

Næss antimetafysiska filosofi skiljde sig från den då rådande filosofiska kulturen i Norge. Till skillnad från flera av sina föregångare på professuren var han inte intresserad av att i stor stil utveckla ett eget filosofiskt system, utan ville i stället arbeta nära vardagslivets och de empiriska vetenskapernas frågeställningar. I installationsföreläsningen från 1939, ”Filosofiens oppgave”, vänder han sig särskilt mot en typ av filosofi som han kallade ”katederfilosofi”.⁴ Denna kännetecknas av att lösningar på högst generella filosofiska problem framställs i form av oklara och abstrakta system som tillskrivs en hög grad av a priorisk säkerhet. En sådan tilltro till de egna resultatens säkerhet hade de empiriska vetenskaperna på det stora hela redan lämnat bakom sig, menade han.⁵ I likhet med de logiska positivisterna nöjde sig Næss med mer modesta anspråk för filosofin. Han ville att de filosofiska metoderna och problemen skulle utvecklas i relation till de empiriska vetenskapernas landvinningar. Utgjorde Næss och hans krets en rörelse mot alla rörelser? På ett sätt gjorde de det. De intog, precis som Gullvåg säger, en distanserad betraktarposition i förhållande till samtida -ismer och rörelser. Men de hade också ett eget självständigt budskap. De propagerade för idén att saklig argumentation skulle bilda grundvalen för det offentliga politiska samtalet i Norge under efterkrigstiden. Deras verksamhet syftade till inget mindre än att vaccinera allmänheten och unga norska akademiker från att förledas av det slags propaganda och osakliga argumentation som det nära förflutna hade visat så många prov på. Studenterna skulle, menade de, fostras i en ”saklighetens etik” och tränas i att bekämpa ”mistydning og fanatisme” i det offentliga samtalet.⁶

Næss ville kombinera utbildning i logiska färdigheter med utvecklandet av ett socialt engagemang hos studenterna. Till skillnad från de logiska positivisterna ansåg han inte att värdefrågor var meningslösa, utan att de mycket väl kunde göras till föremål för sakliga diskussioner. Såväl universitetet som utbildningsväsendet i stort måste, hävdade han, ta större ansvar när det gäller att diskutera värde- och affekt-laddade frågor på ett sakligt sätt: ”Spørsmål om etisk vurdering begynner i vårt århundre å kunne

behandles saklig, og det hører til Universitetets og skolens område å gjøre en innsats her”. Risken med att hålla värdefrågor utanför universitetets eller skolans värld var att människor kunde utveckla en likgiltighet för ”etiske, sosiale og politiske spørsmål, eller henfaller til sterkt usaklige bevegelser, sekter og klikker som har mer eller mindre blind tro på visse ’hellige’ skrifter, religiøse, politiske eller til og med ’vitenskaplige’”.⁷ Det andra världskrigets barbari hade, menade Næss, visat hur otillfredsställande den logiska positivismens syn på värdefrågor var i praktiken. Även om det kanske inte går att ge något slutgiltigt svar på värdefrågor, går det inte att heller skjuta dem ifrån sig med hänvisning till att de på ett teoretiskt plan är olösliga.⁸ Deras betydelse för samhällslivet och kulturen är av sådan art att de helt enkelt måste underkastas en saklig och rationell behandling. Næss ville bland annat att studenterna inom filosofiämnet skulle uppmuntras till att engagera sig i frågor som rörde fred och internationell säkerhet, minskandet av sociala spänningar mellan samhällsgrupper, samt utjämnandet av sociala skillnader. Utrustade med logiska färdigheter och ett kyligt sinnelag skulle de kunna gripa sig an dessa för det norska efterkrigstidssamhällets brännande frågor. Næss, som själv hade varit aktiv i motståndsrörelsen, betraktade en sådan inriktning på studier i filosofi och humaniora som ett sätt att med fredliga medel fortsätta den kamp för liberala värden och demokrati som hade kännetecknat den norska motståndsrörelsen.⁹

Næss ansåg att de båda temana logiska färdigheter och socialt engagemang skulle rymmas inom ramen för den så kallade *examen philosophicum*. Denna är en förberedande filosofisk examen med rötter ända tillbaka till 1675, som varje norsk universitetsstudent ännu i dag avlägger innan han eller hon går vidare till studier i andra ämnen.¹⁰ När Næss blev professor 1939 bestod examen philosophicum av studier i filosofins historia, logik och psykologi och omfattade cirka en termins studier. Tanken med examen philosophicum är att den ska vara allmänbildande och förbereda för vidare universitetsstudier. Næss menade dock att den ärevördiga institutionen på hans tid hade förfallit till en tom akademisk ritual utan någon egentlig kontakt med livet utanför universitetet. Undervisningen bestod i enorma salsföreläsningar och kursen avslutades med en närmast farsartad och synnerligen lätt examination.¹¹ I och med att examen philosophicum till största del bestod i studier i filosofi hade Næss som landets enda professor i ämnet naturligt nog stor makt att påverka innehållet i denna examen. Det var också en makt som han försökte utöva. Næss genomförde stora förändringar i logikundervisningen och försökte även ersätta filosofihistoria med det nya ämnet ”Filosofi og ’nåtidsproblemer’”.¹² I slutänden blev de förändringar som föreslogs emellertid inte så genomgripande som han hade hoppats. Den mest betydelsefulla förändringen

blev införandet av saklighetsläran i logikundervisningen. Men denna kom å andra sidan, som redan har framgått, att lämna betydande spår i norskt intellektuellt liv.

I föreliggande artikel undersöks, utifrån Jeffrey Alexanders kultursociologiska teori om kulturella trauman, hur Næss okonventionella förslag till reform av examen philosophicum kan betraktas som ett sätt att på utbildningsområdet bearbeta det trauma som kriget och ockupationen innebar för det norska folket. Jag intresserar mig i synnerhet för vilka lärdomar som Næss menade borde dras av kriget för utbildningsområdets vidkommande. Logik och socialt engagemang blev för Næss och hans krets de medel, eller det frälsande budskap, med hjälp av vilka demokratin skulle säkras för framtiden. Næss reformplaner mötte emellertid motstånd från en annan krets av intellektuella, de konservativa tänkarna i den så kallade *Annen front* (Den andra fronten). De intellektuella i Den andra fronten hade väsentligen en annan syn på hur traumat efter kriget och ockupationen skulle bearbetas. När Næss och hans krets, den så kallade Oslo-skolan, ville orientera undervisningen i filosofiämnet inför examen philosophicum i riktning mot bland annat samhällsvetenskaperna ville Den andra frontens anhängare i stället slå vakt om en traditionell förståelse av ämnet. I artikeln kontrasteras dessa två olika synsätt med varandra. Det övergripande syftet är att med hjälp av kultursociologisk teori bidra till en förståelse av hur kulturella trauman via olika meningsskapande narrativ kan påverka ett lands universitetsfilosofi och dess intellektuella liv.

I det följande redogörs först för Alexanders teori om kulturella trauman. Därefter kommer jag att utgå från hans teori för att visa hur Næss, men även Den andra fronten, försökte att på utbildningsområdet bearbeta upplevelserna av kriget och ockupationen. Avslutningsvis dras några paralleller mellan Næss och den danske filosofen Jørgen Jørgensen, som var professor i filosofi i Köpenhamn 1926–1964. Om Næss var efterkrigstidens stora norska filosof, intog Jørgensen samma framskjutna position i Danmark. Jämförelsen mellan Jørgensen och Næss tjänar till att illustrera på vilket sätt det kulturella traumat, som kriget och ockupationen innebar, kunde bearbetas. En sådan jämförelse är av särskilt intresse eftersom både Norge och Danmark anfölls och invaderades samma dag, den 9 april 1940. I båda länderna varade även ockupationen fram till krigsslutet i maj 1945.

Kulturella trauman

Ett kulturellt trauma inträffar, säger Alexander, när medlemmar av ett socialt kollektiv erfar att de har utsatts för en extraordinär händelse som efterlämnar outplånliga spår i gruppens kollektiva medvetande. Händel-

sen kommer från den stunden att prägla gruppens minnen, men även förändra dess identitet på ett oåterkalleligt sätt.¹³ Krig och ockupation torde vara typexemplet på omvälvande händelser som kan resultera i kulturella trauman. När Norge ockuperades av Tyskland den 9 april 1940 fick detta stora konsekvenser för hela den norska befolkningen. Ockupationen gav, säger Hans Fredrik Dahl och Guri Hjeltnes, tillvaron i Norge en tyngd och ett allvar som kom att prägla den mentala horisonten för lång tid framöver.¹⁴

Alexander understryker att omvälvande händelser i sig själva inte skapar kulturella trauman. Han varnar i själva verket för ett så kallat naturalistiskt felslut. Ett kulturellt trauma ska inte förstås som en automatisk konsekvens av att ett kollektiv har utsatts för omstörtande händelser. Det kulturella traumat uppstår först när kollektivet upplever att lidandet påverkar deras identitet. Lidandet måste i själva verket erfaras som en kulturell kris, som påverkar människors upplevelse av vilka de är som kollektiv, hur de tolkar sin historia och hur de bedömer vart de är på väg. Den kulturella krisen innebär att kollektivets förmåga till meningsskapande i termer av tilltro till gemensamma normer och värden för tillfället mer eller mindre har satts ur spel. För att ett kulturellt trauma ska uppstå krävs också att vissa individer reser anspråk på att inför andra medlemmar i kollektivet kunna förklara vad den omvälvande händelsen beror på, vad den innebär och vilka konsekvenser den kommer att föra med sig, samt hur liknande händelser ska kunna undvikas i framtiden. Traumat måste, med andra ord, tolkas genom ett övergripande och sammanhängande narrativ. Det är, säger Alexander, med offentligt resta anspråk på att kunna ge en sådan uttolkning av en händelse som den kulturella konstruktionen av ett kulturellt trauma tar sin början.¹⁵

I det moderna samhället är det ofta intellektuella som reser anspråk på att utlägga den kulturella betydelsen av ett trauma.¹⁶ Intellektuella besitter förmågan att skapa effektfulla narrativ med hjälp av vilka kollektivets medlemmar kan skapa en ny ordning och mening för sig själva i den kulturella kris de för tillfället genomlever. Narrativen är meningsskapande. För att narrativen ska kunna övertyga medlemmarna, måste de tillika berättas och iscensättas på ett sådant sätt att de erbjuder ett frälsande budskap med hjälp av vilket den rådande krisen kan avhjälpas. Ett viktigt inslag i narrativen är, säger Alexander, att de identifierar en binär opposition mellan ont och gott respektive heligt och profant. Narrativen pekar på vad som har gått fel i samhället och kulturen och hur detta onda ska åtgärdas för att framtiden återigen ska kunna te sig ljusare.¹⁷ När de binära oppositionerna sätts in i ett temporalt skeende skapas en övergripande berättelse, ett narrativ, om hur det onda har uppstått, utvecklats och hur det ska bekämpas.

Næss distinktion sakligt/osakligt utgjorde en motsvarighet till de, enligt Alexander, universella kulturella kategorierna heligt/profant respektive ont/gott. Næss lanserade, menar jag, ett narrativ enligt vilket det onda, det vill säga ett osakligt och emotionellt språkbruk som ledde till orubbliga övertygelser, var en starkt bidragande orsak till krig och ideologiska spänningar i samhället. Detta onda kunde avhjälpas bara genom att människor utbildades till att föra sakliga och upplysta diskussioner. Næss saklighetslära blev därför hans huvudsakliga frälsande budskap som han försökte nå ut till den norska allmänheten med. Den andra frontens kodning av distinktionerna heligt/profant respektive ont/gott bestod i stället i motsatsparet naturalism/icke-naturalism. Det var naturalismen som Den andra fronten utgjorde en front mot. Deras frälsande budskap var att vi måste röra oss bort från ett naturalistiskt tänkande och bland annat återupprätta naturrättstänkandet i Västerlandet. Det värde som kriget och ockupationen hotade, och som både Næss och Den andra fronten ville värna, var det öppna och demokratiska samhället. Det kulturella traumat bestod framförallt i att detta fundamentala värde var hotat.

Intellektuella tillhör ofta bestämda sociala grupper, så kallade ”bärargrupper” (*carrier groups*). I ett modernt differentierat samhälle finns det, menar Alexander, flera olika bärargrupper som uttolkar den traumatiska händelsens mening i enlighet med gruppens världsåskådning och värden. Bärargrupperna försöker övertyga andra samhällsgrupper om det riktiga i deras uttolkning av händelsen. De försöker därför sprida sina idéer i samhället genom till exempel olika former av iscensättningar av idéerna och tolkningarna ifråga. Bärargrupperna kan vara privilegierade grupper, såsom universitetslärare eller politiker, men även marginaliserade grupper, såsom arbetslösa eller sjuka. Grupperna kan därför skilja sig åt vad avser vilka materiella eller diskursiva resurser som står till deras förfogande när det gäller att inför andra samhällsgrupper uttolka traumats mening. Jag tolkar Næss krets, den så kallade Osloskolan, och Den andra fronten som två privilegierade bärargrupper som förde fram rivaliserande tolkningar av vilka lärdomar som skulle dras av kriget och ockupationen. Osloskolan representerade, grovt talat, det norska samhällets liberala, progressiva och sekulära krafter medan Den andra fronten utgjorde en kristen och värdekonserverativ opposition till dessa strömningar. Dessa olika tillhörigheter fick till följd att de båda lägren kom att konstruera och tolka det kulturella traumat på olika sätt.

Ett frälsande budskap – logik och socialt engagemang

När Næss tillträdde som professor i filosofi hösten 1939 fanns det redan planer från universitetsledningens sida om att reformera examen philo-

sophicum. En kommitté hade tillsatts för detta syfte i oktober 1939. Kriget satte emellertid hinder i vägen för reformen och genomförandet fick därför skjutas på framtiden. Under kriget och ockupationen fortsatte diskussionerna om revideringen av examen philosophicum i en del slutna grupper – inte minst i Næss egen krets.¹⁸ Innan den tyska ockupationsmakten stängde universitetet i Oslo i november 1943 hade Næss till exempel redan hunnit med att ändra i logikundervisningen. Efter kriget kunde Næss presentera ett detaljerat reformförslag som i modifierad form kom att ingå i den så kallade Kollegiekommitténs förslag. I det följande presenterar jag tankarna bakom Næss ursprungliga reformförslag sådant som det kommer till uttryck i framförallt ”Logikk som elementært undervisningsfag” (1941), ”Studieordning, karakter og sosial holdning” (1946), samt ”Total omlegging av de forberedende prøver?” (1946).

År 1941 utkom den första stencilerade upplagan av Næss sedermera klassiska lärobok *Endel elementære logiske emner*.¹⁹ Boken är inte främst en lärobok i logik, utan snarare i argumentationsanalys. Fokus i framställningen ligger på att precisera och definiera begrepp, skilja mellan analytiska och syntetiska satser, att göra översikter över pro- och kontraargument, skilja mellan rationell diskussion å ena sidan och förkunnelse och propaganda å den andra, samt att identifiera vanliga felkällor i resonemang. Det var i dessa konster som den unge Gullvåg drillades som nybliven student. Det var en erfarenhet som han var långt ifrån ensam om. *Endel* skulle komma att ingå i kurslitteraturen för examen philosophicum i över 40 år. Det handlar således, med Næss egna ord, om en betydande ”injeksjon av disse emner i det norske folkelegemet”.²⁰ I en intervjubok omtalar Næss perioden från 1940 till 1951 som sin ”kulturpolitiske kampanje” och menar att den i viss mån placerade honom vid den filosofiska forskningens sidolinjer.²¹ Syftet med den kulturkampanjen var, som redan framgått, att vaccinera unga akademiker mot propaganda och osaklighet. Under ockupationen framstod denna verksamhet som särskilt djärv och betydelsefull. Undervisningen i logik kom i allt större utsträckning under krigets gång att bestå i övningar om demokratisk kommunikation och demaskering av propaganda. Även om Næss i sina föreläsningar under kriget aldrig öppet kritiserade ockupationsmakten gjorde han ett medvetet urval bland de filosofer han undervisade om för att lyfta fram tankar och idéer som var betydelsefulla för motståndet.²²

Som nyutnämnd professor ställdes Næss snart inför problemet hur han på bästa sätt skulle kunna bedriva elementär undervisning i logik för samtliga universitetsstudenter. Det var även viktigt för Næss att innehållet i kursen skulle vara av relevans för den allmänna politiska debatten.²³ Den moderna symboliska logiken var alltför intrikat för att kunna läras ut inom ramen för en kort förberedande kurs i logik. Den klassiska

logiken kunde inte heller komma på fråga, eftersom den var helt och hållet överspelad av den moderna symboliska logiken. Undervisningen borde i stället, menade han, fokusera på ”grenseområdene mellom logikk og metodelære, og logikk og debattlære, som både er lett tilgjengelige og viktige”.²⁴ Modern språk- och begreppsanalys kunde i detta sammanhang erbjuda effektiva verktyg, som var till nytta för såväl den enskilde studenten som för samhället som helhet. Särskilt viktigt var att studenterna skulle tränas i att föra sakliga diskussioner: ”Studentene trenger øvelse i saklig, klar og oversiktlig fremstilling av standpunkter. De bør kjenne til den kamp som må føres mot flertydighet og mot suggesjon ved bruk av slagord og metaforer”.²⁵ I citat som detta framgår hur central distinktionen sakligt/osakligt var för Næss. Känslobetonade slagord och suggestivt språkbruk var hans intellektuella fiender framför andra. Studenterna måste, insisterade han, lära sig att stå detta onda emot. Ur en politisk och demokratisk synvinkel var problemet med slagord att de lätt kunde användas för att piska upp fientlighet mellan samhällsgrupper eller stater och att de skapade dogmatiska övertygelser hos människor.²⁶

Det i dag kanske mest kända innehållet i *Endel* är de sex huvudnormer för saklig debatt som återfinns i bokens sista kapitel. Dessa normer handlar bland annat om att man alltid bör hålla sig till ämnet, korrekt återge sin meningsmotståndares ståndpunkt, inte dra tendentiösa eller felaktiga slutsatser från sin meningsmotståndares argument, inte undanhålla relevant information med mera. Normerna är relevanta, menar Næss, bara såtillvida vi vill föra en saklig diskussion. Om syftet är att påverka människor snarare än att övertyga dem, är propaganda och suggestiva budskap mer effektiva redskap.²⁷ Det är värt att lägga märke till att Næss normer anger hur man bör uppträda i diskussioner och i sociala konflikter.

Saklighetsläran är således normativ. För den som vill föra en saklig diskussion är saklighetsläran etiskt förpliktigande. I en intervjubok skriven tillsammans med den amerikanske filosofen David Rothenberg framgår hur viktig denna etik var för Næss även på ett personligt plan. Han hävdar här, om än kanske med viss överdrift, att det för honom är mer klandervärt att tillskriva någon ett citat som får vederbörande att framstå som korkad än att råna en bank.²⁸ Att inta en korrekt, saklig och generös ståndpunkt i förhållande till sina meningsmotståndare och fiender utgjorde för Næss i det närmaste en helig plikt. I en text från 1993 hävdar Næss att normerna för saklig diskussion i själva verket är en tillämpning av Gandhis icke-våldsetik på intellektuella diskussioner och konflikter.²⁹ Oavsett hur illa ens meningsmotståndare betar sig i diskussioner i form av till exempel insinuationer och personangrepp bör man inte själv avvika från normerna. Næss understryker även att en vanlig form av osaklighet är att utan grund anklaga sina meningsmotståndare för osaklighet.

Normerna får alltså inte betraktas som ännu ett vapen med hjälp av vilket man kan utmanövrera och överrumpla sina meningsmotståndare (även om sådant förvisso också förekom i Næss krets). Saklighetsläran är i stället en inbjudan till att lägga ned vapnen och en uppmaning till att följa en gemensam uppsättning regler för hur diskussioner ska föras.

Som ung student i Wien hade Næss imponerats av det sakliga och vänliga sätt som Wienkretsens medlemmar, trots olika politiska och filosofiska uppfattningar, argumenterade emot varandras ståndpunkter på. Wienkretsens medlemmar samtalade med varandra på ett sätt som han menade att alla forskare, i synnerhet i konfliktfyllda situationer, borde göra. Om någon framförde ett argument, kunde motparten till exempel svara: ”Kan du acceptera följande sätt att formulera ditt argument på?”, snarare än att bara bryskt meddela avvikande mening.³⁰ Innan diskussionsdeltagarna tog ställning i sakfrågan sökte de sig på detta sätt fram till precisa formuleringar som alla kunde enas om. Denna strävan efter ett exakt vetenskapligt språkbruk stod i bjärt kontrast till fascismens exalterade och emotionella språkbruk som Næss också hade mött i Wien. Næss upplevelser i Wien 1934–1935 hade stor påverkan på hans utveckling såväl som tänkare som människa. De unga studenterna i Wien längtade, säger han, efter något att leva för och tro på. Många fann det också i national-socialismen: ”’Tenk med *blodet*’ var for dem et kjærkomment slagord”.³¹ De logiska positivisterna och andra universitetslärare motsatte sig sådana tendenser, men inte med förkunnelse eller propaganda, utan genom saklig och vetenskaplig argumentation, såsom presentation av historiska data med mera.³² Enligt de logiska positivisterna var det vetenskaplig forskning som var det starkaste motgiftet till den kulturella och politiska irrationalism som fascismen representerade. Detta blev också Næss ståndpunkt. De logiska positivisternas sätt att arbeta med filosofiska problem och deras inställning till vetenskaplig forskning blev därför, tillsammans med Gandhis icke-våldslära, en viktig inspirationskälla till Næss saklighetslära.

I den korta artikeln ”Logikk som elementært undervisningsfag” (1941) argumenterar Næss för att undervisningen i logik bör bedrivas i form av praktiskt orienterade gruppövningar i vilka studenterna övar sina färdigheter i argumentationsteknik. Næss var en svuren fiende till den förmedlingspedagogik som dittills hade dominerat undervisningen inom ramen för examen philosophicum. I den senare artikeln ”Studieordning, karakter og sosial holdning”, från 1946, understryks betydelsen av gruppövningar med ännu större emfas. Han hävdar här att studenternas motståndsvilja under ockupationen förmodligen skulle ha varit starkare om de under sina studier hade fått ägna mer tid till samarbete och gemensam reflektion snarare än bara konkurrens och betygshets.³³ Næss erfarenheter av motståndskampen hade fått honom att inse att inte endast vetenskaplig

verksamhet som sådan kan uppfostra studenterna till att bli ansvarsfulla och handlingskraftiga individer. De behöver under sin studietid också lära sig att samarbeta mot ett gemensamt mål. Næss ställde därför ett stort hopp till att hans reformförslag av examen philosophicum, såväl innehållsmässigt som vad pedagogiska metoder beträffar, skulle stärka studenternas demokratiska reflexer och förhindra att de i framtiden föll offer för auktoritärt tänkande. En sådan ny akademikertyp, samarbetsinriktad och logiskt klartänkt, skulle vara till stor hjälp, menade han, i uppbyggandet av det norska efterkrigstidssamhället.³⁴

I Næss reformförslag av examen philosophicum ingick undervisning i etik. I likhet med annan undervisning inom ramen för examen philosophicum skulle också denna vara aktivitetsbaserad. Snarare än att studenterna skulle bekanta sig med övergripande etiska system och -ismer, såsom utilitarism eller pliktetik, skulle de övas i att hantera etiska problem på ett praktiskt plan: ”Som et eksempel på oppgaver i et slikt etisk kursus kan nevnes den følgende: ’Om eventuelle konflikter mellom normen ’Vær ærlig’ og normen ’Vær vennlig’”.³⁵ Næss syfte med sådana övningar var att studenterna skulle tränas i att precisera och definiera begrepp som ”ärlighet” och ”vänlighet” för att på egen hand utröna vari en eventuell konflikt mellan normerna bestod. Det var av stor vikt att studenter övades i sådana praktiska etiska färdigheter utan att hemfalla till, vad han menade vara, ”følelsesbetonte slagord” som ”materialisme, idealisme, metafysikk, positivisme”.³⁶ Næss beklagade att man vid undervisning i etik vid universitetet lade så litet vikt vid praktiska seminarier och gruppövningar där färdigheter av detta slag tränades. Det berodde i hög grad, menade han, på att man inom humanistiska ämnen fortfarande omfattade ett bildningsideal snarare än ett forskningsideal: ”Når det ved Universitetet ikke blir tatt initiativ til etiske kollokvier og seminarer tror jeg det meget kommer av at det ennå er for sterkt opptatt av lærdomsideal, ikke av forskningsideal og sokratisk klargjøring”.³⁷ Bildningsidealet motsvarades i detta sammanhang av en undervisningsform där man fördjupar sig i innebörden i abstrakta begrepp som ”idealism”, ”materialism” med mera. Enligt ett forskningsideal borde studenterna i stället delta i praktiska övningar för att kunna bilda sig en egen uppfattning och ta egen ställning.

I Næss reformförslag av examen philosophicum ingick även studier i samhällsvetenskapliga ämnen. Dessa skulle inkluderas i det nya ämnet ”Filosofi og ’nåtidsproblemer’”.³⁸ Næss ville anlita externa föreläsare som skulle föreläsa om aktuella samhällsrelevanta ämnen såsom fredsfrågan, socialpolitik, skillnaden mellan demokratiska och icke-demokratiska ideologier, mänskliga rättigheter med mera.³⁹ För Næss var det viktigt att universitetet tillhandahöll ett forum för ”saklig framstilling og menings-

utveksling når det gjelder omtvistede samfunnsspørsmål”.⁴⁰ I den nya tid som stundade kunde de brännande samhällsfrågorna inte längre hållas utanför universitetet. På grund av ökande krav på styrning och ekonomisk planering skulle det norska efterkrigstidssamhället, menade Næss, bli alltmer komplext och ogenomskinligt för gemene man.⁴¹ Om medborgarna saknade utbildning i att delta i samhällsdiskussioner och i att sakligt värdera stridande intressen, fanns risken att en liten politisk elit helt och hållet tog över samhällets ledning och att medborgarna skulle komma att styras genom slagord och politisk propaganda.⁴² Naess var synnerligen skeptisk inför en sådan teknokratisk styrningsideologi. I texter från den här tiden återkommer Næss också till hur viktigt det var att fredsfrågan behandlades inom ramen för examen philosophicum. Mot bakgrund av det begynnande kalla kriget ter sig ett sådant insisterande som följdriktigt.

För att sammanfatta: Næss ”kulturpolitiska kampanj” hade till stor del sin bakgrund i de erfarenheter som han och personerna i hans närmsta krets gjorde under kriget och ockupationen. Tillsammans utgjorde de en bärargrupp i Alexanders mening. Næss ville reformera examen philosophicum i linje med de lärdomar som gruppen hade gjort under denna svåra tid. Essensen i hans reformförslag bestod i att studenterna skulle lära sig att behandla konfliktladdade och samhällsrelevanta ämnen med hjälp av saktlighetsläran. I förslaget lades också vikt vid att undervisningen skulle ha en aktivitetspedagogisk grund. Det var för Næss, liksom för Den andra frontens anhängare, viktigt att studenternas karaktär utvecklades av universitetsstudierna. Enligt Næss kunde vetenskapligt arbete som sådant, till exempel övningar i att definiera eller precisera begrepp, ha en karaktärsdanande effekt. De logiska positivisternas forskningsideal kom därför hos Næss att få företräde framför det traditionella bildningsidealet. Politisk och kulturell irrationalitet skulle framförallt bekämpas med gemensam vetenskaplig verksamhet – inte med antikverad bildning. Næss fokus på samhällsvetenskapliga ämnen innebar även att det mer traditionella filosofiska innehållet i examen philosophicum, till exempel den klassiska logiken och filosofihistorien, fick stå tillbaka i hans reformförslag. Dessa ämnen hade inte längre, menade han, samma förmåga som tidigare att fånga studenternas intresse.

Ett frälsande budskap – kristendom och tradition

Förutom Osloskolan fanns det även en annan framträdande intellektuell grupp som uppträdde med ett frälsande budskap under tidig efterkrigstid, den så kallade Andra fronten. Kretsens främsta företrädare var idéhistorikern Andreas Hofgaard Winsnes (1889–1972) och litteraturvetaren Peter Rokseth (1891–1945). Andra viktiga namn i sammanhanget var

författaren Ronald Fangen (1896–1946), idéhistorikern Eiliv Skard (1898–1978) samt nobelpristagaren i litteratur Sigrid Undset (1882–1949). Den andra fronten bestod av en lös sammanslutning av konservativa och religiösa intellektuella som arbetade för att befrämja idealistiska-religiösa värden i det norska samhället och i utbildningssystemet. De ville återupprätta den klassiska europeiska kulturtraditionen med rötter i antiken och kristendomen som de ansåg vara hotad. Dessa tänkare betraktade sig själva som inbegripna i en kristen kulturkamp mot moderna riktningar såsom positivism, materialism, naturalism, psykoanalys och marxism. Som grupp framträdde Den andra fronten för första gången i antologin *Skillelinjen. Fem artikler om samtidig tenkning* från 1929. Enligt förordet hade författarna till boken, trots inbördes olikheter, ”et felles grunnsyn som gjør en fellesoptreden naturlig”. Den gemensamma ståndpunkten, eller skiljelinjen mot andra samtida tänkare, innebar framförallt att de tog avstånd från en naturalistisk och utilitaristisk syn på etiken. Boken var tillägnad ingen mindre än Norges studerande ungdom. Författarna var förvissade om att det bland dessa också fanns de som efterfrågade en vetenskaplig orientering i livsproblemen och insåg ”at til dette kan hverken psykofysikk eller psykoanalyse hjelpe dem”.⁴³

Namnet ”Den andra fronten” är hämtat från titeln på Winsnes bok om engelska 1800-talsidealister, *Den annen front. Engelske idealister* (1932). De tänkare som Winsnes studerar i boken, bland annat Samuel Taylor Coleridge och kardinal John Henry Newman, befann sig alla i ett ”motsetningsforhold til visse grunntendenser i det 19de århundres kulturliv”. De uppvisar inget eller ”meget lite av århundrets kulturoptimisme, av troen på det automatiska fremskritt og den moderne civilisasjons velsignelser”. Winsnes erkänner utan omsvep att det handlar om en i viss mening ”reaksjonær bevegelse”. I kontrast till en materialistisk och positivistisk vetenskap, som menar att människan är bestämd av naturlagar, hävdar dessa tänkare, säger Winsnes, ”en metafysisk bestemmelse av mennesket: kjernen i philosophia perennis, læren om menneskets frihet som åndsvesen”.⁴⁴ De hade alla även en tilltro till ”filosofiens store opgave”.⁴⁵ Det går därför en rak linje från de engelska idealister som Winsnes studerade till Den andra frontens anhängare i Norge. Gemensamt för dem båda var den idealistiskt-religiösa världsbilden och den stora tilltron till den västerländska filosofins och kulturhistoriens möjlighet att utveckla människans andliga och religiösa sida. Syftet med filosofistudier blir, enligt detta synsätt, inte att lära sig att formulera knivskarpa filosofiska argument eller att försöka vederlägga dem, utan att på ett personligt plan låta sig inspireras av de stora metafysiska systemen och de andliga värden som finns förborgade i dem. Enligt ett sådant synsätt finns det heller ingen avgörande skillnad mellan idéhistoria, litteraturvetenskap eller filosofi –

samtliga discipliner syftar till att studenterna ska tillgodogöra sig den västerländska idétraditionens skatter för att på djupet dansas som ”kultur-människa”. ”Der er skatter nok å finne”, skriver Winsnes i en artikel om Irving Babbitt, ”bara der er voksne hender til å grave dem frem og løfte dem op i lyset”.⁴⁶

Den andra frontens anhängare hävdade att totalitära läror som kommunism och nazism, ”det tyvende århundres hedenskap”, var sprungna ur Västerlandets avkristning och normlöshet.⁴⁷ Det bästa sättet att bekämpa vår tids civilisatoriska sammanbrott var följaktligen att föra en kristen kulturkamp i syfte att återupprätta de bestående värden, i synnerhet naturrättstänkandet, som finns nedlagt i den västerländska kulturtraditionen. Enligt tänkare som Winsnes bar samtidshistorien vittnesbörd om inget mindre än ”det 20. århundres kamp på liv og død mellem åndsmenneskets frihet og den totalitære stat”.⁴⁸ Så snart ”menneskeånden” ger upp tron på absoluta metafysiska principer, i form av till exempel naturrätten, och ger efter för naturalistiska läror såsom värdenihilism och utilitarism, kommer hon oundvikligen att underkastas tyranniet. Det finns då inte längre något som förhindrar att människan under ”demokratiets maske seiler inn i den totalitære stat”.⁴⁹ Den andra frontens män och kvinnor var övertygade om att den västerländska demokratin i längden bara kunde bestå om nutidsmänniskan återknöt till kristendomen och den västerländska kulturtraditionen och gjorde sig kvitt den antihumanism som det naturalistiska tänkandet representerade.

Varför var naturrätten, det vill säga föreställningen om att det finns i princip oföränderliga rättsprinciper, viktig för Winsnes? Han menade att ”vårt demokrati er vokset fram av denne store åndstradisjon: respekten for den enkelte menneskesjels uendelige verdi”.⁵⁰ Naturrätten är i själva verket demokratins andliga och filosofiska grund. Varje antimetafysisk och naturalistisk lära kommer därför i förlängningen att undergräva demokratins förutsättningar. Det var precis, hävdade han, vad som hade skett i Europa. Utbredandet av ”[e]n grov nyttefilosofi” hade lett till demokratins och naturrättens ”forsumpning”.⁵¹ I artikeln ”Vår tids åndelige situasjon” från 1947 tycker sig Winsnes nu lyckligtvis kunna se en renässans för naturrätten.⁵² Människor hade i ljuset av krigserfarenheterna börjat återupptäcka demokratins naturrättsliga grundval. I de tyskockuperade länderna hade motståndet inte sällan, säger han, organiserats utifrån ett slags spontant naturrättstänkande: det var den mänskliga personens värdighet som motståndsrörelserna hade velat värja från den totalitära staten. Det var det individuella samvetet och den mänskliga ansvarskänslan som rörelserna hade appellerat till.⁵³ Totalitära statssystem som nazism, fascism och kommunism byggde, menade han, på helt andra andliga förutsättningar än naturrätten och demokratin. I stället för idén om varje persons okränk-

bara värde är den starkes rätt här i fokus. Mot denna bakgrund är det inte förvånande att kristendomens och naturrättens återupprättande enligt Den andra frontens narrativ framstod som Europas enda räddning. För dem fanns det en tydlig homologi mellan gott/ont och heligt/profant å ena sidan och icke-naturalism/naturalism å den andra.

Winsnes hade varit Næss gymnasielärare i norska på Ris gymnasium i Oslo. Næss hade respekt för Winsnes, men redan som gymnasist hyste han skepsis för Winsnes intresse för de engelska idealisterna och för hans syn på filosofi och på människan. Enligt den unge Næss låg det något konstlat och högtravande över Winsnes olika uttalanden, såsom "Människan längtar efter det absoluta".⁵⁴ Den andra frontens män och kvinnor företrädde enligt Næss ett filosofiskt språkbruk, "åndslivsretorikk", som inte gick att närmare precisera eller utveckla. Det kännetecknades av, vad han i bland annat *Endel* benämnde, ett lågt intentionsdjup. Det är ingen överdrift att hävda att han kände en god portion förakt för Den andra frontens sätt att formulera sig och bedriva filosofi. Næss förhållande till språket var, som framgått ovan, i stället höggradigt antiretoriskt och puritanskt. Den andra frontens syn på människan som ett andligt och obundet väsen, "kulturmänniskan", gick även den stick i stäv med Næss naturalism, hans betoning av "dennesidighet" i stället för transcendens, samt hans ovilja att skilja mellan natur- och humanvetenskaperna. Næss hyste heller ingen tilltro till "filosofiens stora opgave". För honom måste katederfilosofins konserverade frågeställningar i själva verket ersättas av "levande problem" som befann sig i kontakt med samhällslivets och de empiriska vetenskapernas utveckling.⁵⁵

Det går emellertid också att formulera en kritik av Næss position utifrån Den andra frontens perspektiv. För Den andra fronten var den sjuka som grasserade i Västerlandet av sådan allvarlig art att den knappast kunde botas genom att människor anammade det av Næss omhuldade forskningsidealet. Problemen gick djupare än så. En sådan kritik av Næss formulerades av ingen mindre än Max Horkheimer. I en respons till Næss artikel "The Function of Ideological Convictions" (1950) hävdar Horkheimer att Næss "tends to give too much weight to purely logical deficiencies in the present-day thinking of the masses" när det gäller att förstå orsakerna till spänningar mellan olika grupper i samhället och mellan stater. Sådana fenomen kan dock, säger Horkheimer, i själva verket "be the product of much more fundamental structures of our culture". I så fall räcker det heller inte med "scientific self-control" från medborgarnas sida för att problemen ska kunna åtgärdas.⁵⁶ Det är en kritik som Den andra fronten, om än utifrån andra utgångspunkter än Horkheimer, skulle instämma i. Att träna folk i att tänka logiskt och kritiskt blir enligt detta synsätt bara att skrapa på ytan. Enligt Den andra fronten stod grogrunden

till nazism och kommunism framförallt att finna i samtidens värderingskris, i försumpningen av det kristna och antika arvet – inte i en mänsklig benägenhet för irrationellt tänkande.

Stridslinjen framför andra – undervisningen i filosofihistoria

Peter Rokseth hade varit sakkunnig vid utlysningen av professuren i filosofi vid Oslo universitet 1938. Han hade placerat Naess på en tredje plats, efter två kandidater som företrädde Den andra frontens idéer, Halfdan Olaus Christophersen och John Nome. För Rokseth var det bland annat viktigt att den nya professorn skulle ha omfattande kunskaper i äldre tiders filosofi så att han kunde förmedla de bestående kulturella värden som denna typ av filosofi representerar till studenterna. Detta var inte minst viktigt, menade Rokseth, eftersom den nya professorn skulle få stort inflytande över examen philosophicum.⁵⁷ Utifrån Rokseths traditionella syn på filosofihistoria var Næss ingen god kandidat till professuren. De två utländska sakkunniga, dansken Jørgen Jørgensen och finländaren Eino Kaila, placerade dock Næss tveklöst som etta. Denna topplacering var inte så underlig med tanke på Jørgensens och Kailas nära förhållande till den logiska positivismen. Enligt Kailas sakkunnigutlåtande har vi här ”att göra med en filosofisk forskare av rang. Hans utgångspunkt och intentioner äro ultramodärna”.⁵⁸ Næss avhandling utgör, säger Kaila, en ”framstöt av betydelse”.⁵⁹ Kaila och Jørgensen delade till fullo den antimetafysiska och moderna impuls som låg till grund för Næss filosofi.

Den andre frontens anhängare hade inte haft så mycket att invända mot Næss reformering av undervisningen i logik inför examen philosophicum, även om de ansåg att den var steril och formalistisk. Universitetets konservativa krafter var, som Thor Inge Rørvik har påpekat, förhållandevis ointresserade av logik.⁶⁰ Det var i stället i frågan om hur undervisningen i filosofihistoria skulle utformas som de båda synsätten framförallt kom att kollidera. Företrädarna för Den andra fronten ansåg att filosofihistorien rymde kulturella värden som läraren måste förmedla till studenterna. Det innebar också att de förordade ett förmedlingspedagogiskt ideal med storföreläsningen som pedagogisk modell. Næss tog avstånd från förmedlingspedagogiken och förespråkade i stället ett aktivitetspedagogiskt synsätt där studenterna arbetade i smågrupper med inlärningsstoffet.

Næss ansåg att utbildning i filosofi måste handla om att studenterna ska förvärva generiska intellektuella färdigheter, som de kunde ha nytta av i sina fortsatta studier och som medborgare. Studierna inför examen philosophicum måste, menade han, handla om att ”lære å lære” snarare än om att bara ”lære”. Næss ville även att undervisningen i filosofihistoria

skulle ha en problemorienterad ansats som anknöt till nutidsmänniskans frågor: ”Den gamle disiplin ’filosofiens historie’ må enten omlegges eller erstattes med innførelse i filosofiske problemer med hovedvekt på slike som har aktuell interesse for nåtidsmennesket”. Undervisningen skulle ta sin utgångspunkt i ”problemer som studentene har følelsen av angår dem personlig, deres livsførsel, og deres videste syn på tilværeslen”. Studenterna skulle i själva verket förskonas från att påtvingas ”dusinvis av filosofers tvilsomme konklusjoner”.⁶¹ Denna infallsvinkel till filosofihistorien ansåg Næss vara mer karaktärsdanande för studenterna än om bara inlärningsstoffet som sådant stod i centrum. Det var det intensiva arbetet med texter som studenterna kunde relatera till på ett personligt plan som ledde till insikt och reflektion.⁶² Næss ståndpunkt är ett följdriktigt uttryck för hans tilltro till det empiristiska forskningsidealet samt hans förkastande av det klassiska bildningsidealet och katederfilosofin. Filosofin måste enligt detta synsätt ständigt befinna sig i takt med de empiriska vetenskapernas och samhällets utveckling. Här intog Den andra frontens anhängare den rakt motsatta ståndpunkten. Enligt dem var det de metafysiska systemen som sådana och de ”evige verdier” som fanns nedlagda i traditionen som förlöste tänkandet hos studenterna och erbjöd dem insikter i tillvaron. Den andra fronten ville i stället, som framgått ovan, att läraren skulle gräva fram idéhistoriens skatter och hålla fram dem för studenterna för stum beundran.

Den norske idéhistorikern Egil A. Wyller (f. 1925) kom så småningom att bli Den andra frontens mest framträdande och originella tänkare. Det kan i detta sammanhang därför vara av intresse att titta närmare på den blott 20-åriga Wyllers kritik av Næss reformförslag. Wyller hade bevisat ett föredrag vid Oslo universitet den 21 januari 1946 där Næss presenterade sina tankar om en reformering av examen philosophicum.⁶³ För Wyller framstod Naess program som moralisk svältkost. Reformförslaget kan, sade Wyller, måhända tilltala hjärnan – men inte hjärtat. Han vände sig bland annat mot Næss uppfattning att universitetslärare inte skulle förkunna moraliska läror från katedern, utan bara klargöra innehållet i etiska påståenden med mera. Om Norge ska kunna se fram emot en ljusare framtid under efterkrigstiden krävs tvärtom, menade Wyller, att den västerländska humanismen förkunnas från katedrar runt om i hela landet: ”Humanisme må propageres, må forkynnes fra de små landskattetre, til våre mest opphøyede lærestoler ved Universitetet”.⁶⁴ Med ”humanism” avses här, liksom hos Winsnes, Rokseth och Skard, det antika och kristna idéarvet. Detta arv utgjorde ”etiske kraftkilder” som lärare, fyllda av glöd och tilltro till humanismen, ska predika för studenterna. En moralisk upprustning av studenterna var enligt Wyller av nöden: ”Mennesket må få tilbake det moralske grunnlag krigen har revet det vekk fra, og dette

grundlag må stadig bygges dypere og fastere”.⁶⁵ Wyller vände sig därför emot att studenterna skulle arbeta kritiskt med de klassiska texterna eller de argument och ståndpunkter som presenterades där. Nej, till mästerverken ska man gå enkom för att ”høyne sitt sinn og å styrke sin tro”.⁶⁶

Samma negativa reaktion som hos Wyller kom från Den andra frontens etablerade anhängare. Winsnes hade 1946 fått sin professur i europeisk litteraturhistoria omvandlad till en professur i idéhistoria. 1948 fick Eiliv Skard sin professur i klassisk filologi omvandlad till en professur i antikens idéhistoria. Tanken bakom de två nya professurerna var att innehavarna av dem skulle undervisa i filosofihistoria inom ramen för examen philosophicum. Tjänsterna hade inrättats på grund av att den historisk-filosofiska fakulteten hade börjat oroa sig över vad som skulle hända med filosofihistorieämnet om Næss fick alltför stor makt över det.⁶⁷ Winsnes och Skard hade därför rätt när de uppfattade sina utnämningar som att de hade universitetsledningens stöd för sin traditionella uppfattning om filosofins historia. I sitt yttrande över den så kallad Kollegiekommitténs förslag till revidering av examen philosophicum, som var en modifiering av Næss ursprungliga förslag, skriver de apropå undervisningen i filosofihistoria: ”det forekommer oss [...] at selve opprettelsen av de to stillinger i ånds- og idéhistorie må tas som uttrykk for et ønske om å styrke filosofihistorien og dermed følelsen av vår vesterlandske kulturtradisjon”.⁶⁸ Winsnes och Skard tar, inte oväntat, avstånd från Næss problemorienterade infallsvinkel till filosofihistorien. I stället menar de att undervisningen i filosofihistoria bör fortsätta att bedrivas i enlighet med en vördnadsfull känsla för ”vår vesterlandske kulturtradisjon”.

För att sammanfatta: Den andra fronten utgjorde en bärargrupp som på det utbildningspolitiska planet bearbetade det trauma som kriget och ockupationen hade inneburit. Enligt det narrativ som Den andra fronten försvar sig åt berodde kriget på Västerlandets avkristning och på att naturrätten hade givits upp till förmån för naturalistiska läror såsom värdenihilism och utilitarism. Resultatet av denna process blev den ”tyvende århundredes hedenskap”, som tog sig uttryck i människoföraktande läror såsom nazism och kommunism. Den andra frontens frälsande budskap bestod i att Västerlandet måste vända åter till sina kristna och antika källor. Dessa utgjorde, med Wyllers ord, etiska kraftkällor, som i sig själva förmådde motverka de totalitära lärorna. Undervisningen i filosofihistoria skulle främst bestå i att studenterna på ett mer eller mindre okritiskt sätt fick träda i kontakt med den västerländska idétraditionens skatter. Dessa skatter bar, menade man, på kraften att förlösa betydelsefulla tankar och insikter hos studenterna. För Den andra fronten hade bildningsidealet således företräde framför forskningsidealet. Med Winsnes ord: ”Hva det dreier seg om er en gjenreising av det indre menneske”.⁶⁹

En dansk parallellhandling – Jørgen Jørgensens frälsande budskap

Efter fredsslutet inleddes en intensiv demokratidebatt i Danmark i vilken bland annat framträdande filosofer som Jørgen Jørgensen (1894–1969) och Alf Ross (1899–1979) deltog. Efter att fienden hade besegrats fanns det ett uppdämt behov av att diskutera demokratin och dess framtid på ett såväl principiellt som praktiskt plan. Demokratidebatten ägde rum mellan juli 1945 och december 1946. Förutom Jørgensen och Ross deltog flera av landets främsta intellektuella och samhällsvetenskapliga forskare i debatten. I fokus för diskussionen stod demokratin utsikter i Danmark och Europa under efterkrigstiden. ”Det første man gør efter at en katastrofe er afviklet er at søge at forhindre den næste”, skrev arkitekten och socialisten Poul Henningsen i ett inlägg i debatten. Det är därför naturligt, fortsatte han, att demokrater nu är fullt upptagna med att hitta orsakerna till vad som har skett ”og bruger al fantasi til at forestille sig hvor en fremtidig nazisme vil sætte ind og hvordan vi bedst afværger dens angreb”.⁷⁰ Henningsen fångar här i några få ord vad hela debatten handlade om: att i grunden försöka förstå vad som har hänt för att kunna förhindra att det sker igen.

Demokratidebatten initierades med ett inlägg av Jørgensen, ”Demokratiet har Ret til at forsvare sig”, i *Frit Danmark* den 13 juli 1945. Syftet med artikeln var att diskutera hur demokratin framdeles ska kunna säkras från nazism och fascism och vilka medel som kunde användas för detta syfte. Artikeln inleds med att fem olika former av demokrati urskiljs: politisk demokrati, den demokratiska rättsstaten (retsligt demokrati), kulturell demokrati, social demokrati samt ekonomisk demokrati.⁷¹ I sin korta bok *Det demokratiske samfund. Grundtræk af en analyse* (1946) utvecklar Jørgensen tankarna från artikeln i *Frit Danmark* närmare. I boken skiljer Jørgensen mellan en snäv demokratityp, som bara omfattar den politiska demokratin, och en vid form av demokrati, som innefattar även de fyra övriga dimensionerna. Såväl i sin ursprungliga artikel som i boken argumenterar Jørgensen för att den ekonomiska demokratin är den mest fundamentala demokratitypen. Utan ekonomisk demokrati kan, menar han, ingen av de andra dimensionerna, till exempel social eller kulturell demokrati förverkligas fullt ut. Den politiska demokratin blir i sin tur urvattnad så snart den sociala eller kulturella demokratin sätts ur spel.

Den ekonomiska demokratin uppfattar Jørgensen som en långtgående ekonomisk jämlikhet, det vill säga en jämlik fördelning av samhällets materiella välstånd. I begreppet ekonomisk demokrati ingår även en samhällelig ledning och kontroll av produktion, investeringar, löner med mera.⁷² Den ekonomiska demokratin blir i Jørgensens tappning således

samma sak som planekonomi och socialism. Den fråga som Jørgensen inledde den danska demokratidebatten med, hur demokratin ska kunna säkras, besvarar han därför med att hävda att ekonomisk demokrati, det vill säga socialism, måste införas. Hans frälsande budskap till det danska efterkrigssamhället bestod i att socialismen måste segra för att demokratin framdeles ska kunna garanteras.⁷³ Hans motsvarighet till de universella kategorierna heligt/profant respektive gott/ont blev följaktligen socialism/kapitalism.

Till skillnad från Næss hade Jørgensen inte någon nämnvärd tilltro till att forskning och vetenskap skulle kunna ha en fostrande verkan på det offentliga samtalet. I stället för att motarbeta fascism med rationell diskussion ville Jørgensen rakt av förbjuda propagerandet för fascistiska åsikter. Denna uppfattning är, åtminstone vid en första anblick, en smula förvånande. I likhet med Næss betonade Jørgensen att filosofin måste stå i ett nära samband med specialvetenskapernas utveckling. Det framgår inte minst i den lärobok han skrev för examen philosophicum, *Filosofiske forelæsninger som indledning til videnskabelige studier* (1926). Här understryker Jørgensen att specialvetenskaperna levererar det material som filosofin arbetar vidare med. I den första delen av boken, "Filosofiens materiale", ägnas stort utrymme åt olika specialvetenskapers historia. På inte mindre än cirka 430 sidor presenteras huvuddragen i utvecklingen inom framförallt matematik och logik, fysik och kemi, biologi, samt psykologi och sociologi. I bokens andra del, "Filosofiens problembehandling", som omfattar cirka 100 sidor, presenteras den västerländska filosofins historia. Den "problembehandling" som filosofin skulle ägna sig åt tillhandahölls således av specialvetenskaperna. Precis som Næss och de logiska positivisterna, vars bekantskaper Jørgensen gjorde under 1930-talet, vände han sig även med kraft mot vad han uppfattade vara ovetenskaplig filosofi. I förordet till *Filosofiske forelæsninger* bedyrar han att boken är kemiskt ren från allt slags "filosofisk" Humbug".⁷⁴

Varför delade inte Jørgensen även Næss starka tilltro till att det empiristiska forskningsidealet skulle kunna befördra demokrati och upplysning i samhället? Varför hävdade han att politisk och kulturell irrationalitet skulle bemötas med förbud och socialism snarare än med forskning och argumentation? Skälet till denna uppfattning står förmodligen att finna i Jørgensens bristande tilltro till de kapitalistiska samhällenas förmåga att på ett effektivt sätt bekämpa fascism och nazism. Enligt det kommunistiska narrativ som Jørgensen anslöt sig till förblir fascismen ett hot mot demokratin så länge den ekonomiska demokratin, det vill säga socialismen, inte är genomförd. En reform av examen philosophicum enligt Næss modell blev därför inte aktuell för honom.⁷⁵ I den danska demokratidebatten intogs Næss position snarast av kyrkohistorikern Hal

Koch (1904–1963). För Koch var demokratin inte en lära eller ett system, utan framförallt ett sätt att leva, en ”livsform” eller ett sinnelag, som hade sin grund i den fria och öppna dialogen människor emellan.⁷⁶ För denna uppfattning hade kommunisten Jørgensen bara hån till övers.⁷⁷

Avslutningsvis bör det påpekas att de olika övergripande narrativ som Næss, Winsnes och Jørgensen representerade, ett liberalt-progressivt, ett kristet värdekonserverativt respektive ett socialistiskt, naturligtvis också fanns representerade i Sverige och i övriga Europa vid denna tid. Vart och ett av narrativen presenterade en förklaring till krigets uppkomst, men också, vilket framförallt har fokuserats i denna artikel, en föreskrift för hur liknande katastrofer skulle förhindras i framtiden. För svensk del kom utvecklingen efter kriget i hög grad att handla om att den religiösa-idealistiska traditionen i princip dog ut inom universitetsfilosofin i och med att triumviratet Konrad Marc-Wogau, Ingemar Hedenius och Anders Wedberg blev professorer i filosofiämnet under tidig efterkrigstid.⁷⁸ Ett liberalt-progressivt narrativ med anglosaxiska förtecken kom att dominera såväl den svenska universitetsfilosofin som den offentliga debatten fram till och med den nya vänsterns intåg vid mitten av 1960-talet. För tänkare av Winsnes typ fanns det ingen plats vid universiteten i Sverige vare sig under Hedenius eller vänsterradikaliseringens glansdagar.

Noter

Denna artikel har skrivits inom ramen för det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade projektet ”Filosofin i det nordiska välfärdssamhället. Komparativa studier”. Tack till de två anonyma granskarna, Carl-Göran Heidegren, Karl Malmqvist, Johan Sundeen samt Lychnosredaktören för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av artikeln.

1. Ingemund Gullvåg: ”Arne Næss og Oslo-skolen i norsk filosofi” i Inga Bostad (red.): *Filosofi på norsk I. Vår nære filosofihistorie* (Oslo, 1995), 99–133, 105.

2. *Ibid.*, 100.

3. Arne Næss: *Erkenntnis und Wissenschaftliches Verhalten* (Oslo, 1936).

4. Arne Næss: *Filosofiske problemer. Deres inndeling og egenart* (Oslo, 1941), 11.

5. *Ibid.*, 11.

6. Fredrik W. Thue: *Empirisme og demokrati. Norsk samfunnsforskning som etterkrigsprosjekt* (Oslo, 1997), 74–75; Peter Wessel Zapffe: ”Verdien av saklighet” i *Hvordan jeg blev så flink* (Oslo, 2015), 54. Zapffes text publicerades ursprungligen som en krönika i *Aftenposten* 10/4 1946. I ett tidigare omtryck hette den ”Vaccine mot fanatisme”; se Peter Wessel Zapffe *Essays og epistler* (Oslo, 1967).

7. Arne Næss: ”Om noe vi kan tro på og leve for” i *Samtiden* 75:1 (1948), 177.

8. Arne Næss: ”Forberedende prøve i filosofi, del 1” i *Universitas* 17:8 (1963), 4, 30.

9. Fredrik W. Thue: *In quest of a democratic social order. The Americanization of Norwegian social scholarship 1918–1970* (Oslo, 2006), 158.

10. Mellan 1903 och 1967 hette examen philosophicum i Norge ”de forberedende prøver”. 1875–1903 hette motsvarande examen ”anneneksamen”. Jag kommer för

enkelhetens skull genomgående att använda mig av beteckningen ”examen philosophicum”. I Danmark avskaffades *filosofikum* 1971.

11. Næss: ”Forberedende prøve”, 4, 30; se även Thue: *Empirisme og demokrati*, 56.
12. Arne Næss: ”Total omlegging av de forberedende prøver?” i *Universitas* 1:6 (1946), 3. I och med att Næss knappt föreslog några ändringar för psykologiämnet, lämnar jag i det följande psykologin utanför min redogörelse.
13. Jeffrey C. Alexander: ”Toward a theory of cultural trauma” i Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser & Piotr Sztompka (red.): *Cultural trauma and collective identity* (Berkeley CA, 2004), 1–30.
14. Hans Fredrik Dahl & Guri Hjeltnes: ”Okkupasjon – nasjonalsosialisme – motstand. Norsk idéhistorie 1940 til 1945” i Jan-Erik Ebbestad Hansen (red.): *Norsk tro og tanke 1940–2000. Bind 3*, 17.
15. Alexander: ”Toward a theory of cultural trauma”, 10–11.
16. Samma funktion kan naturligtvis även fyllas av religiösa ledare, journalister, politiker, ledare för sociala rörelser m.m. Rågängen mellan dessa grupper och intellektuella är heller inte alltid tydlig.
17. Jeffrey C. Alexander: ”Dramatic intellectuals” i *International journal of politics, culture, and society* 29:4 (2016), 344.
18. Thor Inge Rørvik: *Historien om examen philosophicum 1675–1983* (Oslo, 1999), 168.
19. Arne Næss: *Endel elementære logiske emner* (Oslo, 1947). *Endel* heter i sin svenska översättning ”Empirisk semantik”. *Empirisk semantik* har varit en synnerligen använd lärobok i filosofi även vid svenska universitet.
20. Arne Næss: ”Forberedende prøve i filosofi, del 2” i *Universitas* 17:9 (1963), 23.
21. Arne Næss & Inga Bostad: *Inn i filosofien. Arne Næss’ ungdomsår* (Oslo, 2002), 74.
22. Truls Gjefsen: *Arne Næss. Et liv* (Oslo 2012), 138; Wenche Foss & Arne Næss: *Nærkontakt* (Oslo, 2004), 76.
23. Arne Næss: ”Øvelser i presisering og europeisk tenkning” i *Farmand* 12 (1954), 21.
24. Arne Næss: ”Logikk som elementært undervisningsfag” i *Norsk pedagogisk tidsskrift* 25:1 (1941), 123.
25. Næss: ”Total omlegging”, 4.
26. Arne Næss: ”The function of ideological convictions” i Hadley Cantril (red.): *Tensions that cause wars* (Urbana IL, 1950), 257–298.
27. Næss: *Endel*, 105.
28. David Rothenberg: *Is it painful to think? Conversations with Arne Naess* (Minneapolis MN & London, 1993), 112–113.
29. Arne Næss: ”Gandhian nonviolent verbal communication. The necessity of training” i *The trumpeter* 22:1 (2006), 103.
30. Næss & Bostad: *Inn i filosofien*, 117–118.
31. Arne Næss: ”Universitetet, etikken og høsten 1945” i *Apollon* 3 (2001), 40.
32. *Ibid.*, 40; se även Johannes W. Løvhaug: *Politikk som idékamp. Et intellektuelt gruppeportrett av Minerva-kretsen 1957–1972* (Oslo, 2007), 137.
33. Arne Næss: ”Studieordning, karakter og sosial holdning” i *Norsk pedagogisk tidsskrift* 30:1 (1946), 135.
34. Thue: *Empirisme og demokrati*, 119.
35. Næss: ”Studieordning”, 140.
36. *Ibid.*, 141.
37. Næss: ”Om noe vi kan”, 177.
38. Næss: ”Total omlegging”, 3

39. Vid denna tidpunkt existerade inga samhällsvetenskapliga ämnen vid Oslo universitet.
40. Næss: "Studieordning", 137.
41. Ibid., 135–136.
42. Thue: *Empirisme og demokrati*, 124.
43. Charles Kent: "Skillelinjen. Et forord" i A.H. Winsnes, Sverre Klausen, Ingjald Nissen, Charles Kent & Eugenia Kielland: *Skillelinjen. Fem artikler om samtidig tenkning* (Oslo, 1929), 9–10.
44. A.H. Winsnes: *Den annen front. Engelske idealister* (Oslo, 1932), 9–10.
45. Ibid., 112.
46. A.H. Winsnes: "Irving Babbitts kritiske humanisme" i Winsnes et al.: *Skillelinjen*, 11–15.
47. A.H. Winsnes: *Sigrud Undset. En studie i kristen realisme* (Oslo, 1949), 158.
48. Ibid., 168.
49. A.H. Winsnes: "Vår tids åndelige situasjon" i *Samtiden* 56:1 (1947), 111.
50. Ibid., 104.
51. Ibid., 101.
52. Winsnes observation var korrekt. De naturrättsliga idéerna fick verkligen nytt liv efter det andra världskrigets slut. Det mesta kända exemplet på detta är naturligtvis tillkomsten av FN:s deklaration av de mänskliga rättigheterna 1948.
53. Winsnes: "Vår tids åndelige situasjon", 104.
54. Næss & Bostad: *Inn i filosofien*, 30.
55. Næss: *Filosofiske problemer*, 11–12.
56. Næss: "The function", 296–297. Horkheimers kritik finns som en avslutande not till Næss artikel.
57. *Det kongelige Fredriks Universitets årsberetning 1938/1939* (Oslo, 1939), 90, 96.
58. Ibid., 68.
59. Ibid., 70.
60. Rørvik: *Historien*, 154.
61. Næss: "Total omlegging", 3–4.
62. Thue: *Empirisme og demokrati*, 57.
63. Denna föreläsning publicerades sedan som "Studieordning, karakter og sosial holdning".
64. Egil Anders Wyller: "Ethiske kraftkilder" i *Samtiden* 55:1 (1946), 271.
65. Ibid., 269.
66. Ibid., 273.
67. Rune Slagstad: "Den annen front. I går og i dag" i *Nytt Norsk Tidsskrift* 12:1 (1995), 14.
68. Citat efter Rørvik: *Historien*, 156.
69. Winsnes: "Vår tids åndelige situasjon", 110.
70. Poul Henningsen: "Frihed med eller uden rabat?" i Hein Rasmussen & Kayser Nielsen (red.): *Strid om demokratiet. Artikler fra en dansk debat 1945–1946* (Aarhus, 2003), 57.
71. Jørgen Jørgensen: "Demokratiet har rett til at forsvare sig" i Rasmussen & Nielsen (red.): *Strid om demokratiet*, 18–26.
72. Jørgen Jørgensen: *Det demokratiske samfund. Grundtræk af en analyse* (Köpenhamn, 1946), 17.
73. *Det demokratiske samfund* gavs ut på Forlaget Tiden och bestod av artiklar som

tidigare hade publicerats i tidskriften *Land og folk*. Både förlaget och tidskriften tillhörde Danmarks Kommunistiske Parti (DKP). Jørgensen hade anslutit sig till kommunismens sak under tidigt 1930-tal. Även om han var övertygad kommunist blev han aldrig medlem i DKP. Anledningen till detta förefaller vara att han ville bevara sin intellektuella självständighet. Med sin bakgrund i empiristisk filosofi kunde han inte heller förmå sig att acceptera den kommunistiska rörelsens teoretiska grund, den dialektiska materialismen. Jørgensen tillhörde dock utan tvekan den danska kommunismens bärargrupp. Jørgensen redogör själv för sin politiska utveckling i en intervju med Cai Clausen: ”Professor Jørgen Jørgensen om sine politiske meninger og deres udvikling” i *Studentenbladet* 19 (1949–1950), 33–39.

74. Jørgen Jørgensen: *Filosofiske forelæsninger som indledning til videnskabelige studier* (Köpenhamn, 1926), 10.

75. Jørgensen kom heller aldrig, såsom Næss i Norge, att försöka mildra de hatiska känslorna mot landsförrädarna i Danmarks *retsoppgjør*. I likhet med Danmarks övriga kommunister ville han gå hårt fram mot dessa. Se Gjefsen: *Arne Næss*, för en diskussion av Næss och hans krets inställning till Norges *rettsoppgjør*.

76. Se t.ex. Hal Koch: *Hvad er demokrati?* (Köpenhamn, 1945).

77. Se Jørgensen: *Det demokratiske samfund*, 39–41.

78. Hedenius och Wedberg tillhörde vad Johan Östling har kallat ”1945 års generation”. Medlemmarna i denna bärargrupp var alla upplysningssinnade rationalister som red spärr mot den idealistiska-religiösa tanketraditionen, eftersom de betraktade denna som medansvarig för nazismens uppkomst. Det enda bestående avtryck kriget gjorde i svensk universitetsfilosofi blev, strängt taget, att vissa filosofiska positioner, såsom till exempel existentialism, brännmärktes som politiskt suspekta i och med att de hade en bakgrund i tyskt tänkande; se Johan Östling: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm, 2008), 274–281

Abstract

Philosophy as the handmaid of democracy. Arne Næss's project to reform examen philosophicum in a cultural sociological perspective. Henrik Lundberg, PhD in Sociology, Department of Sociology and Work Science, University of Gothenburg, henrik.lundberg@socav.gu.se

The article examines how, in the early years of the post-war period, the Norwegian philosopher Arne Næss (1912–2009) set about to reform the so-called Examen Philosophicum degree at the University of Oslo, based on the experiences he and his circle of students underwent during World War II and under the Nazi German occupation of Norway from 1940 to 1945. (Examen Philosophicum is a preparatory degree that all Norwegian university students still today have to complete before going on to further study in their subject). Næss's hope was that thanks to his reform, future students would be less likely to fall prey to authoritarian and anti-democratic teachings. The argument is developed that Næss's reform proposals were, for him, a way to process the cultural trauma of the war and occupation for Norwegian society. They, and Næss's educational ideas more broadly, are contrasted with the ideas of the Christian and conservative thinkers in the so-called Annen front (Second Front) group who looked to the heritage of the Western antiquity and Christianity as the means for dealing with the trauma of the war and the occupation. In conclusion,

some parallels are drawn to how, at around the same time, the Danish philosopher Jørgen Jørgensen (1894–1969) approached the problem in post-occupation Denmark, engaging prominently in the country’s so-called Democracy Debate of 1945–1946. The article takes its theoretical point of departure in Jeffrey Alexander’s work on cultural trauma.

Keywords: A. H. Winsnes, Arne Næss, Cultural trauma, Examen philosophicum, Jørgen Jørgensen

Om ateismens rörelse genom lokal organisering

Fallet Göteborg

ANTON JANSSON*

Inledning. Att studera ateismens rörelse

Frågan om sekulariseringen av det moderna samhället är stor och omdiskuterad.¹ Oavsett hur man värderar olika sekulariseringsteorier är det ett faktum att religionens plats och roll i västvärldens samhällen förändrades kraftigt under 1900-talet. Enligt en av de mer framträdande sekulariseringstänkarna, Charles Taylor, har vi under moderniteten rört oss från ett samhälle ”in which it was virtually impossible not to believe in God, to one in which faith, even for the staunchest believer, is one human possibility among others”.² Det skulle innebära att avsaknaden av gudstro, som kan ges termen ateism, i stället har växt. Avsaknaden av tro är inte nödvändigtvis ett direkt resultat av icke-troende propagandisters verksamhet, men ateistiska idéer är ändå en viktig del i studiet av den större utvecklingen.

Forskningsfältet som historiskt studerar ateism (och sekularism, humanism, fritänkande etc.) växer snabbt internationellt, vilket för med sig ett behov av att reflektera över olika möjligheter att skriva ateismens historia och idéhistoria på. En stark tendens inom fältet är att uppehålla sig vid kanoniserade tänkare, som Spinoza, Diderot, Marx, Nietzsche, Russell och så vidare, inte sällan med diskussioner om huruvida personer som Hobbes, Darwin och Einstein var ateister eller inte.³ Även när det inte bara rör de största namnen i internationell idéhistorisk kanon finns det exempel på en viss fixering vid enskilda inflytelserika personer.⁴ Ofta förutsätts att det är dessa tänkare som så att säga är ateismens historia, och att deras idéer sprids och skapar den avsaknad av tro som så småningom finns i de bredare samhällslagren.

Men som påpekats av historiker av olika schatteringar så får man en rikare och mer korrekt bild av kunskap och idéer om man också går bortom

* Filosofie doktor i idé- och lärdoms historia, Göteborgs universitet, postdoktoral forskare i historia vid Historiska institutionen, Lunds universitet, anton.jansson@hist.lu.se

enkla spridningsmodeller, i vilka en tanke produceras av en central aktör och sedan sprids till slutmottagare i en linjär diffusionsprocess. Idéer och kunskap finns samtidigt i och cirkulerar eller rör sig mellan olika samhälleliga arenor och institutioner. Samhällets tänkande och idéuttryck bör därmed studeras genom att man även närmar sig andra personer och sammanhang än de stora tänkarna.⁵ Utan att man nödvändigtvis diskuterat i termer av diffusion och cirkulation har också den samhälleliga rörelsen av ateistiska idéer undersökts genom historiska studier av rörelser i en specifik bemärkelse: ateismen och fritänkandet som ett slags folkrörelse. Ateismen har i sådana studier fått en mer konkret historisk inbäddning på nationell nivå, ofta kopplat till enstaka länders modernisering och demokratisering.⁶ I Sverige är den historiska ateism-forskningen generellt sett eftersatt. De mest ambitiösa och intressanta verken riktar in sig på personer som Viktor Lennstrand, Hjalmar Branting och Ingemar Hedenius.⁷ Forskning kring ateismen som och i rörelse finns i någon mån, men främst i form av studier av sent 1800-tal.⁸ Ateismens svenska 1900-tals-idéhistoria bortanför Hedenius och Hedeniusdebatten är alltså i hög grad oskriven.

I den här artikeln vill jag genomföra en konkret och lokal studie av ateismens svenska historia. Ett metodologiskt grepp för att fånga ateistiska idéers cirkulation är att ta fasta på organiseringen kring dem. Organisationer är ett slags ”plats” där historiska erfarenheter och idéer samhälleligt materialiseras och konkretiseras. Sådana studier finns internationellt, exempelvis angriper Todd Weir i sin *Secularism and religion in nineteenth-century Germany* (2014) sekularistiska idéer fruktbart genom att studera den sociala formeringen kring dem.⁹ Jämfört med Weir och liknande studier vill jag i den här artikeln flytta fokus från det nationella till det lokala. Liknande ansatser har funnits i studier av ateismen i Nordamerika, men då på delstatsnivå, som Joanne Passets studie av kopplingen mellan fritänkande och kvinnoemancipation i Iowa och Tina Blocks och Lynne Marks arbeten om British Columbias sekulära identitet.¹⁰ En avgränsning för den här studien är valet att undersöka en än lägre nivå – den lokala ateistiska organiseringen i en stad, nämligen Göteborg.

Det lokala perspektivet ger potentiellt en tydligare bild av hur idéer cirkulerar och får samhällelig betydelse. Det ger möjlighet till en mer fokuserad blick på en del av en idéutveckling i en konkret kontext, som kan säga något om den mer allmänna utvecklingen, men också göra det ur en något annorlunda vinkel. En studie av ateismen i Göteborg kan blottlägga andra aspekter i jämförelse med den existerande forskningen om Sverige. Denna är som sagt tunn och rör personer och grupper som befunnit sig på andra platser: i Stockholm, Uppsala och Lund, där de politiska, kulturella och intellektuella etablissemangen funnits. Givet Göteborgs

plats som landets näst största stad, men något vid sidan om de nämnda etablissemangen historiskt sett, kan en studie av denna stad potentiellt sett alltså komplettera det som hittills studerats av ateismens historia.

Ett fokus på den lokala utvecklingen kan även ge möjlighet till att diskutera några viktiga frågor inom fältet. Förutom att den här studien ämnar visa hur ateismen ser ut om man plockar ned den från de filosofiska elfenbenstornen, kan den därtill tentativt behandla frågan om hur ateismen hänger samman, i vilken grad det är möjligt att se den som ett enhetligt fenomen som går att följa över tid och hur meningsfullt ett sådant synsätt blir i historiografisk mening. Mitchell Stephens hävdar i sin grandios koncipierade studie av ateismens historia att ateism i grunden är ett transhistoriskt och transkulturellt fenomen och försöker teckna en ateismens gemensamma etik. Mot det står forskare som Nick Spencer och John Gray som snarare menar att ateismen är ett modernt fenomen och understryker ateismens pluralitet.¹¹ I dessa studier sker diskussionen på ett slags internationell kanon-nivå, men frågan bör också kunna studeras inom ett mer avgränsat område.

Det internationella forskningsfältet kännetecknas av en komplexitet såväl när det gäller källornas begrepp som historikerns analytiska begrepp. Ateism, sekularism, humanism, irreligion, skepticism, icke-religion, icke-tro, religionskritik och fritänkande rör sig alla kring ungefär samma ämneskomplex och är näraliggande utan att nödvändigtvis vara helt synonyma. Jag kallar alltså det jag undersöker här för ateism, utifrån en auktoritativ analytisk definition av termen som är ”avsaknad av tro på existensen av en Gud eller gudar”.¹² Ett tillägg till den definitionen är att det här inte bara är den rent negativa avsaknaden som är av intresse, utan också medvetenheten om och det aktiva torgförandet av den positionen.¹³

Artikels mål och upplägg

Tre frågor är vägledande för föreliggande arbete: Hur har organiseringen kring ateistiska idéer sett ut i Göteborg under 1900-talet? Vilka likheter och skillnader finns mellan olika organiseringsförsök? Och har det lokala spelat roll och i så fall på vilket vis? Syftet med artikeln är i första hand deskriptivt och kartläggande, då studien rör ett ämne och ett empiriskt material som är i stort sett obehandlat. Men som nämnt ovan är ett mål med artikeln också att utifrån denna kartläggning diskutera ateismens enhetlighet eller pluralitet. Sammantaget vill jag med detta lämna ett bidrag till den historiska forskningen om ateism och sekularitet i Sverige.

Framställningen styrs av tre sammanflätade teman: För det första kommer jag att teckna respektive organisations tillkomst, syfte och aktivitet samt eventuella försvinnande. För det andra frågar jag efter organisationens

lokala förankring, samt relationen mellan det lokala och nationella. För det tredje kommer jag att kort presentera respektive organisations idéuttryck och teoretiska ställningstaganden.¹⁴ Detta görs i fyra redovisande avsnitt, ett om varje identifierad organisation. Jag återvänder sedan till en mer analytisk diskussion av resultaten i det avslutande avsnittet. Först dock en kort bakgrund.

Det förra sekelskiftets fritänkare i Sverige

Före det sena 1800-talet fanns i Sverige ingen ateism i organiserad form. Men decennierna innan sekelskiftet tog organiseringen fart. 1879 grundade Anton Nyström Positivistiska samfundet, fem år senare grundades Föreningen för religionsfrihet och efter det den förmodligen mest framgångsrika organisationen: fritänkaragitatorn Viktor Lennstrands Utilistiska samfundet. Gemensamt för dessa tre var att de grundades i Stockholm. Föreningen för religionsfrihet hade som mål att skilja kyrka och stat och är inte så mycket ett ateistiskt propagerande förbund även om de ledande medlemmarna, bland andra Hjalmar Branting, var uttalade fritänkare. Gemensamt för Nyströms positivistiska och Lennstrands utilistiska samfund var att de kombinerade religions- och främst då kristendomskritik med ett slags positiv ersättning, ett alternativ till kristendomen: i det tidigare fallet Nyströms Comte-inspirerade positivism och i det senare det som Lennstrand kallade utilism.¹⁵

I Göteborg fanns vid den här tiden en organisation som kan räknas som besläktad med dessa, nämligen De förnuftstroendes samfund. Samfundet, som först hette Sanningsökarnes förening, var en del av en bredare rörelse av ”förnuftstro” i Sverige vars främsta uttryck var tidskriften *Sanningsökaren*. Däri presenterades många internationella fritänkare och ateister, som Annie Besant, Robert G. Ingersoll och Charles Bradlaugh, och publicerades bibel- och religionskritik.¹⁶ Men de förnuftstroende låg nära unitarismen, hade en tro på ett högsta väsende och ansåg sig själva tillhöra en ny religion som de i varje fall ibland kallade ”praktisk kristendom”. Domkapitlet i Göteborg tyckte dock annorlunda; på grund av samfundets minst sagt odogmatiska tolkning av kristendomen avstyrkte de samfundets ansökan om att få bli erkänt som trossamfund.¹⁷ När Viktor Lennstrand var i Göteborg 1888 gjordes försök att starta upp en lokalförening av Utilistiska samfundet, men det projektet tycks ha strandat relativt snabbt.¹⁸ I stället är det under 1900-talet vi kan tala om en starkare ateistisk och religionskritisk aktivitet i Göteborg. Dit ska vi vända oss nu.

Svenska Fritänkareförbundet

Förutom de ovan nämnda fanns runt sekelskiftet ett par mindre framgångsrika ateistiska organisationsförsök i Sverige. Ett av dessa var den utilistiska psalmdiktaren Ernst Hellborgs Fritänkareförbundet. Den organisationen hade bara ett tjugotal medlemmar och blev inte långlivad.¹⁹ Namnet plockades dock upp igen ett trettiotal år senare i Göteborg. Kontexten när nya Svenska Fritänkareförbundet bildades såg emellertid annorlunda ut. Svenska Fritänkareförbundet grundades i slutet av 1920-talet och kan sägas ha fötts ur en komplex väv av andra rörelser och organisationer lokalt, nationellt och internationellt. Ursprunget fanns i en kongress som hölls i Göteborg för den socialistiska esperanto-internationalen i augusti 1928. Esperantorörelsen, som var stark under mellankrigstiden, var delad i en allmän eller ”borgerlig” och en socialistisk gren, och det var den senare, genom förbundet Sennacieca Asocio Tutmondo (De nationalitetsslösa världsförbundet, SAT), som hade sitt möte i Göteborg.²⁰ Den lokala organisatören var en mycket aktiv esperantist och kommunist vid namn Einar Adamson. Journalisten Adamson var vid tiden chefredaktör för den kommunistiska tidningen *Väst-Svenska Kuriren* och satt i kommunfullmäktige för Sveriges Kommunistiska Parti (SKP).²¹ Därtill var han alltså esperantist, ledande i den svenska grenen av SAT, Sveda Laborista Esperanto-Asocio (Svenska arbetaresperantoförbundet, SLEA), och fram till 1931 redaktör för denna organisations tidskrift *Arbetar-esperantisten*.²²

I den socialistiska esperantogrenen var religionskritiken utbredd, särskilt under den här tiden då ”antireligiös propaganda” och ”kämpande ateism” hade en högkonjunktur i Sovjetunionen.²³ Under kongressen i Göteborg 1928 bildades en fritänkarsektion av SAT och som en svensk gren av denna skapades Svenska Fritänkareförbundet. Men Svenska Fritänkareförbundet blev inte en exklusiv esperantistföreteelse. Det angavs från början att organisationen även var en sektion av den socialistiska internationalen för fritänkare, Internationale proletarische Freidenker (IPF).²⁴ Blev man medlem i Svenska Fritänkareförbundet så anslöts man till SAT:s fritänkarfraktion, men även till IPF. Syftet med de nationella sektionerna av SAT:s fritänkarfraktion skulle vara att förbinda fritänkare i olika länder, propagera esperanto bland dessa och sprida litteratur och material mellan länder. Men i det svenska fallet kom alltså syftet att bli bredare. Då det vid tillfället inte fanns några aktiva fritänkarorganisationer i Sverige menade sig den nya organisationen ha ”insett vikten av att driva proaganda [sic] på svenska” och skulle därmed verka på svenska snarare än på esperanto.²⁵ Den aktivitet som bedrevs kan sägas ha bestått av dels produktionen av en tidskrift, som först hette *Nya Fritänkarn* (jämför Lennstrands *Fritänkaren*) och sedan *Ateisten*, dels offentliga möten och föreläsningar.

Nya Fritänkarn/Ateisten var en åttasidig tidskrift med blandat innehåll. Ett återkommande inslag är översättningar av utdrag ur en sovjetisk "Antireligiös lärobok för arbetare". Det finns också flera reportage från Sovjetunionen skrivna av Adamson, bland annat från De gudlösa förbunds andra kongress i Leningrad 1929.²⁶ Den innehåller satiriska dikter och bilder, samt nya kristendomskritiska texter av kommunisten Hinke Bergegren och en gammal av Viktor Lennstrand. Härtill finns rapporter om förbundets aktivitet, samt om ateistisk aktivitet utomlands. Men tidskriften kom enbart ut i fyra nummer. I *Ateistens* midvinternummer 1930/31 utlovades fortsatta nummer, ett i kvartalet skulle det bli. Så skedde emellertid inte. Inte heller märks någon annan aktivitet efter 1931. Tidigare uppgavs att man anordnat möten och att talare från förbundet besökt nykterhets- och arbetarorganisationer för att tala om religion. Ett huvudnummer var en återkommande polemik med baptistpastorn C. G. Hjelm, som under sent 1920-tal ofta talade på ämnet väckelse i Sovjetunionen. Detta föranledde Adamson och fränder att inte bara besöka Hjelm's möten utan också arrangera egna dit man bjöd in Hjelm.²⁷ Det sista i detta slag som går att finna var att Adamson och Bergegren 1931 under Svenska Fritänkareförbundets flagg företog en gemensam västsvensk antireligiös kampanj som bland annat föranledde klammeri med rättvisan i Mellerud.²⁸

1931 gav Svenska Fritänkareförbundet ut Einar Adamsons bok *Prästlist*. Men efter det tystnade förbundet. Anledningen var förmodligen till stor del den turbulens som fanns inom den socialistiska rörelsen både internationellt och nationellt. Både SAT och IPF försvagades genom splittringar mellan socialdemokrater, Komintern-trogna och Kominternkritiska kommunister.²⁹ I Sverige splittrades som bekant SKP längs liknande linjer. Adamson som var "kilbomare" tycks ha upplevt svårigheter bland annat då de Komintern-trogna "sillénarna" tog över den socialistiska esperantorörelsen i Göteborg. Den frenetiska aktivitet som Adamson uppvisade under sent 1920-tal minskade. I det kommunistiska "boulevardbladet" *Minareten*, som Adamson blev redaktör för på 1930-talet, förekom ofta religionskritiska artiklar, men Svenska Fritänkareförbundet lyste helt med sin frånvaro.³⁰

Svenska Fritänkareförbundet var nominellt en nationell organisation, men tycks aldrig riktigt ha lyckats sprida sin verksamhet utanför Väst-sverige. Det finns inga tecken på någon aktivitet i någon annan del av landet. Någon medlemslista har inte heller stått att finna, men när det rapporteras om nya medlemmar och listas "midvinterhälsningar" från förbundets medlemmar så dominerar Västsverige i princip helt. De mer berömda kommunisterna Nils Flyg och Hinke Bergegren är de enda från Stockholm och de har uttryckligen bjudits in från förbundets sida.³¹

Snarare är de utländska kontakterna starkare. Framför allt märks Adamsons nära band till Sovjetunionen.³²

Kopplingen till den sovjetiska antireligiösa propagandan är viktig för att förstå förbundets idéuttryck. Ryska texter översattes och Adamsons religionskritik byggde till en del på erfarenheter från hans resor i den unga staten. Därmed förekom också kritiska synpunkter på islam, judendom och buddhism, som ju var mer närvarande i det mångreligiösa Sovjetunionen än i Sverige. Vidare var religionskritiken inriktad på hur kyrkans monopol måste brytas för att uppnå en politisk befrielse av de förtryckta klasserna. Religionen är ett ”opium för folket”, felciterar Adamson Marx – kyrkan fördummar och bedövar.³³ Den är alltid en ”giftspridare” och ”fördummelseapparat” i kapitalismens och imperialismens tjänst som genom att sprida lögn till folket förhindrar deras möjlighet att se världen klart och därmed handla klart.³⁴ Tonen är hätsk. All religion är brutal och rå, kristna stöttar gärna våld, det var de som startade första världskriget som ledde till miljontals människors död.³⁵ Över huvud taget ansågs religionen vara omoralisk och destruktiv. Nykteristen Adamson återkom ofta till hur fylleri var en del av de religiösa festerna i det gamla Ryssland och han hävdade att kyrkor hade lockat med osedligheter som maskeradbaler och dobbel.³⁶ Mellankrigstidens organiserade ateism är alltså kommunistisk och starkt, fränt polemisk. Beskedligare toner ljuder efter andra världskriget.

Förbundet för Religionsfrihets Göteborgsavdelning

Internationellt var den omedelbara efterkrigstiden en lågpunkt för ateism och religionskritik. I Tyskland talar man ofta om en *Rechristianisierung* i den tidiga förbundsrepubliken och både Storbritannien och USA erfor samtidigt en tydlig högkonjunktur för kyrklig aktivitet och religionens roll i offentligheten.³⁷ I Sverige såg det något annorlunda ut. Visserligen kan man kontrastera ett mer traditionellt 1950-tal med ett radikalt 1960-tal under vilket religionen var en av många kulturella normer som sattes ifråga, men de uppgörelser med kyrkan som fått mest uppmärksamhet i Sverige skedde kring 1950. 1949 rasade den så kallade Hedenius- eller Tro och vetande-debatten med anledning av filosofiprofessorn Ingemar Hedenius bok *Tro och vetande*, i vilken han argumenterade för Guds icke-existens och angrep Sveriges ledande teologer och biskopar.³⁸ Drygt två år senare trädde den nya religionsfrihetslagen i kraft, vilken bland annat medförde att det nu blev möjligt att gå ur Svenska kyrkan utan att gå med i något annat trossamfund. I samband med stiftandet av denna lag framträdde en ny organisation, Förbundet för Religionsfrihet.

I september 1951 konstituerades det nya förbundet, som i tidningarna först omtalades som gudlösa, kyrklösa och konfessionslösa, innan namnet konsoliderades.³⁹ Bland de ledande figurerna både vid grundandet och genom förbundets existens märktes framför allt Ture Nerman och Per Anders Fogelström. I förbundsstyrelsen ingick ytterligare berömda offentliga intellektuella och politiker som Vilhelm Moberg, Konrad Marc-Wogau, Stellan Arvidsson och Lennart Geijer.⁴⁰ Förbundet var mycket Stockholmscentrerat, i dess stadgar fastslogs att förbundsstyrelsen skulle ha sitt säte i Stockholm. I de nogsamt utformade stadgarna fanns dock tydligt utlagt vad som gällde för lokalföreningar, så det fanns en tanke om att förbundet också skulle grenna ut sig över landet.⁴¹ Och den första grenen ut från stammen blev den göteborgska. I förbundets tidskrift *Fri Tanke*, som kom ut med mellan ett och tre nummer per år från 1954 till 1968, meddelades i första årgångens sista nummer att det hänt saker i Göteborg. Den 21 november 1954 bildades Göteborgsavdelningen av förbundet på initiativ av Bertil Pettersson och Rune Ohlsson. Den förstnämnde, som angavs ha varit med sedan förbundets grundande på riksnivå, blev ordförande för en styrelse som innehöll sex andra ledamöter.⁴²

Göteborgsavdelningen utmärkte sig med ett par initiativ kring alternativ till kyrkliga ceremonier. 1956 drog man igång ett försök till en alternativ religionsfri konfirmation, organiserad som en studiecirkel i ”kultur- och samhällskunskap”. Målet var att de barn som inte konfirmerade sig av övertygelse utan av ren slentrian skulle få ett sekulärt alternativ. Kursen som skulle ledas av den lokala styrelseledamoten Vilgot Nilsson var tänkt att innehålla diskussioner kring moral, kamratskap, frihet och ansvar; hem-, arbets- och samhällsliv; juridik och ekonomi; estetik, nykterhet och sexualitet. Alla dessa punkter, sades det, ”måste naturligtvis planläggas så att de passar en femtonårings intellekt och omdöme”.⁴³ Initiativet uppmärksammades en del i media, dock rann det hela ut i sanden efter att först ha skjutits upp under ett par år.⁴⁴ Detta framför allt på grund av motstånd från skolöverstyrelsen, som avslog förbundets begäran om att elever skulle kunna få ledigt från skolundervisningen på samma vis som de som gick i fri- eller statskyrklig konfirmation.⁴⁵ Senare lämnades även en motion till stadsfullmäktige angående ceremonielet kring de borgerliga vigslarna i Göteborg. Dessa, menade man, gav ett ”tråkigt” intryck; man ville i stället att det skulle ställas i ordning en ordentlig vigsellokal, där det skulle kunna finnas plats såväl för anhöriga och åskådare som för ett musikkapell, samt ge möjlighet till vigselförrättning andra tider än vardagar klockan 13.⁴⁶ Även om dessa initiativ – vars poäng var att utvidga möjligheten att leva ett liv helt utanför kyrkans och kristendomens hägn – inte fick direkta resultat, visar de på lokalavdelningens engagemang. Under en tid på 1950-talet framhölls Göteborgs-

avdelningen i förbundets tidskrift som en stabil förening och ett ”gott exempel” på ”den personliga aktiviteten”.⁴⁷ Lokalavdelningen hade även en studiecirkel om tro och moral och arrangerade en debatt med företrädare för de politiska ungdomsförbunden under rubriken ”Bör kyrka och stat skiljas?”.⁴⁸

Efter 1958 tycks dock aktiviteten för lokalavdelningen ha stannat upp. Under 1960-talet verkar det över huvud taget inte ha existerat något Göteborgsförbund. I de års- och aktivitetsberättelser som (sporadiskt) trycks i *Fri Tanke* rapporteras ingenting från Göteborg. Nej, i stället skrivs det i verksamhetsberättelsen från 1964–1965 att man kontaktat personer och grupper i flera städer, inklusive Göteborg, för att försöka bilda lokalavdelningar. Då tycks det enbart ha funnits en lokalavdelning i Linköping.⁴⁹ På några platser lyckades man bilda nya avdelningar, men inte åter i Göteborg.⁵⁰ De synliga kopplingarna till Göteborg under 1960-talet begränsade sig till att en styrelseledamot kom från staden. Det var Bruno Nordenhäll, som satt i stadsfullmäktige för socialdemokraterna i Göteborg och var den förste ordföranden i Tjänstemännens s-förening (i dag S-akademiker). Nordenhäll, som i det civila var försäkringstjänsteman, satt i den nationella förbundsstyrelsen redan på 1950-talet och det var han som var ansvarig för den tidigare nämnda motionen om borgerliga vigs-lar.⁵¹ Aktiviteterna inom Göteborgsavdelningen under 1950-talet låg i linje med förbundets generella målsättning, som var att bedriva opinion i frågor som rör religionsfrihet och särskilt skiljandet av stat och kyrka, samt att hitta sekulära alternativ till kyrkliga ceremonier. De generella målen framgår av både princip- och handlingsprogram, samt den praktiska verksamheten. Bland annat arbetade Nerman och Fogelström med ett ceremoniel till borgerliga begravningar.⁵²

När det gäller förbundet i sin helhet tycks idélinjen ha varit relativt tydlig. Den stod i kontrast till mellankrigstidens mer radikalt vänsterorienterade antireligiositet. Inget tyder på att Göteborgsavdelningen avvek i detta hänseende.⁵³ Den ideologiska strid som kan noteras i förbundets eget material stod mellan olika personer, snarare än att det skulle ha uppstått någon skillnad mellan riks- och lokalförbund. Förbundsmedlemmen Morten Grindal skrev i ett av tidskriftens tidigare nummer en hätsk anti-religiös text där han kallade religion för ”tvångsnevros” och menade att Bibeln var den ”förfärdigaste andliga makten i massmördandets tjänst”.⁵⁴ Detta utlöste en replikväxling mellan Grindal och Ture Nerman, vari Nerman menade att antireligiösa inlägg av Grindals typ inte var i linje med förbundets programförklaring, utan att förbundet genom sansad debatt och att skaffa sig respekt även hos religiösa organisationer skulle kunna vinna större formell och institutionell religionsfrihet.⁵⁵ Fogelström underströk också att förbundet inte var anti-gudligt eller stående för

någon kamp-ateism, men väl var ett intresseorgan för icke troende.⁵⁶ Det som i en sarkastisk artikel i *Svenska Dagbladet* omnämndes som förbundets ”gråsosighet” gällde nog även i Göteborg; i varje fall tyder ingenting på att man där avvek från den mer stillsamma och reformistiska linje som Nerman och Fogelström företrädde.⁵⁷ Hätskare blev det dock på annat håll under 1960-talet i en annan organisation som dök upp i staden.

Ateistisk Organisation

Uppgörelsen med (den institutionaliserade) kristendomen i Sverige kom att fortsätta även efter Hedenius-debatten. Under 1960-talet pågick en utredning om en förändring av relationen mellan kyrka och stat, som dock inte gav något resultat.⁵⁸ Trolöshetsdebatten i mitten av 1960-talet handlade visserligen mer om värderingar och nihilism än om tro på Gud, men Guds död fanns däri ofta med som ett slags bakgrundsantagande.⁵⁹ Mer explicita ställningstaganden mot Guds existens fanns dock också. Verdandi arrangerade 1961 i Uppsala en ”ateistvecka” och gav ut *Ateistens handbok* (1964), som kom i flera upplagor.⁶⁰ Mindre känt i dag är att det också grundades en ateistisk organisation, med just det namnet. Ateistisk Organisation flammade upp och fick en hel del uppmärksamhet, men hade en kort brinntid.

I början av oktober 1963 införde de stora dagstidningarna notiser som meddelade att en ny ateistisk organisation hade bildats, som syftade till att motverka religiös propaganda och vidskepelse.⁶¹ *Göteborgs-Tidningen* skrev också kort om det, och illustrerade artikeln med en skämtteckning föreställande en ängel som sitter i himlen, pekar ner på Göteborg och säger att ”den stan får vi allt hålla ögonen på i fortsättningen”.⁶² För det var just i Göteborg som den ateistiska organisationen hade bildats. Centralfiguren i Ateistisk Organisation var en försäkringsinspektör från Västra Frölunda vid namn Rolf Ekelund, som i *Aftonbladet* så småningom till och med fick epitetet ”Ateisthövdingen”.⁶³ Den rapportering som finns kretsar också just kring hövdingen, snarare än organisationen. Efter grundandet 1963 publicerade både *Aftonbladet* och *Göteborgs-Tidningen* helsidesporträtt av Ekelund, i hemmiljö med fru och barn närvarande. Men Ekelund fick inte bara visa upp sitt hem utan också lägga ut texten om organisationens utveckling och syfte. Organisationen som grundades i september av sju personer, angavs sedan under hösten ha femton, ett trettiotal och ett femtiotal medlemmar och fortsatte att växa.⁶⁴ Ekelund uttryckte själv sin förvåning över det stora intresset. På grund av alla reaktioner efter annonser och notiser i tidningarna tvingades han att stänga av sin hemtelefon och det kom intresseförfrågningar ”från Lycksele i norr till Hässleholm i söder”.⁶⁵ Den första månadens offentliga porträtt tycks också ha bidragit

till att stärka och marknadsföra Ateistisk Organisation än mer, för när *Aftonbladet* i mars 1965 åter porträtterar Ekelund anges att man räknar ett tusental medlemmar utspridda i hela landet.⁶⁶ Organisationen verkar dock hela tiden ha varit centrerad till Göteborg och kring Rolf Ekelund.

Exakt när organisationen lades ner är något oklart, men efter 1965 verkar Ekelund och hans organisation ha tystnat. Det sista som jag lyckats frambringa om organisationen tyder på att den inte var helt i harmoni internt: som svar på en intervju med Ekelund i *Aftonbladet* skrev en annan medlem en insändare vari han menade att det Ekelund säger i intervjun var dennes egna åsikter och ”inget som helst uttryck för den organisations synpunkter, vars ordförande han är”.⁶⁷

De första notiserna om organisationen angav att den skulle motverka vad som kallades religiös propaganda och vidskepelse, men inte genom att bli ett allmänt ”debattforum” för ateister eller mellan ateister och kristna.⁶⁸ Att diskutera logiskt med kristna är meningslöst eftersom tron bara är subjektiv, tyckte Ekelund.⁶⁹ I stället skulle den religiösa propagandan angripas genom olika typer av påverkansarbete. Och det var främst den institutionaliserade religiösa propagandan som skulle attackeras. Kristendomsundervisning, samt böner och gudstjänster i skolan togs upp som exempel på att religionsfriheten inte var fullt genomförd. I referat av organisationens interna bulletiner insända till *Arbetartidningen* var det också just kristendomsundervisningen som stod i centrum. Göteborgsförfattarna Anderz Harning och Bengt Anderberg skrev om detta för bulletinen, och i *Arbetartidningen* citerades också ur en skrivelse skickad till Ecklesiastikdepartementet angående nödvändigheten av att avskaffa kristendomsundervisningen.⁷⁰ Att det var just kristendomsundervisningen som stod i centrum är inte att förvånas över. 1960 års gymnasieutredning slog fast att denna skulle tas bort, vilket ledde till en enorm reaktion från samtliga kristna samfund när förslaget presenterades 1963. Det blev en hett debatterad fråga, och över två miljoner namnunderskrifter samlades in till stöd för att bevara kristendomsundervisningen.⁷¹

I *Aftonbladets* porträtt av Ekelund från 1965 angavs att organisationen inte hade någon ”omfattande verksamhet utåt”, men att de riktade skrivelser till makthavare. Till verksamheten hörde också att bevaka svensk och utländsk media, en bevakning som sedan sammanställdes i den bulletin som Ekelund redigerade.⁷² Någon egentlig platsbunden aktivitet i Göteborg har dock inte gått att finna. Om det fanns någon relation till Förbundet för Religionsfrihet är också oklart.

Någon större idéanalys av organisationen går inte att genomföra utifrån materialet. Men några antireligiösa troper dyker upp: att kristendomen är ologisk och full av sagor och vidskepelser, vilka kan ersättas med en vetenskaplig världsbild; att kristendomen lägger pengar på onödigheter,

som att restaurera gamla stenkyrkor i stället för att finansiera ”verkliga kärleksverk” som att utrota sjukdomar i Etiopien.⁷³ Den religiösa dubbelmoralen är ett återkommande tema, Ekelund tar exempelvis i en intervju upp hur han i lumpen slogs av hur fältprästers välsignande av vapen gick stick i stäv med det sjätte budet om att inte dräpa.⁷⁴ Etikdiskussionen som den framkommer i förhållande till kristendomsundervisningen är också både framskjuten och någorlunda originell. Bakar man samman etikundervisningen med religionens trossatser så riskerar etiken också att försvinna när man kommer upp i tonåren och tappar sin tro, menade Ekelund. Enligt den skrivelse som riktades till Ecklesiastikdepartementet uppstår det så en ”[olycklig] norm- och rotlöshet, som kan leda till ungdomskriminalitet men också till bristande samhörighetskänsla med medmänniskor”.⁷⁵ Ekelund upprepade senare detta och refererade till en undersökning som gjorts i England där barn till ateister visat sig vara ”definitivt mindre kriminella” än barn till religiösa.⁷⁶ Ateistisk Organisation blev alltså inte långvarig, varken i Göteborg eller i Sverige och har inte lämnat särskilt många spår efter sig. Mer framgångsrik både lokalt och nationellt har en annan organisation varit – Humanisterna.

Humanisterna i Göteborg

Humanisterna är en landsomfattande organisation grundad 1979 som Human-Etiska Förbundet. Namnet kan ses som ett eko av det mycket starkare norska Human-Etisk Forbund, grundat 1956, en organisation som också stöttade den svenska mycket under de första åren. Human-Etiska Förbundet, som 1999 bytte till sitt nuvarande namn, ansökte också hösten 1983 om att bli medlem i den internationella paraplyorganisationen för fritänkare, International Humanist and Ethical Union (IHEU), som grundades 1952.⁷⁷ Humanisterna fortsatte att stärka sin aktivitet under 1990-talet, men fick sitt stora uppsving under 00-talet. De kan då sägas ha fått draghjälp av den internationella högkonjunktur för religionskritiken som ofta rubriceras som nyateism, vilken hade företrädare som Richard Dawkins och Sam Harris. Under samma period spelade också den nye ledaren Christer Sturmark en viktig roll. Valet av den tidigare IT-entreprenören som ordförande 2005 innebar en professionalisering och ett lyft för Humanisternas offentliga profil.⁷⁸

Redan 1983 gjordes ett försök att starta en lokalförening i Göteborg. Från nationellt håll uppmuntrade man nya medlemmar som bodde ”ute i landet” att grunda lokala sammanslutningar och när göteborgaren Lars Torstensson gick med 1983 skedde ett sådant försök. ”Human-Etiska Förbundet lokalavdelningen Göteborg” erbjöd 1983 en studiecirkel som skulle behandla ”övertro och vidskeplighet i vårt samhälle”. Ingen utom-

stående anmälde sig dock till cirkeln. Vid ett av lokalavdelningens möten hölls ett föredrag av ordföranden i norska Human-Etisk Forbund, Levi Fragell, senare ordförande i internationella IHEU. Mötet samlade dock endast 16 åhörare och gav inte den skjuts i lokalavdelningens aktivitet som man hoppats på.⁷⁹ Lokalavdelningen somnade i stället in, för att väckas upp igen några år senare. I oktober 1988 gjordes ett nytt försök och då blev resultatet mer lyckat. Torstensson deltog även då, men det var de unga syskonen Staffan och Anna Charlotta Gunnarsson som var ledande vid det här tillfället. Staffan Gunnarsson valdes till ordförande, förblev det i över ett decennium och är därmed den som suttit längst på den lokala ordförandeposten.⁸⁰

Sedan 1988 har Humanisterna Väst, som de numera heter, lyckats med det som inga andra ateistiska organisationer i Göteborg förmått tidigare, att ha en stadig och aktiv organisation över längre tid. I skrivande stund, strax efter lokalföreningens 30-årsjubileum, är den i allra högsta grad levande och har runt 1 000 medlemmar i Västsverige.⁸¹ Föreningen har haft, och har, en mängd aktiviteter, såväl inåtriktade som utåtriktade. Återkommande aktiviteter har varit föreläsningar och debattkvällar. Ämnena har varierat, men har ofta berört vetenskapliga och politiska teman – allt från Darwin och gudsbevis till korruption, demokrati och hedersvåld, inte sällan med företrädare för forskarvärlden. Några bekanta namn som deltagit som föreläsare är Bengt Westerberg, före detta partiledare för Folkpartiet, Bo Rothstein, professor i statsvetenskap, och Sara Mohammad, debattör och aktivist. Organisationen har också samarrangerat möten med de lokala avdelningarna av organisationerna Glöm aldrig Pela och Fadime och Vetenskap och Folkbildning.⁸² Sedan 2017 bedriver också lokalavdelningen humanistisk konfirmation i Västsverige, något som funnits på nationell nivå sedan 1990.⁸³ Under en period fanns också ett ungdomsförbund, Unga Humanister Göteborg, men den verksamheten är nedlagd såväl lokalt som nationellt. Mer utåtriktade föreläsningar och debatter har också arrangerats i Göteborg, bland annat har Christer Sturmark varit på plats och debatterat med religiösa företrädare. Göteborgsavdelningen har också ofta varit med och drivit den nationella organisationens deltagande på bokmässan i Göteborg.⁸⁴ Lokalt har föreningen bedrivit opinionsbildning på olika vis. Vid mitten av 1990-talet var Humanisterna i Göteborg engagerade och drivande i en debatt som hade utlösts av att några politiker i Uddevalla kritiserat kristna skolavslutningar. Detta ställde sig Humanisterna Göteborg ställde bakom. Humanisterna deltog i debatt på plats i Uddevalla under 1996, men flera företrädare från den lokala föreningen skrev också debattartiklar i både lokal och nationell press.⁸⁵ Den typen av opinionsbildning har bedrivits även före och efter just detta tillfälle.

I Göteborg har föreningen huserat på olika platser. Den största satsningen var när organisationen 1993 hyrde in sig i en central lokal med skyltfönster på Parkgatan i Vasastan. Förhoppningarna om att denna lokal skulle locka nya medlemmar och därmed stärka organisationen var dock för högt ställda. De har också hållit till i mindre lokaler i Västra Frölunda, på Chalmers Tekniska Högskola och i skrivande stund i föreningslokalen Viktoriahuset i Linnéstaden.⁸⁶ Den lokala förankringen har alltså varit faktisk och fysisk.

Samtidigt som lokalföreningen levtt sitt eget liv har den dock stått nära den nationella moderorganisationen. Göteborgsavdelningen tycks inte ha utvecklats åt något radikalt annorlunda håll eller haft en egen profil.⁸⁷ I stället har göteborgare varit med och drivit den nationella organisationen. Bokmässan är ett sådant exempel. Men kanske än mer viktigt är att förbundets tidning under en lång period hade sin redaktion i Göteborg. 1995 blev göteborgarna Gun Ulriksson och Staffan Gunnarsson redaktör respektive redaktionssekreterare för tidningen som då bytte namn till Humanisten. Gunnarsson tog senare över som redaktör och var det till 2003.⁸⁸

Humanisternas tidskrift rymmer genom åren en mängd olika uttryck för ateism, humanism och religionskritik: etisk, vetenskaplig och politisk. Under de tidiga åren under 1980-talet var en frän och satirisk kritik mot kyrkliga företrädare vanlig. Under senare år har mer positiva beskrivningar av humanistiska företrädare och åskådningar tagit överhanden.⁸⁹ Organisationen har funnits jämförelsevis länge och har fördjupat, specificerat och utvecklat sina idéuttryck och ställningstaganden med åren. En linje kan ändå sägas skönjas från de första stapplande programmatiska försöken till i dag. Både i det som då främst kallades human-etik och det som i dag benämns sekulär humanism finns inslag av mänskliga rättigheter, tolerans, individens rätt till egen utveckling bortom religiös dogmatism, förnuftets och vetenskapens roll i motsats till dogmer och tro, samt mänsklig inomvärldslig moral. Dessa teman fanns med redan när förbundets tidskrift klipptes och klistrades ihop i stencilform och förekommer ännu i organisationens långt mer genomarbetade och utförligare idéprogram, som klubbades igenom 2013 och som samtliga lokalavdelningar ”verkar i enlighet med”.⁹⁰ Inte heller idémässigt finns det några tecken på att den västsvenska organisationen har företrätt någon divergerande linje.

Slutsatser och diskussion

Denna kartläggning av ateistiska organisationer i Göteborg har identifierat fyra sammanslutningar. Två (Svenska Fritänkareförbundet, Ateistisk Organisation) har varit startade i och haft sin främsta verksamhet i staden, men varit nominellt nationella, två (Förbundet för Religionsfrihet, Huma-

nisterna) har varit lokalavdelningar av organisationer som uppkommit och haft huvudsäte i Stockholm. Humanisterna Väst, som de heter i dag, måste sägas vara den mest framgångsrika organisationen, då de haft varierad verksamhet över flera decennier och haft ett större antal medlemmar. De övriga har enbart existerat under några år och har ofta varit beroende av någon enstaka drivande individ. Delvis har det funnits problem med att djupgående analysera organisationerna, då de inte haft några egentliga arkiv. Samtidigt har tillräckligt mycket framkommit för att det ska gå att säga några intressanta saker om ateismens rörelse genom lokal organisering. Dessa organisationer kan knappast sägas ha varit delar av en större folkrörelse. Formerna och aktiviteterna liknar visserligen de som finns i övrigt i svensk folkrörelsehistoria, men deras omfattning och påverkan har varit jämförelsevis blygsam. Men organiseringen har funnits, är en indikator på en förändring av religionens roll i samhället och ger en bild av ateismens skiftande historia.

Samtliga förbund kan sägas ha sysslat med opinionsbildning externt genom offentliga debatter och debattartiklar, samt stärkande av sin idégrund internt genom föredrag, studiecirkel, tidskrifter och bulletiner riktade till sina medlemmar. Mer tydliga policypåverkansförsök har också förekommit genom motioner i och skrivelser till olika politiska institutioner. Det gäller särskilt för de organisationer som var verksamma kring mitten av seklet, under en viktig tid för politiska reformer i relationen mellan kyrka och stat. Betydande skillnader mellan organisationerna finns i fråga om temperament, retorik, politiska kopplingar och slutsatser rörande icke-tron. Från Svenska Fritänkareförbundets kommunistiska antireligiösa propaganda under mellankrigstiden är steget ganska långt till Humanisterna på 2010-talet och deras inriktning mot vetenskap och mänskliga rättigheter. Däremellan finner man det beskedligare religionsfrihetsförbundet och den polemiska ateistorganisationen. Både historiska och sociologiska studier har visat att den religionskritik som finns i ateistiska organisationer pendlar mellan olika uttryck. Den kan vara etisk, politisk eller epistemologisk, och arbetet kan fokusera på konkreta politiska mål eller på konstruktion av alternativa världsåskådningar.⁹¹ Ofta blandas dessa, vilket också har framkommit i denna studie. Samtliga organisationer har haft politiska mål, även om det är skillnad mellan den breda politiska emancipation av de lägre klasserna som eftersträvades av Svenska Fritänkareförbundet och de konkreta politiska reformer i riktning mot religionsfrihet som de senare eftersträvat. Framför allt gäller det senare Förbundet för Religionsfrihet som tycks ha varit noggrant med att tona ner etiskt och epistemologiskt fördömande av den existerande religionen. Humanisterna är de som tydligast och mest systematiskt försökt lansera och stärka en till religionen alternativ världsåskådning.

När det gäller frågan om ateismens enhetlighet kan man därmed notera följande: Om vi utgår från grunddefinitionen av ateism som avsaknad av tro på Gud eller gudar, så framträder enbart i denna studie av ateismen i en stad under mindre än ett sekel en ganska stor variation av idéer och politiska ställningstaganden. Att försöka påvisa en gemensam etik för alla ateister, i likhet med Mitchell Stephens, visar sig därmed vara svårt. Den grundläggande ateistiska hållningen att Gud inte existerar är snarare kontextberoende, formbar och kan förenas med olika etiska och politiska projekt, samt propageras i olika typer av sociala formeringar. Ateismens pluralitet och kontextberoende betyder dock inte att man bör avstå från att göra studier över tid. En förståelse för de synkrona uttrycken och deras specificitet är beroende av diakron förståelse och jämförande studier. Vad gäller enhetlighet och diakroni kan också påpekas att det svårligen går att finna en lokal tradition. Den yngsta sammanslutningen, Humanisterna, bygger inte vidare på de tidigare organisationerna. Humanisterna nationellt uppvisar ett visst historiebrev i sin verksamhet och ateistisk historia förekommer i deras medlemsblad, men här står framför allt Ingemar Hedenius i centrum. Jag har inte funnit något om de föregående göteborgska organisationerna.²²

Någon specifikt göteborgsk ateism över tid är alltså svår att utläsa, de olika organisationerna har svarat på händelser och strömningar i tiden, som ofta funnits på nationell nivå. Men det lokala spelar förstås roll för att en riksorganisation som Humanisterna ska bredare kunna förankra sin aktivitet och sitt engagemang. Någon göteborgsk profil är dock inte tydlig hos Humanisterna Väst, snarare förstärker det lokala det nationella. Detsamma kan sägas gälla för Förbundet för Religionsfrihet, även om deras existens var mer kortlivad. På så vis är det lokala ett utsnitt som kan ge en fokuserad bild av det större nationella. Men det lokala kan också ge en viktig korrigerande till metodologisk nationalism. Svenska Fritänkareförbundet framträder snarast som ett tydligt exempel på hur idéspredning kan ske och ideellt baserade nätverk kan formas i relationen mellan lokalt och internationellt. Einar Adamsons kopplingar till Sovjetunionen och till den internationella arbetar-esperantorörelsen var viktigare för uppkomsten av och karaktären på Svenska Fritänkareförbundet än hans relationer inom Sverige. Samtidigt var den lokala förankringen betydelsefull, då Adamson kunde ta hjälp av de lokala nätverk han hade som engagerad kommunist och esperantist när han startade Svenska Fritänkareförbundet. På så vis spelade en lokal politisk offentlighet en inte obetydlig roll.²³ Det finns visserligen i några fall en lokal färgning av religionskritiken: de kyrkliga företrädare som kritiserades explicit av Svenska Fritänkareförbundet är den lokale konservative prästen Per Pehrsson samt baptistpredikanten C. G. Hjelm, och Rolf Ekelund

nämner göteborgsbiskopen Bo Giertz.⁹⁴ Men ingen av organisationerna tycks ha haft som någon egentlig *raison d'être* att kritisera just den lokala religionen.

För att återknyta till diskussionen om idéernas rörelse i inledningen, så kan sägas att den här studien på sätt och vis ger stöd för tanken om att kunskap och idéer inte nödvändigtvis formuleras av en central producent och sprids till passiva konsumenter, eller att de stora namnen i idéhistorisk kanon ensamma kan studeras för att förstå ett idébaserat samhällsfenomen. Idédiskussionen inom de här studerade organisationerna bygger inte på eller sprider någon enskild tänkares idéer, eller presenterar särskilt mycket väldefinierat idéinnehåll från internationell idéhistorisk kanon. Även om vi flyttar blicken till Sverige är det anmärkningsvärt hur liten roll Ingemar Hedenius, som brukar ses som *den* svenska ateisten, spelade för de ateistiska organisationerna under tidig efterkrigstid.⁹⁵ Organiseringen kring hållningen att Gud inte existerar fungerar utan att det finns en medvetenhet om eller explicit spridning av idéer med filosofisk tyngd och anseende. Men organiseringen är ändå en del av den grundläggande ateistiska idéns – Gud finns inte – breda historia.

Noter

Tack. Arbetet med den här artikeln har finansierats av Stiftelsen Anna Ahrenbergs fond. Jag vill tacka Anders Pedersson, forskarseminariet i idéhistoria, samt modern- och samtidshistoriska seminariet vid Göteborgs universitet för kommentarer på tidigare utkast. Tack också till tidskriftens redaktör, samt de två anonyma granskarna.

1. Se t.ex. Ola Sigurdson: *Det postsekulära tillståndet. Religion, modernitet, politik* (Göteborg, 2009); Steve Bruce: *Secularization. In defence of an unfashionable theory* (Oxford, 2011); Hans Joas: *Glaube als Option. Zukunftsmöglichkeiten des Christentums* (Freiburg im Breisgau, 2012); Anton Jansson & Hjalmar Falk: ”Religion i det svenska idéhistorieämnet. Översikt och reflektion” i *Lychnos* 2017. För en diskussion om sekularisering i förhållande till Sverige, se David Thurfjell: *Det gullösa folket. De postkristna svenskarna och religionen* (Stockholm, 2015).

2. Charles Taylor: *A secular age* (Cambridge MA/London, 2007), 3.

3. Gavin Hyman: *A short history of atheism* (London, 2010); Mitchell Stephens: *Imagine there's no heaven. How atheism helped create the modern world* (New York, 2014); Nick Spencer: *Atheists. The origin of the species* (London, 2014); John Gray: *Seven types of atheism* (London, 2018).

4. Michael Rectenwald: *Nineteenth-century British secularism. Science, religion, and literature* (London, 2016).

5. Philipp Sarasin: ”Was ist Wissensgeschichte?” i *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (IASL)* 36:1 (2011); Kapil Raj: ”Beyond postcolonialism ... and postpositivism. Circulation and the global history of science” i *Isis* 104:2 (2013), 343–345; Johan Östling & David Larsson Heidenblad: ”Cirkulation – ett kunskaphistoriskt nyckelbegrepp” i *Historisk tidskrift* 137:2 (2017).

6. Det här är en typ av studier som visserligen förekommit längre tillbaka, men

mångfaldigats under det senaste decenniet. Se t.ex. Edward Royle: *Victorian infidels. The origins of the British secularist movement, 1791–1866* (Manchester, 1974); Edward Royle: *Radicals, secularists and republicans. Popular freethought in Britain, 1866–1915* (Manchester, 1980); Daniel Peris: *Storming the heavens. The Soviet league of the militant godless* (Ithaca NY, 1998); Laura Schwartz: *Infidel feminism. Secularism, religion and women's emancipation, England 1830–1914* (Manchester, 2013); Todd Weir: *Secularism and religion in nineteenth-century Germany. The rise of the fourth confession* (New York, 2014); Nathan Alexander: *Race in a godless world. Atheism, race, and civilization, 1850–1914* (New York, 2019).

7. Ture Nerman: *Hjalmar Branting – fritänkaren* (Stockholm, 1960); Johan Lundborg: *När ateismen erövrade Sverige. Ingemar Hedenius och debatten kring tro och vetande* (Nora, 2002); Pär Alexandersson: *Förnekelsens förbannelse. Viktor Lennstrand som förkunnare och blasfemiker* (Uppsala, 2014). Även om de större biografierna över Knut Wicksell och Bengt Lidforss inte uttryckligen fokuserar deras fritänkande finns det med som en komponent. Nils Beyer: *Bengt Lidforss. En levnadsteckning* (Stockholm, 1968); Torsten Gårdlund: *Knut Wicksell. Rebell i det nya riket* (Stockholm, 1990).

8. Lennart Ståhle: *Organisationer för svensk religionskritik 1880–1910* (Stockholm, 1979); Inga Sanner: *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, 1995). Sanners bok handlar dock bara delvis om detta ämne.

9. Weir: *Secularism and religion*. Det kan nämnas att samtida sociologisk forskning pekat på att ateister i relativt låg grad organiserar sig kring sina ståndpunkter. Se Bob Altemeyer: "Atheism and secularity in North America" i Phil Zuckerman (red.): *Atheism and secularity. Volume 2: Global expressions* (Santa Barbara CA, 2010), 10; Christel Manning: "Atheism, secularity, the family, and children" i Phil Zuckerman (red.): *Atheism and secularity. Volume 1: Issues, concepts, and definitions* (Santa Barbara CA, 2010), 39. Samtidigt betyder inte det att det skulle vara mindre intressant att studera de organiseringsförsök som faktiskt finns. Längre tillbaka i historien har det varit relativt vanligt med fritänkar- och ateistorganisationer och dessa har oavsett sin storlek på grund av sin radikalitet i mer normativt kristna samhällen haft större genomslag än dylika organisationer har i dag.

10. Joanne Passet: "Yours for liberty. Women and freethought in nineteenth-century Iowa" i *Annals of Iowa*, 63:2 (2004); Tina Block: *The secular Northwest. Religion and irreligion in everyday postwar life* (Vancouver, 2016); Lynne Marks: *Infidels and the damn churches. Irreligion and religion in settler British Columbia* (Vancouver, 2017).

11. Stephens: *Imagine there's no heaven*, 5–7, 19; Spencer: *Atheists*, xvii; Gray: *Seven types of atheism*, 4. Här måste man dock påpeka att det inte är två totalt motsatta positioner. Stephens erkänner också att ateismen trots allt sett något olika ut på olika platser och även om Spencer och Gray ifrågasätter om det är meningsfullt att se ateism som ett fenomen, så skriver de ändå böcker om ateism där de inkluderar tänkare från ganska olika sammanhang.

12. Stephen Bullivant: "Defining 'atheism'" i Stephen Bullivant & Michael Ruse (red.): *The Oxford handbook of atheism* (Oxford, 2013), 11. En liknande generell definition finns också i en annan central text, Jack David Eller: "What is atheism?" i Zuckerman (red.): *Atheism and secularity. Volume 1*, 1–2. För vidare diskussion kring terminologi som inkluderar kritik av användandet av "atheism" som analytisk kategori ur sociologisk respektive historisk synvinkel, se Lois Lee: *Recognizing the non-religious. Reimagining the secular* (Oxford, 2017), 37–39, samt Nickolas Garth Conrad: "An argument for unbelief. A discussion about terminology" i *Secularism and nonreligion* 7:11 (2018).

13. Det kan alltså understrykas att alla undersökningsobjekt inte begagnar självbeteckningen ateism/ateist och möjligen också skulle protestera mot den, beroende på vilka konnotationer den har i tiden. Dock kan de alla alltså sägas vara ateister i betydelsen att vad de företräder är en icke-troende position.

14. Ingen av de aktuella organisationerna har något egentligt arkiv, varför arbetet bestått av ett pusslande av material från andra arkiv, från intervjuer och inte minst från tidnings- och tidskriftsmaterial. Ingångar har varit Nationell ArkivDatabas, universitetsbibliotekskataloger, Sigtunastiftelsens klipparkiv samt Kungliga Bibliotekets söktjänst Svenska dagstidningar. Göteborgsavdelningarna av Humanisterna och Förbundet för Religionsfrihet har visserligen poster i Regionarkivet, men i det förstnämnda fallet innehåller det enbart material från det första insomnade uppstarts-försöket och i det andra fallet enbart ett (1) medlemskort. Arbetet har inkluderat genomgångar av tidskrifterna *Nya Fritänkarn/Ateisten* (1929–1931), *Fri Tanke* (1954–1968), *HEF-nytt/HEF-eko/Human-etik/Humanistinfo/Humanisten* (1979–2018).

15. Ståhle: *Organisationer för svensk religionskritik*; Sanner: *Att älska sin nästa*; Alexandersson: *Förnekelsens förbannelse*; Anton Jansson: "Friends and foes. Two secularisms in late nineteenth-century Sweden" i Carolin Kosuch (red.): *Secularities transnational. Freethinkers in the context of national movements and the rise of nation states in Europe, 1789–1930s* (Berlin/Boston MA, under utg. 2020).

16. Ingersoll: *Sanningsökaren* 9 (1879); Besant: *Sanningsökaren* nr 10 (1886); Bradlaugh: *Sanningsökaren* 4 (1891), *Sanningsökaren* 6 (1891). För en mer ingående skildring av kretsen kring *Sanningsökaren*, vars ställningstaganden också spretade åt olika håll och utvecklades under åren, se Inga Sanner: *Att älska sin nästa*, kap. 3.

17. En trosbekännelse finns i *Sanningsökaren* 1 (1887). Domkapitlets utlåtande med kommentar från tidskriftens redaktion återfinns i *Sanningsökaren* 12 (1888).

18. Alexandersson: *Förnekelsens förbannelse*, 289.

19. Carl Johan Björklund: *Kyrka, präster och fritänkare. Minnesskrift om O. Ljungdahl och den svenska fritänkarerörelsen* (Stockholm, 1942), 40f.

20. Peter G. Forster: *The Esperanto movement* (The Hague, 1982), kap. 7.

21. Adamson satt i fullmäktige mellan 1927 och 1930. Magnus Fahl: *Göteborgs stadsfullmäktige 1863–1962. 2: Biografisk matrikel* (Göteborg, 1963), 335–336.

22. Lars Gogman: "Mellan Babels torn och Norra Bantorget. Arbetaresperantismen" i *Arbetshistoria* 3–4 (2012).

23. Peris: *Storming the heavens*; Detlev Blanke: "Esperanto und Atheismus" i *humanismus aktuell – Hefte für Kultur und Weltanschauung* 19 (2006).

24. Precis som i fallet med esperantismen fanns det en socialistisk fritänkargren som brutit sig ur den "borgerliga". Se Jochen-Christoph Kaiser: *Arbeiterbewegung und organisierte Religionskritik. Proletarische Freidenkerverbände in Kaiserreich und Weimarer Republik* (Stuttgart, 1981); Daniel Laqua: "'Laïque, démocratique et sociale'? Socialism and the freethinkers' international" i *Labour History Review* 74:3 (2009).

25. *Nya Fritänkarn* 1 (1929), 1.

26. De gudlösas förbund, eller De kämpande gudlösas förbund (namnet varierade något och kan översättas olika), var en sovjetisk ateistisk och antireligiös organisation grundad 1925, som på olika vis bedrev antireligiös och ateistisk propaganda. Peris: *Storming the heavens*.

27. *Ateisten* 1 (1930). Det här är något som även Hjelm själv sedan återger i bokform. C. G. Hjelm: *Mina diskussioner med fritänkare* (Örebro, 1946).

28. Problemet ska dock i alla fall officiellt inte ha varit innehållet i mötet, utan att

mötet hölls trots att det utfärdats mötesförbud på grund av influensan. *Provinstidningen Dalsland* 2/3 1931.

29. Forster: *The Esperanto movement*, 197–205; Kaiser: *Arbeiterbewegung und organisierte Religionskritik*, 205–228.

30. Om *Minareten*, se Lars-Åke Engblom: ”Minareten – ett lokalt boulevardblad i göteborg” i *Presshistorisk årsbok* 1986.

31. *Ateisten* Midvinternummer 1930/31.

32. Adamson reste i Sovjetunionen vid ett flertal tillfällen. Se Einar Adamson: *Från Lenins stad genom soliga Ukraina till Krim* (Stockholm, 1926); Einar Adamson: *Röd kulturfront mot okunnighet och vidskepelse. Anteckningar från en resa i Sovjetunionen år 12 efter oktoberrevolutionen* (Göteborg, 1929).

33. *Ateisten* Midvinternummer 1930/31, 1. Marx skrev att religion var ”folkets opium”, *Opium des Volkes*, medan det i senare kommunistisk polemik ofta ändrades till att bli ”opium för folket”. Skillnaden är förstås att religionen i Marx Feuerbach-inspirerade originalversion är något som folket själva skapat för att stå ut med den hjärtlösa världen i vilken de lever, medan det i den senare versionen mer lutar åt att religionen är något som överheten tryckt på folket ovanifrån. ”Religion är opium för folket” är också tidskriftens motto, skrivet på både svenska och esperanto.

34. Einar Adamson: *Prästlist* (Göteborg, 1931), 16. Se även Adamson: *Röd kulturfront*. Jfr Adamson i *Nya Fritänkarn* 1 (1929). Liknande tongångar finns även i texter som Adamson inte ligger bakom, t.ex. av signaturen Stenson i *Nya Fritänkarn* 2 (1929).

35. Se Adamson i *Nya Fritänkarn* 2 (1929), samt Adamson: *Röd kulturfront*, 8.

36. Adamson: *Röd kulturfront*, 23, 29; Adamson: *Prästlist*, 15. Se även Adamson i *Nya Fritänkarn* 2 (1929).

37. Thomas Großbölting: *Losing heaven. Religion in Germany since 1945* (New York, 2017), 20; Callum G. Brown: *The death of christian Britain. Understanding secularisation 1800–2000* (London, 2009), 5.

38. Lundborg: *När ateismen erövrade Sverige*; Anton Jansson: ”’A Swedish Voltaire’. The life and afterlife of Ingemar Hedenius, 20th-century atheist” i *Secularism and nonreligion*, 7:4 (2018).

39. *Svenska Dagbladet* 16/9 1951, 18/9 1951, 22/9 1951.

40. Samtliga nämnda ledamöter fanns med både i den första styrelsen 1951 och i styrelsen 1965, som presenteras i tidskriften *Fri Tanke* 2 (1965). En anmärkning kan göras angående den kvinnliga representationen. I den första ordinarie styrelsen var endast en av 22 ledamöter kvinna, författarinnan Gurli Hertzman-Ericson. Det skiljer sig dock från hur det såg ut vid initiativets tillkomst. Fem av de 14 sammankallande till det konstituerande mötet var kvinnor, här märktes bland andra författarinnan Maria Wine. Dessa fem kvarstod i den 16 personer starka interimstyrelsen, men samtliga dessa fem kvinnor var borta när den första ordinarie styrelsen tillsattes. Angående sammankallande och de tidiga styrelserna, se utkast till kallelse till det första mötet och ”Verksamhetsberättelse för tiden intill den 19.5.1952” i 8.6. Handlingar rörande Förbundet för Religionsfrihet, Per Anders Fogelströms samling, Handskriftssamlingen Kungliga Biblioteket, samt häftet *Meddelanden från Förbundet för Religionsfrihet nr 1: Upplysningar angående utträde ur statskyrkan*, 1952.

41. ”Stadgar för Förbundet för religionsfrihet” i 8.6. Handlingar rörande Förbundet för Religionsfrihet, Per Anders Fogelströms samling, Handskriftssamlingen, Kungliga Biblioteket.

42. *Fri Tanke* 3 (1954). Ledamöterna, inklusive suppleanter, var Bertil Pettersson,

Knut Jönsson, Vilgot Nilsson, Bruno Nordenhäll, Rune Ohlsson, Björn Björnsson och Gunnar Frost.

43. *Fri Tanke* 3 (1956), 2.
44. *Fri Tanke* 1 (1957). För en återblick, se *Göteborgs-Tidningen* 5/3 1967.
45. *Fri Tanke* 3 (1956).
46. *Fri Tanke* 1 (1958), 8.
47. *Fri Tanke* 3 (1956), 12.
48. *Fri Tanke* 3 (1956); *Fri Tanke* 1 (1958).
49. *Fri tanke* 2 (1965).
50. *Fri tanke* 3 (1965).
51. *Fri Tanke* 3 (1956); *Fri tanke* 2 (1965); *Fri tanke* 2 (1966). Något biografiskt om Nordenhäll: [https://s-akademiker.se/2018/11/porrtatt-bruno-nordenhall/\(11/2 2019\)](https://s-akademiker.se/2018/11/porrtatt-bruno-nordenhall/(11/2%2019)).
52. Ture Nerman, Per Anders Fogelström & Förbundet för Religionsfrihet: *Borgerlig begravning. En handledning* (Stockholm, 1962). Princip- och handlingsprogram finns bl.a. i *Meddelanden från Förbundet för Religionsfrihet nr 4: Förbundet för Religionsfrihet. Programförklaring*, 1965. Här anges att principprogrammet varit detsamma sedan grundandet.
53. Det var viktigt att tydligt från början visa att man inte hade något att göra med den sovjetiska sortens gudlöshet. Fogelström menade att alla sådana antydningar var förtal. *Svenska Dagbladet* 18/9 1951.
54. Se Grindal i *Fri Tanke* 3 (1954), 3.
55. Nerman i *Fri Tanke* 1 (1955) och 2 (1956); Grindal i *Fri Tanke* 1 (1956).
56. Därmed inte ateistiskt som självbeteckning men väl enligt den definition som jag begagnar analytiskt i den här artikeln. Karl-Olof Andersson: *Per Anders Fogelström. Ett liv för litteraturen, freden och miljön* (Stockholm, 2012), 258–259.
57. *Svenska Dagbladet* 6/1 1952.
58. Ingmar Brohed: *Sveriges kyrkohistoria: 8, religionsfrihetens och ekumenikens tid* (Stockholm, 2005), 262–266.
59. Se t.ex. Lars Gyllenstein: *Nihilistiskt credo. Estetiskt, moraliskt, politiskt m.m.* (Stockholm, 1964), 54. För mer om debatten, se Birgitta Jansson: *Trolösheten. En studie i svensk kulturdebatt och skönlitteratur under tidigt 1960-tal* (Uppsala, 1984).
60. Claes-Adam Wachtmeister (red.): *Ateistens handbok. En antologi* (Stockholm, 1964).
61. *Dagens Nyheter* 8/10 1963; *Svenska Dagbladet* 8/10 1963; *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 10/10 1963.
62. *Göteborgs-Tidningen* 13/10 1963.
63. *Aftonbladet* 8/3 1965.
64. *Svenska Dagbladet* 14/10 1963; *Göteborgs-Tidningen* 20/10 1963; *Aftonbladet* 26/10 1963.
65. *Aftonbladet* 26/10 1963.
66. *Aftonbladet* 8/3 1965.
67. *Aftonbladet* 17/4 1965.
68. *Dagens Nyheter* 8/10 1963; *Svenska Dagbladet* 8/10 1963.
69. *Aftonbladet* 26/10 1963.
70. *Arbetartidningen* 1/10 1964 och 14/10 1964. Bulletinen i sin helhet har jag inte lyckats frambringa.
71. Brohed: *Sveriges kyrkohistoria: 8*, 197.
72. *Aftonbladet* 8/3 1965.

73. *Göteborgs-Tidningen* 20/10 1963.

74. *Aftonbladet* 26/10 1963.

75. *Arbetartidningen* 1/10 1964.

76. *Aftonbladet* 8/3 1965.

77. *HEF-EKO* 31 (1984). Om IHEU:s historia internationellt, se Bert Gasenbeek & Babu Gogineni: *International Humanist and Ethical Union 1952–2002. Past, present and future* (Utrecht, 2002). Organisationen bytte under 2019 namn till Humanists International.

78. Någon definitiv historieskrivning över Humanisterna i Sverige finns ännu inte. Organisationen har behandlats av forskare, men då snarare med ett polemiskt än ett historiskt kunskapsintresse. Se Elisabeth Gerle: *Farlig förenklning. Om religion och politik utifrån Sverigedemokraterna och Humanisterna* (Nora, 2010); Mattias Martinson: *Sekularism, populism, xenofobi. En essä om religionsdebatten* (Malmö, 2017). En analys av Humanisternas kampanj ”Gud finns nog inte” finns i Magnus Hedelind: ”Sweden. Criticizing religion in ’the world’s most secular country’” i Steven Tomlins & Spencer Culham Bullivant (red.): *The atheist bus campaign. Global manifestations and responses* (Leiden, 2017).

79. Styrelsen bestod av Lars Torstensson, Vera Dahl och Werner Tordenfeldt. Intervju med Lars Torstensson 21/8 2018; ”Protokoll fört vid möte för bildande av en avd av Human-Etiska förbundet i Göteborg på studiehemmet Nordgården 1983-09-29” samt ”Kallelse till möte med Human-etiska förbundets Göteborgsavd.” i Human-etiska förbundet Göteborgsavdelningen, Region och Stadsarkivet Göteborg.

80. Han avgick kring millennieskiftet och ersattes av Jürgen Gräfenstein. Se *Humanisten* 2 (1999), 4 (2000). Staffan Gunnarsson hade även styrelseposter nationellt, samt var engagerad i den internationella rörelsen, bl.a. som vicepresident i den europeiska humanistfederationen. Från 2016 har han varit politiker för det lilla borgerliga partiet Medborgerlig samling. <https://www.medborgerligsamling.se/personer/staffan-gunnarson/> (18/2 2019). Anna Charlotta Gunnarsson gjorde i stället en karriär som journalist och författare och har främst blivit känd som programledare i tv och radio.

81. <http://humanisterna.se/vast/> (18/2 2019).

82. Personligt material från Lars Torstensson.

83. <http://humanisterna.se/vast/> (18/2 2019); *Human-Etik* 70 (1990).

84. Se t.ex. *Human-Etik* 94 (1994).

85. Lars Torstensson i *Arbetet Nyheterna* 20/12 1996, 24/12 1996, 13/1 1997, 21/2 1997, samt i *Dagens Nyheter* 8/1 1997; Per Lundh i *Arbetet Nyheterna* 21/12 1996, 30/1 1997, samt i *Dagens Nyheter* 21/12 1996 och i *Bohuslänningen* 21/12 1996; Evert Jakobsson i *Göteborgs-Posten* 28/12 1996, samt i *Arbetet Nyheterna* 14/1 1997; Gun Ulriksson i *Dagens Nyheter* 9/1 1997; Märta Jarlevik i *Arbetet Nyheterna* 24/1 1997.

86. Intervju med Lars Torstensson 21/8 2018; personligt material från Lars Torstensson; *Human-Etik* 88 (1993).

87. Intervju med Lasse Lidaräng 19/6 2018; intervju med Lars Torstensson 21/8 2018.

88. *Humanisten* 1 (1995), *Humanisten* 1 (2003).

89. Baserat på egen läsning, samt något av egenskattning från förbundsmedlemmar. Se t.ex. artikel av Anders Aspegren i *Human-Etik* 62 (1989).

90. <http://humanisterna.se/humanisternas-ideoprogram/> (22/2 2019). Tidiga programmatiska uttryck för förbundets idéer återfinns i *HEF-Nytt* 1 (1979) samt i *HEF-Nytt* 9 (1981).

91. Se t.ex. Weir: *Secularism and religion*; Stephen LeDrew: *The evolution of atheism. The politics of a modern movement* (New York, 2016); Joseph Blankholm: "Secularism, humanism, and secular humanism. Terms and institutions" i Phil Zuckerman & John R. Shook (red.): *The Oxford handbook of secularism* (New York, 2017).

92. Lars Torstensson, som varit en ledande medlem och har ett historiskt intresse för frågorna, kände inte till de tidigare organisationerna mer än ytligt (och Ateistisk Organisation inte alls). Intervju med Lars Torstensson 21/8 2018. Om Hedenius-bruket i Humanisterna, se Jansson: "A Swedish Voltaire".

93. Flera av de (relativt få) namn på medlemmar som dyker upp i Svenska Fritänkareförbundets tidskrift känns också igen från t.ex. *Svenska Arbetar-esperantisten*.

94. *Ateisten* 1 (1930); *Göteborgs-Tidningen* 20/10 1963; *Aftonbladet* 8/3 1965.

95. Ekelund avfärdar i en intervju Hedenius som ointressant. *Aftonbladet* 26/10 1963.

Abstract

On the movement of atheism through local organization – the case of Gothenburg. Anton Jansson, PhD in History of Ideas and Science, University of Gothenburg, postdoctoral researcher in History, Department of History, Lund University, Sweden, anton.jansson@hist.lu.se

The field of the history of atheism, secularism, and humanism is growing. Much research studies canonized thinkers assuming a linear diffusion of their ideas. Such studies however must be complemented with a contextual investigation of the broader circulation of atheism. Methodologically, one way of doing this is focusing atheist organizations. In this article, I attempt doing this, through a study of a local case, namely atheist organizations in the city of Gothenburg during the twentieth century. The historical study of atheism in Sweden is a small field, and this specific topic and material have so far not been studied. The primary purpose of the article is thus to descriptively map this activity, but by doing this, I also aim to discuss the question of whether atheism should be seen as a unitary or plural phenomenon. I ask which atheist organizations have existed, what similarities and differences there have been between them, and in what way the local context has played a role for them. I have identified four organizations: *Svenska Fritänkareförbundet*, and *Ateistisk Organisation*, both founded in Gothenburg, and local chapters of the national organizations *Förbundet för Religionsfrihet*, and *Humanisterna*. While they have similarities in working for reforms for increased freedom of religion, they show large dissimilarities in political orientation, in the amount and rhetoric of their critique of religion, and to some extent in their activities. Following this, I side with those stressing the plurality of atheism. There are no connections between the organizations, and thus no local tradition as such; there is no specific "Gothenburg atheism". However, focusing a local case is a fruitful way of studying the wider phenomenon of organized atheism.

Keywords: Atheism, Humanism, Non-religion, Sweden, 20th century

Tema:
Latinamerika och Europa

Thematic Issue:
De-centred knowledge exchanges
between Latin America
and Europe

Introduction: Subtle flows

*De-centred knowledge exchanges
between Latin America and Europe*

HJALMAR FORS* & SILVIA WAISSE**

The essays in this volume represent a selection of papers originally presented at the symposium “De-centred science, for real? Transits of mining chemistry, medicine and natural history in Europe and Latin America.” It was organised by the editors, together with Professor Georges Métaillé, Paris, as part of the 25th International Congress of History of Science and Technology, held in Rio de Janeiro in 2017.¹

Our key questions for both the symposium and the present collection were: do major centres of colonial and economic power really function as obligatory points of passage for scientific knowledge and practices? To what degree have, and can, such centres be sidestepped, and can their influence and the centrality of their position be subverted or neutralised in the long run? Are the models of decentred global science which have emerged in recent years really adequate for the study of exchange and interaction between (former) colonies of European powers and regions of Europe which were outside the colonial orbit? How should we revise our theoretical understanding of global exchanges in science, taking into account the experiences and knowledge of Latin American and Swedish historical scholarship? One further question was somewhat more personal: how comes that Latin American and Swedish historians of science, even when they write about de-centred exchanges and criticise the notion of ‘centres’ and ‘peripheries,’ constantly look towards, and seek to have their work

* PhD and Docent in the history of science and First Librarian at the Hagströmer medico-historical library, Karolinska Institutet, hjalmar.fors@ki.se

** PhD in History of Science, Professor in Graduate Programme in History of Science/Researcher in Centre Simão Mathias of Studies in History of Science (CESIMA), Pontifical Catholic University of São Paulo, dr.silvia.waisse@gmail.com

validated by actors and institutions that are mostly located in England or the United States?

These questions arose from a common puzzlement that united Latin American and Swedish scholars alike. It is nowadays generally acknowledged that early modern, as well as contemporary science, involved global exchanges of knowledge and objects. Taking into account the relevance of the movement of people and things for the development of knowledge, or for any change in bodies of knowledge, is becoming obligatory for scholars who wish to remain in dialogue with a larger community of peers. This new type of global history writing claims to study episodes and transits which can be geographically decentred. It is articulated in opposition to an older type of historiography, which drew by default from geopolitical maps provided by the dominant powers of the colonial era, was written mainly by white, European males, and more or less reinforced and strengthened the relationships of power and subjugation deemed natural by such men. The editors of the present volume agree with most of the arguments lined up in support of the new global history of science. It is important to investigate dialogues between apparently unconnected places. One should strive to present unconventional (hi)stories which show we can break out of narrow and conventional geopolitical boundaries. We agree that we must avoid the pitfalls of essentialising cultures and groups, reductionism, and dichotomising paradigms. And we also hold that older scholarship often tended to emphasise colonial, as well as other asymmetrical relationships of power, reinforcing them until making them acquire the appearance of being self-evident, if not expressions of the natural order of how things are, or should be.²

As a result of its worldview, the older scholarship often made use of top-down models to make sense of global transfers of knowledge, the paradigmatic case being how the European so-called Scientific Revolution and the British Industrial Revolution transformed the rest of the world. In these models, relationships were often framed in the terms of ‘centres’ and ‘peripheries.’ These terms were used to model global exchanges, understood to be characterised by an unequal relationship extending from economic and political cores to dependent, subordinate areas. The two terms eventually spawned a whole array of auxiliary terminology. Hence, there were, supposedly, also centres in the periphery, as well as near and distant peripheries, each of which related to the centres in different ways.³

We decided to revisit this outdated terminology, while keeping the insights of, and problems with the older scholarship in mind. Because although this terminology may look cumbersome, it might express something vital about the workings and transit of science. Indeed, we believe

that the field of global history of science, with its preference for searching out ‘patterns of mutual interdependence’ and its preferred terminology (porosity of borders, sociology of encounters, hybrid practices, etc.) may sidestep, rather than solve the old problem of explaining how *centres of accumulation*, or perhaps rather *centres of calculation*, project influence over, and command the attention of less influential places of knowledge production.⁴

Can we really talk about a decentred world? And if we want to talk about it, can we find it? The interactions of science between Latin America (in particular, Brazil) and northern Europe (in particular, Sweden) provide an important case in point. Some would argue that it does not make much sense to study direct paths of exchange between these regions. This is because most paths of knowledge were mediated by, and strongly dependent on the orientation of these areas towards third parties. This point was made with precision in 1862 by Ernst Åberg, a Swedish physician in Buenos Aires, who is the subject of the article by Jaime Bortz in this collection:

I cannot deny that I regard this as a great shame for Sweden, because the greatest difficulty seems to be to get anything from Sweden to England. As from the last-mentioned country we get everything we want with the greatest ease, even the newspapers, free of postal charge, once a month. Anything new about medicine from Sweden would, hence, be very welcome for a hungry belly, that is not often used to such delicious fare; but how should it be accomplished [?].⁵

Indeed, we fully agree that it is not possible to analyse, or understand, entities such as, e.g. Swedish, Brazilian or Argentinian science, if one does not also consider how the research communities of these countries related to such places as may indeed be designated *centres*, and which were located in, for instance, Britain, France and (for the twentieth century) the United States. But there are also more complex aspects to this.

Unusual contacts may offer advantages compared to more obvious ones, and there were many benefits (such as unique or rare research materials, educations, investigative practices, collections, etc.) which small-country European and Latin American practitioners of science and medicine could obtain by choosing to interact with each other, rather than with central nodes in England or the United States. To describe these relationships in Mark Granovetter’s terms, we investigate what “weak ties” offered that “strong ties” could not.⁶ We believe that such an approach is necessary to achieve our long-standing aims of elucidating how and why the demarcation lines between science, as a more authoritative form of knowledge production than ‘ordinary knowledge,’ were drawn, including the material,

global and colonial aspects of this process. The papers in this volume illustrate various of these aspects.

It is no coincidence that the volume begins and ends with the study of a substance. To Europeans, Latin America has to a large extent functioned as a source of raw materials whether for consumption, industrial transformation and later resale, or for display in collections. Hence the all-important economic dimension of the production of commodities has a definite place also in narratives about knowledge exchange.

The papers

Liliana Schifter's paper, the first in the collection, is an excellent illustration of how attempts at scientific understanding of a substance are intertwined with their cultural function as commodities or for other purposes. Her paper is to one part a description of how cocoa was appropriated by Western medicine, and how the meaning of this substance was renegotiated by a succession of scholars and men of science. But it is more than that. Chocolate is an extraordinary thing also to Western medicine, containing an enormous number of physiologically active components. Hence, the 'food of the gods,' as it was called by the Mexican natives, eluded comprehensive description. By painstakingly looking at how various actors tried to understand this complex object, Schifter observes that the knowledge associated with it became a hybrid, or a synthesis of native American and native European knowledge traditions. The knowledge on chocolate did not begin with Europeans, it was not a result of 'colonial' politics, it was assimilated and re-signified by Europeans according to their own perspectives, but without losing completely out of sight the traditional knowledge. Schifter, hence, addresses an important topic in the study of global knowledge exchanges: *Western knowledge is an indigenous knowledge, through which groups of actors tried to make sense of the world.* It is limited, bound by constraints, and can only make sense of parts of what it encounters, not of wholes. Consequently, historians studying global exchanges of knowledge are, in a sense, engaged in the recovery of the wider picture of which Western knowledge was a part. Studying cultural encounters, we investigate how hybrids were created through circulatory practices, how nomenclature, representations, classifications and cosmic visions were translated. However, a *wider picture*, although arguably a better representation of historical reality than a limited one, must not be confused with the *whole picture*. Academic, professional history is, after all, an empirical science developed in the West. Historians must work with the sources and modes of comprehension to which they have access, and no more than physicians and natural scientists can they claim to create representations of the whole picture.

The question of what happens when two cultures meet is central to the second paper of the collection, Raphael Uchôa's study of the scientific expedition of European scholars Karl von Martius and Johann von Spix to Brazil in 1817. Martius admitted that his European background and knowledge did little to prepare him for the different universe that South America presented. The expedition, thus, was seminal for Martius' thought, and after his return to Europe, he mobilised concepts such as monogenesis, human races, and civilisation to comprehend his encounter with Brazil. Eventually Martius created a classification of 'Americans' and the 'American races' as part of his historiographical programme, a programme that has continued to shape Brazilians' understanding of themselves to this day. However, Uchôa's investigation is much more than the story of how European scholarship shaped Brazil. The place from which Martius came and to which he returned was the Kingdom of Bavaria. In existence in the period from 1806 to 1918, Bavaria may, by comparison to England, France and even Prussia, be considered part of the European scholarly periphery. Received wisdom would have it that such a place would exert little global influence during the era of high colonialism. Uchôa, however, subtly investigates how Martius' work took place under the aegis of little investigated scholarly connections and ties between the Bavarian and Brazilian courts. Hence, he provides an excellent example of how German scientific and political networks extended into Latin America and vice versa, connecting central Europe to places like Rio de Janeiro, as well as plantations and towns in, e.g., the interior of Brazil. Uchôa's paper, therefore, does something that should be mandatory in studies of global knowledge exchange. It discusses two localities, disregards the issue of whether they should be considered important places or not, and gets to the work of investigating how they were connected.

The two following studies in this collection, by Jaime Bortz and Daniel Normark, exhibit several similarities. Both study the South American careers and activities of physicians connected to Karolinska Institutet in Stockholm, and both discuss global transfers of medical knowledge. Bortz's study deals with Ernst Åberg, a Swedish physician who emigrated to Buenos Aires in the mid-nineteenth century. Åberg began his Argentinian career as a regular physician, highly involved in public health issues. However, after a sojourn of several years in Stockholm, he eventually returned to Buenos Aires. He refashioned himself into an advocate of medical gymnastics and became the director of a Zander medico-mechanical institute, equipped with machinery that he imported from Sweden. Åberg's story shows how actors can occupy two worlds, and draw on both, reaping benefits from a position as go-betweens. It also presents an example of a successful long-distance transfer of skills and knowledge.

Åberg introduced Swedish medical technology and methods to Argentina, but he also brought Argentina to Sweden by publishing on his Argentinian experience and practice in Swedish. Clearly, medical techniques can travel between Sweden and Argentina, which stand out as two decentred sites of knowledge within a bi-directional exchange.

Normark's paper discusses the famous surgeon Clarence Crafoord, and how he headed a team of Swedish surgeons travelling to South America in the mid-twentieth century. Hence, he maps out an attempt to transfer surgical skill from Stockholm to Argentina, Brazil, Chile and Uruguay. Yet, while Bortz's paper presents an example of a successful case, Normark's presents its opposite. As he shows, tremendous effort was required to teach/learn skill, and the final results were meagre. 'Skill' is different from many other types of knowledge insofar as it must meet several difficult requirements to be transferred: a virtuoso, actual performance, a master-disciple relationship and physical contact. Teaching/learning skill does not seem to be possible without physical presence, thus it demands travelling by necessity. By mapping out Crafoord's tour, the paper uncovers historical ties between Sweden and South America which are all but forgotten today, but also a paradox. Heart surgery was already an established speciality in Argentina at the time. For this reason, there was really small need to transfer skills and procedures from faraway Sweden. Underneath the story of Crafoord's journey, hence, lies another story about trade, politics and competition between different medical groups and specialities. Regardless of whether we should see the tours as successes or not, Normark's study clearly shows that global scientific and medical exchanges do not need to be mediated or controlled by major powers, but can follow other, subtler paths.

In all, the studies by Uchôa, Bortz and Normark present us with cases that cast light on both sides of processes of knowledge and skill exchange. These kinds of studies should, in our opinion, be more widely emulated. Only when we have a wide selection of representative case studies such as these, we can begin to discuss which places and connections we should regard as central or peripheral. Ridding ourselves of a priori assumptions, we may be in for great surprises. As illustrated by the next paper in the collection, defining 'centres' and 'peripheries' can be elusive. A periphery can become a centre, and even when temporary, it leaves historic traces. And every centre, even the most impressive ones, eventually becomes a peripheral place with the passing of time. In his paper, Carlos Haag investigates a British expedition to the Amazon in the twentieth century, its organisation, purpose and local repercussions. Britain is far from peripheral to the history of Brazil, but as Haag shows, towards the middle of the 1900s the power relationships shifted. Britain, which had previously held

a presence as a major power in South America, now struggled to compete with the United States, even in areas in which it had previously held pre-eminence. This, furthermore, connected to wider political and cultural change. The British expedition to the Amazon, as described by Haag, failed to provide a model for post-colonial interactions with Brazil, and little but traces remained of the attempt. Hence, Haag unveils the process through which scientific contacts once considered important become forgotten or neglected as the interests of a scientific environment shift, and researchers orient themselves towards new or other centres of knowledge, forgetting that the world was not always as it is today.

Transfers of knowledge may also be studied in comparative perspective. This is done by Silvia Waisse and Motzi Eklöf in their article on the encounter of homeopathy with, respectively, Brazil and Sweden. Histories of homeopathy have often emphasised the role of individual introducers of homeopathy into specific countries. By choosing instead an institutional perspective, the study presents a viable explanation as to why homeopathy took so very different paths of development in the two countries. In Sweden, homeopathy was never institutionalised, but merely tolerated, and is still a more or less marginalised practice, regarded with scepticism by many Swedes. In Brazil, by comparison, homeopathy gained an early and strong support among progressive parts of the ruling classes, and received, in global comparison, one of the highest degrees of institutionalisation. Today, it is reimbursed by insurance companies, and respected and used among large parts of the population. In a sense, the paper takes an institutional perspective to the question of how to explain cultural difference. Indeed, it points to a significant difference between the ‘old’ world and the ‘new’: in Brazil, as in the United States, the medical market was open and not yet dominated by any single view. In the absence of an official and state-sanctioned medical body opposing homeopathy, there was much more space for it to flourish. Furthermore, Waisse and Eklöf’s paper, being a jointly written study by a Latin American and a Swedish scholar, provides an interesting model for how the development of local knowledge traditions may be studied. It shows how the path of development of one and the same thing may vary according to local circumstances, and the receptiveness of the local culture and local institutions. Cultural and institutional differences, in turn, influence policy and may, as in the case of homeopathy, shape basic assumptions about whether a medical speciality/tradition is scientific or not. Hence the paper address what happens when different medical cultures meet, and shows that divergences can be expected to appear even when both medical cultures are ‘Western.’

Cristiana Couto and Ana Alfonso-Goldfarb’s paper, finally, deals with the emergence of the Brazilian coffee industry and how science was involved

in this process. Coffee was the engine behind the early development of Brazil, but the industry faced two problems. The first was manpower—slaves in Brazil had just gained their freedom. In search of cheap labour, the government moved to bring immigrants from Europe: immigrants who tended to fall ill to countless hygiene-related and local diseases for which they had no immunity. This provided a large part of the explanation behind the establishment of public health in Brazil. Scientific medicine was equated to the success of microbiology, a view that also sparked off intensive research in the epidemics which killed the workforce. Hence, coffee, in a very important sense, drove the development of public health and medical science. The managing of the coffee industry also led to interesting modalities of exchange of knowledge, particularly in regard to the pests that devastated plantations, thus with a relevant role in the incipient entomology. With this paper, the collection goes full circle, returning to the issue of substances. However, while Schifter's paper studied chocolate as a focus for efforts of scientific understanding, Couto and Alfonso-Goldfarb have recourse to coffee to describe how medical science is intertwined with wider processes of demographic and economic change.

Concluding remarks

The essays in the present collection cannot provide answers to all of the questions we presented in the beginning of this introduction. But they do further our understanding of this difficult topic. Clearly, major centres of colonial and economic power can be sidestepped and need not function as obligatory points of passage for scientific knowledge and practices. But given that scientific clout and prominence closely trace political and economic power, it is much more difficult to establish that peripheral actors can exert substantial and long-term influence on scientific and medical centres, or for that matter, subvert or neutralise their influence. Undoubtedly, some places are more important than others, but simultaneously, such places would not function were it not for the spaces in between, exchange of symbols, things and people which enable knowledge to be renewed, and the 'central' institutions and actors to transform themselves to stay in the game of producing knowledge perceived to be relevant outside their immediate local context. Hence, Kapil Raj had a point when he asserted the relevance of the process of circulation itself as a site for production of scientific knowledge.⁷

However, in our view, it is not the terminology of 'centres' and 'peripheries' itself that is at the root of the problem, but received notions of 'centres' and 'peripheries' which are insensitive to historical changes over time, and are badly defined, i.e. are unclear about in which dimensions

(spatial, economic, with regards to reputation etc.) a place is taken to be central or peripheral. Equally important is also that our notions of centres are marred as they, to a much greater degree than is generally acknowledged, are artefacts of present-day historiography. This brings us, finally, back to the discussions which sparked off this collection of essays. How comes that Brazilian and Swedish historians constantly look to, and travel to a small subset of mostly Anglo-American universities and other environments considered central and influential in our profession? Why do we continue to validate the centrality of these places in our own scholarly practice? As historians of science, we all travel to our own centres (which are great places with lots of nice people, by the way!) to get our work validated, and then, after having learned that the world is decentred and place does not matter, we return to . . . our places of residence.

This collection is, in a sense, a call for action, directed at Latin American and Northern European scholars. The cooperation that engendered these papers made us aware that we have only scratched the surface of available sources. There have been networks and collaborations between Swedish and Latin American individuals and institutions throughout the nineteenth and twentieth centuries which need to be investigated and interpreted. A good place to start is in the extensive library holdings at Karolinska Institutet of Latin American scientific works, reports and journals, as well as material connected to scholarly exchanges and scientific expeditions. Another is in Swedish museums which hold large amounts of Latin American ethnographica. Interestingly, these historically strong ties became all but forgotten at the expense of those with the United States, for instance. This observation does not only indicate that our perceptions are formed by historical relationships of power, but that our gaze is also directed and governed by the present world order.

Indeed, the presently so-celebrated field of global history of knowledge is shot through with the managing of exclusivity, control and restriction of knowledge, and needs to be critically scrutinised. The restriction of access to scientific journals behind paywalls which make them available only to scholars connected to well-funded universities (co-incidentally, mostly located in the global North) is an excellent example of this. What purposes does a dialogue about global, de-centred scientific interactions serve, when it takes place behind a paywall that excludes large numbers of scholars with experience and knowledge of the topics discussed? When choosing to publish our results in *Lychmos*, as the first English-language collection of themed papers in a journal that mostly publishes Swedish-language papers, we were fully aware that we may not reach as large a readership as we would if we had published in a major anglophone journal. However, *Lychmos* kindly welcomed our endeavours and is committed to

free digital access. Hence, we seek to make our own little contribution to a de-centred knowledge production that is non-patronising, open and inclusive.

Notes

1. The symposium and the research for the present volume proceed from and were partly financed by a Brazilian-Swedish collaborative research programme, “The paths of chemical and medical knowledge between Europe and South America from the 18th to the 20th century.” This is a collaboration between CESIMA (Centre Simão Mathias of Studies in History of Science), Pontifical Catholic University of São Paulo, Brazil, the Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, and the Unit for Medical History and Heritage, Karolinska Institutet, Stockholm, Sweden. Program directors are Hjalmar Fors (2014–2020), Silvia Waisse (2014–2018) and Márcia H.M. Ferraz (2019–2020). The programme is funded by STINT (The Swedish Foundation for International Cooperation in Research and Higher Education) and CAPES (Brazilian Federal Agency for Support and Evaluation of Graduate Education).

2. See e.g. Sujit Sivasundaram, “Sciences and the global: on methods, questions, and theory” in *Isis* 101:1 (2010), 146–158; Neil Safier, “Global knowledge on the move: itineraries, Amerindian narratives, and deep histories of science” in *Isis* 101:1 (2010), 133–145; Kapil Raj, “Beyond postcolonialism . . . and postpositivism: circulation and the global history of science” in *Isis* 104:2 (2013), 337–347; Kapil Raj, “Networks of knowledge, or spaces of circulation? The birth of British cartography in colonial south Asia in the late eighteenth century” in *Global Intellectual History* 2:1 (2017), 49–66.

3. As an example of this style of reasoning can be cited Svante Lindqvist (ed.), *Center on the periphery: historical aspects of 20th-century Swedish physics* (Canton MA, 1993). For an overview of the historiography on this subject, see Ana M. Alfonso-Goldfarb, Hasok Chang, Márcia H.M. Ferraz, Jennifer Rampling and Silvia Waisse, “Chemical knowledge in transit” in *Ambix* 62:4 (2015), 305–311.

4. James A. Secord, “Knowledge in transit” in *Isis* 95:4 (2004), 669. On the term ‘centres of accumulation,’ Henri Lefebvre, *The production of space* (Oxford, 1991); on ‘centres of calculation,’ Bruno Latour, *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory* (Oxford, 2005).

5. Letter from Ernst Åberg to C.G. Santesson, signed Buenos Aires 27 May 1862, arrived 11 July 1862. Hagströmerbiblioteket, Karolinska Institutet, Shelf Mark 715:32. Translation by Hjalmar Fors.

6. Mark S. Granovetter, “The strength of weak ties” in *The American Journal of Sociology* 78:6 (1973), 1360–1380; and “The Strength of weak ties: a network theory revisited” in *Sociological Theory* 1 (1983), 201–233.

7. Kapil Raj, *Relocating modern science: circulation and the construction of knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (Basingstoke, 2007), 13–14, 18–21.

Cacao (*Theobroma cacao* L.) as medicine in New Spain and Europe, 1500s–1600s

LILIANA SCHIFTER*

Introduction

When we think of chocolate in the present time, we think of a culinary ingredient, particularly used by bakers. However, chocolate in the form of candy bars or a hot drink mixed with milk and sugar is a rather recent innovation. One might even dare to say that from the historical perspective, these are the relatively least popular uses, since during most of its history, cacao was considered as a therapeutic drug, while chocolate was a cold and bitter beverage prepared by mixing roasted and ground cacao seeds, water and other natural ingredients.

In Mexico, before the Spanish conquest, cacao was the main ingredient of cold chocolate, which was considered a medicinal beverage, its history going back to the times of the Olmec and the Maya, i.e. the first to prepare it for therapeutic and ritual purposes. After the arrival of the Spaniards, both preparation and use radically changed. The aim of the present study is to analyse the use of cacao as a medicine in both the ‘Old’ and ‘New’ Worlds, with particular focus on similarities and divergences as perceived within different medical systems.

Historians of medicine in New Spain have traditionally emphasised the elements of syncretism and acculturation of medical knowledge, in which indigenous resources occupied a central place. In recent years, a critical view developed that strongly calls the previous approach into question. It cannot be denied that the circulation and re-appropriation of medicinal resources were carried out by different actors who both shared and disputed such resources. Yet, one may identify practices and representations originating in indigenous civilisations immersed within the new culture that emerged as a result of the colonial shock, namely, the so-called neo

* PhD, Universidad Autónoma Metropolitana, México, liliana_schifter@hotmail.com

Hispanic medical culture.¹ It is equally true that not all information circulated in an equally free manner. Moreover, concrete actions were undertaken to gain control over certain subjects and bodies of knowledge. This contributed to their transformation or disappearance, inasmuch as they were incompatible with institutional attitudes. This was the case of all non-academic expressions of the ‘art of healing,’ as well as of the representations of the human body beyond the Galenic paradigm, then prevalent in the colonial institutions.

Characterising a phenomenon as broad-scoped as the neo Hispanic medical culture demands analysing intersections between spaces, practices and representations which emerged and provided the conditions for the development of a medical culture, in which both natives and Spaniards participated. This culture must be considered different, in regard to many of its components and conceptions of disease, relative to its counterparts in Europe, Africa and Asia, and its medical pluralism is reflected in medical and surgical works printed in New Spain during the sixteenth and seventeenth centuries.

Native ‘informants’ were essential to the transmission of Mesoamerican medicine to ‘inquirers’ such as Bernardino de Sahagún (c. 1500–1590), Francisco Hernández (1514–1587) and the Jesuit or Augustinian friars whose works I discuss here. The construction of collective identities promoted in this type of works made the names of these ‘informants’ become invisible, resulting in the deletion of their individuality and subjectivity. In this paper I am particularly concerned with the process of appropriation and transit of knowledge. The focus falls on the mechanisms which are put into action when something—cacao, in this case—or some specific cultural practice moves from one context to another, or from one place to another, and how they are transformed, enriched, impoverished, acquire new meanings or lose their original identity along this process.²

It is worth observing that the time frame I set for the present study corresponds exclusively to the sixteenth and seventeenth centuries, while I intentionally left the eighteenth century out. The reason is that the conceptions of medicine, chemistry and *materia medica* became substantially different after the 1700s, as a function of the gradual, but definitive replacement of the therapeutic system based on the Galenic theory of humours by new chemical medicines obtained through chemical practice.

Cacao and chocolate in pre-Hispanic Mexico

The botanical name of the cacao tree is *Theobroma cacao*—food for the gods or divine food—as given by Carl Linnaeus (1707–1778) in 1753. While the tree grows in most of the tropical and equatorial areas of the Americas, its

use as the main component of a special beverage, chocolate, requiring careful preparation, certainly originated in Mesoamerica. The oldest evidence of its use in the continent is afforded by Olmec pottery, and consists of deposits or sediments of theobromine, an alkaloid similar to caffeine and cocaine and that constitutes a specific marker of the presence of cacao.³

The natural and cultural history of the cacao seed has been a subject of intensive scientific inquiry along the past 25 years. Some researchers focused on the natural distribution of the cacao tree to determine its geographical extension, archaeological identification of cacao plant remnants, deciphering hieroglyphics on ancient ceramics and analysis of pottery residues, thus contributing to the growing corpus of knowledge on the pre-Hispanic history of cacao. Recent studies demonstrated that the early Olmecs prepared and consumed cacao, possibly in liquid form, in their first capital, San Lorenzo (Mexico), as early as in 1800–1000 BC. In 2011, Powis et al. published the results of an analysis of 156 pottery samples from San Lorenzo, La Loma and Zapote sites, and confirmed the presence of cacao in 17% of the containers. While the nature of the cacao products consumed with these utensils is unknown, liquid cacao was detected in some samples.⁴

Powis et al. further describe the interesting case of an elite festivity in San Lorenzo, where several hundreds of vessels were found in a burial pit that contained disjointed remnants of sacrificial victims. The shapes and large number of these vessels point to a well-attended, post-interment celebration, including the preparation of cacao beverages which were ritually served, perhaps together with other drinks. The pottery might have been intentionally broken at the end of the ceremony, in which case it represents an instance of conspicuous destruction of wealth. Four of eleven vessels tested positive for cacao, and they clearly point to the special nature of this mortuary event, which is unique for the Olmec world to date.⁵ This evidence demonstrates that the Olmecs were involved in the production and consumption of cacao products as early as 1800–1000 BC.

However, the Mayan world was the space and time crossroads in which cacao became an object of artistic representation, and took part in the most important milestones of life. Numerous utensils of all sorts were used to handle and store cacao; cylindrical containers were especially designed to drink it, and codex-style vessels used in ceremonies depict political and spiritual leaders enjoying the foamy beverage.⁶ The Mayan archaeological site in Colha, northern Belize, yielded several stirrup spout ceramic vessels containing food and beverage residues. Highly sensitive laboratory analysis of vessels recovered from burial sites for the elites enabled researchers to determine that chocolate was consumed by the pre-classic Maya as early as 600 BC.

The presence of cacao in the elegant classic Maya vessels certainly bears witness to the high value the ruling class attributed to this beverage. The Maya had a long and continuous history of preparing and consuming chocolate from the pre-classic period throughout the Spanish conquest.⁷ Cacao also had a strong presence in other Mesoamerican cultures; both the fruit and the beverage prepared from the seeds are represented in paintings in Teotihuacán, as well as in Mexica and Mixtec codices, which include abundant representations of gourds, jugs and all sorts of vessels to prepare the succulent drink, which was consumed at luxury feasts.

Cacao, and the beverage prepared from it—*cacahoatl* (cacao water)—played a unique role in the life of these civilisations, especially the Mexica, who had developed a vast empire by the time of the Spaniards' arrival. To the Mexica, cacao was one of the most important offerings, and was also considered as a valuable currency, which was used to pay taxes. Several mentions to cacao appear in Bernal Díaz del Castillo's (1495–1583) *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España* (1632), which confirm the commercial and social significance of this plant in the times of Moctezuma II (1466–1520).⁸ In addition, cacao was a symbol of power, wealth and glory, which prevailed from the initial constitution of the empire throughout the Mexica's military conquests and the expansion of their trade connections to areas far away from the centre of the Mexico Valley. This vast empire eventually became the main enemy of the Spaniards, when they reached the Mexican coast in the sixteenth century. During the colonial period, they also represented the main cultural counterpart in discussions relative to significant fields of knowledge, such as medicinal plants and their application to various diseases.

Health and disease according to the Mexica: a short introduction

To the Mexica, humans were made of three distinct and coexisting mystic entities, which had to be kept in harmonious balance to maintain health, otherwise imbalance occurred, resulting in the loss of this precious physical state. The first such entity was the *tonalli*, located in the head and with influence on the sleep/wake cycle; in addition, it promoted growth and was conceived of as a glow of celestial origin. The second was the *ihíyotl*, namely, a breath of air that settled in the liver, and was related to aspects such as desire, courage, passion, vigour, craving and greed; it was typically related to the underworld. The third entity was the *teyolia*, located in the heart, and related to vitality and mental aspects, such as emotions, consciousness and will; this entity was properly human. In the Mexica's view, health and disease revolved around the idea of balance and

imbalance. While each mystic entity was located in some specific organ, they were simultaneously distributed all throughout the body, and their functions were understood as complementary and confluent.⁹ In addition to balance within each individual body, human beings also had to maintain a balance with the cosmos, including their relationship with the gods, divine forces and other members of society. Balance depended on the individual's permanence within boundaries which implied moderation in all aspects of life, i.e. the spiritual, economic, nutritional and even sexual.

Within this worldview, disease was seen as the consequence of imbalance, which could be triggered by a myriad of factors able to change the structure or function of the human body and its relationship with other creatures. The precarious balance of the body could be disrupted by natural agents, as e.g. prolonged exposure to the sun, or accidents, such as hard blows, falls or sprains; by supernatural agents, mainly objects inhabited by spirits which caused disease when they came into contact with humans either through touch, smell or taste—such was the case of some plants, spring waters, rocks or flowers; or by divine intervention, as individual or collective punishment for lack of faith or obedience to the gods.¹⁰ In Europe, as well as among Europeans in Spain's American colonies, the Hippocratic-Galenic theory still prevailed in the sixteenth century, and thus provided the conceptual framework for studies of indigenous plants and other elements with which the Spaniards came in contact in New Spain.¹¹ Cacao was analysed from this medical perspective, giving rise to notions and practices which were applied to the treatment of the sick and are discussed below.

The Mexican encounter with the Spaniards and the publication of the earliest medical works in New Spain

The arrival of the Spaniards to the Americas and their subsequent conquest of the territory in the sixteenth century led to a confrontation between two extremely different views of health and disease, although both converged in the use of medicinal plants as part of their *materia medica*. In the second half of the sixteenth century, New Spain was home to a group of physicians and naturalists, who, as temporary or settled residents, took on the task of writing about local diseases and the medicines used to cure them. These authors were part of a generation that came to New Spain as young or middle-aged men, some of them with degrees earned at distinguished European universities, while many others had graduated at the new Real y Pontificia Universidad de México in New Spain. As professional or empirical physicians or members of religious

congregations, they published several books with important contributions to medicine and natural history.¹² Below I discuss the earliest medical texts printed in New Spain, with emphasis on mentions to cacao and chocolate, followed by a short commentary.¹³

Libellus de medicinalibus indorum herbis, or *Códice de la Cruz-Badiano* (1552), was written by Martín de la Cruz, “a native physician from Santa Cruz College, with no professional studies,”¹⁴ and translated by Juan Badiano, a native of Xochimilco, who was a student at Santa Cruz. The book—delicately decorated with numerous and detailed illustrations—deals with medicinal plants and indigenous medical treatments for different diseases, and was written in Latin in an European style. However, its content, but for very exceptions, is entirely indigenous.¹⁵ *Libellus* was conceived of as an ‘herbarium,’ similar to those available in Europe at that time. Herbariums were basically collections of drawings of medicinal plants, organised according to the diseases for which they were indicated, accompanied by a short text describing their medical use. It is worth observing that the indigenous medicine classified diseases according to an anatomical order, i.e. from the head to the feet. Over 150 native plants used in pre-Hispanic medicine are listed in *Libellus*, and also supernatural beings of the indigenous religion have a veiled presence.¹⁶ Although there are no explicit references to gods and their relationship to diseases, one can infer them by reading between lines.¹⁷

Cacao is mentioned as an ingredient of remedies prescribed for five particular diseases. Different parts of the plant were used as a function of the targeted condition. For example, an ointment consisting of various herbs, roots of trees, stones, pale earth and cacao flowers, or *cacahuaxóchitl*, was recommended for foot injuries. This ointment was meant to be applied under heat, and from its composition one might infer it might have had an analgesic and relaxing effect. Then, to combat fatigue, a beverage made of natural cacao seeds, a selection of barks and leaves, flowers, herbs and water was recommended to prepare the body and the mind for arduous tasks. This preparation was not meant to cure any specific illness, and was exclusively indicated for officials of the ruling class, who were the only ones authorised to drink cacao, a restriction also enforced by the Maya.

Other remedies prepared with cacao were prescribed to treat fear and madness, affections of the ‘Old’ World without cultural correspondences among the natives. Their presence in the book might represent an attempt to make it more accessible to European readers. Throughout the book there are clear correspondences between the concept of disease in the human body according to the indigenous worldview (which included external and internal conditions) and the use of the *materia medica* as part

of the specific treatment. From this perspective, the text is a hybrid of two worlds.¹⁸

Almost twenty years later, in January 1570, Philip II, King of Spain, sent his royal physician and apothecary, Francisco Hernández (1515²–1587) to New Spain with a mission: to make a list of all herbs, plants, trees and seeds with medicinal properties, and to gather all possible information from native and Spanish physicians, surgeons and herbalists. Hernández stayed in New Spain from 1571 to 1577;¹⁹ one of the many results of his ambitious expedition was the compilation of the first book on Mexico's natural history: *Historia natural de las plantas de la Nueva España* written between 1574 and 1577.²⁰ This book became the mandatory reference on the subject for several centuries despite difficulties for publication, and was ground breaking in regard to the introduction of New Spain's *materia medica* into Europe. Hernández classified each plant according to its evident physiological effects, and sought to subsume them under the Galenic categories, using the nomenclature of his time.²¹ He thus considered the cacao tree, or *cacahoaquáhuatl*, to be "temperate, cold and wet in nature, with a bitter to sweet taste." He distinguished between five different types of cacao trees, with different size and fruits, and mentioned the seeds of the *quauhzapatlali* tree, used to prepare a beverage for the treatment of acute illnesses, fevers and liver disease, but that in large amounts could result in excessive weight gain.²² Hernández also mentioned *chocóllatl*, a beverage prepared with *cacahoatl* and *póchoatl* seeds in equal amount, which was beneficial to the exhausted. Next he described its preparation, which involved roasting and grinding the grains, which were then placed in a pot to which water was added, followed by frothing to produce foam. The resulting oily supernatant and foam were set aside, while softened "native grain" (maize) was added to the remaining fraction. Just before drinking it, a portion of the liquid was poured into a drinking container, and the warm foam was incorporated again.²³

This is the first written mention known of the word *chocóllatl*, although it was probably employed years before, as oral transmission usually precedes written records. Shortly after, the word appeared transformed into *chocolate* in documents from Oaxaca, Chiapas and Guatemala, and the beverage became a common object of study. Hernández's work was a fundamental source of knowledge about the nature and properties of cacao and the beverages prepared from it.

One of the texts written by chroniclers who were not physicians, but which became considerably influential, was *Tesoro de medicinas para todas las enfermedades*, a compendium of Mexican *materia medica* written by Gregorio López (1542–1596).²⁴ López came to New Spain from Madrid, and without any formal studies worked as physician at *Hospital of Huaxtepec*,

where he wrote *Tesoro de medicinas* between 1580 and 1589. For reasons we could not establish, this book remained unpublished for many decades, but many copies of the original manuscript were made and sent to various destinations to be used as a pharmacological guide by Spanish priests in hospitals.²⁵

The book begins by a description of the qualities of herbs and other aspects of the *materia medica* with which practitioners ought to be duly acquainted to make a proper use of them, namely, the Galenic qualities of heat, coldness, dryness and moisture, for which López included a scale in ascending order from one to four. Yet, as in the case of Hernández, there is strong evidence that also López included aspects of the indigenous knowledge of medicinal plants, however, presented in the style then accepted by Europeans. As a rule, the remedies containing cacao and chocolate suggested by López were indicated for fever and diarrhoea.²⁶ In another section, he suggested using chocolate as vehicle for administering strong purgatives.²⁷ Finally, in accordance with *Libellus*, he recommended an ointment made of cacao and other ingredients for the treatment of sores. In López's work, both cacao and chocolate are considered medicines.

Within the Jesuit bibliography produced in the sixteenth century, *Historia natural y moral de las Indias*,²⁸ by the Spaniard José de Acosta (1539–1600), published in Seville in 1590, was perhaps the most famous in the Americas and Europe. The popularity it enjoyed was not only due to its wide circulation in the 'New' World and its numerous translations and re-impressions, but also and mainly to the author's innovative way of describing American novelties to European eyes. *Historia natural y moral de las Indias* is a scholarly example of taxonomic recording of the natural abundance of the indigenous world.²⁹ Mentions to cacao are found in book IV, chapter XXII, entitled "Of Cacao and Coca." Acosta mentioned chocolate, not cacao as such, which he recommended to treat colds, and as a remedy for the unsettled stomach. He also described different preparations, including several flowers and spices, such chili. In his opinion, these components had influence on the resulting chocolate, since they communicated their cold or hot properties to it.

Another relevant work on Mexican *materia medica* published at the end of the sixteenth century is *Problemas y secretos maravillosos de las Indias*, published in New Spain in 1591.³⁰ The author, Juan de Cárdenas (1562?–1609) was born near Seville, travelled to New Spain in his youth, where he learned medicine at Real y Pontificia Universidad, and graduated as Doctor of Medicine in 1590.³¹ Cárdenas undertook the task of analysing the "nature, properties and effects" of chocolate in chapters VII and VIII, with a "clinical eye," according to humoral theory. Within this frame-

work, he concluded that cacao was “cold in the first degree and dry in the second”.³² However, whereas chocolate was cold in nature, it caused heat within the patient’s body, and was beneficial to health because it sustained the body and helped expel harmful humours. He observed that preparation ought to include a careful selection of the correct ingredients for each patient, because also the properties of the components exerted influence.³³

The physician and Augustinian friar Agustín Farfán (1532?–1604) was also from Seville. Farfán learned medicine in Alcalá de Henares and Seville; after his arrival in New Spain in 1557, he enrolled at Real y Pontificia Universidad, where he became a Doctor of Medicine in 1567, as Juan de Cárdenas has done before him. In 1592 he published *Tratado breve de medicina y de todas las enfermedades que a cada paso se ofrecen*.³⁴ The intended recipients and beneficiaries of the remedies and treatments described were Spaniards and Neo-Spaniards residing far away from the few cities where most physicians, surgeons and apothecaries lived and practiced in accordance to the framework of European learned medicine.

Tratado breve describes three remedies which include cacao as an ingredient. One is an emollient ointment meant to heal wounds on the nipples and lips,³⁵ which was prepared with roasted and grounded cacao seeds mixed with several oils and other components.³⁶ Farfán also recommended drinking “very hot chocolate in the morning” to encourage defecation. The third remedy was a beverage exclusively prepared with indigenous ingredients, which was indicated to “undo kidney stones.”³⁷

Farfán’s book was designed to be useful for isolated communities lacking the meagre resources sent from the metropolis. Hence, he prescribed numerous indigenous herbs as substitutes for European drugs. Interestingly, in this way, whether consciously or unconsciously, Farfán succeeded in appropriating the indigenous knowledge of these plants, and including it into the framework of European medicine, without providing any context for the indigenous origin of the remedies described.³⁸

Comments and remarks

As a whole, the works discussed above reflect the outcomes of a collective experience in *materia medica* gathered along many decades of intensive interaction and exchange between indigenous healers and newcomers. In particular, Hernández’s book is the extraordinary result of an inquirer interested in recording information on therapeutic knowledge, and informers willing, or forced, to convey information about their environment and culture. The colonial ethos, therefore, was a fundamental condition for the construction of knowledge during the addressed period.

In regard to cacao and chocolate, the prevailing medical theory in New Spain at that time, i.e. the Hippocratic-Galenic, characterised cacao as

having mixed qualities derived from different parts of the fruit, but as being predominantly cold, dry and earthy; yet, also hot, wet and related to the air.³⁹ The notions and principles of indigenous medicine were transformed and reinterpreted to assimilate them into the European worldview. The mystical elements associated to the beverage in the pre-Hispanic world were eliminated, and the cacao seed was included in medical books as one more component of the *materia medica*, without any magical or religious attribution whatsoever.

These early books do not indicate any significant difference in the preparation of chocolate between natives and Spaniards. The beverage was commonly consumed at room temperature and mixed with spices, while only in rare occasions it was sweetened with sugar. During the second half of the century, the arrival of cacao imported from Central America in New Spain, and the fact that it was no longer used as currency lowered the price of the seeds, and thus drinking chocolate became a common practice for everybody in New Spain.⁴⁰ This was a major difference relative to the Pre-Hispanic world, when cacao was reserved for a very special few.

Together with the publication and circulation of the aforementioned books, the pre-Hispanic cacao and chocolate were transformed into components of the Neo Hispanic *materia medica*. Therefore, from this perspective, these books might be seen as a complex operation of appropriation of pre-Hispanic knowledge and healing practices by the European colonisers, with rejection and deliberate censorship of others.⁴¹

The medical system prevailing in the seventeenth century and medical works published in New Spain and Europe

From the very moment it arrived in Spain in the sixteenth century, cacao travelled through maritime and other trade routes which connected European countries; by the seventeenth century its use was well documented and widespread. The culinary and medical applications of cacao reached Italy, France, England and Holland, among other countries. Also during this period, Catholic countries, such as France and Spain, entered into controversy on whether the use of chocolate transgressed ecclesiastical fasts; opinions pro and con consumption spread across the continent. Such polemics between physicians and the clergy is no reason for surprise, since it was not clear to them whether the beverage was a magnificent food, or the first comfortable and pleasant remedy created by nature to be useful in medicine.⁴²

At the same time, medical systems underwent major changes starting at the turn of the century, however, without involving a complete break

with previous practices. Several doctrines and procedures became intermingled, those of alchemists/chemists, Aristotelians, Hermetic philosophers and atomists, among others. The new and the old coexisted and continuously fertilised each other. As a result, a new way of understanding therapeutics developed during the seventeenth century, connected to the application of chemical practices to the preparation of medicines. A therapeutic reorientation of alchemy/chemistry, and the application of its practices to the art of the apothecaries resulted in the emergence of specialised methods and innovation also in the pharmaceutical laboratory.⁴³

One of the most relevant works published during this period dealing with these issues in depth was written by the Spanish physician Juan de Barrios (1562–1645?). Barrios arrived in New Spain around 1590, after a long journey across the best Spanish universities of his time. *Libro en el cual se trata del chocolate* was published in New Spain in 1609.⁴⁴ In this book, Barrios recommended the beverage, which he described as “precious,” and criticised all those who condemned it and sought to ban it. In his opinion, chocolate could replace “lunch and some other foods, including meat.” Yet, he was aware that it was impossible to try and give a single account of the beverage effects, since its composition varied substantially from one preparation to another—it could contain different types of flowers, spices, dyes, etc. Like other authors before him, Barrios was convinced that the benefits or problems derived from drinking chocolate depended on its composition, i.e. the additional ingredients and their effect on the patient according to their temperament (cold, hot, dry or moist).

It is worth observing that during the seventeenth century, the composition of chocolate was modified in most European countries, except for Spain. The most popular preparation consisted of a mixture of roasted and grounded cacao seeds mixed with vanilla and sugar and dissolved in hot water, very much similar to that consumed today. Eventually, water was replaced by milk in some countries.

Barrios’ is the first book about chocolate written in New Spain. He observed it was excellent for anyone: children, pregnant women, and weak or elderly people. Seeking support for his arguments from Cárdenas—one of the most respected authors on this subject, Barrios suggested four different types of chocolate in accordance to the four temperaments. Barrios and Cárdenas did not consider cacao to be a simple, but rather a complex substance with an earthy, dry and cold part, and a fatty part that was wet and hot. For this reason, they recommended to combine it with other drugs, such as cinnamon or vanilla. From the Galenic perspective, therefore, besides a foodstuff, chocolate was also a medicine, as well as the first polypharmaceutical medicine with agreeable taste, which patients welcomed with pleasure.

Meanwhile, in Spain, Antonio Colmenero de Ledesma (1583–?), a physician in Écija (Seville), was writing *Tratado de la naturaleza y calidad del chocolate*, published in 1631. In this book, which became immensely popular in Europe, Colmenero described the plant origin, the variable quality of the cacao seeds, and the relevance of other ingredients in the preparation of chocolate. He also explained how to prepare the beverage according to the Neo-Hispanic fashion, and finally the type and amount of chocolate suitable for each person.⁴⁵ Colmenero de Ledesma was a chocolate enthusiast. Although not a physician, he had carefully read the works by Cárdenas and Barrios, who he cited when characterising cacao as a simple element of predominantly cold and dry nature, but with a complex composition. The influence of Cárdenas and Barrios is also present in Colmenero de Ledesma's assertion that the addition of different components (spices, chilis, herbs, sugar, etc.) conferred chocolate diverse characteristics.

Also in Spain, the apothecary Friar Esteban Villa (d. 1660), a remarkable and influential experimental man of science, published his third book, entitled *Libro de simples incógnitos en la Medicina* (1643). This book included some information about chocolate, which Villa considered useful to activate urination, and also for the treatment of asthma and stomach weakness.⁴⁶ Villa adopted a midway position between considering chocolate as a medicine or a foodstuff, or perhaps he considered it to be both at the same time. According to him, when taken in small amounts, the beverage definitely had therapeutic applications. However, when consumed in large volume, it behaved as a foodstuff, due to its complex and nutritious composition.⁴⁷ Interestingly, Villa did not attempt to characterise the beverage according to the medical system of humours, the reason being he was a fierce advocate of chemical medicines, which he obtained by himself in his own laboratory.

During the seventeenth century, cacao was also mentioned in works published outside Spain. Both England and France imported Colmenero's wisdom together with cacao seeds from the American colonies, and exploited them with the powerful marketing tool of novelty. In France, Philippe Sylvestre Dufour (1622–1687) published *De l'usage du café, du thé, et du chocolate* (1671). In this book, Dufour brought together treatises on coffee, tea and chocolate, which were relatively new in Europe. The treatise on chocolate included its early history and described methods for preparation. Certainly, he had avidly read enough to identify a series of international writers who had pontificated on the merits of coffee, hot chocolate and tea. Claiming to have translated all of them, he took the unprecedented step of binding them together into one single volume.⁴⁸ Dufour claimed to be a pharmacist, whose commercial ties made him more knowledgeable than any learned man could ever be through intellectual

contemplation alone.⁴⁹ In his opinion, chocolate was a health-giving medicine.

William Hughes (d. 1683) wrote *The American physician, or, A treatise of the roots, plants, trees, shrubs, fruit, herbs, etc. growing in the English plantations in America* (1672), in which he described “the place, time, names, kinds, temperature, vertues and uses of them, either for diet, physick, etc.”⁵⁰ This seems to be the earliest work in English on the medicinal virtues of North American tropical plants. The available evidence suggests that Hughes began his career in 1651, with a privateering voyage to the West Indies, during which he visited Barbados, St. Kitts, Cuba, Jamaica and mainland Florida. He appears to have spent a good deal of time visiting British plantations in Jamaica and Barbados, where he observed and made descriptions of a large number of New World tropical plants, including the potato, yam, maize (“the wheat of America”), banana, avocado (“Spanish pears”), chili pepper, watermelon, sugarcane, guava, prickly pear, coconut and manioc. Hughes’s work considerably contributed to the spread of the American indigenous use of plants “either for Meat or Medicine.”⁵¹ His description of cacao is one of the longest in the book, and includes recipes and suggestions for medical use.⁵²

Henry Stubbe (1632–1672), an English physician, published in London *The Indian Nectar or a Discourse Concerning Chocolate* (1662). This treatise is both a medical discussion of chocolate and a critique of the assessments made by other physicians. One of Stubbe’s goals was to convince the English that chocolate was a powerful medicine, and that he was the leading expert in the country. The book is a first-hand account of the various methods to make chocolate and of its uses in South America in the seventeenth century. According to Stubbe chocolate mixed with Jamaica pepper “moderately provokes Urine and the monethly evacuations in women; it strengthens the Brain, comforts the Wombe, dissipates Winde, concocts and attenuates gross and crude Humors.”⁵³ When vanilla was added, it gave chocolate “an exceeding sweet smell: and excell other Simples, being extraordinary strengthening for the Heart: they beget strong Spirits, and of a firm mixture; they promote digestion in the Stomach, and by their heat concoct crude and gross Humours.”⁵⁴ He also mentioned that preparations with achioté grains could “purify the Blood more, and strengthen the inward parts.”⁵⁵ Stubbe was perhaps the most widely respected and quoted English authority on chocolate of his time.⁵⁶

Other works which mention cacao and chocolate as medicines are *Pharmacopoea Galeno-Chemica*, published in Frankfurt in 1651 by Joannis Danielis Horstius, *Pharmacopoeia Collegii Regalis Londini* (1677), and *Pharmacopoea Schrodero-Hoffmaniana*, by Johannes Iacobus Magnetis, published in Geneva in 1687, which includes a recipe to prepare chocolate

translated from Colmenero's book. In 1698, Nicolas Lémery (1645–1715) published *Traité universel des drogues simples* to aid physicians and pharmacists in their fight against counterfeiting. This book includes a section devoted to cacao, in which Lémery described the cacao tree and its fruits and seeds, which constituted the basis of chocolate.⁵⁷ Lémery described to the virtues of its effects as fortifying, digestive and antitussive. He also mentioned the benefits of the cacao butter extracted from the seeds to polish the skin.

Comments and remarks

With the publication of the aforementioned works, the process of eliminating ideas and concepts related to religious or symbolic (cultural) elements of medicinal plants, including cacao, came to its conclusion. The authors privileged the utility (practical sense) of the 'objects,' and left out all symbolic, religious and fantastic aspects. Hence they were seen as and transformed into 'accessories' in the medicinal arsenal of their cultural market. Arguably, the aim of these authors was to reduce such aspects to a minimum to make them easily transferable to a new environment. In this process, all details considered irrelevant were suppressed.⁵⁸ Extensive news about cacao travelled across Europe, and more particularly about the therapeutic application of chocolate, while both—cacao and chocolate—came to be seen as outstanding components of the *materia medica*, being endorsed in numerous scientific works published in New Spain, as well as in many countries in Europe.

From a social perspective, the chemical composition of cacao possibly determined to a large extent the appropriation of chocolate, which had powerful effect on the senses. Consumption of chocolate has been long associated with enjoyment and pleasure. It is commonly claimed it has the ability to lift the spirit, induce 'highs,' and make people feel good.⁵⁹ Also the addition of sugar, milk and other flavour enhancers led to its adoption as a tasty food, and gradually replaced its medical applications. This new product, and the industry that grew around it, was far more profitable than its handling as a medicine prepared accordingly to pre-Hispanic recipes.

Final remarks

The medicinal properties of cacao were highly appreciated in pre-Hispanic Mexico and at the same time, it was the main ingredient of beverages exclusive to the political, military and trade elites. In the latter case, it was consumed in solemn ritual ceremonies, in conjunction with other material and immaterial components currently lost to us. It was, thus, clearly

associated with social practices which go well beyond the boundaries of medicine. To the pre-Hispanic civilisations, the spiritual or religious aspects related to chocolate were inseparable from the therapeutic activity it might have had.

With the arrival of the Spaniards, this complex context disappeared, and *Theobroma cacao* L. became a medicinal resource also effective according to the Hippocratic-Galenic system. In Neo-Hispanic sixteenth-century medical works, this and other Mesoamerican plants were assimilated to European ingredients and practices. The spiritual attributes proper to the indigenous worldview were blurred, inasmuch as these texts sought to incorporate these newly encountered elements of the *materia medica* into the then prevailing medical system.

During the seventeenth century, works published in New Spain and Europe acknowledged chocolate as beneficial to health within the framework of the humoral theory, and thus it was introduced into European medicine. Its popularity grew, while consumption during ecclesiastical fasts became a subject of controversy between members of the clergy and physicians, who never came to terms about this subject. At that time, the Galenic dietetics considered most foodstuffs as medicinal from the perspective that they restored health, so chocolate could be considered both nourishment and/or medicine.

Likewise, from the seventeenth century onwards, chocolate definitively became one of the most coveted and delicious delicacies, first in European courts, and then among the general population who could afford it. Along this process, which evolved throughout the eighteenth and part of the nineteenth centuries, the original recipe was modified according to the taste of consumers in different countries, and eventually it came to be considered as a treat associated with pleasure, and no longer as a medicine.

The medical reinterpretation of chocolate has, however, also continued along with its redefinition into a commodity. At present, many scientific studies have shown that among other features, traditional chocolate is one of the most concentrated sources of flavanols, a subgroup of the natural antioxidant plant compounds called flavonoids. Evidence gathered along the past ten years indicates that moderate chocolate consumption might have protective effects against cardiovascular disease. Several mechanisms were proposed to explain this positive action, including metabolic, anti-hypertensive, anti-inflammatory, and anti-thrombotic effects, as well as effects on insulin sensitivity and the vascular endothelial function.⁶⁰ These facts further contribute to the already abundant experience with and research of cacao and chocolate ever since it was discovered by ancient Mesoamerican civilisations many centuries ago, and are a living testimony of the ongoing global fascination with this plant and its subproducts.

Either as a medicine or a tasty treat, chocolate is present in our everyday lives regardless of where we live, and it undoubtedly is one of the most significant legacies of the pre-Hispanic culture to the world.

Notes

1. For instance, the domestic use of peyote (*Lophophora williamsi* (Lem.) J.M. Coult.) and the global use of tobacco; see Angélica Morales, “Tres caminos posibles: una ausencia, una marca tipográfica y un evento fortuito. El peyote y otras hierbas en la materia médica (siglos XVI–XVII)” in José Pardo-Tomás & Mauricio Sánchez Menchero (ed.), *Geografías médicas: orillas y fronteras culturales de la medicina hispanoamericana, siglos XVI y XVII* (México, 2014), 47–74; Mauricio Sánchez-Menchero, “Una historia cultural de las primeras referencias impresas del tabaco (siglos XVI y XVII),” in Pardo-Tomás & Menchero (ed.), *Geografías médicas*, 75–98.

2. An interesting and profound discussion of the notion of agnotology and its application to the Mexican *materia medica* can be found in Angélica Morales, José Pardo-Tomás & Mauricio Sánchez-Menchero (ed.), *De la circulación del conocimiento a la inducción de la ignorancia, siglos XVI y XVII* (México, 2017), 1–20.

3. Cacao has a unique chemical composition, with more than 500 different compounds, including members of the methylxanthine class; *T. cacao* is the single Mesoamerican plant that contains theobromine as primary methylxanthine, which therefore behaves as a unique marker of the presence of cacao in pre-Columbian artefacts. See W.J. Hurst, S.M. Tarka Jr., T.G. Powis, F. Valdez Jr. & T.R. Hester, “Cacao usage by the earliest Maya civilization” in *Nature* 418 (2002), 289–290.

4. Terry Powis, Ann Cyphers, Nilesh Gaiwad, Louis Grivetti & Kong Cheong, “Cacao use and the San Lorenzo Olmec” in *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108:21 (2001), 8595–8600.

5. Enrique Villamar, “Prácticas mortuorias olmecas” in *Arqueología Mexicana* 87 (2007), 55.

6. Sophie D. Coe & Michael D. Coe, *La verdadera historia del chocolate* (México, 1999), 40–50; Jean-Michel Hoppan, “Maestros del cacao: los mayas” in *Artes de México* 103 (2011), 29–35.

7. Hurst et al., “Cacao usage,” 290.

8. Martín González de la Vara, *Historia del chocolate* (México, 1992), 70–81.

9. Alfredo López-Austin, “Cosmovisión y salud entre los Mexicas,” in Alfredo López Austin & Carlos Viesca (ed.), *Historia general de la medicina en México*, vol. 1 (México, 1984), 106–118.

10. Carlos Viesca, “Hechizos y hierbas mágicas en la obra de Juan de Cárdenas” in *Estudios de Historia Novohispana* 9:9 (1987), 17.

11. For some overviews see e.g., Luis García Ballester, *Galeno* (Madrid, 1972), 34–40; Luis García Ballester, “Alma y enfermedad en la obra de Galeno” in *Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia* 12 (1972), 225; Francisco Guerra, *Historia de la Medicina* (Madrid, 1982), 65.

12. Morales, “Tres caminos posibles,” 47.

13. Patricia Barriga, *El cacao como medicamento en las recetas y remedios novohispanos, siglos XVI al XVIII*, MA dissertation, Universidad Nacional Autónoma de México (México, 2012).

14. Martín de la Cruz, *Libellus de medicinalibus indorum herbis* (México, 1964), 149.
15. Germán Somolinos D'Ardois, "La fusión indoeuropea en la medicina mexicana del siglo XVI" in Gonzalo Aguirre Beltrán & Roberto Moreno de los Arcos (ed.), *Historia general de la Medicina en México*, vol. 2 (México, 1990), 128.
16. Xavier Lozoya, *La herbolaria en México* (México, 1999), 14–15.
17. Carlos Viesca, "El Libellus y su contexto histórico" in Jesús Kumate (ed.), *Estudios actuales sobre el Libellus de Medicinalibus Indorum Herbis* (México, 1992), 59–65.
18. Andrés Aranda, Carlos Viesca, Gabino Sánchez, Gabriel Sánchez, Mariblanca Ramos de Viesca & José Sanfilippo, "La materia médica en el Libellus de medicinalibus indorum herbis" in *Revista de la Facultad de Medicina de la UNAM* 46:1 (2003), 12–17.
19. Patricia Aceves, *Química, botánica y farmacia en la Nueva España a finales del siglo XVIII* (México, 1993), 234–240.
20. Francisco Hernández, *Historia natural de las plantas de la Nueva España* (México, 1959), 67–90.
21. According to Lozoya, 38 plants were mentioned in common by Hernández, Sahagún and Martín de la Cruz, most of which could be botanically identified and most importantly, all of them still have medicinal use in the present time. Lozoya: *La herbolaria en México*, 56.
22. Francisco Ximénez, *Cuatro libros acerca de la naturaleza y virtudes de las plantas y animales que tienen uso medicinal en Nueva España* (México, 2001), xi–xx.
23. Ximénez, *Cuatro libros*, 158.
24. Gregorio López, *El tesoro de las medicinas para todas las enfermedades* (México, 1672), 1–1v.
25. Juan Comas, "Un caso de aculturación farmacológica en la Nueva España del siglo XVI: El Tesoro de Medicinas de Gregorio López" in *Revista del Instituto de Investigaciones Antropológicas* 1:1 (1964), 148; Fernando Ocaranza, *Historia de la Medicina en México* 2nd ed. (México, 2011), 80–95.
26. López, *El tesoro de las medicinas*, 10–10v, 19v–20.
27. *Ibid.*, 35v.
28. Joseph Acosta, *Historia natural y moral de las Indias* (México, 2006), 1–6.
29. Edith Llamas, "Jesuitas que sufren, plantas que alivian: poderes ocultos contra la religión cristiana en las misiones del noroeste mexicano" in Morales, Pardo-Tomás & Sánchez-Menchero (ed.), *De la circulación*, 49–72.
30. Juan de Cárdenas, *Primera parte de los problemas y secretos maravillosos de las Indias* (México, 1913), 1.
31. Viesca, "Hechizos y hierbas mágicas," 40.
32. De Cárdenas, *Primera parte*, 98.
33. *Ibid.*, 99.
34. Agustín Farfán, *Tratado breve de medicina y de todas las enfermedades que a cada paso se ofrecen* (México, 1592), 1.
35. Cacao was indicated for the treatment of wounds also in *Libellus* and *Tesoro de las medicinas*.
36. Farfán, *Tratado breve*, 121–122.
37. *Ibid.*, 211.
38. José Pardo-Tomás, "Y los remedios serán los más caseros: el arsenal terapéutico mesoamericano en la obra de Fray Agustín Farfán: entre la desconfianza y la expropiación" in Morales, Pardo-Tomás & Sánchez Menchero (ed.), *De la circulación*, 17–48.

39. Barriga, *El cacao*, 92.
40. González de la Vara, *Historia del chocolate*, 36–38.
41. Pardo-Tomás, “Y los remedios,” 29.
42. Francisco Javier Puerto, *El mito de Panacea* (Madrid, 1997), 341.
43. Mar Rey Bueno, “De exámenes, ramilletes y simples incógnitos: la obra farmacéutica de fray Esteban Villa en la Biblioteca Histórica Marqués de Valdecilla” in *Documentos de Trabajo U.C.M. Biblioteca Histórica* 04:05 (2004), 7.
44. The complete title of the book is: *Libro en el cual se trata del chocolate, qué provechos haya y si sea bebida saludable ó no, y en particular de todas las cosas que lleva, y qué receta conviene para cada persona y cómo se conocerá cada uno de qué complexión sea para que pueda beber el chocolate, de suerte que no le haga mal*. Barrios’s book survived through a transcription made by the lawyer Antonio de León Pinelo in a work he published in 1636. The latter is a treatise on cacao and chocolate; the author stress its richness as both medicine and foodstuff, as well as its value and cultural tradition; see Antonio León Pinelo, *Cuestión moral si el chocolate quebranta el ayuno eclesiástico* (México, 1994), 1–16.
45. Antonio Colmenero de Ledesma, *Tratado de la naturaleza y calidad del chocolate* (Madrid, 1631), 23–45.
46. Rey Bueno, *Documentos de trabajo*, 4.
47. Esteban Villa, *De simples incógnitos en la Medicina* (Burgos, 1643), 4–5.
48. Philippe Sylvestre Dufour, *De l’usage du caphé, du thé et du chocolate* (Lyon, 1671).
49. Philippe Sylvestre Dufour, *Traitez nouveaux & curieux du café, du thé et du chocolate: ouvrage également necessaire aux medecins, & à tous ceux qui aiment leur santé* (Lyon, 1685), 8.
50. William Hughes, *The American physician, or, A treatise of the roots, plants, trees, shrubs, fruit, herbs, etc. growing in the English plantations in America* (London, 1672), 1.
51. Philip Wilson & Jeffrey Hurst, *Chocolate as medicine* (London, 2012), 55.
52. Hughes, *The American Physician*, 2–45.
53. *Ibid.*, 53.
54. *Ibid.*, 54.
55. *Ibid.*, 57.
56. Louis E. Grivetti & Howard-Yana Shapiro, *Chocolate: history, culture and heritage* (Hoboken, 2011), 56–59.
57. Nicolas Lémer, *Traité universel des drogues simples* (Paris, 1698).
58. Angélica Morales, “La construcción de una narrativa sobre la naturaleza americana: Mundo Nuevo o Descripción de las Indias Occidentales de Joannes De Laet (1625)” in Morales, Pardo-Tomás & Sánchez-Menchero (ed.), *De la circulación*, 231.
59. The key to this action might be a chemical called anandamide, which is similar to compounds released when cannabis is taken; see Gordon Parker, Isabella Parker & Heather Brotchie, “Mood state effects of chocolate” in *Journal of Affective Disorders* 92:2–3 (2006), 150–151. Chocolate might also interact with a number of neurotransmitter systems (including dopamine, serotonin and endorphins) which contribute to appetite, reward and mood regulation; see Tobias Esch & George B. Stefano, “The neurobiology of pleasure, reward processes, addiction and their health implications” in *Neuroendocrinology Letters* 4:2 (2004), 238–241.
60. Giuseppe Lippi, Massimo Franchini, Martina Montagnana, Emmanuel J, Favoloro, Gian C. Guidi & Giovanni Targher, “Dark chocolate: consumption for pleasure or therapy?” in *Journal of Thrombosis and Thrombolysis* 28:4 (2009), 482.

Abstract

Cacao (*Theobroma cacao L.*) as medicine in New Spain and Europe, 1500s–1600s. Liliana Schifter, PhD, Universidad Autónoma Metropolitana, México, liliana_schifter@hotmail.com

The Olmec, Maya and Mexica were familiar with the properties of cacao (*Theobroma cacao L.*) which they used as the main ingredient of beverages served to elites. Following the arrival of the Spaniards, cacao became gradually popular in New Spain. Initially prepared in the traditional way and keeping most of the ingredients used by natives, it eventually came to include also others which came from Europe. At the end of the 1500s, cacao travelled across the Atlantic together with its medicinal connotations, being mostly enjoyed by the upper classes. Scientific studies began to be conducted soon after in Spain, France and England, leading to the earliest publications about chocolate and its properties. From that time onwards, cacao earned a place in the medical literature of the ‘Old’ and the ‘New’ Worlds, being perceived as an important healing means able to restore the physical balance and general health of the sick. While cacao was included in therapeutic preparations all along the colonial period, it lost most of its cultural and magical connotations over time; from the 1800s onwards it came to be mainly seen as a sweet treat.

Keywords: Cacao, sixteenth century, medicine, indigenous civilisations, New Spain, Europe

Contextualising the “American race” in the Atlantic

*The case of Carl von Martius
and his German and Iberian sources*

RAPHAEL UCHÔA*

Introduction

Several European traveling naturalists described and depicted American nature in the nineteenth century. These descriptions also included the indigenous peoples, which were considered part of the natural history of the regions visited, side by side with their flora and fauna. One of these naturalists was the Bavarian Carl von Martius (1794–1868), who travelled to Brazil as a member of an Austrian expedition to South America in 1817. The notion Martius developed of the “American race” was rooted in a complex approach to natural history that brought together seemingly disparate fields of knowledge, including medicine, botany, language studies, theology and mythology. In his work, Martius made use of the notion of ‘ruins’¹ as a guiding concept, which helped him make sense of the American native population. By ruins, Martius meant that the American natives in his time were not in their original state of civilisation, but represented remains or vestiges of a more ancient people with a higher understanding of nature. With this Martius broke with the Rousseauian portrait of the *bon sauvage* and was able to recognise remnants of what he called “savage knowledge” (*Wissen der Wilden*), which was nothing but a pale reflection of their remote understanding of nature.

My focus in this paper is on retracing the path that led Martius to this break. As I will argue, his approach to the ‘American race’ seems to be better understood as a negotiation of contingent arrangements of

* PhD in History of Science, Researcher at Emilio Goeldi Museum, Belém, Pará, Brazil, raphaeluchoa@museu-goeldi.br

geopolitical and intellectual coordinates which afforded the conditions that made his science possible. By geopolitical coordinates, I allude to factors which contributed to create a definite configuration of political and economic influences within a definite geographical space, i.e. the Atlantic. As I will show, this space was permeated by a complex and archaic consortium of Austrian, Bavarian, Brazilian and Portuguese royal dynasties. The geopolitical structure underlying Martius' transatlantic natural history involved an intertwining of Habsburg and Brigantine influences, used to develop a network of patrons, scholars, books, plants and ethnographical information on the 'American race.'

Such a contingent configuration renders questionable a certain historiographical binary view that assumes an opposition between empire and colony, or centre and periphery, in the emergence of a transatlantic natural history.² As is known, the centre vs. periphery perspective has been strongly criticised, partly by advocates of a historiographical approach that emphasises local geographies of science.³ Simultaneously, no other cluster of imperial enterprises can be compared, in terms of timing, scale, and scope, to the conquest and colonisation of the Americas from the sixteenth through the eighteenth centuries. Therefore, it is safe to assume that roughly between 1500 and 1825, the Atlantic Ocean became a powerful centre of attraction.⁴ Martius and his work fit within a more broadly encompassing dynamics of Atlantic interactions. These interactions involved early modern colonial structures of domination in South America, which remained as archaisms within the nineteenth century economic and symbolic demands posed to the Portuguese court transplanted to Brazil in 1808.

There were some main sources and traditions which contributed to shape Martius' intellectual makeup.⁵ Some of the German influences on Martius' thought, Alexander von Humboldt's in particular, have been previously discussed.⁶ Less attention has been paid to the impacts of Romanticism and *Naturphilosophie*, especially conceptions on natural and universal history and the focus on native language as a means to reassess what was considered to be the source of national identities, as is evident in Martius' correspondence with Johann W. von Goethe. Similarly, his thorough acquaintance with Iberian—Portuguese and Spanish—sources has passed virtually unnoticed, despite the criticism Martius eventually raised against them and that helped perpetuate the so-called *Leyenda negra*, inasmuch as he argued that the history of the conquest and colonisation of South America was one of ignorance, greed and violence.

From Erlangen to the Amazon and back

Martius learned medicine and natural sciences at the University of Erlangen, in Bavaria, in the early 1810s. One of his professors was Johann C.D. von Schreber (1739–1810), a former pupil of Carl Linnaeus (1707–1778), whose collections of natural history were acquired in 1812 by Franz de Paula von Schrank (1747–1835), the Jesuit director of the Botanical Garden of Munich.⁷ In time, Schrank invited Martius to join the Royal Academy of Sciences in Bavaria as an apprentice. In March 1814, Martius completed his doctorate with a dissertation entitled *Plantarum horti academici Erlangensis enumeratio* and two months later, he moved to Munich as an assistant to Schrank.⁸ Between Erlangen and Munich, Martius devoted himself as much to studies of plants and medicine as to the transcendental idealist philosophy of the period.⁹

In Munich, given the advanced age of Schrank, Martius was put in charge of the cataloguing and classification of Bavarian plants.¹⁰ It is believed that some of the meetings between Martius and the king of Bavaria, Maximilian I Joseph (1756–1825) might have taken place in the Botanical Garden of Munich.¹¹ Maximilian had already attempted, and failed, to promote a scientific expedition to the interior of South America.¹² A new opportunity arose with a mission to Brazil, in association with the wedding of Archduchess Maria Leopoldina (1797–1826), daughter of Francis I of Austria (1768–1835), who was the last Holy Roman emperor.

Following the defeat to Napoleon in the Battle of Austerlitz in 1806, one of the goals the Austrian imperial chancellor Clemens Wenzel (1773–1859), Prince of Metternich, set to himself was to strengthen the monarchy.¹³ One of his strategies was to establish a closer relationship between the imperial houses of Habsburg-Lorraine and Braganza, and within this context, to intensify the trade with Portugal and its colonies. It is worth to remember here that as one further consequence of Napoleon’s invasions, the Portuguese court moved to Rio de Janeiro in 1808, resulting in the unprecedented raise of the political status of a colony to an imperial centre.¹⁴ Not only that, but the Portuguese finally opened the Brazilian ports to foreign nations, which meant the end of their exclusive trading rights, and for what is of interest here, the transplanting of ‘marriage of state’ politics into the tropics. Thus, Metternich arranged the marriage of Leopoldina to Pedro, the son of Dom João VI, king of Portugal, Brazil, and the Algarves, and future Brazilian emperor Dom Pedro I. The marriage was celebrated by proxy in May 1817.¹⁵ Soon afterwards, the Archduchess moved to Brazil, her entourage distributed across many frigates, including scholars from various parts of Europe, notably Austria and Bavaria.¹⁶ Among them was Carl Martius, then 23 years old.

Once in Brazil, Martius and the Bavarian zoologist Johann Baptist Ritter von Spix (1781–1826) travelled from Rio de Janeiro, through the hinterlands (São Paulo, Minas Gerais, Bahia, Pernambuco, Piauí, Maranhão) to the Amazon basin. The scientific expedition, one of the first ever to Brazil, concluded in June 1820. Upon his return to Europe, Martius carried with him thousands of botanical, mineral, zoological, and ethnographic specimens, a part of which ended up at the cabinets of the Art Academy of Sciences in Munich.¹⁷ Martius devoted the following years to systematise and make sense of the botanical and ethnographic materials he had collected in Brazil. In time, he was appointed a member of the Bavarian Academy of Sciences, where he worked and taught for several years.

Part of the outcomes of Martius' endeavours were two monumental works devoted to the Brazilian flora, *Historia naturalis palmarum* (1823–1850) and *Flora Brasiliensis* (1840–1906), besides several smaller ethnographic works.¹⁸ Along the path from his early botanical lessons with Schreber in Erlangen to the publication of his major works in the 1840s and 1860s, Martius inherited and developed a substantial network of scholars and patrons who, to a large extent, enabled his research and provided him the social context to conceptualise the American race.

Martius' travels, publications, and the institutional spaces through which he circulated were sponsored by a complex transatlantic consortium of monarchs, including the kingdom of Bavaria, the court of Habsburg-Lorraine in Austria, and the Empire of Brazil led by the Brigantine court. The three volumes of his *Reise in Brasilien* (1823–1831), for instance, were dedicated to Maximilian I Joseph of Bavaria, and other works to successive Bavarian kings,¹⁹ Ferdinand I of Austria and the Brazilian emperor Dom Pedro II. Thanks to these political connections, Martius succeeded, for example, in sending books and plants back to Europe, requested access to Iberian libraries, as I discuss in greater detail later, his works became a conceptual reference for studies on the American race.

Germanic spaces and languages in fragments

Martius published in 1844 the epoch-making dissertation *Como se deve escrever a história do Brasil* (How to write the history of Brazil).²⁰ This short essay was published under the auspices of the Brazilian Historical and Geographical Institute (Instituto Histórico e Geográfico, IHGB), the oldest and most traditional Brazilian institution for research promotion and preservation of historical, geographical, cultural and social sciences. This dissertation paved the hermeneutic path for generations of interpreters of the Brazilian history and constituted a crucial building block in the

construction of the Brazilian national identity.²¹ Here Martius established the *American* or *Red race*, the *European* or *Caucasian race* and the *Ethiopian* or *Black race* as categories for historical and biological analysis.²² He also called attention to the native languages as relevant for the study of the natural history of Brazil, which he saw as part of a broader “universal history.”²³

Yet, it is ironic that a Bavarian—he called his *patria* the “Bavarian nation”²⁴—would come to be praised in imperial Brazil for writing a foundational text on its national identity, while the future Germany was experiencing regional fractures and was enmeshed within the politics of building a state and a national identity of its own.²⁵ This was, indeed, a concern for Martius, in parallel to the significance he attributed to the interrelationship between language, race and statehood. To mention just an example, in a letter from 1866 to the butler of the Imperial House of Brazil, Paulo Barbosa da Silva (1790–1868), Martius commented on the tumultuous and ambiguous relationship between the various ‘Germany(s)’ in his time, mainly Prussia and Austria, influenced by republican ideas coming from the Americas. The current picture was, for him, the opposite of that of a grand and united Germany, having the Prussians led by Bismarck on one side, the “German Austrians” under the Habsburgs on the other, and Bavaria in the middle, which was then debating on which side it would be “in a war between France and Prussia.”²⁶

Historians describe this problem, discussed by Martius, as “German dualism.”²⁷ Bavaria, and Martius himself, oscillated within the space circumscribed by this duality. It suffices to remind that institutional relations were the factors which enabled both the mentioned Austrian expedition to Brazil and the formation of political and economic ties with the ‘New World’—notably with Brazil through the Habsburg court. Nevertheless, the geopolitical and historical proximity of Bavaria to the Habsburgs in any way meant that Martius closed himself to Prussia. In fact, the German connections of Martius, as I will show, demonstrate that this was far from being the case.²⁸ Here I just want to point out the fact that duality impregnated Martius’ conceptualisation of the American race, which, given this context, it will come as no surprise he grounded on the notions of *unity* and *national identity*.

These are the circumstances which account for Martius’ concern with language in general, and the indigenous languages in Brazil in particular. In the German world, language had become a structural factor of nationhood ever since the writings of Johann G. von Herder (1744–1803).²⁹ In such a vast territory as that of the older Holy Roman Empire, fractured by countless dialects, unifying language, including the scientific knowledge on it, represented a necessary condition for the unity of the people

and, hence, for the construction of a nation-state.³⁰ Martius applied the same framework in his approach to Brazil and advocated the study of native languages as fundamental to discover the origins of nations, as I will show later on.

Under construction: the Empire of Brazil and materials for Martius' science

The Brazilian emperors too, were building a nation in the nineteenth century,³¹ and would not let any helpful opportunity pass unnoticed. Through the intermediation of Amélie of Leuchtenberg, a Bavarian and Dom Pedro I's second wife, Martius exchanged correspondence with both emperors, who supported Martius' scientific endeavours both politically and financially. As a result, from the time of his arrival in Brazil to the publication of his works, Martius remained under the patronage of this geopolitical conjunction of royal houses, and benefited much from these connections in the execution and dissemination of his work. To be sure, the alignment between Martius' scientific objectives and the monarchs' aspirations for unification and imperial aims was not insignificant.

For instance, in the draft of a letter to Dom Pedro II, from 1844, Martius mentioned the need for a "new special map of the most populated part of Brazil."³² He had already raised this subject in a letter to Amélie of Leuchtenberg, from 1831. His argument to the monarchs was based on the intimate relationship between "thorough knowledge of [Brazil's] geography," the administration of the territory and trade and industrial interests,³³ as well as between knowledge about the American race and process of civilisation of the inhabitants of the Americas. Mapping the lands and making an inventory of the natives was part of the same imperial and civilisational project. In addition, Martius enunciated an important element in the treatment to these "miserable subjects of the noble monarch," namely the influence of the Jesuits, whom he considered the "only instrument to civilise and make useful for the State."³⁴

Within the political orbit of the imperial house, Martius maintained strategic relationships with Ministers of the Interior, such as Francisco Gonçalves Martins (1807–1872) and Luis P. do Couto Ferraz (1818–1886), to name but a few of the actors within the royal network—identified in some of the letters to and from Martius—who largely contributed to the development of Martius's work after he returned to Europe in 1820. To these ministers Martius requested geographic and astronomical information on Brazil, always intent on the project of a general map of Brazil and neighbouring countries, which was finally published in *Flora Brasiliensis*.

Martius’ position within this particular transatlantic geopolitical setting is also expressed in his close contact with individuals with different levels of access to the imperial court, whether to finance his works or to register and confirm the completion and delivery of his books so that they could transit across the Empire. For instance, in a letter dated 17 July 1867 and addressed to Francisco J. Fialho, notary of the imperial court, Martius presented “the work on the Ethnography of the Gentility of America and especially of Brazil.”³⁵ He mentioned the advantage of “providing the Indians with a unity of language (through the *Lingua Geral*),”³⁶ which was “justified by the experiences in Paraguay.”³⁷ Martius alluded to Jesuit missions created in the seventeenth century in Paraguay and which, for many historians, became the model for the process of civilisation of indigenous peoples.³⁸ The letter is dated the same day as a more extensive one Martius sent to the emperor Dom Pedro II, in which he presented “to Thine Imperial Majesty a book on the Ethnography of the Natives of America and especially of Brazil.”³⁹

As part of the imperial civilisational endeavours, the aforementioned Brazilian Historical and Geographical Institute (IHGB) was founded in 1838. Through this institute, Martius was able to expand his network of natural history materials, as well as his prestige. Less than a year after its foundation, he was nominated a honorary member of IHGB by the journalist and politician Januário da Cunha Barbosa (1780–1846).⁴⁰ Members of the institute included important political and intellectual figures of the period, such as Paulo Barbosa da Silva (1790–1868). As numerous historians have argued, this environment made Martius’ historical views on race, history and nation highly influential among Brazilian intellectuals throughout the nineteenth century.⁴¹

Another remarkable member of IHGB, a diplomat intimately linked to the Brazilian imperial court, was Francisco A. de Varnhagen (1816–1878), with whom Martius developed extensive correspondence on topics such as ethnography and natural history and exchanged books on Brazil and native languages—Varnhagen’s position granted him wide access to European libraries and archives. Thus he became one of the central nodes in Martius’ network, which facilitated the transit of books and ethnographical data.⁴² Varnhagen further kept Martius abreast of the libraries and collections to which he had access. For instance, in 1857, Varnhagen wrote from Madrid about the bibliographical collection of the famous Jesuit biographer Pedro de Ribadeneira (1526–1611). Martius and Varnhagen often discussed the value and rarity of Iberian colonial works, such as those by Gonzalo Fernández de Oviedo (1478–1557), José de Acosta (1540–1600), Francisco López de Gómara (1511–1566) and Bernal Díaz del Castillo (1496–1584), among others. Martius often consulted Varnhagen

on the etymology of certain Amerindian terms in languages such as Tupi.⁴³ Particularly fundamental was the relationship between native languages and the formation of the Brazilian nation. On this subject, Varnhagen wrote to Martius:

I return to the subject of the Indians to show they cannot be the source of the Brazilian nationality and national glories, since we are governed by a sovereign from an European dynasty, since we speak Portuguese, since we are Christians (the religion of the European settlers), since we have European laws and codes, since it is more glorious to enthrone our civilisation on the Portuguese nation embraced with Christ's Cross than on the cannibal savagery.⁴⁴

Martius radically disagreed with Varnhagen and, soon after, stated in a letter dated 15 July 1868, he had sent a thousand copies of the volume of the *Glossaria linguarum Brasiliensium* (1863) to the imperial government, "because I am persuaded that knowledge of the Tupi language is a basis for studies on natural history and an aid for the treatment of the Indians (who now do not take advantage as they should)."⁴⁵ As I have discussed elsewhere,⁴⁶ Martius believed that the study of native languages was fundamental to discover the origins of nations and recover their ancient knowledge. In the case of the Americas, Tupi played the role of a primordial language (*Ursprache*). One of the roots of such approach to the study of languages derived from eighteenth and nineteenth century German influences, as I discuss below.

Martius and the Romantic German network

Martius's intellectual framework and approach to nature can be assimilated to what scholars have called Romantic science and *Naturphilosophie*.⁴⁷ This is apparent not only in his direct references to sources such as Friedrich Schelling's lectures *Die Weltalter*, but also in the scientific concepts on which he based his studies of the flora, fauna and natives of Brazil. While Martius' Romantic and *Naturphilosophie* network was broader than the one I discuss here, Goethe, Schelling, the brothers Christian (1776–1858) and Theodor Nees von Esenbeck (1787–1837), Carl G. Carus (1789–1869) and Alexander von Humboldt certainly were central nodes.

Martius did not only read Goethe's works, but also exchanged letters and met him in person in 1824 and 1828. In their correspondence, they discussed subjects such as the metamorphosis of plants, the spiral tendency of growth and the notions of nature, aesthetics and morality, among others. In a previous paper, I have focused on the concepts of *Urphänomen*, *Ursprache* and *Urvolk* as determinants of Martius' general views and as

regulatory ideas in his conceptualisation of the American race.⁴⁸ Within this context, the search for primordial phenomena such as *Ursprache* and *Urvolk*—or, in Schelling’s sense, primordial peoples or nations⁴⁹—was for Martius the necessary path to put forward the monogenic hypothesis, i.e. that the whole, or the variety of humans, was reducible to a primeval unity.

The first meeting between Martius and Goethe was arranged by Christian G.D. Nees von Esenbeck. In turn, Esenbeck’s youngest brother, Theodor Friedrich Ludwig, at the age of 18 had become a student of Ernst Wilhelm Martius, Carl’s father and a pharmacist at the Bavarian court and professor at University of Erlangen.⁵⁰ Like Martius, also the Esenbeck brothers in time became important scholars on natural history and botany. Christian Nees was appointed to the botany chair at University of Erlangen, succeeding Schreber, Martius’ former teacher. Later on he was appointed to a position in Bonn, granted by the all-powerful Prussian Minister of Education Karl vom Stein zum Altenstein (1770–1840), one of the orchestrators of the Prussian reforms (1806–1815) which sought to give sound roots to the Prussian-led unification movement.⁵¹ Christian Nees therefore played a crucial role in Martius’ network, particularly in the establishment of connections between two sides of a politically fragmented Germany, as was discussed above.

Friedrich Schelling too, oscillated between Prussia and Bavaria. After a period in Jena, where he taught Christian Nees, he held a position at the *Akademie der Bildenden Künste* in Munich for 14 years. In 1820, Schelling left the Bavarian capital for Erlangen, where he taught from 1821 to 1827. At that time, Schelling delivered a series of lectures on mythology and science, later known as *Die Weltalter*,⁵² on which Martius drew for his idea of a mythical and prehistoric time characterised by a unique and intimate interweaving between humankind and the plant world.⁵³

In *Die Weltalter*, Schelling defined science (*Wissenschaft*)⁵⁴ as the “development of a living and real essence (*Wesen*), which is represented in it.”⁵⁵ Such “living reality” of a “higher science” could only be a primordial living reality, “the essence, which is not preceded by anything and which is therefore the oldest of all beings.”⁵⁶ Thus, to Schelling, the knowledge of the natural world was conditioned by the resumption of a long course of developments in time. That is, it was conditioned by the “return to the deepest night of the past.”⁵⁷ In other words, the mythical, and therefore timeless, dimension of history was as real as history itself. This conception of a science driven by the search for a deep and mythical past was one of the pillars of Martius’ concept of the American race, as I have discussed elsewhere.⁵⁸

When he returned to the Prussian orbit of Berlin, in 1841, Schelling was appointed to Georg W.F. Hegel’s (1770–1831) chair and lectured to

illustrious figures of the period, such as Alexander von Humboldt,⁵⁹ who exerted strong influence on the work of several naturalists of the late eighteenth and early nineteenth century,⁶⁰ including Martius, through considerable correspondence.⁶¹ Martius' network also encompassed the older Humboldt, Wilhelm (1767–1835). According to Pablo Diener, Martius developed formal contacts with Wilhelm von Humboldt between the late 1820s and the early 1830s regarding American language research.⁶² The content of the correspondence was basically restricted to collections sent by Martius of words used by indigenous peoples in Brazil.⁶³

To the south-west of Berlin, Göttingen was the home of Johann F. Blumenbach (1752–1840) and Maximilian A.P. zu Wied-Neuwied (1782–1867). As was pointed out by many scholars, Blumenbach had considerable influence on nineteenth-century ideas about the meaning of physical differences between human groups.⁶⁴ To be sure, Martius used Blumenbach's classification in his theory about the three founding races of Brazil, as well as to catalogue “natural history objects,” such as skulls of Brazilian natives, to which he had access during his expedition with Spix.⁶⁵ Native Brazilian skulls were also added to Blumenbach's collection in Göttingen by Wied-Neuwied, one of his students, who had travelled to Brazil from 1815 to 1817. Naturally, also Wied-Neuwied became one of Martius' sources;⁶⁶ his ethnographic surveys of the Botocudo Indians became a reference for natural history scholars.⁶⁷

Iberian sources and the place of the ‘American race’

While Martius' intellectual framework was determined by eighteenth-century German thought, Iberian colonial sources provided the impressive quantity and density of information about indigenous populations present in his ethnographic works. Such colonial sources include, for example, works by Bernardino de Sahagún (1499–1590), Garcilaso de la Vega (1498–1536), Francisco de Orellana (1490–1550), Gonzalo Fernández de Oviedo (1478–1557), Inca Garcilaso de la Vega (1539–1616), Antônio Vieira (1608–1697), André de Barros (1675–1754), Cristobal de Acuña (1597–1675), José de Acosta (1540–1600) and Simão de Vasconcelos (1597–1671), among others.

One factor that reinforces this hypothesis of an Iberian side to Martius' natural history is the *Biblioteca Americana*, i.e. Martius' personal library, which catalogue could be found at the Brazilian National Library in Rio de Janeiro. However, the books proper, marked with his *ex libris*, are at IHGB, the institute which had granted him a prize for his epoch-making dissertation. This collection had been donated to IHGB by the Emperor

Dom Pedro II, who had purchased it at a cost of 20,000 francs,⁶⁸ the reason for Martius to sell it was his interest in providing a guide to historians devoted to writing the history of Brazil.⁶⁹ It contains a substantial amount of works (copies and originals) in Spanish, as well as works by Spanish authors translated into German, French and Latin. Some examples are *Historia del Nuevo-Mundo* (1793) by Juan Muñoz, *História Natural y Moral de las Indias* (1589) by José de Acosta, *Theatro americano, descripción general de los reynos, y provincias de la Nueva España, y sus jurisdicciones* (1746) by D. José Antonio de Villa and *Varones Ilustres del Nuevo Mundo* (1639) by Fernando Pizarro y Orellana, all of which were published in Madrid.

Martius drew heavily from these sources in his construction of the American race. In *Como se deve escrever a história do Brasil*, 1844, he did not only describe the three alleged formative races of Brazil, but also methods and materials of investigation. Here I only discuss the American race, because it became the main object of Martius's investigations within the context of the ‘natural history of man’. In this regard, he advised:

the historian should undertake the task of thoroughly investigating the life and history of the development of American aborigines; and extending his investigations beyond the time of the conquest, he will research the history of the primitive inhabitants of Brazil, a history which is not divided, for the time being, into different times, does not offer visible monuments, [and] is still shrouded in obscurity, but for this very reason greatly excites our curiosity.⁷⁰

The historicity of the Americas and the Aboriginal Americans is depicted in this text—published more than twenty years after Martius' expedition to Brazil—as a central problem. At the same time, it provides the modern historian a window that affords adequate visualisation of the Iberian sources of Martius' work. The reason is that to investigate such historicity, he looked into colonial studies on the Americas mainly produced by Spaniards and Portuguese. However, Martius' appropriation of Iberian sources did not come without strong criticism of the former colonisers. In several part of his writings, Martius perpetuated the *leyenda negra*⁷¹ and described the Portuguese and Spaniards as “historians of America” who wrote “dominated by the prejudices and opinions that prevailed in their homeland and without the proper exemption of the anthropological and social influences of their race.”⁷²

In this regard, Martius commented, in a letter to Goethe, on the allegorical sense of the image (Fig. 2) which was to be published in the atlas resulting from his travel to Brazil.⁷³ It contains the figures of Ecuador and the “young” America and “On the other side,” says Martius, “the thirst for gold of empires links with blood the history of the new territories of

Frontispiece of the *Reise in Brasilien*, Atlas, by Spix and Martius (München, 1828). Lithograph by Josef Päringer, based on Herman Stilke's drawing.

the planet to Europe.”⁷⁴ The scene depicted in the lower right corner of the folio, with soldiers massacring natives and the historiography of colonial history leaves little doubt that Martius alluded to Spain and Portugal.

If one takes this image as Martius' interpretation of a transatlantic history—although it was produced by the Romantic painter Peter von Cornelius (1784–1867)—and analyses it jointly with the letter to Goethe, a latent motif emerges, to wit, the replacement of the Iberians, and the “gold thirsty” empire connecting Europe to the “New World”,⁷⁵ by the Germans, which are depicted as promoters and builders of a new natural and universal history. By disagreeing with alleged inaccuracies and prejudice in the Iberian sources, or due to pure Pan-Germanism adorned with an enlightened rhetoric latent in Martius' letters, it is clear he did not take the Iberian sources without subjecting them to thorough criticism.

In *Como se deve escrever a história do Brasil*, Martius' critique was based on a forceful break with the older views that stressed the notion of the American race as in a “state of nature,” as well as with influential views such as the one held by Cornelius de Pauw (1739–1799):

Not long ago it was common to believe that the natives of America were men directly emanated from the Creator [...] However, further investigations

proved to the unsuspecting man that this is not the primitive state of man, [...] the present Brazilian Indian is but a residual of a very old race, lost in history.⁷⁶

Thus, the identification of such profound historicity of the American race led Martius to prescribe that every historian should compare the American race to neighbouring peoples and study their soul and intelligence based on historical documents. To which documents did Martius allude? To two fundamental types, to wit, linguistic and architectural.⁷⁷ Therefore, on the basis of linguistic and architectural documents and the comparative method, scholars, in Martius’ view, should be able to investigate the mythology, theogony, and geogony of the American race.⁷⁸

Martius himself followed such precepts, especially in works such as *Von dem Rechtszustande unter den Ureinwohnern Brasiliens* (1832) and *Die Vergangenheit und Zukunft der Amerikanischen Menschheit. Ein Vortrag. Naturforscher und Ärzte in Freiburg* (1839). In these studies, he reunited data and theories on the political and religious organisation of diverse peoples in Hispanic America. The ethnographical data derived from the Amerindian mythology and plant use practices described by authors such as the chronicler Inca Garcilaso de la Vega,⁷⁹ one of the most stalwart defenders of indigenous cultures in the Spanish language.⁸⁰ Martius also derived data from the Jesuit José de Acosta’s⁸¹ influential work *Historia natural y moral de las Indias*, published in 1590. In addition to this, Acosta published in 1588/89 *De procuranda Indorum salute*—a well-read text discussed in Jesuit colleges and universities⁸²—in which he presented the first proposal known of classification of Indians along two integrated lines: the broader ethnological-theological debate on the possibility of salvation of *savages*, and that related the efforts to collect and systematise ethnographic information about peoples not quite well known until the seventeenth and mid-eighteenth century.⁸³

The list of Iberian sources is extensive and thus an exhaustive analysis of them is not possible in the present study. Here, I would like to stress once again the idea that the German intellectual influences represent only one side of Martius’ approach to the nature of the American man. This side derives from Martius deep knowledge of the ideas of—and personal contacts with—some of the icons of the German *Naturphilosophie*, namely, Goethe and Schelling, as was discussed above. The other side arises from the familiarity of Martius with Iberian scholars, more specifically colonial sources, to which he had thorough resource in his construction of the natural history of the American man.

Final remarks

In Martius' view, the Atlantic Ocean was not only a geographic space of access to the Americas, but also a bridge between history and nature. In his words, it was "the eternal bridge over which human history develops."⁸⁴ This "eternal bridge" circumscribed the nineteenth-century geopolitical and intellectual coordinates within which Martius approached the "American race" as a research category in natural history. His natural history was made possible to a considerable extent by political, religious and scientific ties between nation-states and transatlantic empires. By this token, Martius' description of the Brazilian territory and its peoples discursively unified and essentialised their domain. Moreover, the aforementioned dynastic alliances, which translated into Martius mapping project, were clear hallmarks of a transatlantic biopolitical project.

From this perspective, everything involved in Martius' work—including not only the costs of travel and of production of his writings, but also the organisation of the botanical, zoological and ethnographic materials collected—was directly and intentionally carried out as part of imperial undertakings on both sides of the Atlantic, although symmetry in the power relations between Brazil and the German lands has not been presumed. Being two aspiring nation states under construction, there was a certain salvationist attitude or, as Martius himself put it, a "philanthropic" approach on the part of the Germans, a "sowing," or rather a people "destined to explore the New World in the spiritual interest."⁸⁵

Upon contributing to the construction of a nineteenth-century "American race," Martius relied on what scholars have called Romantic science, which originated in an eighteenth-century German tradition. Yet, in this paper I traced the roots of Martius' notion of the 'American race' back to Iberian colonial sources. All the ethnographic works published by Martius between 1832 and 1867 show strong reliance on Iberian authors, particularly Spaniards, on whether to draw comparative conclusions regarding architectural monuments and the myths of the peoples of Hispanic America (never visited by Martius), or to criticise such sources for establishing comparisons with the civilisational regimes of classical antiquity. While Martius had resource to a substantial amount of Iberian sources upon formulating his ethnography of the Americas, he perpetuated a specific view of the Iberians, the *leyenda negra*, which, as discussed by Cañizares-Esguerra and others, for a long time prevented the development of a broader and more complex historical framework for the emergence of science in modern times.⁸⁶

Paraphrasing John Pocock's characterisation of an European image of the Americas, at this point the people in the America became imprisoned

within Europe’s limited understanding of itself.⁸⁷ More specifically, Martius projected two European-centred narratives on South America: one starring Latin or southern Europeans who “caused the wounds of America,” and another starring the Germans, as representatives of northern Europe, who could either just watch the ravaging of the “new world” caused the “gold thirst of empires,” or act as the “sowing” destined to explore the “new territories” in the spiritual interest, since “we Germans, even without colonies, have only one property, the field of the spirit.”⁸⁸

In fact, since these alternatives were purely rhetorical devices, the developments covered by the terms “philanthropic,” “sowing” and “spiritual interest” also became a domain for the making and filing of empirically rich materials which could not be easily appropriated for nation-building or imperial domination, and the “American race” the model to confirm *a priori* ideas on the nature of nation, language and race.

Notes

Acknowledgments. I would like to thank Silvia Waisse, Adam Bobbette, Staffan Müller-Wille, Mike Sappol, Olof Ljungstrom, Otto Sibum, and Hjalmar Fors for excellent inputs on a draft version of the paper. Research for this article was supported by the Brazilian Federal Agency for Support and Evaluation of Graduate Education (CAPES) and the Hans Rausing Research Fellowship during postdoctoral research at Uppsala Universitet.

1. I discuss this side of Martius’ thought in Raphael Uchôa, *A ruína dos povos: raça americana e saber selvagem na ciência de Carl F. Ph. von Martius (1794–1868)*, Ph.D. dissertation, Pontifical Catholic University of São Paulo (São Paulo, 2018).

2. Such categories have been called into question by several historians, e.g. Sujit Sivasundaram, “Sciences and the global: on methods, questions, and theory” in *Isis* 101:1 (2010), 146–158; Kapil Raj, *Relocating modern science: circulation and the construction of knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (London, 2007); Roy MacLeod (ed.), “Nature and empire: science and the colonial enterprise” in *Osiris* 15 (2000).

3. Ana M. Alfonso-Goldfarb et al, “Chemical knowledge in transit” in *Ambix*, 62:4 (2015), 305–306. See also David Livingstone, *Putting science in its place: geographies of scientific knowledge* (Chicago IL, 2003).

4. Marcelo Aranda et al, “The history of Atlantic science: collective reflections from the 2009 Harvard seminar on Atlantic history” in *Atlantic studies: literary, cultural and historical perspectives*, 7:4 (2010), 493–509. For a broader reflection on the ‘oceanic turn,’ see, e.g., Kate Fullagar (ed.), *The Atlantic world in the antipodes: effects and transformations since the eighteenth century* (Cambridge, 2012) and David Armitage, Alison Bashford & Sujit Sivasundaram (ed.), *Oceanic histories* (Cambridge, 2017).

5. This approach is inspired by Ana M. Alfonso-Goldfarb, “Simão Mathias centennial: documents, methods and identity of the history of science” in *Circumscribere* 4 (2008), 1–4, and Ana M. Alfonso-Goldfarb, Silvia Waisse & Márcia H.M. Ferraz, “From shelves to cyberspace: organization of knowledge and the complex identity of history of science” in *Isis* 104:3 (2013), 551–560.

6. Karen Lisboa, *A nova Atlântida de Spix e Martius: natureza e civilização na Viagem pelo Brasil (1817–1820)* (São Paulo, 1997).

7. Pablo Diener & Maria de Fátima Costa (ed.), *Um Brasil para Martius* (Rio de Janeiro, 2012), 13–14; Lisboa, *A nova Atlântida*, 54.

8. José Dutra, *Martius* (Rio de Janeiro, 1942), 21.

9. Dutra, *Martius*, 22.

10. Dutra, *Martius*, 22.

11. Dutra, *Martius*, 22.

12. Carl von Martius, *Viagem pelo Brasil: 1817–1820*, 3 vols. (São Paulo, 1981), I: 25.

13. Mark Jarrett, *The Congress of Vienna and its legacy: war and great power diplomacy after Napoleon* (London, 2013), 73.

14. See, e.g., Marcelo O. Basile, “Império brasileiro: panorama político” in Maria Y. Linhares (ed.), *História geral do Brasil* (Rio de Janeiro, 2000); Boris Fausto, *História do Brasil* (São Paulo, 1994)..

15. D. Pedro I’s second wife, Amelia de Leuchtenberg (1812–1873), was the granddaughter of Martius’ Bavarian patron, Maximilian I Joseph of Bavaria, and was Empress Consort from 1829 to 1831; Walter Lack, *C.F.P. von Martius* (Köln, 2015), 38–39.

16. According to Martius, Wenzel received him in Vienna in February 1817, on his way to the port of Trieste, from which the crew departed. See Martius, *Viagem pelo Brasil*, I: 27. For a study of the various regions in central Europe involved in the complex formation process of the Habsburg monarchy, see, e.g. R. J.W Evans, *The making of the Habsburg monarchy, 1550–1700: an interpretation* (Oxford, 1984); R.J.W. Evans & Peter H. Wilson (ed.), *The Holy Roman Empire, 1495–1806: a European perspective* (Leiden, 2012); Volker Press, “The Habsburg court as center of the imperial government” in *The Journal of Modern History* 58 (1986), 23–45.

17. For more information on the collection, see Otto Zerries, *Unter Indianern Brasiliens: Sammlung Spix und Martius, 1817–1820* (Innsbruck, 1980); Diener & Costa, *Um Brasil para Martius*.

18. Among them, Carl von Martius, *Von dem Rechtzustande unter den Ureinwohnern Brasiliens: eine Abhandlung* (München/Leipzig, 1832); “Die Vergangenheit und Zukunft der Amerikanischen Menschheit: ein Vortrag. Naturforscher und Ärzte in Freiburg” in *Deutsche Vierteljahresschrift* II (1839), 235–27; *Das Naturell, die Krankheiten, das Ärzthum und Heilmittel der Uhibewohner Brasiliens* (München, 1844) and *Glossaria linguarum Brasiliensium* (Erlangen, 1863).

19. See Carl Martius, *Historia naturalis palmarum*, 3 vols. (Leipzig, 1823–1850); Carl Martius, *Flora Brasiliensis* (München/Leipzig, 1840–1906).

20. Carl Martius, “Como se deve escrever a história do Brasil” in *Revista de História de América* 42 (1956).

21. See, e.g., Manoel L.L.S. Guimarães, “Nação e civilização nos trópicos: o Instituto Histórico Geográfico Brasileiro e o projeto de uma história nacional” in *Revista Estudos Históricos* 1:1 (1988), 5–27; Arno Wehling, *A invenção da história: estudos sobre o historicismo* (Rio de Janeiro, 1994); Lilia Schwarcz, *Os guardiões da nossa história oficial: os institutos históricos e geográficos brasileiros* (São Paulo, 1989).

22. Three of the four racial categories described by Carl Linnaeus, and three of the five suggested by Johann F. Blumenbach (1752–1840). For more detail on Martius’s classification, see Uchôa, *A ruína dos povos*, chapter 2. For Linnaeus’s classification of man, see Staffan Müller-Wille, “Linnaeus and the four corners of the world” in Kimberly A. Coles et al (ed.), *The cultural politics of blood, 1500–1900* (London, 2015), 191–

209; Gunnar Broberg, “Linnaeus’s classification of man” in Tore Frängsmyr (ed.), *Linnaeus: the man and his work* (Berkeley CA, 1983), 156–195. For Blumenbach’s classification, see Susanne Lettow (ed.), *Reproduction, race, and gender in philosophy and the early life sciences* (New York, 2014), 131–161.

23. Martius, “Como se deve escrever”, 443. Although there is no direct reference to the works of Immanuel Kant, Martius was probably influenced by the concept of ‘Universal History’ developed by the German philosopher in “Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Purpose.”

24. Martius, *Viagem pelo Brasil*, I: 15.

25. See, e.g., David Blackbourn, *The long nineteenth century: a history of Germany, 1780–1918* (New York, 1997); Eric J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality* (Cambridge, 1992).

26. Martius [letter to Paulo Barbosa], 26 November 1866, in Américo J. Lacombe (ed.), *Cartas de Karl Friedrich Philipp Martius a Paulo Barbosa da Silva* (Rio de Janeiro, 1991), 69.

27. Jörg Ulbert, “France and German dualism, 1756–1871” in Carine Germond & Henning Türk (ed.), *A history of Franco-German relations in Europe* (New York, 2008).

28. On the unification process, see, e.g., Martin Kitchen, *A history of modern Germany 1800–2000* (Malden, 2006); Christopher Clark, *Iron kingdom: the rise and downfall of Prussia, 1600–1947* (Cambridge, 2008).

29. See Silvia Waisse, *The science of living matter and the autonomy of life: vitalism, antivitalism and neovitalism in the German long nineteenth century* (Saarbrücken, 2009), 62.

30. The concept of *Sprachnation* derived from the eighteenth-century Romantic thought and prevailed until the late nineteenth century; see. Waisse, *The science of living matter*, chap. 2; and Helmut Konrad, “Austria on the path to Western Europe: the political culture of the Second Republic” in *Austrian History Yearbook* 26 (1995), 1–15.

31. There are several references on this subject, see e.g. José M. de Carvalho, *A construção da ordem: a elite imperial* (São Paulo, 2003); Miriam Dolhnikoff, *o pacto imperial: origens do federalismo no Brasil* (São Paulo, 2005); Ilmar R. de Mattos, *O tempo Saquarema* (São Paulo, 1987).

32. Martius [letter to D. Pedro], 24 August 1844, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 263.

33. Martius [letter to D. Amélia] 6 April 1831, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 260.

34. Martius [letter to D. Pedro II] 4 October 1843, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 310. See also Karl H. Arenz, “Além das doutrinas e rotinas: índios e missionários nos aldeamentos jesuítas da Amazônia portuguesa (séculos XVII E XVIII)” in *História e Cultura* 3:2 (2014), 66–67.

35. Martius [letter to Francisco José Fialho] 17 July 1867, Biblioteca Nacional, Rio de Janeiro. Loc. I-02,17,011.

36. *Lingua geral* (general or common language) was a Portuguese term used in colonial times to allude to the native language most commonly spoken in various regions. See more in Lyle Campbell, *American Indian languages: the historical linguistics of native America* (Oxford, 2000), 25.

37. Martius [letter to Francisco José Fialho] 17 July 1867, Biblioteca Nacional, Rio de Janeiro. Loc. I-02,17,011.

38. See, e.g. Jorge Cañizares-Esguerra, *How to write the history of the new world: histories,*

epistemologies, and identities in the eighteenth-century Atlantic world (Stanford CA, 2002), 32.

39. Martius [letter to D. Pedro II] 17 July 1867, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 412. Martius alluded to his work *Beiträge zur Ethnographie und Sprachenkunde Amerika's zumal Brasiliens* (Leipzig, 1863–1867).

40. Januário da Cunha Barbosa [letter to Martius] 26 March 1839, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 301.

41. See, e.g. Pedro M. Campos, “Esboço da historiografia brasileira nos séculos XIX e XX” in *Revista de História* 22:45 (1961), 107–159; Guimarães, “Nação e civilização”, 5–27.

42. Francisco A. de Varnhagen [letter to Martius] 01 October 1839, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 302.

43. Francisco A. de Varnhagen [letter to Martius] 18 June 1858, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 367.

44. Francisco A. de Varnhagen [letter to Martius] 13 May 1859, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 368.

45. Martius [letter to Varnhagen] 15 July 1868, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 420–421.

46. Uchôa, *A ruína dos povos*, chap. 4.

47. For an extensive discussion of this subject, see, e.g. Robert J. Richards, *The Romantic conception of life: science and philosophy in the age of Goethe* (Chicago IL, 2002); Nicholas Jardine, *The scenes of inquiry: on the reality of questions in the sciences* (Oxford, 2000); Noah Heringman, *Romantic science: the literary forms of natural history* (New York, 2003) and Karl Ameriks (ed.), *The Cambridge companion to German Idealism* (Cambridge, 2000).

48. See Uchôa, *A ruína dos povos*, chap. 4 and 5.

49. Friedrich W.J. Schelling, *Historical-critical introduction to the philosophy of mythology* (New York, 2008), Lect. 1, 19.

50. Dutra, *Martius*, 12; J. Proskauer, “Christian Gottfried Daniel Nees Esenbeck” in Gillispie (ed.), *Dictionary of Scientific Biography* (New York, 1981), 13.

51. Proskauer, “Christian Gottfried”, 11; Waisse, *The science of living matter*, chap. 2.

52. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *System der Weltalter* (München, 1998).

53. Martius, “O estado de direito entre os autóctones do Brasil” in *Revista do Instituto Histórico e Geográfico de São Paulo* 11 (1907), 63.

54. Friedrich J. Schelling, *The ages of the world* (New York, 2000), 83.

55. Schelling, *The ages*, 84.

56. Schelling, *The ages*, 84.

57. Schelling, *The ages*, 84.

58. See Uchôa, *A ruína dos povos*, chap. 3 and 4.

59. Andrew Bowie, “Friedrich Wilhelm Joseph Schelling” in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Stanford University, 2016).

60. See, e.g. Lisboa, *Nova Atlântida*, 44.

61. See Lisboa, *Nova Atlântida*, chap. 1 and 2.

62. Pablo Diener, “Martius e as línguas Indígenas do Brasil” in *Revista Brasileira de Linguística Antropológica* 6:2 (2015), 364.

63. Diener, “Martius e as Línguas Indígenas”, 364.

64. See, e.g. Susanne Lettow (ed.), *Reproduction, race, and gender*.

65. Martius, *Viagem pelo Brasil*, I: 52.

66. See Martius, “Estado de direito”.
67. See Martius, “Estado de direito”, 69.
68. Carl Martius [letter to Dom Pedro II], 18 May 1825, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 337.
69. See “Ata da Sessão do IHGB, 4 de novembro de 1870” in *Centenário da Chegada de Carlos Frederico Martius ao Rio de Janeiro* (Rio de Janeiro, 1918).
70. Martius, “Como se deve escrever”, 444.
71. For vast literature on the subject, see, e.g. Cañizares-Esguerra, *How to write*; José A. Vaca de Osma, *El imperio y la leyenda negra* (Madrid, 2004); William Eamon (ed.), *Más allá de la leyenda negra: España y la revolución científica* (Valencia, 2007).
72. Carl Martius, *Natureza, doenças, medicina e remédios dos índios Brasileiros* (São Paulo, 1939), 1.
73. For an analysis of the image in the original plan of the frontispiece, see Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 21–33.
74. Martius [letter to Goethe] 18 May 1825, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 250–1.
75. Martius [letter to Goethe] 18 May 1825, in Diener & Costa (ed.), *Um Brasil*, 250–1.
76. Martius, “Como se deve escrever”, 444.
77. See, e.g., Martius, “A ethnographia da America, especialmente do Brasil” in *Revista do Instituto Histórico e Geográfico de São Paulo* 9 (1905), 534–562.
78. Martius, “A ethnographia da America”, 444–446.
79. See, e.g. Martius, “A ethnographia da America”, 539.
80. Neil Safier, “Como era ardiloso o meu francês: Charles-Marie de la Condamine e a Amazônia das Luzes” in *Revista Brasileira de História* 29:57 (2009), 105.
81. See, e.g., Martius, “A ethnographia da America”, 539.
82. Arenz, “Além das doutrinas.”
83. *Ibid.*, 66–67.
84. Carl Martius, *Frei Apolônio: um romance do Brasil* (São Paulo, 1992), 200.
85. Martius, “Ethnographia da America”, 561.
86. See note 71.
87. John G.A. Pocock, *Barbarism and religion* (Cambridge, 2005), 189.
88. Martius, “A ethnographia da America”, 561.

Abstract

Contextualising the “American race” in the Atlantic: the case of Carl von Martius and his German and Iberian sources. Raphael Uchôa, PhD in History of Science, Emilio Goeldi Museum, Belém, Pará, Brazil, raphaeluchoa@museu-goeldi.br

This paper addresses the place of the Bavarian scholar Carl Friedrich Philipp von Martius (1794–1868) within the complex process of development of a ‘natural history of man’ in the nineteenth century. Martius’ understanding of natural history primarily focused on the notion of ‘American race,’ i.e. one of the four or five races described by J.F. Blumenbach and C. Linnaeus. In this paper, I elucidate the geopolitical and intellectual coordinates which circumscribed Martius’ thought. I call the attention to the influence of the so-called German ‘Romantic science,’ as well as to Iberian sources which played a crucial role in Martius’ construction of the notion of

the 'American man.' Martius' travel narratives created grounds for a transatlantic natural history, in which the unit of analysis is the South Atlantic Ocean and involves a complex and archaic consortium of monarchs. This geopolitical alignment was circumscribed by religious, economic, and scientific ties which connected several nation-states and empires, including Austria, Bavaria, Brazil and Portugal.

Keywords: Carl von Martius, transatlantic science, Romantic science, Iberian colonial sources, American race, nineteenth-century Brazil

Transit of knowledge and de-centred science

*The journeys of the Swedish physician
Ernst Georg Åberg*

JAIME E. BORTZ*

Introduction

For many years, the circulation, transit, assimilation, and appropriation of science and technology were approached from the so-called ‘centre-periphery’ perspective. This conceptual model assumes that global exchanges are characterised by an unequal relationship that goes from political and economic centres to subordinate, dependent areas. On these grounds, entire systems were developed to define what ‘centres,’ ‘peripheries,’ ‘semi-peripheries,’ and even ‘remote peripheries’ are. This view was criticised for reproducing paradigms based on power relations and subordination, while a new approach, with focus on local science, has gained in relevance.¹ In turn, the notion of ‘de-centred science’ emerges as a possibility to understand the transit of science and technology among sites which produce scientific and technological knowledge but cannot be subsumed under the category of ‘centres’ of knowledge. This is the case, for example, of European regions which were not colonial metropolises, as well as of former European colonies. In such cases, one may say that the circulation, or transit, of knowledge is geographically decentralised.

To contribute to the study of this process, I focus on the life and work of a Swedish physician who settled in Argentina in 1855, Ernst Georg Åberg (1823–1906). According to recent trends in the writing of history of medicine, one might learn much by approaching individuals within a definite historical context and their surrounding social reality as products of their time, as actors who plan and develop actions based on their interests and

* MD, MA, PhD, Professor of History of Medicine, University of Buenos Aires, Argentina
jaimebortz@yahoo.com.ar

ideologies. Life stories thus may become methodological instruments for historical reflection.² Åberg's trajectory affords a glimpse into fruitful exchanges between two geographically distant and culturally distinct sites: Sweden and Argentina, Buenos Aires and Stockholm. While neither country can be qualified as a 'centre,' they cooperated and enriched one another in the second half of the nineteenth century.

About Åberg

Ernst Georg Åberg was born in Stockholm, Sweden, on 18 August 1823, being the third son of Martin Fredrik Åberg (1795–1869) and Brita Catharina Vingren. His father served as secretary of the Negotiating Commission with Norway (1815) and as secretary to the Ministry of Finance (1831). Martin and Brita were married on 1 August 1818, and had six children: Hjalmar Fredrik, royal steward; Axel Reinhold, doctor of law, who worked at the Criminal Law of the Municipal Court of Stockholm; Ernst Georg, with whom I deal in the present study; Otto Julius; Hildur Vendela; and August Martin Åberg. Ernst Åberg studied medicine at University of Uppsala and graduated in 1850 with a thesis on chronic arsenic poisoning. That same year he married Evelina Maria Heap, who although she died already in 1852 gave birth to a son, Lawrence Heap Åberg (1851–1895) who devoted himself to philosophical studies. Ernst Georg continued his studies at the Karolinska Institute, and earned the degree of *Chirurgiae Magister*, after which he began practicing his profession in Stockholm. In 1855 he published *Statistics and Treatment of Typhus and Typhoid Fever, from Twelve Year's Experience Gained at the Seraphim Hospital in Stockholm, (1841–1852)*, a translation of the original book in Swedish by Magnus Huss (1807–1890).³

By this time, Åberg contracted tuberculosis, and in 1855 he decided to emigrate to Argentina, with the idea of finding an adequate climate that could help in the cure of his disease. He obtained the revalidation of his medical degree at the School of Medicine of University of Buenos Aires the following year, with a dissertation entitled *Causas, naturaleza y tratamiento de la gota*.⁴ The dissertation, as its title indicates, deals extensively with the aetiology, clinical manifestations and treatment of gout. In the light of subsequent events which made Åberg earn a special place and that I discuss later on, the following paragraph from the section on treatment deserves particular attention:

3. METODIC GYMNASTICS. We already had occasion to take into consideration the influence that muscle actions have in using the animal substances of food, and the tonic effect that they must necessarily produce.

A facility to put this great physiological law into practice, or to cure a variety of diseases, by means of systematic muscle movements, created by the inventor of this method, Professor LING, has been in operation for many years in Stockholm. There are currently similar facilities in all the major cities of Europe. It would take us too far from our purpose if we were to undertake a special explanation of this healing method; it suffices to say that it has also been used with the greatest success for the treatment of gout.⁵

This paragraph anticipates an important aspect of Åberg's ideas, i.e. the use of movement as a therapeutic resource.

The following ten years Åberg worked as a physician in the city of Buenos Aires. In time, he met Dolores Cobo Lavalle (1844–1907), a 21-year-old girl from a traditional family of the Buenos Aires elite, who had come to see him for a pulmonary problem. Åberg and Cobo Lavalle married in the San Miguel parish on 11 April 1867. They had many children: Axel, Arturo, Hialmar, Ricardo, Augusto, Dolores, Ernestina, and Iver Åberg Cobo. This marriage apparently (or at least we may assume) gave Åberg access to the Buenos Aires elite.

Åberg, the hygienist

Located on a plain, Buenos Aires did not have a good drainage system, except for the areas where the wealthiest lived. The situation for the rest of the population was very precarious. Many, especially poor European immigrants and descendants of slaves in the colonial era, lived in the so-called *conventillos*,⁶ under crowded conditions and without the most elementary standards of hygiene. Another focus of infection was the Riachuelo—a short river on the southern boundary of the city—turned into a sink for the sewage and waste thrown from salting- and slaughterhouses located on its margins. For lack of any sewage system, the human waste ended up in wells which contaminated a large part of the drinking water. A second source of drinking water was the Rio de la Plata. The water from the river was extracted close to the contaminated riverbank and distributed by means of carts without being subjected to any process of purification. All kinds of residues were used to level lands and streets. The streets were narrow, there were no avenues,⁷ and squares were few, almost devoid of vegetation. The population had grown rapidly, mainly as the result of considerable foreign immigration, to the point there were as many Argentinians as foreigners, and the latter would come to surpass the former in a short period of time. The first Argentinian census, from 1869, recorded 177,787 inhabitants in Buenos Aires, 88,126 (49.6%) of whom were foreigners, being 44,233 (half) Italians and 14,609 Spaniards.⁸

In addition to the conventillos, from 19,000 urban dwellings, 2,300 were made of wood or mud and straw.⁹

Several outbreaks of cholera took place in 1867 and 1868, in association with the Triple Alliance War, between Argentina, Brazil and Paraguay (1864–1870), both series of events taking the lives of thousands of people.¹⁰ Against this scenario, according to the aforementioned census, there were only 160 physicians in the city, i.e. less than one for every 1,000 inhabitants, while the public institutions were not prepared to meet the consequences of the deplorable hygienic conditions. In March 1870, the city government sent a note to the provincial Ministry of Finance reporting its lack of resources for sanitary works.

On 27 January 1871, the most aggressive epidemic of yellow fever ever in Buenos Aires broke out. Businesses were closed. The streets became deserted. There were too few physicians, and many among them became infected and died. Cadavers were not collected. The government left the city. According to some estimates, about 14,000 people died until 20 May, corresponding to 8% of the population, more than 500 on any single day. Most of the dead were Italian, Spanish and French immigrants.¹¹ A Popular Committee was assembled, including representatives of the civil society, to re-establish the social order. Åberg moved his family to a villa in Ramos Mejia, in the suburbs, to protect them from the epidemic, while he commuted frequently to Buenos Aires to contribute to the combat of disease.

This epidemic made the authorities aware of the urgent need to improve the hygienic conditions of the city, establish a network to distribute the drinking water, and build sewers and drains. The following year, Åberg was appointed to the Waters, Sewers and Paving Committee, which was charged of planning the largest sanitation works carried out in the city until then. Åberg believed this committee would facilitate decision making on substantial public health works, with an eye on the future geographical and demographic expansion of the city. During his term in office, the first cement factory in the country was built, a brick factory was installed in San Isidro (province of Buenos Aires), and the ceramic industry was launched. These were years of intensive work, with health care as the main focus of the attention and efforts of the committee members.¹²

Along this time, Åberg published several articles on health planning in the newspapers *El Nacional* and *La República*.¹³ In the latter, he entered in public controversy with Eduardo Wilde (1844–1913) a pioneer of hygienist medicine in Argentina. These articles mainly discussed the works in progress, the brick factory in particular. Åberg summarised his interests in detail in a publication entitled *Irrigación y eucalyptus* (1874).¹⁴ On the cover, Åberg is presented as “M. D. Cir. M.,” academic member of the

School of Medical Sciences, and member of the Waters, Sewers and Paving Committee. In this text, he reviewed the committee's achievements in the period from 1872 to 1874, including water provision and the sewage system, studies on paving, cement manufacture, acquisition of land for public works, the purchase of the brick factory in San Isidro, the development of a railroad line for the transport of materials, the construction of housing for the factory workers, and of springs on the Riachuelo. In his words:

Among many other issues which still remain, none has, in my opinion, the same relevance as that which is the subject of these pages, neither by its magnitude, nor by the results might it bear. If BUENOS AIRES, through my project, comes to carry out—for the first time in the world—the beautiful ideal of sanitation works, this is to say, besides improving the state of hygiene, the cost will be paid by the product itself; this fabulous fact will be my single, but large reward. After having written the explanation, political events of the most serious importance have unfortunately come to disturb and to annihilate the golden dreams of peace, tranquillity and progress of the true friends of the country. I express, together with them, my most sincere vows that this deplorable state of affairs will not have a duration and nature likely to interrupt the large [public] health works, which should protect the city against the horrors of future epidemics, which we are not even allowed to imagine.¹⁵

On 31 December 1874, Åberg left the committee and was appointed member of the Academy of Medicine.¹⁶ On 26 August 1875, he became a member of the Municipal Council Committee, a position of which he took profit to promote, among others, the embellishment of the Paseo de Marte, the future San Martín Square. Yet, between 14 and 15 May 1877, he resigned both positions to travel back to Sweden.¹⁷

During his stay in his native country, Åberg attended the Second International Penitentiary Congress, held in Stockholm in 1878, as the Argentinian representative. There is indirect evidence that he participated in the medicine and surgery section of the XII Congress of Scandinavian Naturalists, in 1880, in Stockholm, when he delivered a lecture on the treatment of tuberculosis.¹⁸

Åberg, the kinesiotherapist

In 1884 or 1885—the exact date is uncertain—Åberg returned to Argentina to develop a novel therapeutic resource of Swedish origin: the Zander method of kinesiotherapy. But, who was Zander, and what was the method that bore his name? Jonas Gustav Vilhelm Zander (1835–1920) was a physician born in Stockholm known as the creator of mechanotherapy, which consisted in exercises performed with special machines he himself

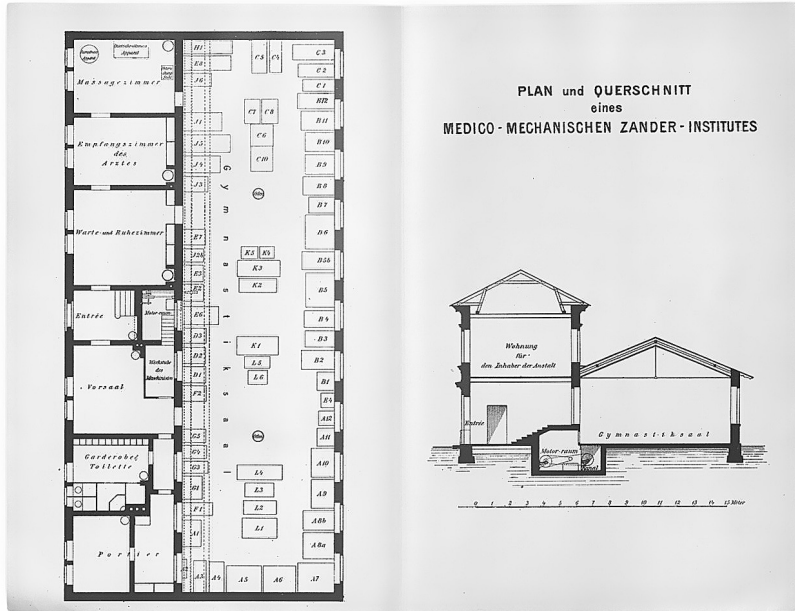

Fig 1. Floor plan and cross-section of Zander's Medico-mechanical Institute.
Source: Hagströmerbiblioteket, KIB collection of offprints; Zander, A-F.

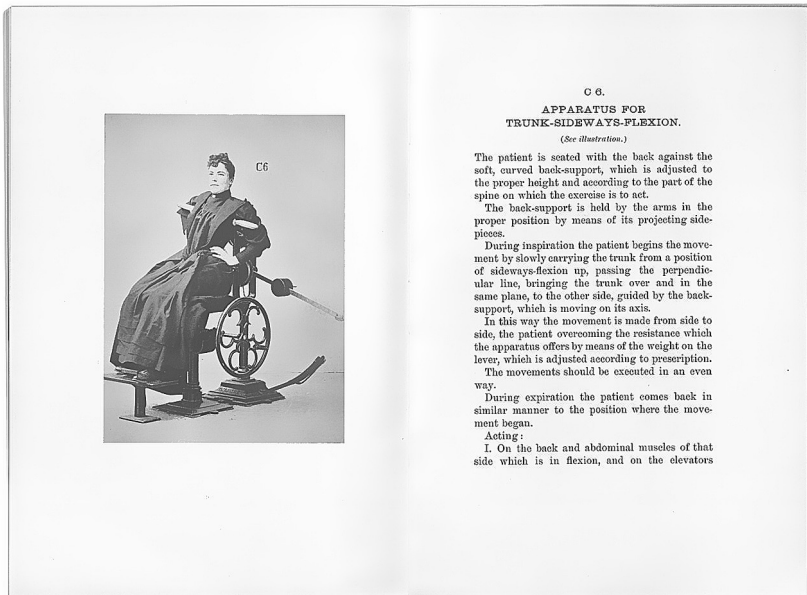

Fig. 2. Example of Zander's equipment, "Apparatus for trunk-sideways-flexion."
Source: Anon., *Some information about Dr. G. Zander's method for dietetics and medical gymnastics* (New York: The De Vinne press, 1901), p. 30. Photo: Hagströmerbiblioteket.

designed.¹⁹ Beginning this work in the 1860s, in time he founded the Zander Therapeutic Institute, in Stockholm. In 1880, he became a lecturer at the University of Stockholm, and in 1896 he was elected member of the Royal Swedish Academy of Sciences. One of Zander's interests was in expanding the geographic reach of his method through the issuance of licenses for use in different countries (Figure 1 and 2). By 1906, several institutes had been established, indeed, in many countries, and equipment was also installed in health resorts, spas, and some private properties.²⁰

A booklet published by Åberg in Stockholm 1884, *El método Zander de gymnasia mecánica*, describes Zander's method.²¹ In this booklet Åberg detailed the operation of each machine, which he classified as intended for active or for passive exercise. The former required users to perform active movements against a resistance, and comprised 12 exercises for the arms, 12 for the legs, and 10 for the trunk. The passive exercise equipment, which enabled 19 different actions, was activated by engines, and thus did not demand any voluntary effort from the users. The booklet further included illustrations of 22 different machines.

One may wonder why a book in Spanish was published in Stockholm, where the Spanish-speaking population was rather small in 1884. It seems safe to assume that Åberg was preparing his return to Buenos Aires, bringing the innovative kinesiotherapy method of his compatriot, Zander, with him. Upon his arrival in Buenos Aires, Åberg entered in a partnership with Dr José A. Ayerza to establish a treatment facility, namely, the Therapeutic Institute of Mechanical Gymnastics. This institute followed Zander's teachings for mechanical gymnastics, and was the first in South America to use this type of machines; from the 76 devices created by Zander, Åberg used 52. In 1888, Åberg published a second edition of *El método Zander de gimnasia mecánica*,²² in which he introduced some changes. Of particular interest is the new preface, in which Åberg explicitly acknowledged the worth of Pehr Henrik Ling's (1776–1839) ideas on the effectiveness of muscle exercise to heal diseases.

One needs to situate these developments within the context of the changes in the notion of exercise which took place along the nineteenth century. Gymnastics appeared in Europe in the beginning of the century as an autonomous discipline with allegedly scientific bases, to then disseminate quickly across medical academies and institutions. While physicians first timidly regarded it as a therapeutic resource, the overall population saw it as a practice centred on balance, movement, and even acrobatic games, more characteristic of a circus art than of a scientifically based discipline. Part of the process of medicalisation of gymnastics involved the inclusion of physicians in the supervision of exercises to adjust them to the nature of the disease of each individual patient. Gymnastics was

understood as the part of physics that could be methodically and orderly applied to the human body, and consequently enabled physicians to enhance the forces and movements necessary to maintain health and combat disease. Towards the mid-1800s, some treatises on therapeutics published in Europe began including chapters on the powerful curative and preventive applications of gymnastics and physical exercise to some diseases, a process that gained momentum starting 1860. By the last quarter of the century, three approaches to therapeutic gymnastics prevailed: Ling's manual gymnastics, mainly consisting of passive movements and mechanical manipulations against a resistance. Second, Zander's method, which was the main interest of Åberg—and of the present study—known as mechanical therapeutic gymnastics, because it had resource to mechanical devices to determine the type and intensity of exercises, and the muscles involved. Finally, the German therapeutic gymnastics, which against Ling's view, was based on active movements without any external help, and thus could be performed by the patient alone.²³

What were Ling's main ideas, which Åberg echoed with such strong emphasis? Ling's academic experience in medicine and in physical education helped him develop a programme of physical education grounded on scientific knowledge of the human anatomy and physiology. According to him, each and every physical educator should have thorough understanding of the morphological (anatomical) and functional (physiological) effects of exercise. Ling believed that these sciences could help students understand better the human body, and thus select physical activities wisely and prudently. Although he did not conduct scientific research to demonstrate his theory, he postulated that physical education would enable individuals to develop musculoskeletal skills, including muscle strength and tolerance, stamina, and certain motor skills, such as agility. The study of anatomy and physiology enabled Ling to perform a theoretical analysis of how the human body works optimally during sports and exercise; his goal was to determine the effects of physical activity on a variety of organs, such as the cardiovascular and musculoskeletal systems. Ling believed that physical education was necessary for the entire population, no matter whether weak or strong. He observed that exercise should be prescribed taking individual differences into account, and that the mind and the body interact in a coordinated and harmonious manner. Ling also contributed to the design of several devices, such as fixed bars, hoops, rocking ladders and climbing ropes. While in Ling's Royal Central Institute of Gymnastics, in Stockholm, students received training in one of three possible approaches—educational, military and medical gymnastics, in time his physical education system was adopted in Swedish schools.²⁴

Coming back to Åberg: what did he think of Ling's method, and what differences did he find regarding Zander's? The answer to these questions can be found in the preface to the second edition of *El método Zander*:

It was in Sweden that the immortal Ling had the brilliant idea of using muscle exercises to cure diseases; the great truth had been revealed, [i.e.] that scientifically directed and carried out against resistances, they had to constitute one of the most powerful means that science may have to influence the general nutrition of organs and tissues. The results he obtained were brilliant and many [of them] entirely unexpected.²⁵

However, Åberg also found a serious flaw: “that of being manual, performed by people expressly taught, who after applying the exercises to a few, got tired; in addition, they could not exhibit the [same] degree of strength that had been applied to each individual case one day to the next.”²⁶

Differently, Zander's method, argued Åberg, avoided such shortcomings for using machines—counterweights and graduated levers—to provide the resistance required. Obviously, machines do not become tired, and further allowed measuring, grading, and recording the strength applied in each exercise. Åberg explains that the system worked

in complete harmony with the physiology of muscle contraction [...] you must be aware of the physiological need for muscle exercises; they are called hygienic, and are considered to be highly hygienic, because they fill a need for life and health; preventive and prophylactic, *par excellence*, of diseases; but since they are subjects [i.e. human beings] or need an effort of their own will, and the consequences of neglecting them are not as compelling and obvious as those of lack of breathing or eating, few [people] comply with the wise prescriptions; this is one of the reasons why *ad hoc* facilities are highly convenient.²⁷

Lack of exercise translates, in these cases, as general weakness, anaemia, chlorosis, hysterical or nervous affections of various kinds, all of which, as daily experience teaches us, are very resistant to the common treatment, and this because the effective cause is always in force. A further example, if necessary, is provided by scoliosis, or the lateral deviation of the spine, which brings real opprobrium into the modern education system, by exposing girls, whose beauty and natural grace should be the main object to preserve, to horrible disfigurements, at an age in which these charming gifts are about to develop. As you can see, the vulgar error is very expensive, [i.e. to consider] that piano lessons or literary or intellectual education are more necessary than the physical development of the body; what good is a girl whose deformity or bad health does not inspire but pity? The proofs of this error are unfortunately frequent everywhere.²⁸

Åberg advocated this method for the treatment of a variety of diseases, including “mania, insomnia, amblyopia, chorea, paralysis in different degrees, neuralgia, hysteria, anaemia, chlorosis, scrofula, rickets, general weakness, obesity, asthma, chronic bronchitis, early tuberculosis, organic heart defects, dyspepsia, stomach catarrh, *ulcus ventriculi simplex*, chronic constipation, intestinal dystonia, permanent diarrhoea, diabetes mellitus, albuminuria, uric diathesis, cerebral syphilis, menstrual cramps, uterus deviations, chronic oophoritis, scoliosis, rheumatisms, old dislocations and several joint affections.”²⁹ He argued it was the single method based on scientific principles, and thus exalted it over other approaches to gymnastics and exercise, such as fencing, ball games, the “English games” (cricket and lawn tennis), riding, exercise on foot, and rowing, which according to him lacked any foundation, tended to exaggerations, demanded forceful work of definite muscles, while leaving others in complete inactivity, and did not allow quantifying resistance mathematically. Åberg recommended Zander’s method to both the sick and the healthy, the strong and the weak, the obese and the thin, the old and the young of both sexes, including pregnant women. In particular, he stressed the usefulness of the method for girls, who would obtain “beauty and symmetry in shape,” as well as “lucidity of the spirit.”

Åberg first communicated the results of his work in the Therapeutic Institute of Mechanical Gymnastics in 1885, in a booklet entitled *Resultados del tratamiento obtenidos en el Instituto Terapéutico de Gimnasia Mecánica*.³⁰ Zander’s method was unknown to Buenos Aires residents, while Åberg claimed it could heal diseases considered incurable until then. He characterised Zander’s method as “a slow and gradual development of physical forces, promoted by moderate muscular exercises, well adapted to and calculated for each individual case.”³¹ In the booklet he listed the diseases for which the method was recommended, maintained it had better effects on women than on men, and highlighted its utility for the treatment of scoliosis, as shown by eight cases, two of them quite serious. This experience allowed him conclude: “I believe I have the right to congratulate myself on the results obtained in such a short time; results which I had hardly dared to hope, and which certainly would not have been achieved through any other therapeutic means.”³² The booklet continues describing successful cases of shoulder dislocation, pseudo ankylosis of the knee, gouty rheumatism, chronic knee synovitis, obesity, incipient tuberculosis, chronic bronchitis, and various cardiovascular, gastrointestinal and nervous system diseases. This essay was also published in the respected medical journal *Revista Médico-Quirúrgica* that same year.³³

In March 1887, Åberg published a work specifically devoted to scoliosis. As in the case of the previous one, it appeared both in a journal and as a

booklet.³⁴ It concerned a 23-year-old female patient, who had been diagnosed with scoliosis at age 9, and was considered incurable. Åberg described the outcomes after 6 months of treatment, illustrated with kormometric measurements—Zander’s kormometer was an instrument able to measure and record monthly advances with millimetre precision. Åberg’s essay included colour tables and measurements of angles, height and eccentricity. These measurements were made on the vertical and horizontal planes, and were plotted on graph paper, which enabled easy comparisons of the progression of the spine condition over time. Here Åberg also made a strong statement on what he believed to be the contribution of Zander’s method to human wellbeing:

It is therefore with intimate conviction that I say, once these admirable machines are more generally known, once they trigger a revolution in the currently dominant ideas about this disease [i.e. scoliosis] and its origin, which must take place, once there is no city of importance lacking facilities of this kind, how many blessings the future generations of scoliotic girls will not lavish on this modest inventive genius, who will have freed them, one may say, from the true moral and physical martyrdom which science, in its ignorance, has imposed on their ancestors.³⁵

That same year witnessed the publication of another booklet, *Causas, naturaleza y tratamiento de la scoliosis*.³⁶ This long booklet (103 pages) dealt in detail with the topics described in its title, and clearly described the cases of two female patients, aged 18 and 14 years old, treated along eight months. Incidentally, this booklet led to an interesting development: Åberg illustrated case #1 (corresponding to case #345 in his patient registry) with graphs. Researchers at Karolinska Institute located in the Hagströmer Library a folder entitled *Original teckningar i naturlig storlek af planscherne till Causas, Naturaleza y Tratamiento de la Scoliosis utförda i Buenos Ayres år 1887 Ernst Åberg M.D.K.M.* One of the drawings in the section on figures of chest measurements precisely corresponds to this case. Probably Åberg donated this and the other figures to the Karolinska Institute during one of his trips to Sweden.

In 1890, the Academy of Medicine of Buenos Aires granted Åberg the title of honorary academician. That same year he published in Buenos Aires a study of the treatment of pulmonary tuberculosis and other chest diseases, *De la curabilité de la phtisie pulmonaire*. This was a French version of the lecture he had delivered at the Congress of Scandinavian Naturalists in Stockholm 1880, in which he described his experience and the most relevant outcomes of 22 years with a “special therapy” in Buenos Aires.³⁷ Such “special therapy” consisted in treating certain chest diseases with cold water, which he then compared to the results of some experiments performed at the Sabbatsberg hospital in Sweden.³⁸

Åberg travelled to Sweden in 1890, where he remained for nine years. Yet his interest in Zander's method and in the treatment of scoliosis did not decline, as is shown by the publication, in Stockholm 1893, of the booklet *Om användandet af "traitement forcé" vid skolios*.³⁹ In the booklet Åberg described his experience with the treatment of scoliosis at his institute in Buenos Aires. He also published a booklet on empyema, in Swedish, in 1892,⁴⁰ where he described the results of cold water treatment of men and women with pulmonary diseases (tuberculosis and chronic bronchitis) at the Sabbatsberg hospital in Stockholm. Åberg returned to Argentina in 1899, where he died on 30 May 1906.

Åberg and de-centred science: final remarks

The life story of Ernst Georg Åberg provides a good example of what may be seen as decentralised science. Educated in Sweden in northern Europe, away from the main centres of medical thought of his time (Paris, London, Vienna, Berlin, the United States), his life circumstances led him to settle in Argentina, in the southern end of the American continent.

At that time, Argentina was a question yet to be answered. Having recently emerged from bloody civil wars and postcolonial political conflicts, a process of national organisation had begun to transform it into a modern state. With an immense, but sparsely populated geography, Argentina afforded countless opportunities to learned and entrepreneurial Europeans. By marrying into a traditional family, Åberg gained access to the salons of the wealthy and learned society of Buenos Aires. He actively collaborated in environmental sanitation works, and in the combat against yellow fever. With plenty of ideas and initiatives, he soon became an asset to the local society.

Years later, Åberg brought Zander's method of therapeutic gymnastics to Buenos Aires, and with it kinesiotherapy, or therapy by movement. He teamed up with another physician, Dr Ayerza, and founded a treatment institute based on the use of machines, to which reputed physicians of the time used to refer patients. Similarly, also some of the most important local politicians sought his services.⁴¹ As a result, science and technology originated in Sweden found their path into the Argentinian health care system. And Argentina benefited from the Swedish input.

Yet there are many more layers to explore. While developing a successful medical career in Argentina, Åberg periodically returned to Sweden to present the results of his work in Buenos Aires to his compatriots. This is evidenced by the publications which describe the outcomes of his activity as kinesiotherapist at the institute he had established in Buenos Aires.

Indeed, he did not publish only in Spanish to share his achievements with Argentinian colleagues, but also in Swedish, his mother language, perhaps hoping to be acknowledged by his compatriots, and in French, seemingly to acquire an international reputation. The same is the case of the outcomes of his treatment of patients with pulmonary diseases, published in French—at that time, the universal language of science: while they bore witness to the science made in Argentina, these publications also intended to universalise the resulting knowledge. Science originated in Argentina could thus contribute to universal science.

Åberg's was a two-way road: his repeated journeys from Sweden to Argentina, and from Argentina to Sweden allowed him transfer knowledge from one continent to another, from one hemisphere to the other. Åberg published in Buenos Aires, and also in Stockholm. The recent finding by Swedish researchers of Åberg's original materials at the Karolinska Institute is perhaps a hint of Åberg's belief in the relevance of the circulation of scientific and technological knowledge between both extremes of the world. De-centred science, indeed, in which both eccentric extremes cooperated and fertilised one another. International collaborations involving European and South American researchers, such as the project that led to this special issue, are necessary to explore more thoroughly this type of powerful links which were invisible until recently.

Notes

1. Ana M. Alfonso-Goldfarb, Hasok Chang, Marcia H.M. Ferraz, Jennifer M. Rampling & Silvia Waisse, "Chemical knowledge in transit" in *Ambix* 62:4 (2015), 305.

2. Adriana Álvarez & Adrián Carbonetti, "Introducción" in Adriana Álvarez & Adrián Carbonetti (ed.), *Saberes y prácticas médicas en la Argentina: un recorrido por historias de vida* (Mar del Plata, 2008), 11–12. On this methodological approach, see also Emilio Quevedo, "¿La salud de los sujetos o los sujetos de la salud? Hacia el rescate del papel de los individuos en la historia de la salud pública" in Álvarez & Carbonetti (ed.), *Saberes y prácticas*, 19–45.

3. The biographical information on Åberg was taken from Vicente O. Cutolo, *Nuevo diccionario biográfico argentino (1750–1930)* (Buenos Aires, 1968).

4. Ernst Åberg, *Causas, naturaleza y tratamiento de la gota*, thesis, 1856. Central Library, School of Medicine, University of Buenos Aires, Section Theses, ID 20832.

5. Åberg, *Causas, naturaleza*, 42.

6. Large and old buildings, with many rooms, used to lodge people with limited economic resources.

7. The first one was Avenida de Mayo, inaugurated in 1894.

8. Juan Carlos Veronelli & Magalí Veronelli Correch, *Los orígenes institucionales de la salud pública en la Argentina* 1 (Buenos Aires, 2004), 218.

9. Diego G. de la Fuente, *Primer censo de la República Argentina verificado en los días 15, 16 y 17 de setiembre de 1869* (Buenos Aires, 1872).

10. Abel L. Agüero & Edmundo Cabrera Fischer, *Manual de historia de la medicina argentina* (Buenos Aires, 2014).

11. Rafael Berruti, “La epidemia de fiebre amarilla de 1871.” Academia Nacional de Medicina de Buenos Aires, separata, vol. 49, 1971.

12. Ernst Åberg, *Irrigación y eucalyptus: bases del proyecto presentado en la sesión de la comisión el día 8 de abril de 1874* (Buenos Aires, 1874).

13. Vicente O. Cutolo, *Nuevo diccionario*.

14. Åberg, *Irrigación y eucalyptus*, v–ix.

15. *Ibid.*, ix.

16. Fernández Pereiro, *Datos biográficos de doctor Ernesto Aberg* (Buenos Aires, 1943).

17. The reasons for Åberg’s return to Sweden are unclear, and I still did not have opportunity to examine archives in Sweden. Meanwhile, Hjalmar Fors located a letter Åberg sent to Carl G. Santesson in 1862 that might shed some light on this matter. According to this letter, Åberg still had some business or economic interests in Sweden, as suggested by a notion to his brother “A.R.” [Axel Reinhold?] a notary and his economic commissioner in Sweden. Åberg further wrote (p. 2) “I have decided to wait [to send the money] for yet a few months, not to lose my 45% on [...] for a much more significant amount that I will simultaneously will for the upkeep of my little boy”—probably Lawrence Heap Åberg, the first son he had left in Sweden. Homesickness might also had been a reason: “An exceptionally strong, no! of lately an almost irresistible homesickness has come over me, and as I now believe, as a consequence of my improved health, I can now think seriously about this.” See letter from Ernst Åberg to Carl Gustaf Santesson, Hagströmerbibliotek, Karolinska Institutet, Shelf Mark 715:32, signed in Buenos Aires on 27 May 1862, arrived in Stockholm on November 1862. I am truly grateful to Hjalmar Fors for kindly locating and translating this letter. There seem to be another letter dated 7 August 1877, from Åberg to his son, deposited at Kungliga Bibliotekets arkiv, Stockholm, but I have not yet had access to it.

18. This lecture was delivered in Swedish, and was published 10 years later in Buenos Aires in French. See Ernst Åberg, *De la curabilité de la phthisie pulmonaire et de quelques autres maladies chroniques de la poitrine par l’eau d’une base température: conférence faite à la Section de Médecine et de Chirurgie du XII Congrès des Naturalistes Scandinaves, à Stockholm, 1880, suivie de quelques observations faites douze ans plus tard sur les cas référés* (Buenos Aires, 1890).

19. See Marian Fournier, *The medico-mechanical equipment of Doctor Zander* (Leiden, 1989). There are two more recent studies of the history of Swedish gymnastics: Anders Ottosson, *Gymnastik som medicin: berättelsen om en svensk exportsuccé* (Stockholm, 2013); Hans Bolling & Leif Yttergren (eds.), *200 år av kroppsbildning: Gymnastiska centralinstitutet/Gymnastik- och idrottshögskolan 1813–2013* (Stockholm, 2013). Both books are in Swedish; again, I thank Hjalmar Fors for his contributions in this regard.

20. In Spain, for instance, several physiotherapy establishments were opened, such as *Instituto de Mecanoterapia*, in Barcelona (1907), and the Cestoma spa installed a Zander cabinet. *Instituto de Mecanoterapia*, following Zander’s guidelines, was created in the Archena spa in 1912. Åberg’s work became widely known in Spain; he and Georges Dujardin-Baumetz (1833–1895) were the introducers of Zander’s methods in this country. On the arrival of these ideas in Spain, see Xavier Torreadella Flix, “La influencia de la profesión médica en la educación física española del siglo XIX y principios del XX: análisis social del Manual Popular de Gimnasia de Sala Médica e Higiénica del Dr. Schreber” in *Cultura, ciencia y deporte* 9:26 (2014), 163–175.

21. Ernst Åberg, *El método Zander de gimnasia mecánica, siendo una descripción de todos sus aparatos, su uso y su acción terapéutica reunida y traducida por Ernst Åberg, M. D. CH. M. Miembro Académico de la Facultad de Ciencias Médicas en Buenos Aires* (Stockholm, 1884).
22. Ernst Åberg, *El método Zander de gimnasia mecánica: descripción de todos sus aparatos, su uso y su acción terapéutica por Ernst Åberg* (Buenos Aires, 1888).
23. Torreadella Flix, “La influencia de la profesión médica.”
24. Samantha Melnick, “Per Henrik Ling—pioneer of physiotherapy and gymnastics” in *European Journal of Physical Education and Sports Science* 1:1 (2015), 13–18.
25. Åberg, *El método Zander* (1888), iv.
26. *Ibid.*
27. *Ibid.*
28. *Ibid.*, v.
29. *Ibid.*, vii.
30. Ernst Åberg, *Resultados del tratamiento obtenidos en el Instituto Terapéutico de Gimnasia Mecánica en los cuatro primeros meses mayo-setiembre* (Buenos Aires, 1885).
31. *Ibid.*, 3.
32. *Ibid.*, 9.
33. Ernst Åberg, “Instituto Terapéutico de Gimnasia Mecánica. Resultados obtenidos por el tratamiento” in *Revista Médico-Quirúrgica* XXII:13 (1885), 200–209.
34. Ernst Åberg, “Un caso de joroba escoliótica tratado en el Instituto Terapéutico de Gimnasia Mecánica” in *Revista Médico-Quirúrgica* 23 (1887), 359–365; and *Un caso de joroba escoliótica tratado en el Instituto Terapéutico de Gimnasia Mecánica* (Buenos Aires, 1887).
35. Åberg, *Un caso de joroba*, 5.
36. Ernst Åberg, *Causas, naturaleza y tratamiento de la scoliosis, ó sea de la curvatura lateral de la columna vertebral* (Buenos Aires, 1887).
37. Åberg, *De la curabilité*, 6.
38. *Ibid.*, 13.
39. Ernst Åberg, *Om användandet af “traitement forcé” vid skolios* (Stockholm, 1893).
40. Ernst Åberg, *Empyem* (Stockholm, 1892).
41. For instance, Domingo Faustino Sarmiento (1811–1888), one of leading politicians and president of Argentina, according to Carlos Åberg Cobo, personal communication.

Abstract

Transit of knowledge and de-centred science: the journeys of the Swedish physician Ernst Georg Åberg. Jaime E. Bortz, MD, MA, PhD, Professor of History of Medicine, University of Buenos Aires, Argentina, jaimebortz@yahoo.com.ar

Ernst Georg Åberg (1823–1906) was a Swedish physician who, after falling ill of tuberculosis, moved to Argentina in 1855, where he obtained the revalidation of his medical degree. In subsequent years, he integrated into Buenos Aires society, and was appointed to a number of important positions before travelling back to Sweden. In 1884, Åberg founded in Buenos Aires the Therapeutic Institute of Mechanical Gymnastics or Kinesiotherapy Institute, following the principles of the mechanical gymnastics developed by the Swedish author Gustav Zander (1835–1920) and innovative by virtue of its application of gymnastics machines to therapeutic purposes. That same

year he published *Zander's Mechanotherapy*, which is considered the first publication on the therapeutic virtues of exercise in the Americas. His work made Argentina one of the pioneering countries in the training of physical therapists in the region. The aim of this paper is to explore the role Åberg played in the implementation of the Swedish science of movement, gymnastics, and physical treatment as an innovative therapeutic option, and also to explore a model of circulation of knowledge between two 'de-centred countries,' Sweden and Argentina, at the end of nineteenth century.

Keywords: Gustav Zander, mechanotherapy, Swedish medicine, Argentinian medicine, nineteenth century, decentred science

Mobilising skill and making skill mobile

*Crafoord's surgical tours
in South America, 1950–1965*

DANIEL NORMARK*

Introductory letter

On 23 February 1949, the 31-year-old Argentinian physician Rafael Alascio Escobar wrote a letter to the Swedish professor of thoracic surgery Clarence Crafoord (1899–1984). Alascio had graduated from Universidad Nacional de Córdoba, Argentina, in 1942, to begin his surgical training with Professor Juan Martín Allende (1895–1990), a respected thoracic surgeon in Córdoba,¹ followed by general surgery practice at a military hospital under the supervision of Dr Oscar Ivanissevich (1895–1976).² With Allende, Alascio specialised in thoracic surgery, which he further developed at Instituto de Tisiología and the British Hospital in Buenos Aires, and the San Juan Hospital in the city of La Plata.³ Alascio was therefore an active surgeon when he wrote to Crafoord. However, to improve his skills he desired to travel abroad, and requested to be allowed to work under the supervision of the Swedish professor in his ward at the Sabbatsberg Hospital in Stockholm.

Initial contacts and introductory letters seldom reveal the trajectory and outcomes of relationships and ensuing actions. Alascio's is no exception in this regard. Still, this apparently simple request might be also regarded as the starting point of the story I tell in this paper: how the Swedish surgeon Clarence Crafoord made four tours to South America. My overall goal is to unveil aspects of the design and execution of those tours, which partly planned, partly *ad hoc*, represent an effort to make learning and teaching skill mobile. As such, the trips present us a series of

* Daniel Normark, PhD in Science and Technology Studies, Researcher at STS Centre, Department of Economic History, Uppsala University, and Unit for Medical History & Heritage, Karolinska Institutet, Sweden daniel.normark@ki.se

questions about skill: how is it entrenched in different cultures and places, while embodied into the practices of individuals? How is it passed to others close to masters and virtuosos? What transpires between masters and disciples? More specifically, what can be exchanged between well-established professionals in definite fields? What is exchanged? How much work does the transfer of skill from one individual to another, or even from one continent to another, require? Crafoord's tours, arguably intended to achieve such aims, might indeed reveal interesting aspects of our understanding of skill.

These tours were insistently described as a success: the press actively reported on their contributions to both patients and surgeons.⁴ However, they do not seem to have left significant imprints on historical accounts of the development and expansion of thoracic and cardiovascular surgery in the visited countries.⁵ This is to say, they do not appear to have been regarded as pivotal for the expansion of these medical specialties. Instead, histories of surgery in these countries have had a preference for a diffusionist and biographical perspective. They have focused on trips abroad and formative stories which may have influenced key actors and institution builders. This, I argue, makes Crafoord's trips even more interesting from a historical perspective, as a clue to understand the transfer of knowledge and skill, while also revealing the current historiography on the performance of skill.

Mobility of skill: skill on the move

What is skill and how can it travel? How do the embodied traits of a practice, such as surgery, cross borders? The questions I address in this paper are by no means straightforward or simple. To answer them, I adopt an empirical approach, and thus focus on an example—or eventually an invention—of how the subjects (i.e. the surgeons) tried to practically amend the difficulties associated with the attempts at making skill travel, this is to say, training tours as a solution to the problem posed by the situatedness of skill.

In a seminal keynote address from 2006, the historian James A. Secord argued that one may study “science as a form of communication,” and that diverse challenges within the history of science converge on a common interest in the circulation of knowledge.⁶ While this shift of focus explicitly or implicitly depends on the variant of communication theory one adopts,⁷ this approach has been particularly fruitful to understand science as a practice, i.e. as a situated accomplishment, whereby it becomes locally bound and contingent. Thus, “to make knowledge move is the most difficult form of power to achieve.”⁸ The travelling of science,

knowledge or skill then becomes a phenomenon, a mystery, in need of explanation; the mobility of knowledge needs to be explained. Bruno Latour argued in an article from 1986 that there are two models to “explain the spread in time and space of an order, of a claim, of an artefact”⁹: as an inner force (inertia) or as something that is actively accomplished by external actions. According to the first explanation, the diffusion model, mobility is self-explanatory, it is included as the inertia of the truth of science or the utility of innovations. In this case, the acceleration of, and the resistance to diffusion need to be explained and analysed. If instead one explains mobility as a consequence of actions, which Latour described as a translation model (later called the *interessement* model), then any form of temporal or spatial movement has to be explained, it “is in the hands of people,”¹⁰ so to speak. According to the translation model, circulation is the result of chains of negotiations and translations by which knowledge, or skill, passes on from one actor to another; it no longer is an energy that can be capitalised, but something that is actively passed, and as such, also transformed in line with the actors in the chain.

Science and technology studies have emphasised the interactional collective dimension within the exchange of knowledge and skill. For example, Harry Collins and colleagues argued: “The only known way to become a socially competent entity is by going through a process of socialisation.”¹¹ This is particularly apparent in discussions on the role of apprenticeship intertwined with the notion of skill.¹² Skills “can be mastered only through the embedding of the learner in the relevant social group. The coordination of polymorphic actions depends on the kind of understanding of the relationship between observable behaviour and meaning that comes with socialisation.”¹³ The authors argue that although such learning process might be guided by instructions, the latter are not sufficient to define what is learned, neither can directives replace the experiences acquired while mastering a skill. This also makes skill vulnerable and dependent on the social activities of practitioners. A skill that loses its context cannot re-surface: it can only deteriorate and disappear.¹⁴ Hence, when referring to skill, as e.g. surgical skill, many scholars describe it as tacit knowledge, i.e. a type of knowledge that cannot be formalised.¹⁵ However, as Rachel Prentice pointed out, understanding that surgery is tacit does not limit us in our effort to illuminate a variety of aspects, such as socialisation, embodied physical elegance, situated knowledge, and intuition, which sometimes are lumped into all forms of non-formalisable knowledge.¹⁶

While sociological studies of skill struggle with its illusive nature,¹⁷ historical studies can point out national styles and differences which appear when time and space are stretched. The significance of skill is particularly apparent in the history of medicine, especially in the history

of surgery, since “skills are at the heart of modern medicine [. . .]. Impossible to deny, yet notoriously hard to define, skills in medical history are everywhere and nowhere at once, persistent through its sources and yet rare as organising principles of scholarship.”¹⁸ The historian Thomas Schlich, for instance, provided several accounts of surgical skills and how they are “embedded into wider cultural expectations and evaluations, which changed over time.”¹⁹ Seeing surgery as a performance, Schlich outlined different styles of surgery which changed over time, and were assessed differently in different times and places. As performance, surgery may be studied as an embodied practice, as an accomplishment, as an enactment, in which something is staged with an audience in mind.²⁰ Referring to Michael Worboys, Schlich argued that performance also highlights the interdependence and co-production of theories, meanings and practices in a setting within which actors assemble available elements, new and old, from various fields.²¹

This theoretical outline enabled Schlich to study performances of surgical skills, and show how the notion of skill changes in relation to the socio-cultural settings in which audiences of peers assess these ‘abilities.’ In what follows, I shall look into the abilities which were communicated between surgeons in Argentina, Brazil and Sweden, by focusing on Clarence Crafoord, a thoracic surgeon who undertook four tours to South America between 1950 and 1965 to teach to colleagues in Brazil, Argentina, Uruguay and Chile. These tours were conducted to transmit the skill of this famous Swedish surgeon, who was *skilled* in his work. They were also an instance of socialisation beyond borders of nations, which made the participating surgeons members of a select group within the physician’s profession that adhered to the skills manifested by the performing surgeon. Crafoord was engaged in teaching a specific and complicated skill.

The thoracic surgery ward at Sabbatsberg

Clarence Crafoord was regarded by contemporary physicians as one of the pioneers of modern surgery, particularly cardiovascular and pulmonary surgery, i.e. thoracic surgery. He was a skilled surgeon, as in the adjective form of the term: to have acquired mastery of or skill in something, such as a technique of a trade.²² He was also acknowledged within the high social circles of the Swedish capital; he was a member of the Swedish Prime Minister Per Albin Hansson bridge club, and a hunting partner of the royal family.²³ He was nominated three times (1948, 1951, 1953) by five different nominators to the Nobel Prize in Physiology or Medicine.²⁴ This assessment by colleagues was earned though his actions in the operating theatre, namely, the place where the surgeon played out his repertoire.

And by performing successful operations, some of them ground-breaking, his reputation grew. Activities in the operating theatre have been the main focus of studies on surgeons' skill and on the continuous negotiations between understandings of bodies and the anatomy of the patient in question.²⁵

One of the performances (stories) which contributed to create Crafoord's reputation as a skilled surgeon was his successful Trendelenburg operations.²⁶ Pulmonary embolism is a fatal process by which clotted blood goes to the heart, to then move along the bloodstream up to the pulmonary arteries, thereby killing the patient. In 1908, Friedrich Trendelenburg (1844–1924), in Dresden, demonstrated a procedure to remove emboli from the pulmonary artery.²⁷ This procedure was regarded as rather uncomplicated with regard to incisions, but required speed and individual skill from the surgeon to be successful. Trendelenburg himself performed this procedure with patients without success. In 1924, Martin Kirschner (1879–1942), in Königsberg, became the first surgeon to perform a successful embolectomy. Two years later, Crafoord and Knut H. Giertz (1876–1950) attempted it, but failed. Nevertheless, Crafoord was willing to try again, and in 1927 he could save the lives of two patients on the verge of dying by pulmonary embolism. They were, respectively, the third and fourth cases of successful Trendelenburg operations worldwide, this is to say, the patients survived the procedure. By this time, Crafoord was not yet the head of the ward, which made his feat even more impressive. Crafoord performed a total of 22 operations, with three survivors;²⁸ a small rate, indeed, but a major accomplishment by comparison to the caseload of other surgeons across the world. Indeed, surgeons in the United States had practically abandoned this technique by the early 1940s as a function of its high failure rate. As the North-American surgeon E. D. Churchill observed, “the procedure could perhaps be more properly termed an immediate post-mortem examination than a surgical operation.”²⁹ The first successful operation in the United States was performed in 1958.³⁰ In hindsight, this technique pushed the limits of, and perhaps exceeded, what the contemporary surgical skills and medical knowledge could achieve within thoracic surgery.

The fascinating feature of the Trendelenburg operation is not so much the surgical technique as such, but the performative tale of prowess and reputation it created. As a signifier indicating that Crafoord was one of few surgeons who had succeeded in saving lives through a complicated method,³¹ it became a way of communicating skill that was comprehensible to a wider community. Hence it was a part of establishing Crafoord's reputation as a top performing surgeon beyond the professional group of peers that otherwise assess the quality of a performance.³²

It also marked the beginning of a golden era for thoracic surgery in Stockholm. Crafoord was behind a number of national and international achievements in this field, while he built a specialised clinic for patients requiring thoracic surgery. He often collaborated with engineers and chemists to improve surgical resources, for example, in the development of the spiropulsator, to wit, a machine that administered oxygen and narcosis to the patient on the operating table.³³ Further examples are Crafoord's collaboration with the biochemistry professor Erik Jorpes (1894–1973), the purification and administration of the anticoagulant heparin in 1935,³⁴ and a Swedish version of the heart-lung machine.³⁵ Crafoord further earned a reputation through the development of new surgical procedures, for example, coarctation of the aorta repair (1944).³⁶ The combination of technical tinkering, laboratory experimentation and surgical brilliance became the sign of Crafoord's success, as someone signing as 'Malice' wrote in the Swedish newspaper *Dagens Nyheter* in 1949:

The revolutionary (the term is right!) aspect of Clarence Crafoord is that he did not choose to become a surgeon or a scientist, but he chose to become both at the same time, out of the essential conviction that this is the only right way to do things if you really want to achieve therapeutic results. He has always built his practical surgical activities on previous year-long experimental research.³⁷

Most of these accomplishments took place at the Sabbatsberg Hospital in Stockholm, where Crafoord was in charge of an operating theatre and a ward, while in the basement of the pathological department he conducted experiments together with his students and staff. After 1945, the government made significant investments in medical research and education, and in 1948 Crafoord was appointed the first professor of thoracic surgery in Sweden.³⁸ This appointment came with a promise to build a thoracic surgery clinic next to the state hospital Karolinska Sjukhuset, inaugurated in 1940. In 1957, the new thoracic surgery clinic opened, with a state-of-the-art operating theatre and a top floor for experimental work, financed by the Rockefeller Foundation in New York.

Historical and sociological studies of surgery tend to focus on these sites, as well as in the situated practices which unfolded in the operation theatre. As the latter's name indicates, the operating theatre provides an educational opportunity to gaze, to see the surgical performance. Like a play, surgical incisions are staged, enacted in every sense of the word. It is also a stage with restricted access, high levels of sterility, and only available to a selected audience. The amount of people is also limited by the space that the surgeon needs, and the restriction of the 1:1 scale of the

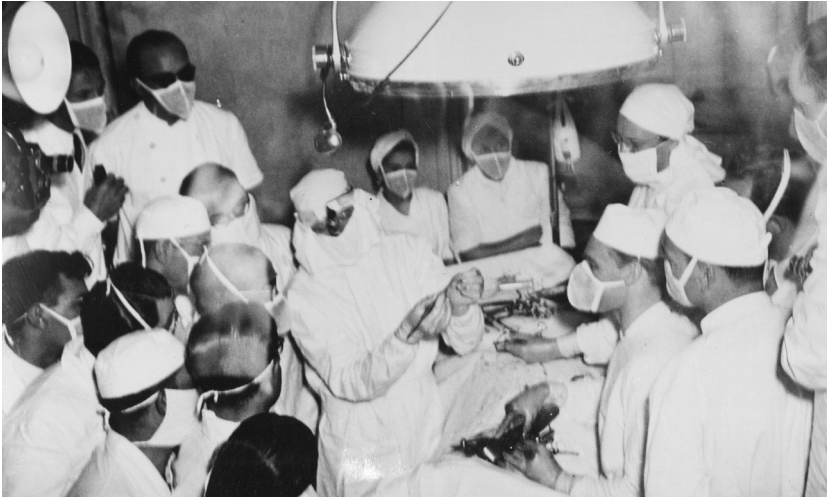

Fig. 1. A group of physicians in Córdoba observing Crafoord in action.
Source: Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord.

body itself (Fig. 1). Through his surgical triumphs, Crafoord attracted an international audience. Which takes us back to the letter sent by Raphael Alascio Escobar.

Visiting Sabbatsberg: foreign apprenticeship

In many ways, Alascio's letter resembled many requests by physicians all over the world, asking to attend Crafoord's clinic. The reasons for these requests varied, but at least according to Crafoord, there was a general perspective of welcoming openness to most physicians interested in his work. Thus Alascio was not subjected to any specific vetting to be invited to the operating theatre at Sabbatsberg.³⁹ As Crafoord pointed out in a letter to the Swedish ambassador in Brazil, Knut Thyberg,⁴⁰ the medical professors in Stockholm welcomed foreign physicians to attend the clinic.⁴¹

Although Crafoord's letter describes visits in general terms, it can be regarded as an account of the—*ad hoc*—practical arrangements for visiting apprentices. There were no explicit obligations from either part. Visitors could attend, but at their own expense, and with no resource other but their own ability to ask questions and participate in procedures, practices and discussions. There was also some support available through the Svenska Institutet. Yet Crafoord's response betrays some degree of hesitation: the lack of formal structures could mean that poorly qualified physicians would attend the clinic without learning anything, to then cite the surgeon's name (here, Crafoord's) as a means to attract fame—and patients—

in their own countries, without having acquired the skill associated with the visited clinic (i.e. Crafoord's).⁴² To minimise this risk, Crafoord (and also other professors at Karolinska Institutet) relied on recommendations made by people they knew or knew of (in the letter to Thyberg, Crafoord mentions renowned surgeons in Brazil who could vouch for the potential visitor, including Jorge de Moraes Grey and Edmundo Vasconcelos).⁴³ Alascio came with a recommendation by the Argentinian physician Prof Dr Alfredo Givré, who described his friend as an “industrious man, very intelligent, and who will make good profit of his time.”⁴⁴ While not an authority in thoracic surgery, but a neurologist, Givré had met Crafoord while working as an assistant to Professor Herbert Olivecrona, a Stockholm neurosurgeon contemporary to Crafoord, and as famous, if not more, as him.

On 11 March 1949 Crafoord wrote back to Alescio, inviting him to attend the clinic. Right away, he pointed out:

If you intend to stay for so long a time as ½–1 year, you must immediately start to get some training in the Swedish language. For shorter periods of time, knowledge of the Swedish language is not necessary, but to benefit properly from such a long stay, it is necessary to be able to follow conferences, to be able to talk with patients and the female personnel and to read, and also to take case histories, and direct investigations, and so on. For shorter periods, it is quite enough to watch what is going on, and to ask questions to get the full value out of the time spent, but direct contact is very important in order to absorb everything concerning diagnosis and aftertreatment.⁴⁵

While the letter can be mainly seen as an invitation to participate in the ward activities, Crafoord simultaneously revealed some aspects of the cultural entrenchment of skill and learning practice. Crafoord distinguished between watching a surgical operation and understanding the treatment system from case histories and patient experiences, the ward organisation, meetings and preparations at the hospital. To understand the latter, one had to master the language and be able to communicate, instead of observing only. Linguistic competence, and the doors it opens, were thus valuable for the procurement of skill—a two-sided token: how visiting physicians in Stockholm should learn, and how Crafoord should teach abroad. Yet, Crafoord's remarks were not restricted to language alone, but indicate that the achievements in the operating theatre were embedded within the hospital care system, from patient history and patient interaction to aftertreatment and collaboration with the entire staff. Therefore, to understand the surgery virtuoso, one had to follow and understand the ensemble, or assemblage, that enabled success, and the

entire system at Sabbatsberg, which was part of the success. Crafoord hinted at this aspect in his remarks: during a short stay, a visiting physician could just be dazzled by the performance in the operation theatre, but for a longer stay, the visitor needed to learn the trade, enrol in the system, in the assemblage that created the performance of skill.

Preparations in Sweden: the promise of a training tour

Alascio accepted Crafoord's conditions and prepared to learn some initial Swedish prior to his visit; then he travelled to Stockholm and began his training. During his time in Sweden, Alascio received a letter from the Minister of Social and Public Health of the Buenos Aires province, Carlos Alberto Bocalandro, dated to 20 September 1949, in which he told Alascio that Senator Mauricio A. Scatamacchia was willing to purchase medical equipment from Sweden, up to a cost of 20,000 Swedish crowns, for surgical use.⁴⁶ Apparently, Bocalandro's letter was part of a larger exchange, as it refers to a previous proposal. The minister observed that Alascio was expected to travel across Argentina to demonstrate how the equipment was to be used. He further stated that were it possible to encourage Crafoord to participate in these demonstrations, the deal would be even better, for which purpose he could have "*pesos en la maleta*" (some money in his suitcase) were he would not be kicked out of office before that.⁴⁷ The implication was that there were financial muscles twisting the political landscape, regardless whether the money was used to develop business contacts, for bribery or other uses. In a later letter, Bocalandro pointed out difficulties to send the instruments, but also added that Alascio should obtain the addresses of Swedish physicians to officially invite them to visit and work for some time in Argentina.⁴⁸ The money from Argentina, and Alascio's prospect of returning to his country accompanied by such a renowned authority in surgery as Crafoord, spurred the planning activity that resulted in the latter's first trip to South America. This trip had four separate, but interrelated agendas: to display, and possibly sell, new surgical instruments imported from Sweden; to learn from Crafoord through the performance of surgical operations in Argentina; to attract about 20 Swedish physicians with stipends to Argentina for two years at least; and celebrate Alascio's triumphal return to the country.

This was not the first time Crafoord would travel abroad to perform surgery. He had been one of 15 teaching staff members who, in the aftermath of World War II, visited Poland and Finland under the coordination of the Unitarian Universalist Service Committee and the World Health Organisation (WHO). The programme consisted of conferences, lectures

and operations, performed in both countries from 1 July to 27 August 1948.⁴⁹ Based on letters exchanged between Dr Erwin Kohn (WHO) and Crafoord,⁵⁰ the participants began discussing the possibility to create 'WHO Congenital Heart Disease teams.' In a letter dated 30 August 1949, Kohn described the composition of such teams:

The team would possibly consist of a surgeon and of his assistant, an anaesthetist, operating room nurse, and a cardiologist with particular experience in this field. The duration of the team's activities may not exceed one month. During this time, therefore, a number of important surgical centres of one larger country may be visited, or perhaps two smaller countries could be covered by visits of two weeks each.⁵¹

In a later letter (from 26 October 1949), besides promising funds for such teams, Kohn also described ideas for activities, including surgical operations, lectures, panel discussions, and educational agreements between local authorities and the team leader. Kohn promised that WHO would provide the necessary surgical equipment, and that these technologies would then be donated to the surgical operating theatres in the targeted countries, as a means to help the participating surgeons to continue the learnt practices. The experience gained in the trip to Poland, and the discussions held with Kohn and Dr Edgar Mannheimer⁵² influenced Crafoord's demand for an entire team, i.e. an entourage, to accompany him on the trip to Argentina. The team thus recruited included the cardiologist Johan Karnell, the surgeon Lennart Johansson, the anaesthesiologist Olle Friberg, the operating room nurse Hellevi Camp, and Crafoord's secretary, Margareta Hammarberg.⁵³ The original plan was to visit Argentina only, with a group that Crafoord trusted and could perform the type of surgeries for which he was famous.

The tour in Argentina

On Saturday 11 March 1950, the airplane departed at 8:45 from the Bromma airport in Stockholm, Sweden. The flight took ample of time. The group flew first to Copenhagen, Denmark, then to a military airport in Frankfurt, Germany, and to Geneva, Switzerland, before landing in Lisbon, Portugal, at midnight. In Lisbon, beds were made in the airplane to enable the passengers to sleep during the flight to Dakar, Senegal. The flight landed in Dakar at 5:00, to then continue over the ocean and the equator. The passengers ate lunch only when the airplane landed in Recife, Brazil, and then departed to Rio de Janeiro. It was raining heavily in Rio de Janeiro, but a Finnish physician who had worked at Sabbatsberg hospital, Dr Erik Unonius, travelled from São Paulo, where he lived, to meet the

delegation. In Rio de Janeiro, the group also met one Dr Nicolaeff.⁵⁴ By midnight, the trip continued to Montevideo, Uruguay, before the airplane finally reached Buenos Aires.⁵⁵ This lengthy trip reminds one of the tedious and dull tasks embodied within the practice of mobility: Alascio's travelling time to Sweden, and the exhausting flight of Crafoord's team were prerequisites for skill to move. The trips as such are part of the performance and materialisation of mobility and of the work necessary to accomplish this translation of skills.

The reception on arrival was spectacular: a large delegation met the group at the airport, then led them to their lodgings at Instituto de Tisología in La Plata, about 58 km away from Buenos Aires. This hospital was new, and presumably part of Senator Scatamacchia's investments in the local healthcare system. Margareta Hammarberg described the hospital as so new, that "nothing seemed to have been used ever."⁵⁶ It became obvious that Crafoord's visit was a means to foster the new hospital's reputation. Later on, however, this choice proved to be a miscalculation. In a letter the secretary of the Swedish embassy, Carl-George Crafoord (a relative of Clarence Crafoord) described the rise and fall of this clinic: the season weather had destroyed the paintwork and part of the construction, making it look run down just a few months after the visit. To make things worse, the building had been erected on top of a termite mound, and the ants had destroyed the lower floors.⁵⁷

Crafoord also performed surgical procedures in Buenos Aires. Some preparations had been made through letters, especially concerning patients to be prepared for Crafoord's visit. Thus, on 25 February Dr Isidro Perianes, a surgeon working with the renowned cardiologist Pedro Cossio, in Buenos Aires, had sent a letter in which he told Crafoord:

We are anxiously waiting for your visit, as we have known you so much through your valuable works in the cardiac surgery field. I expect you remember me by the letters I wrote to you some time ago, about problems of experimental cardiac surgery. We shall be happy if you, and your co-workers operate according to the following plan:

- 1) an anastomosis carotid-y[er]ugular for convulsivant oligophrenic cerebropat[h]ies, in the Service VI of Pediatrics (Hospital de Clínicas)
- 2) a ses[s]ion of coronary and brain perfus[s]ion with completely interruption of circulation, in the F[Phy]siological Institute (based on your experiments)
- 3) a coar[c]tation of aorta or a mitral valvulotomy, in the Service II of surgery (Hospital de Clínicas)
- 4) examination of some patients with tricuspid valvulotomy and ligature of the inferior cava vein for heart failure, in the Service IV (Hospital de Clínicas).

It will be a great honour for us if you accept at least only one point of those suggested, although we expect you will accept all. We shall be waiting for your arrival.⁵⁸

This letter reveals some aspects of the organisation of training tours, namely, the relevance of finding educational cases, patients who could represent the performance the surgeon was about to put on stage (or operating theatre). The various hospitals Crafoord visited were part of the organisation and utilisation of his time during his stay in the country. The hospitals in La Plata and Buenos Aires were part of the setting for the local politics of both physicians and politicians in Argentina, namely the hosts to the tour in which Crafoord had little leverage to meddle in.

The journey to Brazil was not part of the original plan, but resulted from the meeting with, and the powers of persuasion of Dr Nicolaëff at Rio de Janeiro airport while on the way to Argentina. The Swedish general consul in Rio de Janeiro, and also representative of the medical companies AB Stille-Werner and Schönanders,⁵⁹ Tor Janér, was enrolled to make the practical arrangements.⁶⁰ The Brazilians' objective was to ask Crafoord to visit the new State Civil Servants Hospital (Hospital dos Servidores do Estado, HSP) hospital, under the supervision of Dr Raymundo de Britto.⁶¹ The surgeries were scheduled, and prepared by de Britto, and included one heart- and one lung-disease case. Crafoord was also expected to deliver a lecture, preferably in French or English, on a subject of his choice. Professor Edmundo Vasconcelos wanted Crafoord to visit and deliver a lecture in São Paulo but Janér suggested he should fly to Rio de Janeiro instead.

A more critical insight into the degree of medical proficiency, and also of the moral standards in Brazil was provided by the Finnish surgeon Erik Unonius, a former Crafoord's apprentice at Sabbatsberg hospital, who had moved to São Paulo in the second half of the 1940s. By 1949, Unonius worked for the Swedish pharmaceutical company Vitrum (Apovitrum Ltda.) which sought to open a Brazilian market for their products. Letters exchanged between Unonius and Crafoord make clear that Unonius's goal was to establish a private thoracic surgery practice, which required money. Furthermore, Unonius was sceptical as to the conditions of the medical profession in São Paulo: according to him, surgical procedures, diagnosis and anaesthesia were too primitive, and thoracic surgery had a too high mortality rate.⁶² Nevertheless, he came to assist as translator during the surgical demonstrations which Crafoord performed in Brazil.

A second trip?

In many ways, the first tour to South America was considered a success. Or at least, it did not take too long for Clarence Crafoord to consider another trip to Brazil and Argentina. Alascio, together with 40 other physicians, had created a private sanatorium that was going to be inaugurated in November 1950, and wanted Crafoord to work in it, for which he offered a salary of 200,000 pesos/year, a house, servants, and paid trips for the surgeon and his family.⁶³ On 10 July 1950 Crafoord declined the offer, but suggested an alternative, since “I have had a very generous offer from Brazil and I have promised that if it is possible I might perhaps come for some time in March-April 1951.”⁶⁴ Crafoord’s required from Alascio to provide competent personnel, and different types of patients for his demonstrations and lectures, who should also be able to pay sufficiently large fees to be transferred to Crafoord’s bank account in the United States.

Crafoord’s final demand perhaps echoed some conflict during the first tour: “I would also like to have some sort of personal note from dr Boccalandro and dr Carillo that they are in agreement with your plans so that there will not arise any unpleasantness between you and me on the one side and the authorities and your colleagues on the other.”⁶⁵ It seems that in the end, this was the reason for Crafoord to postpone any plans to visit Argentina again. Alascio cryptically responded: “The pig man that you know is always the same kind of pig. I am very sorry because he obstaculized all my work, and now he pretend[s] to do disturb[ed]among Bocalandro and I.”⁶⁶

While the visit to Argentina was declined, the idea to visit Brazil remained on the table longer. It was raised during the first tour, in a conversation between Tor Janér and Crafoord. The idea was for him and Olivecrona to travel to Rio de Janeiro and establish two departments, one for neurosurgery and the other for thoracic surgery.⁶⁷ Both professors were initially interested, besides the fact this would allow them “earn large sums of money,” as Tor Janér wrote.⁶⁸ Yet political uncertainties made Janér have some doubts. First of all, Britto, who was assigned a central role, was planning to resign his position as hospital director. Then, Olivecrona and Crafoord had a second plan, namely, to establish those departments in a private clinic run by Dr Fernando Paulino. Janér consulted Britto in this regard, who, however, hesitated, since this type of endeavours had to be mandatorily reported to the authorities, which could make the project expensive and with serious implications. Finally, the presidential election to be held in October 1950 could substantially affect Britto’s connections.⁶⁹ As a result the second Brazilian tour too was postponed.

From a trip to a learning model

Despite many proposals and suggestions to repeat the experience, it took three years before Crafoord and his team visited South America again. As in the first occasion, the main organiser of the trip was a South American physician who had received longer training in Sabbatsberg and accompanied his mentor. This was Dr Alberto Barcia⁷⁰, from Montevideo, Uruguay, who coordinated most of the trip together with the Uruguayan embassy. The cost was split with Chile, since three Chilean physicians, Dr Pedro Uribe Concha, Dr Svante Törnvall and Dr Carlos Patillo, had made visits to Crafoord in Stockholm as part of their learning tours in Europe. A large amount of equipment manufactured by the Swedish company ELEMA was transported to Montevideo and Valparaíso. The tour included also Brazil; given that the contact with Janér and Unonius had become well established, the plans took shape in advance. Crafoord's group visited the São Paulo School of Medicine and the thoracic surgeon Euryclides de Jesus Zerbini in São Paulo.⁷¹ Erik Unonius was hoping that Crafoord's visit to São Paulo could propel his efforts of getting a license to practice as a physician in Brazil (he held a license in Scandinavia, but not in Brazil, and previously been a physician in Crafoord's hospital).

A third trip was also prepared by Dr Barcia, and included four countries: Brazil, Uruguay, Argentina and Chile. On this occasion, the group included two engineers from the Swedish engineering company Aktiebolaget Gasaccumulator (AGA), and brought a heart-lung machine (MDHC-5) designed by Per Åstradsson at AGA, which the company had developed in collaboration with Crafoord. In 1965, when the last tour was made, Crafoord was already on his way to retirement; the trip was funded by the Swedish government agency NIB (Nämnden för Internationellt bistånd, a predecessor to the Swedish International Development Cooperation Agency, Sida), and only the province of Mendoza was visited.

While in this paper I primarily focused on Crafoord first trip to South America, all four of them developed as extensions of the aspirations and endeavours of local physicians who had first travelled to learn from him in Sweden. These surgeons succeeded in gaining Crafoord's trust, to the point he agreed to follow them back to South America. The different translations of skill, and the ways Crafoord and his disciples actively engaged in the effort of moving skill reveal the mutual interdependence between audience and surgeon. Thomas Schlich's view of surgery as skill enacted as a performance helps clarify the challenges which had to be overcome. For instance, in Stockholm Crafoord could monitor the access to his operating theatre, but in the tours the gatekeepers were his hosts. This dimension, and shift of control from surgeon (Crafoord) to host (e.g.

Britto), differ in regard to previous discussions about the history of surgery which focus is on opposition of selected vs. public audiences.⁷²

The notion of surgery as performance also points to the many different practical aspects necessary to perform at the operating theatre of the Sabbatsberg hospital, as well as to take thoracic surgery on tour. While Crafoord was the undisputable star of the show, several other, supporting actors, technologies, props and assistants had to function harmoniously for skill to be played out. Notwithstanding Crafoord's skills, more people and things had to be transported. Skill was part of the professionals' system, a workforce, together with the equipment and drugs which should be available to orchestrate an operation based on a set of skills similar to those taught in Sabbatsberg. Clarence Crafoord was thus more than just a surgeon who embodied skill: his skills were distributed and collectively actualised by his machines and a larger team of professionals.

While in this paper I analysed a quite short period of time, during which Swedish surgical skill was 'exported' to South America, it remains to be investigated whether these tours did indeed influence audiences and surgical practice in South America. Brazil and Argentina are both currently famous for their thoracic surgery traditions, however, this can no longer be said of Sweden. Yet, in the 1950s and 1960s the situation was different, and surgeons can be regarded as interchangeably collaborating and competing with each other. The tours were, as a fact, an opportunity for intellectual and economic exchange. The medical systems in South America provided an occasion for Swedish surgeons to earn wealth from their skills, and for Swedish technical and pharmaceutical companies to develop new markets. The training seasons at Sabbatsberg and the tours served as display windows. To the local hosts, this exchange could accelerate their careers or improve their medical status, it also attracted the public attention to the new discipline of thoracic surgery and its possibilities.

Interestingly, none of the surgeons who spent long seasons with Crafoord in Sabbatsberg became the stars of thoracic surgery in their respective countries. Alascio did establish a private practice, but got into a conflict with senior physicians, which hampered his success.⁷³ Unonius never got to develop clinical practice in São Paulo,⁷⁴ while on the second tour Crafoord met medical authorities in São Paulo, who promised to grant a license to Unonius, once the Swedish surgeon left the country this promise was all but forgotten. Overall, to what extent Crafoord's tours had any bearing on South American thoracic surgery remains an open question.

The present study highlights the difficulty to move skill, even to a receptive environment. It also shows how skill is part of the socialisation

process, even in organisational and political scale. Crafoord could perform, also in South America, but not without an entire entourage and the specific and expensive tools and technologies to which he was used to at Sabbatsberg. However, neither machines nor Crafoord's performance were enough. Bureaucracy and the political problems which Alascio and Unonius faced reveal the specific context and its importance for skill to survive. Crafoord's success was as much the success of the context represented by Sabbatsberg Hospital, therefore, to make skill move, the entire hospital had to be somehow moved, with all its support systems and underlying financial and political structures, in addition to support within the medical profession and its socialisation.

Once again, Alascio's is a fascinating example. While he seemingly had explicit political support, he had been trained in Córdoba, under Dr Allende, instead of Buenos Aires, where the prominent cardiologist Pedro Cossio (1900–1986) had developed ground-breaking research in heart surgery.⁷⁵ This situation involved also differences between academic traditions, Crafoord, like Allende and Alascio, had become thoracic surgeons as a function of the development of surgical treatments for tuberculosis, whereas Cossio, for instance, was first and foremost a cardiologist. This difference might have influenced their exchange.⁷⁶ Then, the tension and competition between surgeons might have played a much more important role than the brief potential influence of Crafoord. In this regard, the tours seemingly became opportunities to display academic power as hosts to the renowned surgeon.

The training tours were an ambitious effort to assemble the bits and pieces that Alascio, Barcia, Törnvall and all other Crafoord's disciples needed to become as prominent as their mentor. The tours were not one sided, but rather an exchange between countries struggling in the peripheries of surgical centres, such as France, Britain, Germany and the United States. Analysis of these tours reveal the work needed to make skill travel—or at least, to make techniques developed in Stockholm move to another continent. It also highlights the interdependence of skill with culture and practice. The training tours were an invention in themselves, a catalogue of the requirements needed to teach a subdiscipline within surgery.

Notes

Acknowledgments. The author is indebted to the thoracic surgeons and nurses who described their appreciation of Clarence Crafoord and his work. Christian Olin, Kjell Rådegran, Göran Hambræus, Maja Ekeström, Lisbeth Rydin, and Margareta Hammarberg helped me understand Crafoord. Stig Ekeström's unpublished manuscript on trips to South America was a source of inspiration. This paper was tremendously improved by the recommendations made by the anonymous reviewers and the support

of the editors, Hjalmar Fors and Silvia Waisse. I am grateful to Prof Dr Jorge Trainini and Dr Pedro Cossio Jr for helping me contextualise thoracic surgery in Argentina in the mid-1950s.

1. On Allende, his disciples and surgical education, see e.g. Adrián Carbonetti, “Gumersindo Sayago y la formación de la fisiología en el interior de la República Argentina” in Adriana Álvarez & Adrián Carbonetti (ed.), *Saberes y prácticas médicas en Argentina: un recorrido por historias de vida* (Mar del Plata, 2008), 175; Domingo S. Babini, “Mis primeros 60 años con el tórax” in *Experiencia Médica* 15:3 (1996), 203–211; José A. Crespo, “Albores de la neurocirugía en Córdoba” in *Experiencia Médica* 22:1 (2004), 29; Egidio S. Mazzei, “Incorporación del académico Profesor Dr. Juan Martín Allende” in *National Academy of Moral and Political Sciences. Annals* 4 (1973–1974), 5–8.

2. Ivanissevich was a physician and Perón supporter, minister of education in 1948–1950 and 1974–1975. His name is mentioned only once in the correspondence between Crafoord and Alascio. While apparently he did not exert substantial impact on Alascio’s medical career, this one mention suggests that Alascio had influential political connections which enabled the exchange between Sweden and Argentina described here.

3. Letter from Rafael Alascio Escobar to Clarence Crafoord in Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 2).

4. “Pressklipp, Sydamerika 1953–54; 1958; 1965” in Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, Ö1 (vol. 2 & 3).

5. Both Argentina and Brazil were actively making high-level contributions to thoracic and cardiovascular surgery prior to the tours discussed here. For some examples of the advanced degree of development of surgery in South America, see Enrique Beveraggi “Surgery in Argentina” in *Archives of Surgery* 134:4 (1999), 438–444; Horacio Capelli, Christian Kreutzer & Guillermo Kreutzer, “Development of pediatric cardiology in Latin America: accomplishments and remaining challenges” in *World Journal for Pediatric and Congenital Heart Surgery* 2:1 (2011), 104–110; Jorge C. Trainini, *Pedro Cossio: el Premio Nobel que no fue* (Buenos Aires, 2007).

6. James A. Secord, “Knowledge in Transit” in *Isis* 95:4 (2004), 654.

7. The classical, reductionist theory of communication presented by Claude Shannon and Warren Weaver in 1949 introduced a linear mathematical model of information, including transmission, noise and receiver; naturally, the application of Ferdinand de Saussure’s semiotics to science would undoubtedly have totally different results. On communication theories, see e.g. John Fiske, *Introduction to communications studies* 2nd ed. (London, 1990). On semiotic studies of science see Bruno Latour, *Science in action: how to follow scientists and engineers through society* (Cambridge, 1987) and John Law, “Actor network theory and material semiotics” in Bryan Turner (ed.), *The new Blackwell companion to social theory* (Hoboken NJ, 2010), 141–158. In part this paper contributes to the discussion regarding circulation of knowledge as studied by e.g. Bruno Latour, *Pandora’s hope: essays on the reality of science studies* (Cambridge, 1999), 24; Kapil Raj, *Relocating modern science: circulation and the construction of knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2007).

8. Secord, “Knowledge in Transit,” 670.

9. Bruno Latour, “The power of association” in John Law (ed.), *Power, action and belief: a new sociology of knowledge* (London, 1986), 266.

10. Latour, “Power of association,” 267. The interesement model is partly described

in Michel Callon, “Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen in St. Brieuc Bay” in John Law (ed.), *Power, action and belief*, 196–233. Later on it was developed and described in detail in Madeleine Akrich, Michel Callon & Bruno Latour, “The key to success in innovation, Part I & II” in *International Journal of Innovation Management* 6:2 (2002), 187–225.

11. Harry M. Collins, G.H. de Vries & W.E. Bijker, “Ways of going on: an analysis of skill applied to medical practice” in *Science, Technology & Human Value* 22:3 (1997), 267–285.

12. Within this pedagogical literature, this is often defined as communities of practice, see Jean Lave & Etienne Wenger, *Situated learning: legitimate peripheral participation* (Cambridge, 1991).

13. Collins, Vries & Bijker, “Ways of going on,” 269. ‘Polymorphic actions’ are contrasted to ‘mimeomorphic actions’; this taxonomy of actions was later described in Harry M. Collins & Martin Kusch, *The shape of actions: what humans and machines can do* (Cambridge, 1998). Within this context, a central aspect of skill (as polymorphic) is that it is taught socially.

14. Collins, Vries & Bijker, “Ways of going on,” 271.

15. Michael Polanyi, *The tacit dimension*, (Gloucester, 1983 [1966]); Harry M. Collins, *Tacit and explicit knowledge* (Chicago IL, 2010).

16. Rachel Prentice, “Drilling surgeons: the social lessons of embodied surgical learning” in *Science Technology Human Values* 32:5 (2007), 534.

17. For a summary of different sociological approaches to skill, see Paul Attewell, “What is skill?” in *Work and Occupations* 17:4 (1990), 422–448.

18. Nicholas Whitfield & Thomas Schlich, “Skills through history” in *Medical History* 59:3 (2015), 349.

19. Thomas Schlich, “‘The days of brilliancy are past’: skill, styles and the changing rules of surgical performance, ca. 1820–1920” in *Medical History* 59:3 (2015), 379.

20. Schlich, “Skill, styles and changing rules,” 382–383. On the audience, see also Delia Gavrus, “Skill, judgement and conduct for the first generation of neurosurgeons, 1900–1930” in *Medical History* 59:3 (2015), 261–378.

21. Michael Worboys, “Practice and the science of medicine in the nineteenth century” in *Isis* 102:1 (2011), 112. This definition of performance resembles social practice theory to a large extent, see Elizabeth Shove, Mika Pantzar & Matt Watson, *The dynamics of social practice: everyday life and how it changes* (London, 2012).

22. Roger Bénichoux, *Quand les chirurgiens étaient rois: la vie de Clarence Crafoord* (Nancy, 1991); Joar Crafoord & Christian Olin, “Clarence Crafoord—en av seklets stora kirurgiska pionjärer” in *Läkartidningen* 96:21 (1999), 2627; John-Peder E. Kvitting & Christian Olin, “Clarence Crafoord: a giant in cardiothoracic surgery, the first to repair aortic coarctation” in *The Annals of Thoracic Surgery* 87 (2009), 342; Christian Olin & Bengt Åberg “Utvecklingen av thoraxkirurgin i Sverige till en egen specialitet och till internationell ryktbarhet” in Göran Ekelund (ed.), *Svensk kirurgisk Förening 100 år: 1905–2005* (Stockholm, 2005), 157; Kjell Rådegran, “The early history of cardiac surgery in Stockholm” in *Journal of Cardiac Surgery* 18 (2003), 564; Åke Senning, “Experimentell kirurgi under Crafoordepoken” in *Sabbatsbergs sjukhus 111 år* (Stockholm, 1989), 240; Thure Wiklund, “Från blygsam verksamhet till världsberömmelse” in *Sabbatsbergs sjukhus 111 år*, 139.

23. Crafoord’s role in social circles was a public entertainment in journals, etc., see e.g. Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, Ö1 (vol. 2); E1A (vol. 1).

24. According to the nomination database (www.nobelprize.org, accessed 18 August 2019); see also Nils Hansson & Thomas Schlich, “Why did Alfred Blalock and Helen Taussig not receive the Nobel Prize?” in *Journal of Cardiac Surgery* 30 (2015), 506–509. The period of the tours coincided with an era of innovation in thoracic surgery; see also Marko Turina, “Fifty years in cardiothoracic surgery through the looking glass and what the future holds” in *The Journal of Thoracic and Cardiovascular Surgery* 136:5 (2008), 1117–1122.

25. Rachel Prentice, *Bodies in formation: an ethnography of anatomy and surgery education* (Durham, 2013).

26. I was initially sceptical of the relevance of the Trendelenburg operation as the source of Crafoord’s fame. The re-iterations of this story in biographies (cited in note 22) resembled hagiographic post-productions with early indications of future fame. However, I was persuaded by my student Jens Fransson’s MD thesis at Karolinska Institutet, for which he studied Crafoord’s work and the creation of a thoracic centre in Stockholm; see Jens Fransson, “Framväxten av Stockholm som internationellt centrum inom thoraxkirurgi,” Examensarbete, Läkarprogrammet, Karolinska Institutet (Solna, 2010).

27. This account of the Trendelenburg operation is based on Fransson’s work, yet it is also described in Clarence Crafoord, “Hjärt- och kärlkirurgi” in *Läkartidningen* 63:19 (1966), 1836–1846, and in several of the biographical studies described in note 22.

28. According to a conversation with the surgeon Kjell Rådegran, in Fransson “Stockholm ett internationellt,” 10.

29. The quote is from E. D. Churchill, “The mechanism of death in massive pulmonary embolism, with comments on the Trendelenburg operation” in *Surgery, Gynecology & Obstetrics* 59 (1934), 513, as cited in John H. Gibbon, “Artificial maintenance of circulation during experimental occlusion of pulmonary artery” in *Archives of Surgery* 34:6 (1937), 1105.

30. Stephen L. Johnson, *The history of cardiac surgery, 1896–1955* (Baltimore MD, 1970), 39–42.

31. Drawing from the styles of skill described by Thomas Schlich, one may argue that the Trendelenburg operation combined Robert Liston’s (1794–1847) speed with the step-by-step instructions by Joseph Lister (1827–1912); the procedure thus combined different eras of preferable skills; see Schlich, “Skill, styles and changing rules,” 384, 387.

32. *Stockholms Dagblad*, 20 November 1927, 27, tidningsklipp, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, Ö1 (vol. 2).

33. On his work on the spiropulsator, see Crafoord & Olin, “Clarence Crafoord,” 2630; Paul Frenckner: “Bronchial and tracheal catheterization and its clinical applicability” in *Acta oto-laryngologica* 20 (1934), 104–113; Letter from Emil Anderson to Crafoord, 12 May 1939, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1C (vol. 6); F2 (vol. 1).

34. See Erik Jorpes, *Heparin: its chemistry, physiology and application in medicine* (London, 1939); Clarence Crafoord & Erik Jorpes. “Heparin as a prophylactic against thrombosis,” *Journal of the American Medical Association* 116:26 (1941), 2831–2835. On Jorpes, see Birger Blombäck & Alfred Copley, “Erik Jorpes (1894–1973): a tribute” in *Thrombosis Research* 7:1 (1975), viii, 1. On the history of heparin, see Lennart Rodén & David Feingold, “A vintage year for Jorpes, Crafoord, and heparin” in *Trends in Biochemical Sciences* 10:10 (1985), 407–409; James A. Marcum, “The origin of the

dispute over the discovery of heparin” in *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 55:1 (2000), 37–66; James A. Marcum, “The development of heparin in Toronto” in *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 52:3 (1997), 310–337.

35. See Per Åstradsson, “AGA hjärt-lungmaskin” in *AGAJournal: Organ för Gasacumulatör* 74 (1955), 35–38.

36. On coarctation of the aorta repair, see Clarence Crafoord & Gunnar Nyhlin, “Congenital coarctation of the aorta and its surgical treatment” in *Journal of Thoracic Surgery* 14 (1945), 347–361. On the competition between Crafoord and Robert Gross, see Anthony Dobell, “The ductus and the coarctation” in *Annals for Thoracic Surgery* 57:1 (1994), 246–248.

37. Translated into English by the author, in the original: “Ty det revolutionerande (termen är riktig!) med Clarence Crafoord är att han inte valt att bli kirurg och inte valt att bli vetenskapsman utan valt att vara båda delarna på samma gång, och gjort det av den principiella övertygelsen att detta är det enda rätta om man vill nå hjälpande resultat. Han har alltid byggt sin praktiska kirurgiska verksamhet på föregående årslånga experimentella forskningar,” by Malice in *Dagens Nyheter*, 25 May 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, Ö1 (vol. 5).

38. De medicinska högskolornas organisationskommitté: *Organisatoriska åtgärder till främjande av medicinsk forskning 2* (Stockholm, 1947).

39. This relatively open approach differs considerably from the neurosurgical selective society described by Gavrus, “Skill, judgement and conduct.”

40. Clarence Crafoord letter to Thyberg, 16 June 1952, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 4).

41. An attitude that differed considerably from that in the pre-war period, see Olof Ljungström, “‘När ett helt folk drivits i landsflykt’: Gösta Häggqvist och flyktingfrågan vid Karolinska institutet” in Maria Björkman, Patrik Lundell & Sven Widmalm (ed.), *De intellektuella förräderi: intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje Riket* (Lund, 2016), 183–202.

42. Clarence Crafoord letter to Thyberg, 16 June 1952, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 4).

43. This vetting system was later put to use when Thyberg asked Jorge de Moraes Grey about a Dr Guertzenstein, whom Grey had not recommended after some initial inquiries; see letter from Thyberg to Crafoord, 4 July 1952, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 5).

44. Letter from Alfredo Givré to Crafoord, 23 February 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 2), original in English.

45. Letter from Crafoord to Alascio, 11 March 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 2), original in English.

46. According to Folke Henschen (1881–1977), professor of pathology at Karolinska Institutet (1920–1946) the Swedish pharmacist Allan Wadström (initially salesman for Astra in Argentina) was highly influential in healthcare issues during the first government of Perón. Henschen claimed that Wadström was director of the national ministry of health in Argentina between 1947–1950 in a newspaper article (“Sveriges medicinska förbindelser med Sydamerika över hundraåriga” in *Svenska Dagbladet*, 5 November 1954, 11) which is not historically correct. On Henschen see Folke Henschen, *Min långa väg till Salamanca: en läkares liv* (Stockholm, 1957); Maria Björkman, “Ras, vetenskap och objektivitet: några lojaliteter hos Folke Henschen” in Björkman, Lundell & Widmalm (ed.), *De intellektuella förräderi*, 161–182.

47. Letter from Bocalandro to Alascio, 20 September 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 2).

48. Letter from Bocalandro to Alascio, 15 November. 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 2).

49. Erwin Kohn, *Medical mission to Poland and Finland, July 1–August 27, 1948*. Unitarian Service Committee, Inc. in cooperation with World Health Organization (Boston MA, April 1949).

50. Letters from Kohn to Crafoord, 30 August 1949, from Crafoord to Kohn, 13 September 1949; Mannheimer to Kohn, 20 October 1949; Kohn to Crafoord, 21 October 1949; Kohn to Mannheimer, 26 October 1949; and Crafoord to Kohn, 25 November 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 1).

51. Letter from Kohn to Crafoord, Geneva 30 August 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 1). English in original.

52. Edgar Mannheimer (1904–1965) was a physician who specialised in paediatric cardiology in Stockholm and later in Ethiopia, see Bo Lundell, “Barnkardiologi: en svensk angelägenhet” in *Läkartidningen* 102:28–29. (2005), 2056–2059; Gunnar Arhammar, “Edgar Mannheimer: in memoriam” in *Clinical Pediatrics* 4:8 (1965), 433.

53. The secretary was an important addition, as pointed out by Crafoord in his response to Kohn, 25 November 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 1).

54. The correspondence gives the impression that Dr Nicolaëff was a well-known physician, however, I was not able to identify him or to locate biographical information, not even his first name.

55. Letter from Hammarberg to the Crafoord family, 14 March 1950, documented in a travel folder regarding the tours, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord.

56. Tour folder, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord; translated from Swedish to English by the author.

57. C.-G. Crafoord to Clarence Crafoord, 9 July 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3).

58. Perianes to Crafoord, 25 February 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3). English in the original, with spelling mistakes.

59. Janér to Crafoord, 15 March 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3).

60. Tor Janér also tried to encourage Crafoord to perform surgeries in Recife as well.

61. In Crafoord’s correspondence, the hospital is referred to as “I.P.S.” Inaugurated in 1947, Raymundo de Britto (1909–1988) was the hospital director from April 1947 through February 1951.

62. Unonius to Crafoord, 5 April 1949, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 2). Unonius also published an account of medicine in Brazil: “Medicin i Brasilien” *Nordisk Medicin* 42:31 (1949), 1304–1305.

63. Alascio to Crafoord, 31 May 1950; 14 June 1950; 10 July 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3).

64. Crafoord to Alascio, 10 July 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3); original in English.

65. Ibid.

66. Alascio to Crafoord, 16 October, 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3); original in English. The grammatical errors in the quote highlight the challenges in the exchange between peers who communicate in a third language.

67. Crafoord to Janér, 2 May 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3).

68. Janér to Crafoord, 11 May 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3).

69. Janér to Crafoord, 11 May 1950; 4 September 1950; 21 September 1950; Crafoord to Janér, 30 October 1950, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3).

70. Antonio L. Turnes & Luis Argón, “Dr. Alberto Barcia Capurro (1920–2009)” in *Personalidades Médicas*, Historia de la Medicina en Uruguay (www.smu.org.uy/dpmc/hmed/historia/ accessed 19 August 2019).

71. Letter from Crafoord to Zerbini, 14 February 1954, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1C (vol. 6). On Zerbini, see Ricardo Lima, Fernando A. Lucchese, Domingo M. Braile & Tomas A. Salerno, “A tribute to Euryclides de Jesus Zerbini, MD” in *The Annals of Thoracic Surgery* 72:5 (2001), 1789–1792.

72. See in particular Gavrus, “Skill, judgement and conduct,” where she contrasts the work of two surgeons, Harvey Cushing, as advocate of exclusive audiences, and William Sharpe, who used to present his results in a more spectacular way. This shift in audiences is also exemplified by Schlich, “Skill, styles and changing rules,” 398–402. An example of a more spectacular, crowd-pleasing surgeon is that of Eugène-Louis Doyen, described by Michael Sappol, “Anatomy’s photography: objectivity, showmanship and the reinvention of the anatomical image 1860–1950” in *Remedia* (2017), available at <https://remedianetwork.net/2017/01/23/anatomys-photography-objectivity-showmanship-and-the-reinvention-of-the-anatomical-image-1860-1950>.

73. A letter from Alascio to Crafoord from 1951 indicates that the former expected a position as chief surgeon at one of the major hospitals in Buenos Aires, pending a decision by the Eva Perón Foundation. However, I could not locate any information on whether he did or not received it. Alascio to Crafoord, 14 November 1951, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 3).

74. Unonius vividly described his bureaucratic ordeal in a letter to Crafoord from 15 September 1954, Medhist arkiv KI, Clarence Crafoord, E1B (vol. 8).

75. Trainini, *Pedro Cossio*.

76. Crafoord collaborated closely with cardiologists and always had one as member of his entourage.

Abstract

Mobilising skill and making skill mobile: Crafoord’s surgical tours in South America, 1950–1965. Daniel Normark, PhD in Science and Technology Studies, Researcher at STS Centre, Department of Economic History, Uppsala University, and Unit for Medical History & Heritage, Karolinska Institutet, Sweden, daniel.normark@ki.se

Between 11 March and 15 April 1950, the Swedish thoracic surgeon professor Clarence Crafoord and a team of assistants travelled to Argentina and Brazil to demonstrate surgical procedures. The trip was arranged by the visiting Argentinian surgeon Dr Rafael Alascio, and was financed by the government of Argentina, which in relation to this trip ordered surgical equipment from Sweden. Crafoord was invited to describe and explain how some technologies could be used in surgery, and also to exhibit his renowned skills in the operating theatre to selected audiences. While still in South America, the group decided to visit also Rio de Janeiro, and to conduct surgery and

deliver lectures in Brazil. This was the first of four tours to South America by Crafoord and his team. In this paper I revisit the first trip as an endeavour to mobilise skill and to make skill mobile.

Keywords: Circulation, skill, performance, thoracic surgery, training tour, Clarence Crafoord

The English hunger for desolate places

*The Royal Society Mato Grosso Expedition,
1967–1969*

CARLOS HAAG*

Introduction

From 1967 to 1969, upon invitation by the Brazilian government—then a military dictatorship—an *ad hoc* expedition from the Royal Society (RS) and the Royal Geographical Society (RGS) established a research station, in which 44 British and 20 Brazilian scientists performed studies relative to various fields of knowledge. The expedition targeted a practically unexplored area of Central Brazil, at the same time a road was being built to link Xavantina, Mato Grosso, and Manaus, Amazonas, which crossed still poorly known areas along the northern and southern borders of the Xingu National Park.

The Mato Grosso Expedition¹ took place amidst post-war debates on the future role of the RS, as well as on the need for a shift in the overall focus of research, i.e. from so-called ‘pure science’ to more practical approaches within the context of postcolonial interests. To the RS, the expedition provided an occasion to expand its international collaborations, as part of its new goal of overcoming the local boundaries of ‘pure science.’ It was not, thus, by chance that during the 1960s, the RS increased the number of expeditions to remote locations around the world, looking for data likely to contribute to the development of newly independent former colonies and underdeveloped countries. As Ross Corey pointed out, the multifarious nature of European environmental intervention did not only include the plunder of tropical ecosystems, but also efforts to limit, or reverse, damage: “Conservation was the flip-side of extraction.”²

British post-colonial science has been scarcely addressed in studies on the practice of scientists, research institutions, and scientific ideas in

*PhD candidate in History of Science, York University, Canada, cahaag@yorku.ca

1900s. Therefore, the Mato Grosso Expedition represents a significant case: the British had access to still unexplored lands presenting their original ecological features, a situation favourable to the development of scientific approaches to the survey of a considerable part of Brazil, which only much later came to be explored by local scientists, i.e. when the environment had already changed following economic development.

The sources for the present study were unpublished documents deposited at the RS, catalogued as *The Central Brazil Expedition Papers* (EXP/6). This file adds up to about 2,000 pages which cover several aspects of the expedition in the period from 1965 to 1974. Previously allocated to the no longer existing Expeditions Unit, these documents were transferred in 2012 to the archive collection for on-site use.³ They include, among others, documents from expedition members (BP/RS), the Foreign Office (FO/RS) and the British Council (BC/RS), Expedition Committee files (EC/RS) and RS papers rated confidential (CP/RS) at the time the expedition unfolded.

The last grand expedition

In the front page of its March 31st, 1967, issue, *The Times*, under the flamboyant headline “Braving Wilds Where Others Have Died,” announced the departure of “a scientific expedition in the Mato Grosso state of Brazil where the Brazilian Government is making the last great land exploration in the world, and where members of two previous British expeditions have lost their lives.”⁴

This area had special appeal to the British imagination, since it was there that in 1925, Colonel Percy Harrison Fawcett (1867–1925) had conducted an expedition to find a lost city he called “Z.”⁵ Fawcett disappeared that same year, and in 1928, Commander George Miller Dyott (1883–1972) travelled to Mato Grosso looking for the lost party. Unable to find them, he inferred the natives to this “legendary and mysterious” region had killed the Colonel: “I do not know of any place in South America about which we have so little trustworthy information as the Central Brazil plateau. There, indeed, fact and fable are mixed in such a way that it is impossible to assert with any certainty where one begins and the other ends.”⁶ As the anthropologist David Maybury-Lewis wrote in 1965: “Nobody goes to Central Brazil. They make expeditions to it.”⁷

Englishmen would, indeed, return to this area—as unknown and as practically unexplored as in Fawcett’s times—now upon invitation by the Brazilian Government. In 1965, the British Foreign Office informed the RGS about an invitation made by the Central Brazil Foundation (Fundação Brasil Central, FBC) to various countries to send researchers to Brazil

to explore a region along a road under construction,⁸ linking Xavantina, Mato Grosso, and Manaus, Amazonas, and crossing poorly known areas along the northern and southern borders of the Xingu National Park. This road was intended to be the beginning of a system to be connected in the future to Brasilia and the more developed Southeast region. Within this framework, the FBC invited potentially interested countries to conduct a three-year scientific research programme.⁹

Founded in 1943, on the occasion of the Roncador-Xingu Expedition,¹⁰ the focus of the FBC was on conquering and colonising the area between the upper courses of the Araguaia and Xingu Rivers. Breaking new ground was the goal of the so-called 'March to the West,' namely, a colonisation and border occupation programme established by President Getúlio Vargas (1882–1954) in the first years of his long dictatorship (1930–1945).¹¹ Within this context, the role of the FBC was to extend the government's authority into so-called territorial 'gaps,' Amazonia and the Central-West region in particular. Reporting directly to the president, the FBC fostered the colonisation of a vast area known as Central Brazil. With many, albeit vague attributions, until its closure in 1967 the FBC built towns, airfields and roads, established commercial areas, administered railways, and managed settlements and worker migration.¹² Nevertheless, such broad scope of activities was inversely proportional to the financial resources available, which was the cause of a large part of the Foundation's problems, and together with other factors led to its extinction and incorporation into the Superintendence for Development of the Central West (SUDECO).¹³

Indefinite and empty, inhabited by people allegedly unable to enter rational economic life and scientific exploration, Central Brazil, according to the FBC, ought to be transformed into a kind of internal colony within Brazil, with emphasis on its integration into the national development ethos.¹⁴ This objective was even much more relevant, inasmuch as this area seemed to have substantial economic potential.

Science was expected to play a pivotal role in the actualisation of such potential. The overall goal was to create spots of civilization rationally distributed across regional 'voids' through also rational management. According to an FBC report, "although it is not a truly agricultural area, there are in Central Brazil spots of exceptionally fertile land for intensive agricultural exploitation, and formation of colonial centres."¹⁵ Therefore, starting 1950, the occupancy of the Araguaia Valley lands accelerated, especially in locations with some transport and urban infrastructure.¹⁶

Along the 1950s the FBC gradually lost its role of spearhead in the exploration of unknown areas to become a local development agency.¹⁷ New government policies began to be implemented only with the onset

of SUDECO operations in 1968, a large part of which had been devised to promote agricultural modernisation. The Araguaia Valley became a target of private agricultural investment with governmental incentives. The conflict over the land, however, did not cease, but continued under new terms and the attentive eyes of the military dictatorship.¹⁸

While the FBC was charged of managing the new road, the invitation to foreign governments to send scientists to Brazil seemingly came from upper echelons, in relation with future projects of agricultural expansion to be carried out by SUDECO. While conserving many of the FBC attributes, SUDECO was designed basically as a planning agency, based on the ideology of scientific neutrality, class interests and rational development, shortly, “as an instrument that provided scientific support to the national development programme all across the Central-West region.”¹⁹

With the birth of SUDECO, Central Brazil came to be seen as an ‘economic border,’ which involved incorporating new ‘fronts’ of production. One example is the Cerrado—a vast savanna-like ecoregion in Central Brazil—where natural pastures had already begun to be sown during the period under FBC management. Much incentive was then given, over a short period of time, to the development of agriculture in the Cerrado through imported “technology packages.”²⁰

These contextual factors help explain why a scientific expedition bringing in British expertise awakened much interest in the government. Any scientific survey of this region—which the military considered crucial—required the presence of leading scientists to determine its agricultural, livestock production, and mining potential. Given the military government ‘mistrust’ of the Brazilian universities,²¹ such scientists had to be recruited abroad, preferably in countries with large experience in colonial scientific surveying. Foreigners ought to be reliable, and to know how to deal with regional agrarian and environmental issues, potential mineral discoveries, the native population, and political movements. One might say that a persisting relationship between science and empire made the British the natural choice, even after their colonial decline.

Shortly, a British expedition seemed the ideal solution to the military government, since it combined expertise and colonial experience in scientific exploration of areas untouched by modern science with foreign reliability—as was mentioned above, an essential aspect for any action in a still unknown region of an enormous complexity of environmental, indigenous, agrarian and political factors. The British colonial *modus operandi* matched the Brazilian military’s beliefs in neuter science and in the preservation of territorial integrity.

As Roy MacLeod observed,²² starting in the end of the nineteenth century the British had established a pattern of “imperial science,” consisting

of a network of structures, institutions and scientists from Cambridge, Edinburgh, London and Oxford, which could serve variable political ideologies and objectives. Following decolonisation, the British began investing in economic influence as a way to perpetuate their power. The formal Empire changed into informal influence, instead of direct intervention, and with this shift science gained an even more significant role than in colonial times.

To be sure, starting First World War, “imperial science” became “science for development,” according to which view science and scientists were catalysers of development.²³ Economic opportunities needed to be found, the tropical environment had to be transformed into a safe place, and technical issues relating to production, processing and distribution had to be solved, all in the name of greater return on investment. Agriculture, abandoned to the locals in imperial times, gained in relevance within the ‘science for development’ framework, under the Colonial Office’s administration until 1964. Improvement demanded science and planning, which therefore operated as the dominant ideology behind modernisation and change. Analysis and classification of plants and soils began to serve practical aims, and enabled demarcating natural areas as the basis for forestry and agricultural planning.²⁴ Protecting resources was crucial to optimise the long-term economic capacity of the land, through the promotion of a rational use by the more “primitive” inhabitants.²⁵ Technical reports, projects, and international missions contributed to the continuity of older practices, even in postcolonial times.²⁶ Ideas advocated by scientists and technicians at the end of the British colonial period were used to ground new notions of development and environmental conservation. As a result, modern conservationism, the model for planned use of the land, and the environmental evaluation programs of the 1970s and 1980s betrayed the age-old imperial concern with increasing the capacity of the land to meet the needs of the growing population.²⁷

“The Brazilians want us back”

In 1966, the RGS accepted the Brazilian invitation and extended it to the RS to form a joint committee, which was first chaired by Tom Harris (1903–1983), a botany professor at University of Reading, then by Sir Ashley Miles (1904–1988), the RS vice-president. George Hemmen, chair of the RS Expeditions Committee, observed that the road that was being constructed “will go across one of the few regions in the world still not open to scientific research, thus providing opportunities for original studies that are not possible elsewhere”.²⁸ In parallel, the Foreign Office had sought the opinion of the British Ambassador to Brazil, Sir John

Russell (1914–1984) on the actual relevance of the now designated “Mato Grosso Expedition.”²⁹ In December 20th the answer came through the Embassy advisor, Reginald L. Secondé (1922–2017):

According to McKenzie’s report to the RS and RGS, an Expedition of British scientists to Mato Grosso is a unique opportunity for the British Government. To the best of his knowledge, all expeditions of this kind only occurred in colonial Empire territories or were based on ships. Never before they were performed in an independent country. At most, they had their headquarters at some governmental organization, such as the case of the expedition to Borneo.³⁰

Archive review allows inferring that the British government had a political interest in the Expedition. In a letter to Lord Blackett (1897–1974) Russell, the RS President, asserted: “English participation in this international expedition will be optimal for the reputation of England in Brazil”.³¹ The same idea transpires in a report by Prof Eric H. Corner (1906–1996), advisor to the Mato Grosso Expedition and head of the RS expeditions to northern Borneo from 1961 to 1964. After a visit to the base camp, he observed: “The group needs to become aware that the Mato Grosso Expedition is highly relevant for the Anglo-Brazilian relations, as also the British Council and the Embassy made quite clear.”³²

The British concern with recovering their prestige and economic space in Brazil—lost to the United States since the 1903s—is perceptible in the reports written by British ambassadors to Brazil from 1964 onwards. In 1965, the ambassador, Sir Leslie Fry (1908–1976) complained, “the economic outcomes between our countries are still disappointing.” The following year, the new ambassador, Russell, reported there was a movement favourable to the British interests, which perhaps could explain why the Americans had not been chosen to lead the expedition:

There are strong anti-American feelings in Brazil. One day six Americans were jailed accused of smuggling Brazilian atomic materials. They find examples of American “imperialism” in everything, which, as they say, interferes with the Brazilian life: military missions, mapping teams, aid institutions, Alliance for Progress committees, technical aid commissions, Peace Corps volunteers. The list is endless, and all of them are somehow suspect of being a part of a strategy to keep Brazil as a subaltern nation.³³

In Russell’s view, the new military government felt compelled to achieve some independence from the United States, and with this the relations between Brazil and the United Kingdom had substantially improved: “Small changes in the older diplomacy, political contacts, cultural manifestations, invitations and visits, attention to Brazilian views, some flattery

and adulation suffice. The Brazilians, I believe, want us back. They resent our apparent indifference of the past years.”³⁴

Russell reported that 1968 was “a good year for us, British,” and among data showing a growth of plane and ship sales, he mentioned the Mato Grosso Expedition hovercraft that sailed the Amazonas River. Upon reporting on the unlikely occurrence of a Communist revolution, Russell used a metaphor he had learnt on a visit to the Mato Grosso base camp: “Nothing will happen, the overall poverty notwithstanding. The Brazilians, resigned, even make jokes about their misery. As they say in Mato Grosso, ‘when a poor eats chicken, one of either is sick’.”³⁵

To enable the expedition’s work, the RS and RGS signed agreements with the Brazilian National Research Council (CNPq), SUDECO, and University of Brasilia (UNB). Funding was obtained from the Aston Martin Foundation, in the United States, in addition to the support of the Ministry of Overseas Development (MOD), namely, an offshoot of the former Colonial Office created to manage post-colonial British interests in former colonies and underdeveloped countries. *The Times* signed an agreement with both societies to report on the expedition and entrusted this task to the journalist Anthony Smith (1926–2014), who was thus sent to Brazil. Later on, Smith wrote a book in which he described the experience.³⁶

A reconnaissance mission took place from April through October 1966, chaired by a former agricultural advisor to the Colonial Office, A.F. MacKenzie, and Iain Bishop (1938–2007). MacKenzie was an agricultural advisor to MOD and a member of the technical staff of the extinct Colonial Office. According to him, “the main interests of a British expedition should be the ecology of plants and animals and the potential use of the land.” His report further suggested, “an experienced scientist should precede the arrival of the main group to pave the road for the scientists.”³⁷ However, Bishop, the appointed head of the expedition, was not precisely an ‘experienced scientist.’ A zoology lecturer at University of Leicester, he had worked as assistant keeper of zoology section of the British Museum. Yet going for him, he had been the head of the Guy’s Hospital Expedition to Amazonas in 1964, and thus he stated:

I put at the RS’s disposal my information and the experience I acquired in this expedition and the contacts I made with Brazilian scientists. During my earlier visit to Brazil, I followed up the construction of a road from Manaus to Itacoatiara, also in Amazonas. I want to suggest that ensuring the cooperation of the highest-level Brazilian authorities is crucial, as well as including Brazilian scientists in the expedition, [as it is] the single way to relieve the English from the unavoidable countless administrative obstacles that impair the efficiency of working in Brazil.³⁸

It thus seems that the inclusion of Brazilians in the Mato Grosso Expedition—ubiquitously mentioned in the documents—was due to practical reasons, as is also evident in a letter sent by the British Council to the RS, dealing with the difficulty to find maps for the expedition members:

There is an increasing feeling among the Brazilians, sharp insecurity about foreign groups. We have examples of letters sent to journals by right-wing elements which raise suspicion on the RS expedition. A colonel even came to assert it would be composed of “scientists and soldiers.” To control such rumours, the involvement of Brazilian scientists and their organizations is crucial. Try to recruit one or two local investigators to work with the English in Xavantina. Without this, very hardly the War Ministry will deliver the maps to groups of foreigners.³⁹

Following the return of MacKenzie and Bishop to Britain, the latter was appointed head of the expedition and travelled to Brazil in April 1967 with his wife. In July, the British established a base camp in Serra do Roncador, about 260 kilometres away from Xavantina, this location having been selected as a function of the main scientific interests of the expedition: soil study, botany and geomorphology.⁴⁰ In time, the base camp became a research station, with 44 British—alternating every three months—and 20 Brazilian scientists who conducted studies across an area of 20 square kilometres around the base along the following two years. However, changes within the FBC resulted in the interruption of the road construction work in June.

This development caught the British unawares, as internal correspondence of the Foreign Office shows. The embassy First Secretary, R.G. Sheridan (1921–2013), thus described a meeting with the new president of the FBC:

Iain Bishop and I had a depressing meeting with the new President of the FBC, Colonel Alberto Fortunato. He told us he was appointed by the State Secretary to put an end to the Foundation, which will be replaced by a Superintendence following the SUDENE and SUDAM model. SUDECO will be responsible for the planning, development and capital investment in the area. The construction of the new road to Manaus was stopped. All the Expedition plans, which rely on the FBC’s logistic support, are worth nothing. Bishop will have to revise his plans quickly before the arrival of the first group of scientists.⁴¹

The head of the expedition came even close to cancel the project, but an anonymous memo from October 12th, 1967, warned him against such an idea: “This is unthinkable due to the campaign made by the Royal Society, which much wants to tighten the scientific relations with South America.”⁴²

This warning points to a singular moment in the history of the RS. Following a short and limited collaboration with the British government during World War I, in the interwar period the RS resigned its role as imperial catalyser.⁴³ In 1945, on the eve of the election of the new president of the Society, 20% of the fellows signed a petition requiring renovation, because they believed the RS had to play a more substantial role in the control of British science, which demanded greater integration with the political circles and society at large. Science should contribute to the national prosperity, and in consequence the emphasis shifted to its applications. The RS spared no effort to recover its prestige, and also to obtain more significant financial support.⁴⁴

Indeed, while by 1850 the RS received from the government 100% of what one might call its scientific budget, in 1945 this proportion had fallen to 1.9%, as a result of the creation of other agencies, such as the Department of Scientific and Industrial Research, which were endowed larger fractions of the public budget. In the 1960s the Society was suffering from a severe shortage of financial resources.

Therefore, when Howard Florey (1898–1968) was appointed president in 1960, along with the celebrations of the tercentenary, he decided to set a new agenda: “I hope to get something done even if I have to carry the Royal Society kicking and screaming into the twentieth century.”⁴⁵ The Society Executive Secretary D.C. Martin (1914–1976) was asked to prepare a report to the British government, entitled “The Encouragement of Scientific Research in the United Kingdom,” in which he made a list of problems which could be solved provided the Society was granted the necessary funding and autonomy. Among other issues, the report emphasised international exchange: “Relevant advances in some subjects often take place abroad, even when there is an advanced degree of activity in such subject in our country.”⁴⁶ Another central claim was to enlarge the size and number of projects involving international collaboration, including more expeditions and projects like the International Geophysical Year (IGY).

According to Peter Collins, “the IGY tested the Society’s ability to conduct large-scale scientific research in logistically challenging locations across the world, in a multinational and politically delicate context.”⁴⁷ The Society had close connections to the UK government, the Crown Agents of Overseas Government, and through them with relevant authorities in other countries, which were essential to sort out the countless administrative obstacles to international expeditions. The United Kingdom, says Collins, still held a powerful position in the scientific world which, unlike other sources of influence, had not diminished in recent years: “The prestige factor was, of course, key to being able to corral science to foreign

policy objectives in the first place [...] The Royal Society could play the prestige card effortlessly.” Collins points out that the Foreign Office set about initiating meetings with the RS leadership following a strategic logic, i.e. that of the immense influence of scientific developments on the political and economic relations between nations, combined with the lack of scientific expertise of the Foreign Office, and the expectation that the RS—“the supreme scientific body in this country”—would be able and willing to supply “the best scientific advice available.”⁴⁸

Within the new spirit of doing science globally, the RS sent at least 19 scientific expeditions to tropical forests, usually in the Southern Hemisphere. In 1965, Blackett was elected the new president. In his inaugural speech he reminded “Britain, having cast off an empire, became somewhat introspective in the subsequent years and concentrated on its own problems.” The same, he believed, was true for the RS.⁴⁹ At the 1967 Conference of Commonwealth Scientists, he stated that it was crucial “anybody like the Royal Society which is actively concerned with scientific development in the poor, underdeveloped countries, should look beyond science to the whole problem of development.”⁵⁰

The Mato Grosso Expedition took place amidst these debates on the role of the RS, which culminated in the actions developed during Lord Blackett’s tenure as president. The shift in the overall tone, from pure science to more practical approaches within a postcolonial setting, are visible in a report written by Peter Hewitt (1929–2010), from the British Council, after a visit to the base camp:

Most of the work being done is of academic interest, but the Expedition members believe it is crucial for the developed activities to result in a body of information to contribute to development in the use of the land in the area. The expedition believes that the Brazilians need to be encouraged to participate in the activities. The solution of the national problem of developing vast areas in the interior might be achieved from either the perspective of devastating areas through transient exploitation of grains, leaving the locations virtually desert two years later, or seeking conservation methods accompanying the intensive use of the land. The Expedition members consider we must be rather an integrated British effort and less, as currently, a kind of private enterprise. Also, the possibility to widen the present scheme into a technical aid programme for agricultural development in cooperation with FAO is considered.⁵¹

Brazil’s “powder keg”

The Mato Grosso Expedition yielded consistent scientific information on the local fauna and flora, which was divulged in articles published in scientific journals. However, its main focus was on soil studies, in addition

to plants considered relevant by the Brazilian military government vis-à-vis the occupancy and use of the Cerrado, given the pressing need to expand the country's agricultural borders. The enterprise, however, met hindrances in the Central-West, in addition to difficulties to penetrate Amazonia, since the concern with the Amazonian rainforest had already entered the Brazilian and global environmentalist discourse in the 1960s.⁵² The results of the studies performed by the British would prove essential for the adoption of a transformation model for the Cerrado, which as a function of its soil was still seen in the 1970s as lacking potential for productive exploitation, which discouraged financial investment.

The rationale underlying the Brazilian military government's thought was clear to the British, as can be seen in a report ambassador R.G. Sheridan sent to D.C. Martin and the British Council on May 21st, 1968, after a meeting with the new SUDECO superintendent, the engineer and former integralist (i.e. the Brazilian fascist party) Sebastião D. de Camargo Junior (1917–1986):

Mr. de Camargo made a briefing on SUDECO and its plans, which lines are quite similar to the later FBC. The idea is that the vast, empty and underdeveloped area in Central Brazil has a moderate climate and good conditions for cattle production, rice, maize and other grains. After all, there are rain and rivers sufficient for irrigation and so forth. It should become the new and large agricultural centre of the country. The natural resources exist already, although in the embryonic stage, and will be supplemented by the Government and private capital and know-how injections. The human resources will come from the excess population in poor areas of the Northeastern region, Brazil's "powder keg," where the danger of social and economic tensions concentrates. They want to populate the area through colonisation and private enterprises. There is already there a good number of large cattle farms, most of which are owned by Paulistas, even in the area where the RS/RSG expedition is based, and there's much room for future development. The Centre-West, thus, they expect, would become a factor of integration and balance for Brazil, linking the prosperous South and the impoverished North, creating a complementary agricultural complex for Sao Paulo and the embryonic industrial complexes in the Northeast.⁵³

The interest in the Cerrado was evident even to the local press. A copy of the issue of the newspaper *Folha do Norte*, published in Belem do Pará on June 13th, 1967, and conserved in the RS archives, evidences the Brazilians' enthusiasm with the expedition. Entitled "An English and Brazilian expedition will come to some unexplored areas in Pará," among other topics the article stated:

The expedition, in accordance to interests of the Brazilian government, will not only perform a survey of the fields and Cerrados in Central Brazil and the Amazonian Rainforest, but will also study the local ecology, soil conditions, climates, vegetation and animals, to contribute to the planning of the future occupation of these areas. This is scientific work of paramount importance for the modern technology of use of the unknown tropical areas, which will extend over three years. Only England answered the international call made by SUDECO (former Central Brazil Foundation), through its top agency for Biological Sciences, the Royal Society of Science, involving a group directed by the zoologist Iain Bishop [...] News on the expeditions' activities will be published in national and international scientific journals for the whole world to learn about the pioneering experiences that will be conducted in Brazil.

Therefore, both the British and the Brazilians were interested in the study of soils and use of the land. The chair of the Agricultural Mission to Brazil and at the service of MOD, A.F. McKenzie was called in October 1965 by the RS and RGS, following consultation to the Foreign Office, to discuss the scope of the expedition with the Brazilian authorities. In the first report sent to Sir Laurence P. Kirwan (1907–1999), the RGS president, MacKenzie stated:

I met professor Antonio Cordeira [sic], who was accompanied by Charles Skinner, First Secretary of the British Embassy in Brasília, to whom was sent the FBC's original invitation to the British Government. Based on our discussion, it was difficult to get a clear picture of the work programme the Brazilians want. My impression is that they are still rather vague as to their ideas and what it might be done. As best as I could establish, it seems that Professor Cordeira, if not entirely responsible, chairs a programme that will be called Centre of Technological Investigation of the Cerrado (Centro de Pesquisa Tecnológica dos Cerrados-CEPETEC). It is within this research unit that Brazilian and foreign specialists are expected to work. I am afraid it was challenging to get out from Dr. Cordeiro specific work lines they would like the scientists to cover. However, he mentioned an agreement with the New York Botanical Gardens, directed by Dr. Irwin. He also spoke about a grant obtained from the Special Fund of the United Nations Technical Fund board for specialists from the UN Atomic Energy Unit to work on radiological biology to be linked to Applied Genetics.⁵⁴

According to MacKenzie's report, Cordeiro had emphasised that the soil studies were highly relevant, and that the British were expected to survey the use of the land, which results would be applied to the planning of the future development of this area. McKenzie had sent the work program to CEPETEC, and commented:

It is worth noticing that, following the initial scientific studies and investigations, they expect that the emphasis of the programme will shift from purely scientific to more applied research that contributes to the regional development. My impression is that the Brazilians do not clearly distinguish exploratory work from the more sophisticated research that will be conducted at the Centre in the future. On our side, all should move towards the economic worth of programmes that might interest us. Studies on the soil and the use of the land are a facet that will be of much value, not only due to their purely practical aspects but also to academic issues, such as Pedology. There is an omission, perhaps unintentional, in the academic and practical investigations on entomology, in search of predators for biological control of pests. Within the scope of botany, even though the New York Botanical Garden dominates it, there's room to discover plants of economic worth or to obtain genetic material for our technicians in plant reproduction and improvement. I know that the New York people will receive us with open arms and are interested in this area. Finally, there's much to discover in geological and mineralogical terms, which are also linked to the work on soils.⁵⁵

During a meeting held at the RS on October 20th, 1965, to define the expedition's procedures, it was observed: "An expedition in such field is of much interest to English scientists, as it concerns an area unknown from the scientific point of view. Above all, the greatest interests of a British expedition would be ecology of the vegetation and fauna and the potential use of the land."⁵⁶

The concern of the Brazilian government with how to deal with agriculture in the Cerrado is relevant to understand the invitation for expeditions to such strategic area as the Central-West. Since no more land was available for agriculture and livestock production in the Central-South, the movement of border extension was shifted to the Central-West and North.⁵⁷ Despite some natural soil limitations, the Cerrado exhibited physical characteristics favourable to receive the so-called 'technological packages,' more particularly, an overall flat relief that admitted mechanisation, certain climates, and relative proximity to main centres of distribution, such as ports in São Paulo, Paraná, Espírito Santo and Maranhão.

In opposition to the previous pattern of land occupancy, based on extensive agricultural growth with incipient, even primitive, technological requirements, the new one followed a 'modernising variant,' characterized by increasing use of innovative techniques for soil use and management to maximise benefits over a short period of time.⁵⁸ The technological packages for the Cerrado followed the pattern known as "Green Revolution," developed by institutions such as the Ford and Rockefeller Foundations, the World Bank and USAID.⁵⁹ The ideal of conservative modernisation, as it became known for not changing existing agrarian structures in the

areas where it was implemented, was to 'save' agriculture in developing countries from their alleged inability to overcome technological obstacles.⁶⁰

Behind all these efforts was the ubiquitous presence of the Brazilian government. The process of changing the technical and economic basis of agriculture in large areas of the Central-West Cerrado was the result of the strong desire of the government to integrate this area into the national economy. The first phase of the process, along the 1960s until the mid-1970s, was characterised by research to develop a kind of agriculture adapted to the local edaphoclimatic conditions and improvements of the regional infrastructure. One of the most significant factors that contributed to the development of agriculture and livestock production in the Cerrado was the construction of an appropriate transport network and an electrical grid fit to meet the technological needs of the local agriculture.⁶¹

The road system across the states of Goiás, Mato Grosso and Rondônia reached 6,481 kilometres in 1960. For being a major expanding Brazilian agricultural border, the Central-West was the region that received the largest governmental attention, corresponding to 37% of the enlargement of federal roads from 1950 to 1960.⁶² When the Mato Grosso Expedition arrived in Brazil, the country was engaged in establishing new agricultural and livestock production models for the Central-West area through research projects and road construction. However, there were not enough researchers, and the area was not yet appropriately known. One might thus infer that the British had come to help in this process.

Also, the expedition head, Iain Bishop, was interested in the relationship between science and practice, as manifested in a letter he wrote to the director of the Central Institute of Biology, UNB. In this letter, Bishop requested authorisation to visit the Suia-Missu Farm area, under UNB supervision and considered in the national project for agricultural development of the Cerrado in Mato Grosso:

The proposal is that along the next two years, British scientists, together with Brazilian colleagues, will study the plants and animals of the Cerrado area, as well as its forest and soils and physical environmental factors. We hope that the collected information will be valuable for the development of this area. The Societies do not want to work with scientists only, but also with the people involved in the development of this area, and we expect to establish warm and mutually beneficial relations with the owners of the largest farms in the area. I'm afraid that, in exchange for their help, we won't be able to offer any direct service, but I believe that the analysis of the forest, fauna, soil and meteorological conditions will not only be of interest Brazil, but of essential worth to entrepreneurs so that they open and develop the area.⁶³

Bishop considered soil analysis particularly significant, as shown in a letter he wrote on July 24th, 1968, to George Hemmen: "I send the latest report by Askew, Moffatt and Searl. It is essential, especially for circulation among Brazilian scientists. A copy of the report on soil analysis must be directly sent to the British Council in Rio de Janeiro, with instructions to be immediately sent to Couceira [sic] and the State Secretary."⁶⁴

In this report, G.P. Askew (1927–2016), one of the expedition soil experts, observed that fast mineralisation of the humus following burning considerably reduced the soil ability to retain nutrients, while lixiviation of nutrients, released by mineralisation and ash, resulted in deficient nutrient levels in a period of few years. For this reason, continued grain production would be impossible without fertilisers, which use in the targeted area Askew considered unfeasible. Therefore, although the climate and physical characteristics of the soil were favourable to agriculture, livestock production would represent the best option for early use of the lands with dystrophic soils, while more intensive use would have to wait until later development of the area:

The opening of the territory is in motion, and it is interesting to notice that the settlements along the road are now located close to the Base Camp. The expedition became an important factor in the history of development. On a commercial scale, a large number of agricultural enterprises began to operate on the part of the road from Xavantina to the Camp. Large growth can also be observed on the dry forest more to the North, to the west of São Félix. There, large cattle farms seem to have much potential. The advantage of this kind of land use is that the involved companies are large enough to build roads, schools and medical clinics, and can perform the packaging or storage of their cattle products locally in freezers. It seems that for many years to come, this kind of operation will be critical to transforming Northern Mato Grosso.⁶⁵

The botanist Thom Harris, member of the Expedition Committee and RS vice president until 1961, was sent as observer to the road construction site in Xavantina in 1966, and emphasised the relevance of the study of the soil and vegetation for the British:

What kind of work can be done? If I were to work as a plant ecologist along the new road, I would focus my effort on making a precise survey of the vegetation. Such an analysis would be quantitative and would serve to find out what changes occurred together with the burnings made when the land is cultivated. They told me, with justified pride, that crops were harvested along the road in less than one year. One of my study subjects would be to find out how much (if at all) agriculture exhausts the already scarce nutrient supplies of the soil. In this regard, I would fertilize some areas of the dry forest and woods with several nutrients. I would not even wait to learn

enough to plan some experiments. I would immediately start the practical work, to gain as much time as possible to see what kind of response the plants would give me. There is much risk the expedition specialists will disperse their efforts. I recommend restricting the work to some habits and be strictly confined to the new road. I can already imagine the Valley of Dreams converted into the Valley of Mermaids.⁶⁶

Commenting on the observations made by the team geographer, Anthony Smith stated:

He is much concerned with the future of this area. "The know-how of international agencies and development programmes is simply not being used here, and to me, this is a tragedy." To the scientists, from the untouched Base Camp world, which they recognize as a Garden of Eden, to the universe of the large farms there's one single step. They notice that Eden is changing from night to day into a farm.⁶⁷

The members of the expedition were confused by the mixture of older and newer notions in use, and tried to reconcile order and progress with conservationist ideas:

The visitors to this area regret the forests being destroyed. Those who put it down, with an axe or paying for its devastation, are little concerned with such critical change in the landscape. The British, however, although they welcome the idea of greater productivity in such empty land, are essentially conservationist, but keep most of their grudge for the fact that the land transformation is not being carried out rationally. If the forest has to disappear, let it at least be replaced by something beneficial to the community. If it is for it to be exploited, to be then replaced by something similar to the devastation observed in other virgin lands around the world, it will be an even greater catastrophe, because it shows that terrible examples did not teach anything to the man.⁶⁸

Imperial ecology

In addition to the coincidences between the Brazilian and British agendas, one further factor contributed to determine the profile of the Mato Grosso Expedition involving the International Biological Programme (IBP). Formally established in 1964, following a proposal made in 1961 by the International Council of Scientific Unions, one of the aims of IBP was to encourage global ecologic research for acquisition of data on all fields of biological science. The focus of IBP researchers was on gathering data on the composition, structure and function of ecosystems; biological factors were recorded in quantitative databases through the use of a punched card system.⁶⁹ After the expedition to Brazil became officially established,

Hemmen received an internal memo from the RS, in which IBP participation was discussed:

The IBP manifested a strong interest in the plans for the expedition to Brazil and asked to be informed about its developments. I shall intervene for Professor P.W. Richards to be appointed a member of the Committee to represent the IBP's interests. [...] I know he plans the visit of a reconnaissance mission to Brazil in May this year, and it would be an advantage if these people were aware of the IBP's demands for the main expedition. It would be much useful if the new subcommittee could consider their proposals before the reconnaissance visit, thus allowing for the recommendations to be adopted by the reconnaissance group as a basis for its action in Brazil.⁷⁰

Paul W. Richards (1908–1995), who joined the expedition in August 1967, was a professor at the Department of Botany, University of North Wales, member of the IBP and the author of *Tropical Rain Forest: An Ecological Study* (1952). In an article published in 1965, he described his ideas, which were in full accordance with the IBP objectives:

The 'wind of change' has disturbed the academic calm of the biological sciences. Partly for economic and political reasons – the increasing concern of the Western nations with the needs of the 'underdeveloped countries' – [...] biologists in Europe, America and the U.S.S.R have in recent years become interested in tropical biology and in providing greater opportunities for biological research in the tropics. [...] Tropical biology cannot be best promoted only by research institutes in cities far from the forests, savannas, etc, but they must be supported by chains of field laboratories. This leads to the second point: conservation. Conservation is very urgent and cannot be left entirely to local initiative; one cannot expect struggling 'underdeveloped' countries to undertake nature conservation on a sufficient scale without outside assistance, however excellent their intentions.⁷¹

The most significant piece of evidence attesting to the RS interest in the IBP participation is the fact that the latter's request was openly accepted by the RS/RSG, as the Expedition Committee's minutes for July 1966 show: "Notice the interest of the IBP in the expedition and record that Professor P.W. Richards and Dr G.A. Harrison should be the liaisons with the IBP's subcommittees."⁷² Soon after, on August 30th, George Peterken (b. 1940), who was in charge of the development of the punched card system for data storage at IBP, contacted Bishop:

According to the information I received from Dr Hemmen, the expedition intends to perform scientific research in the area, without any specific concern for the large interest the region has regarding conservation. It is,

however, an excellent opportunity for conservationists to learn about this almost unknown place. The expedition would be of much value were it to obtain information on plants, animals, their groups, number and distribution, and would inform us of the potential for the use of the studied land. The IBP intends to launch a Project for Latin American along the same lines as the ones for the projects in Africa and Southeast Asia, both under the direction of Dr Talbot, from the Smithsonian, in Washington.⁷³

Contacts with Brazilian institutions directly involved the chair of the IBP British branch, Arthur R. Clapham (1904–1990), and his Brazilian counterpart, Amadeu Cury (1917–2008):

Many of the Expeditions' investigations are particularly relevant for the Section of Productivity and Conservation of Territorial Communities of the IBP. Dr E.B. Worthington, scientific director of the IBP and who recently visited Brazil, let me know that our committee is now working with the support of the CNPq. As you know, one of the main goals of the IBP is to encourage biological studies that benefit from international collaboration, and the British Committee expects for the IBP studies being conducted by the Expedition to Brazil to contribute to this. The initial IBP work done by the Expedition includes a survey of the local ecosystems, but it is expected that in future stages of the Mato Grosso expedition, it would be possible to obtain a more sophisticated study on the productivity of the ecosystem. If the Brazilian scientists linked to the IBP manifest interest in participating, I am sure that Dr Bishop would be fully available. The same applies to the President of the CNPq, Dr Couceiro, who is in contact with the Royal Society.⁷⁴

As Libby Robin pointed out, “the IBP was the last great imperial exercise in ecology, with information of the periphery being sent to a metropolitan centre to be converted into ‘science’.”⁷⁵ Ecology, as a scientific field, was associated with conservationism, since both were interested in protecting forests and species, while exploring natural resources in a more effective and refined manner. William M. Adams observes, “Science and conservationism developed hand-in-hand. Colonial conservation allowed resources to be appropriated, both for the use of private capital and as a source of revenue for the state itself.”⁷⁶ The same discourse might be found in the article on vegetation written by James A. Ratter (b. 1934), the second soil investigator with the expedition:

One of the chief reasons for studying the Serra do Roncador area was that it had been very little affected by human activities, [...]. The infertility of the soils must have always discouraged agriculture except on the limited tracts of mesotrophic soils. As soon as the road was made, settlers from Goiás and elsewhere began to move into the area and develop small farms

burning the cerrado to provide grazing for cattle and felling small areas in the gallery forests to grow food crops. At Suiá Missu, and Abelardo farms, and elsewhere much larger cattle-raising enterprises were started. [...] The human impact generally increased markedly. Since 1969 development has proceeded apace and the forest has been felled for at least 1 km on either side of the road from 23 km north of the base camp. From 1967 to 1969, the actual clearing and destruction of natural vegetation were limited in extent, but human influence by grazing and burning was pervasive.⁷⁷

In a report from 1968, the geographer and Secretary of the RGS, Eric H. Brown (1922–2018) echoed the changes which had occurred in the area after the onset of the agricultural and livestock production expansion:

The development of Northern Mato Grosso is moving in such a way that I feel it necessary to discuss at least the main methods through which it is being accomplished. Squatters burn the forest and the Cerrado to create small clearings, which also the large farmers do. I could see what large application of large capital can do to devastate the forest and open room for cattle farming. Along seven years they attacked more than one million hectares of forest and Cerrado and now they have more than 15 thousand cattle. My impression is that this kind of development along the road is so large, that combined with the action of squatters, the odds for us to preserve the 20 km² as a scientific reserve are small.⁷⁸

Starting 1968, Bishop had sought the help of the Brazilian institutions involved in the project to protect the base camp from agricultural development, which activities were not always legal. Bishop strove for the facilities to become a permanent scientific laboratory under Brazilian direction, however, the many attempts notwithstanding, the base camp was abandoned following the British departure in 1969:

I must admit that I no longer believe in the Brazilians' promises: they all say they are interested in taking charge of the Base Camp, but there is no concrete action whatsoever. The study area is already "decorated" with farmers' signs each demarcating his territory. Therefore, it seems unlikely that the Brazilian institutions will move fast enough to take charge of the Base. According to the experience, I gathered all this time here; I believe it would be more feasible for someone from the Embassy to approach the Paulista farmers interested in this area and ask them to take place or put some money to keep a small agricultural research station for their use, possibly open to receive visiting scientists. I have despaired enough of the Government and learnt to bet more on the private initiative. In Brazil, power, actions and money are in the hands of the Paulistas not of the Government.⁷⁹

Final remarks

The documents on the Mato Grosso Expedition available at the archives of the Royal Society of London represent a one-of-a-kind opportunity to analyse post-colonial patterns of the transit of knowledge and technology involving countries traditionally categorised as ‘centres’ and ‘peripheries.’ To the British, i.e. a former colonial power, the expedition was a relevant means to achieve economic proximity to the Brazilian government, precisely at a time when a part of the Brazilian society was calling the presence of the United States in the country into question. To the Royal Society, the expedition provided an occasion to expand its international collaborations within its new goal of overcoming the local limits of pure science. The Brazilian experience was important to the RS efforts to systematically collect data that could contribute to Britain’s post-colonial efforts to intervene, through science, in former colonies and underdeveloped countries, such as Brazil.

In the case of the Mato Grosso Expedition, the British efforts were channelled to the study of the soils and vegetation of the Central Brazil Cerrado, and the studies they conducted were pioneering in the analysis of the region, pointed to problems of soil fertility, and devised practical and innovative solutions several years before the first Brazilian studies on the economic potential of the Cerrado were performed in 1973. Up to that time, no one believed in the feasibility of the agricultural exploration of this area. Also the warnings made by Expedition members about the danger represented by intensive soil use, thus forecasting the current environmental damage, are deserving of mention.

Nevertheless, at the same time the British also helped to promote the exploratory ethos of the military government, which planned to occupy the Central Brazil ‘void’ through the ‘technological packages’ of the so-called ‘Green Revolution.’ The British somehow ‘compensated’ for the lack of specialised scientists at a time in which the Brazilian universities suffered military intervention for being seen as a potential source of communist ideas. The British pioneering role was impregnated by an ‘imperial ethos,’ which rejected any waste in the use of land in the hands of undeserving countries, albeit under the disguise of ‘conservationism.’

Reliable and skilled in the survey of untouched territories, the British were ‘awarded’ an opportunity to investigate a strategic area before the Brazilians themselves. Yet, the inconsistencies of the Brazilian government and institutions took them unawares: they failed to provide the promised support and did not make profit of their contacts with the British. The Expedition members continuously complained of the lack of interest in their studies, to finally lost all hope that their ‘outdoor

laboratory' would be preserved for future research. In the meanwhile, the military government had begun importing scientific and agricultural innovations from the United States, after having straightened up their ties again with the Americans.

Along the 1970s, a period of rapid growth of agricultural-industrial initiatives, the arrival of multinational companies in Brazil was facilitated by the incipient national research in agriculture, which led to the adoption of solutions generated in foreign countries, not entirely suited to the Brazilian economic and ecological needs. As Eric H. Brown had predicted, the "Garden of Eden" which was the untouched Central Brazil became a big *fazenda* almost overnight.⁸⁰

Notes

1. Not to be confounded with the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology's "Matto Grosso Expedition" (1931) to western Brazil that resulted in the first documentary with a synchronized sound recording made in the field.

2. Ross Corey, *Ecology and power in the age of Empire: Europe and the transformation of the tropical world* (Oxford, 2017), 417.

3. Keith Moore, the RS Chief Librarian, kindly granted me exclusive access to the papers, which are still undergoing proper cataloguing.

4. Michael Wolfers, "Expedition to Mato Grosso" in *The Times* March 31st (1967), 1.

5. Percy Fawcett & Brian Fawcett, *Lost trails, lost cities* (New York, 1953), 291.

6. G.M. Dyott, "The search for Colonel Fawcett" in *The Geographical Journal* 74: 6 (1929), 513.

7. Anthony Smith, *Mato Grosso, last virgin land: an account of the Mato Grosso based on the Royal Society and Royal Geographical Society expedition to central Brazil 1967-1969* (New York, 1971), 20.

8. L. Kirwan, "Expedition Committee, an expedition to the Middle West of Brazil (October 25th, 1965)," EC/RS.

9. *Ibid.*

10. From 1942 to 1960, the activists Orlando, Cláudio and Leonardo Villas-Bôas led the Roncador-Xingu Expedition, organised by the government to open up an unmapped region near the Araguaia River. The expedition resulted in about 1,000 miles of road construction through the jungle, charted six unknown rivers, and discovered 18 indigenous villages. See Seth Garfield, *Indigenous struggle at the heart of Brazil: state policy, frontier expansion, and the xavante indians, 1937-1988* (Durham, 2001), 45.

11. João M. Ehert Maia, *Estado, território e imaginação espacial: o caso da Fundação Brasil Central* (Rio de Janeiro, 2012), 40.

12. *Ibid.*, 15.

13. *Ibid.*, 176.

14. *Ibid.*, 156.

15. *Ibid.*, 159.

16. Dulce P. Maciel, “O Estado na integração de territórios vazios à nação brasileira (1943–1968): atuação da Fundação Brasil Central na região do Médio Araguaia” in *XXIV Simpósio Nacional de História (ANPUH)* (São Leopoldo RS, 2007), 10.

17. *Ibid.*, 14.

18. *Ibid.*, 10.

19. Silvana de Abreu, *Planejamento governamental: a SUDECO no espaço mato-grossense: contexto, propósitos e contradições*, PhD dissertation, University of Sao Paulo (São Paulo, 2001), 31.

20. *Ibid.*, 21.

21. According to Kirwan, “Report on a visit, RGS, 1966”: “The new military government sees universities as centres of leftist resistance. Most UNB professors were fired, and a similar number resigned. The government is desperately seeking to compensate for the lack of scientists by offering high salaries to attract low-level teachers. The latter are seen as traitors within the academic milieu, and the university reputation is falling.”

22. Michael A. Osborne, “Acclimatizing the world: a history of the paradigmatic colonial science” in *Osiris* 15 (2001), 132.

23. *Ibid.*, 134.

24. William M. Adams & Martin Mulligan, *Decolonizing nature: strategies for conservation in a post-colonial era* (Abingdon, 2003), 34.

25. *Ibid.*, 35.

26. Joseph M. Hodge, “Colonial experts, developmental and environmental doctrines and the legacies of the British Empire in cultivating the colonies” in Christina F. Ax, Niels Brimnes, Niklas T. Jensen & Karen Oslund (ed.), *Cultivating the colonies: colonial states and their environmental legacies* (Athens OH, 2011), 115.

27. Joseph M. Hodge, *Triumph of the expert: agrarian doctrines of development and the legacies of British colonialism* (Athens OH, 2007).

28. George Hemmen, “Expedition Committee [no date],” EC/RS.

29. Initially named by the RGS and RS as “Expedition to Central Brazil,” its name was then changed to “Xavantina-Cachimbo Expedition” and finally to “Mato Grosso Expedition.”

30. Reginald L. Secondé, “British Embassy, Brasilia, June 16th, 1966,” FO/RS.

31. John Russell, “Letter to Lord Blackett, December 20th, 1966,” FO/RS.

32. E.H. Corner, “Report, March 13th, 1967”. EC/RS.

33. Geraldo Cantarino, *A ditadura que o inglês viu: documentos diplomáticos sigilosos revelam a visão britânica do Brasil desde o golpe de 1964 até o processo de abertura política em 1979* (Rio de Janeiro, 2014), 170.

34. *Ibid.*, 182.

35. *Ibid.*, 186.

36. Anthony Smith, *Mato Grosso: last virgin land. An account of the Mato Grosso, based on the Royal Society and Royal Geographical Society expedition to Central Brazil, 1967–9* (London, 1971).

37. Royal Society, “Proposed expedition to Middle West Brazil: report of an ad hoc meeting held on October 20th, 1965,” M/RS.

38. Ian Bishop, “To the Executive Secretary of RS, January 28th, 1966,” EP/RS.

39. “Internal Correspondence, Confidential, British Council, November 30th, 1967,” FO/RS.

40. Ian Bishop, “RS/RGS Expedition to Central Brazil,” BP/RS.

41. "R.G. Sheridan to C.C.W. Adams, British Embassy, Rio de Janeiro, May 20th, 1967," FO/RS.
42. "[Anonymous] October 12th, 1967," FO/RS.
43. Roy MacLeod, "The Royal Society and the Commonwealth: old friendships, new frontiers" in *Notes & Records of the Royal Society* 64 (2010), 143.
44. Alan Hodgkin, "Edgar Douglas Adrian, Baron Adrian of Cambridge" in *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society* 25 (1979), 53.
45. Peter Collins, "A role in running UK science?" in *Notes and Records of the Royal Society of London* 64 (2010), 121
46. *Ibid.*, 122.
47. Peter Collins, *The Royal Society and the promotion of science since 1960* (Cambridge, 2016), 256.
48. *Ibid.*, 162.
49. MacLeod, "The Royal Society," 143
50. *Ibid.*
51. Peter Hewitt, "Report on a Visit at RS/RGS Base Camp [no date]," BC/RS.
52. Mauro O. Pires, "Programas agrícolas na ocupação do Cerrado" in *Sociedade e Cultura* 3:1 (2000), 112.
53. R.G. Sheridan, "Superintendência do Desenvolvimento to Centro-Oeste (SUDECO), British Embassy, Brasília, May 21st, 1968," FO/RS.
54. McKenzie, "Expedition to the Middle West of Brazil, October 10th, 1965," M/RS.
55. "Proposed Expedition to Middle West Brazil: report of an ad hoc meeting held on 20th October 1965," M/RS.
56. *Ibid.*
57. Celso A. Salim, "As políticas econômica e tecnológica para o desenvolvimento agrário das áreas do Cerrado no Brasil: avaliação e perspectivas" in *Cadernos de Difusão Tecnológica* 3:2 (1986), 301.
58. *Ibid.*, 298.
59. José Graziano da Silva, "O progresso técnico na agricultura" in *Cadernos de Ciência e Tecnologia* 7:1/3 (1990), 45-46.
60. Bernardo C. Diniz, *O grande Cerrado do Brasil: geopolítica e economia*. PhD dissertation, University of Sao Paulo (São Paulo, 2006), 85-98.
61. Antonio N. Hespanhol, "A expansão da agricultura moderna e a integração do Centro-Oeste brasileiro à economia nacional" in *Caderno Prudentino de Geografia* 22 (2000), 7-26.
62. Jorge L.A. Natal, *Transporte, ocupação do espaço e desenvolvimento capitalista no Brasil*, PhD dissertation, State University of Campinas (Campinas, 1991).
63. Ian Bishop, "RS/RGS Expedition to Central Brazil, [no date]. BP/RS.
64. Iain Bishop, "IRB/AB, July 24th, 1968". BP/RS.
65. J.A. Ratter, P.W. Richards, G. Argent, D.R. Gifford & Arthur R. Clapham, "Observations on the vegetation of northeastern Mato Grosso I: the woody vegetation types of the Xavantina-Cachimbo Expedition area" in *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 266:880 (1973), 449.
66. "Report by Professor T.M. Harris on his visit to the region of the road from Xavantina to Manaus, 1966," EP/RS.
67. Smith, *Mato Grosso*, 214.
68. *Ibid.*, 217.

69. Chunglin Kwa, "Representation of nature mediating between ecology and science policy: the case of the International Biological Programme" in *Social Studies of Science* 17:3 (1987), 22.
70. "Brazil Expedition, January 7th, 1966, from A.M.A.P. to G.E.H.," EP/RS.
71. P. W. Richards, "Towards a programme for tropical biology" in *Bulletin (Association for Tropical Biology)*, 3 (October 1964), 11/14.
72. "RS/RGS Ad hoc Brazil Expeditions Committee, Minutes, The Royal Society, July 19th, 1966," M/RS.
73. "Interim Notes on Professor Corner's Visit, Iain Bishop, January 15th, 1968," BP/RS.
74. "Arthur Clapham to Dr Cury, Chairman, British National Committee for IBP, [no date]," CP/RS.
75. Libby Robin, "Ecology: a science of empire?" in Tom Griffiths & Libby Robin (ed.), *Ecology and empire: environmental history of settler societies* (Edinburgh, 1997), 72.
76. Adams & Mulligan, *Decolonizing nature*, 25.
77. Ratter et al., "Observations", 226.
78. E.H. Brown, "Report of Professor Brown, September 2–October 17, 1968". EC/RS.
79. "Iain Bishop to George Hemmen. Aragarças, February 21st," EC/RS.
80. Smith, *Mato Grosso*, 214.

Abstract

The English hunger for desolate places: The Royal Society Mato Grosso Expedition, 1967–1969.
Carlos Haag, PhD candidate in History of Science, York University, Canada, cahaag@yorku.ca

From 1967 to 1969, upon invitation by the Central Brazil Foundation, an *ad hoc* expedition from the Royal Society and the Royal Geographical Society, known as the Mato Grosso Expedition, took place in Brazil. The research then conducted was aligned to the Brazilian military government's plans to occupy and develop the area known as Central Brazil. Documents relative to the Mato Grosso Expedition indicate a resumption of post-colonial practices, as well as a shift from so-called 'pure science' towards applied science, in accordance with Brazilian developmentalism views. Analysis also shows that the British model for surveying unexplored territories was maintained, together with its consequences for science.

Keywords: Scientific expeditions, post-colonial, twentieth century, Royal Society, Brazil

Homeopathy in Sweden and Brazil, 1880–1930

*‘Golden ages’
with radically different implications*

SILVIA WAISSE* & MOTZI EKLÖF**

Introduction

The present study is part of a larger investigation devoted to the development of homeopathy in Sweden and Brazil. It illustrates the relevance of the comparative approach and is a contribution to current scholarship on the global and local dynamics of science, technology and medicine. In an earlier paper,¹ we discussed the arrival of homeopathy in both countries in the early nineteenth century. The results led us to conclude that analysis of contexts, determinants, and interactions of practitioners and institutions seems to provide relevant pictures of different episodes of the global history of medicine.

Moving forward, we found that while the initial establishment and future fate of homeopathy in Sweden and Brazil were dramatically different—they were in fact polar opposites—it clearly flourished in both countries in the beginning of the twentieth century, to the point this period might be characterised as a ‘golden age.’ In addition, the remarkable development of homeopathy was intertwined with discussions on the roles and rights of academically trained physicians and lay healers, leading to epoch-making legislation that defined the course of the health professions to this day. Indeed, lay practice of homeopathy was one of the triggers for the Brazilian Penal Code of 1890 to outlaw non-academically trained physicians. Contrariwise, in 1915 the Swedish Parliament, *Riksdagen*, passed the “Lag om behörighet att utöva läkarkonsten” (Act on authorisation to practice the art of healing) which enabled lay practice

* PhD in History of Science, Researcher in Centre Simão Mathias of Studies in History of Science (CESIMA), Pontifical Catholic University of São Paulo, dr.silvia.waisse@gmail.com

** PhD in Health and Society, Independent researcher, Stockholm, me@exempla.se

with some provisions—an approach which, with some modifications, is still in force.

The aim of the present study is to achieve a deeper understanding of the contextual forces and the particular determinants of the status of homeopathy in both countries at the turn of the twentieth century. The emphasis on institutionalisation, the problem of lay versus academically trained practitioners, and theory versus empirical tests and results. We first describe the two ‘golden ages’ separately to then highlight convergences and divergences in our final remarks.

The Brazilian Golden Age

According to the periodisation established by José E.R. Galhardo (1876–1942) in his history of Brazilian homeopathy, published in 1928, between 1879 and 1911 homeopathy entered a new peak of development in Brazil, to reach a ‘golden age’ which was still evolving in his time.² This period coincides with that of the First Republic (1889–1930), the outcome of a coup against the imperial regimen orchestrated by the military and the wealthy coffee growers from São Paulo.³ It was gestated within a scenario of unrest among the elites, characterised by abolitionism, republicanism, anticlericalism and federalism. All this under the strong influence of French currents of thought, to begin with Auguste Comte’s Positivism. As an emblem, the Brazilian flag, designed at that time, bears the positivistic motto, ‘order and progress.’

A new century, a new republic: a new Brazil. It would finally leave its colonial and imperial past behind and join the civilised nations. Slavery was abolished, production acquired capitalist contours. The health of workers, mainly the newly immigrated Europeans, ought to be protected to ensure productivity. But the sanitary status of cities was disastrous. For the very first time the government assumed the task of combatting disease.⁴ Under the influence of Positivism and other forms of scientism, the identification and solution of sanitation problems was to be an exclusive prerogative of science and scientists. Microbiology held the key, institutes of bacteriological research were created as the privileged institutional space for scientific medicine.⁵ Only official schools of medicine could grant the degrees required by the law to heal. Furthermore, these schools had enthroned the laboratory as the proper locus of medical education.⁶ The role model for all doctor-scientists had a name: Oswaldo Cruz (1872–1917). Trained as a microbiologist at Institut Pasteur in Paris, he was appointed director of the newly created National Department of Public Health (1920). Cruz, and the other gods of the microbiological-sanitary Olympus—Carlos Chagas (1879–1934), Emílio Ribas (1862–1925), Adolfo

Lutz (1855–1940)—saw themselves, and were seen by society, as the harbingers of new times. New times in which science and technology would afford the objective and effective knowledge necessary to ensure the moral and material wellbeing of the Brazilian population.⁷

From the medical and scientific point of view, the First Republic was signalled by an explicit project of medicalisation of social problems. Historically, and to this day, the burden of infectious diseases is intolerably high in Brazil. Experimental science and the newborn microbiology were received with open arms in the country. The conjunction of fresh political institutions and the promises of science seemed the key to the Comtian utopia of progress under the sign of order.

Although it might seem contradictory at first sight, this was the very context that favoured the development of homeopathy during the First Republic. In addition to an explicit appeal to Positivist theory and methods, the homeopaths were members of the new political class. As we shall argue, the success of homeopathy in this period was largely due to the political interactions of prominent homeopathic physicians with the protagonists of the new political order, particularly the armed forces, government officials, senators and congressmen. Many such prominent doctors were themselves members of the new dominant classes and played politically influential roles.

An exemplary case is that of Joaquim Murtinho (1848–1911).⁸ A scion of a high-standing family, Murtinho set himself to study engineering at the prestigious Polytechnic School of Rio de Janeiro, a stronghold of Positivism. However, he fell ill and was cured with homeopathy, which changed the path of his life. Not only did he devote himself to study the works by Samuel Hahnemann (1755–1843), the founder of homeopathy, but enrolled in the Medical School of Rio de Janeiro, to graduate with a dissertation with explicit homeopathic overtones. Along his busy and multifaceted career, Murtinho was a professor at the Polytechnic School, a businessman and industrialist, senator for Mato Grosso (until his death), minister of industry, economy, transport and public works. At the same time, he became a highly respected physician, among his patients were noblemen, presidents of the Republic, Benjamin Constant (1836–1891)—one of the main advocates of Positivism in Brazil and one of the engines behind the proclamation of the Republic, high-level army and navy officers and powerful businessmen. In time, Murtinho defended homeopathy on the pages of the widely read newspaper *Jornal do Commercio*, eventually entering in open polemics with none other than the Brazilian emperor, Dom Pedro II.⁹

This, thus, seems to be the overall context for the new developments in the history of Brazilian homeopathy. Or at least, according to the standard

narratives. Because a more faithful picture requires the inclusion of an additional factor in this parallelogram of forces. Also of French origin and a product of the typical faith in experimental science, Allan Kardec's brand of Spiritualism—known as Spiritism—found fertile soil in Brazil, precisely starting in our period of interest. According to some authors, Kardec (1804–1869) embodied the ideal of nineteenth-century rationalism and scientism, by attempting to reconcile experimental science and religion, under the positivistic banner of progress.¹⁰ And in Kardec's own words, homeopathy was the approach to medicine most compatible with the new and more advanced doctrine, a harbinger of the ultimate progress of humankind.

This particular conjunction of Spiritism and scientism led to two parallel lines of development of homeopathy during the First Republic. One involved academically trained physicians, many of whom, as was said, played influential political roles, while in conflicting relationship with conventional physicians, with whom, however, they had open channels of dialogue. The second line involved spiritists, whose prescriptions were dictated by spirits, even when the prescribing medium (*medium receitista*) was an academically trained physician.¹¹ The latter group too, included influential actors on the political stage, including Adolfo Bezerra de Menezes Cavalcanti (1830–1900), an army surgeon, physician and politician, in addition to countless physicians, lawyers, journalists and the military, among many others.¹²

Positivism and homeopathy: "What would Auguste Comte say?"

Positivism, with its elevation of science to the status of ultimate stage of development of human mind, naturally could not be absent from medicine, to the point of becoming an adequate subject for doctoral dissertations in Brazil.¹³ Homeopathic physicians went further and sought to reframe homeopathy on the grounds of Comte's ideas.¹⁴ Some outstanding examples, like that of Nilo Cairo, were thoroughly studied by other scholars.¹⁵ Here we chose to illustrate, briefly, how homeopathic physicians constructed the positivistic basis of homeopathy, and even presented it to the stars of the Brazilian positivistic heaven.

To begin with the latter, in July 1908 the homeopathic physician of São Paulo, Alberto Seabra (1872–1934) published a series of short articles in the newspaper *O Correio Paulistano* in the format of "open letters" to Luís Pereira Barreto. Pereira Barreto (1840–1923) was one of the earliest advocates of Positivism in Brazil, starting in the 1860s, after having entered in contact with this movement in Brussels where he learned medicine.¹⁶ And he was against homeopathy. This was the trigger for Seabra, also a positivist, who called Pereira Barreto "my teacher," to engage in public polemics.

In his letters, the focus of Seabra was on the objective evidence he could gather for the two main controversial aspects of homeopathy: the law of similitude and infinitesimal doses. In this regard, his full argument was based on the experimental method and the notion of *fact*, since “against facts there are no arguments.”¹⁷ And facts, to him, were first and foremost clinical outcomes. This led him to a result-oriented approach: “There is perfect concordance between theory and practice, because practice is theory in action. Therefore, if homeopathy has good results, this means that also its theory is good.”¹⁸ From here he elevated the homeopathic principles to the status of a “natural law,” which although previously asserted by Hahnemann, was meant to acquire a new meaning when understood in the light of Comte’s conceptions: “Any spirit shaped by scientific discipline hearkens to the majesty of the natural law.”

Given the contemporary spread of microbiology and bacteriology, in which fields Pereira Barreto had developed intensive activity and which were seen as the “the positive orientation of medicine,”¹⁹ they could not be left out of the polemics. Seabra argued that microorganisms could not be the sufficient cause of disease—since not all the exposed fall ill—to thus warn his teacher: “A cause which needs consent to produce an effect does not deserve this name. What would Auguste Comte say?”²⁰ This he adduced was no more than reasoning based on logics, rather than “mysticism,” a true anathema for positivists. In the same vein, he criticised conventional medicine for precisely closing itself to experience, the clinical experience of homeopathy in this case.²¹ Which was the trigger to question again: “What would our teacher, Auguste Comte, think of a science which goes after convenient facts only, and rejects the ones which cannot gravitate within its preconceived system?”²²

The second example is a paper presented at the First Brazilian Congress of Homeopathy, in 1928, entitled “Positive nature of Hahnemannian pathology and etiologic foundations of its nosology,” by Sylvio Braga e Costa (1900–1962), a prominent homeopathic physician from Rio de Janeiro. Differently from Seabra, Braga saw the theoretical grounds of homeopathy as extremely weak, since at first sight they appeared as “a mix of metaphysical ideas and poorly understood experimental data,”²³ i.e. there was nothing more abhorrent to a Comtian epigone. He thus subjected Hahnemann’s works to review according to the principles of the positivistic method for the ultimate purpose of giving positive grounds to pathology.

However, outdated eighteenth- and early nineteenth-century notions cited by Hahnemann needed to be reformulated according to the latest developments in science. The two outstanding cases were the ones of the ‘vital force’ and the ‘miasmas.’ The latter was easy to deal with: it sufficed

to replace Hahnemann's 'invisible contagion' by the newly found microbes. Given the central place microbiology had at that time in medicine in general and among Brazilian physicians in particular, explicit identification of Hahnemann's 'miasmas' with the ever-increasing number of microorganisms appeared only natural and represented a point of intersection with mainstream science.

Updating the 'vital force,' however, was harder. The Brazilian homeopaths had ubiquitous resource to the notion of 'dynamism'—a focus on energy in opposition to matter, now divested of the anthropomorphised nature of the older concept of 'force.' Such a view, according to Comte, was typical of the second, or metaphysical, stage of human development. While the idea that living beings are incommensurably different from lifeless matter is a fundamental principle of homeopathy since its inception, the rejection of the metaphysical notion of force left homeopathy with a theoretical void.²⁴ Attempting an explanation, Braga concluded "*positive vitalism*, to thus call the orientation of positive physiology based on the integration of the body, should definitively replace the false idea of the [mutual] independence of the organs or of cell autonomy, which has plagued science."²⁵

However, this view did not only put homeopaths in conflict with mainstream medicine, but also with another contemporary group that played a crucial role in the spread of homeopathy in Brazil from the end of the nineteenth century to this day. This is the topic of the next section.

Spiritism and homeopathy: Spiritualised medicine

Allan Kardec is the pseudonym of Hyppolite Léon Denizard Rivail, a French pedagogue. Kardec's spiritualism arrived in Brazil in the second half of the nineteenth century together with Positivism and many other fashionable French ideas. In record time it became a religious alternative for the liberal, republican and anticlerical vanguard,²⁶ attracting highly influential members of society. Under Bezerra de Menezes's presidency of the Brazilian Spiritist Federation (Federação Espírita Brasileira, FEB, founded in 1884) the ideal of charity and care of the poor became official doctrine, embodied in prescriptions of homeopathic medicines by mediums.²⁷ Although a physician by training, Bezerra de Menezes never learned homeopathy, but at the end of his life he began to prescribe homeopathic treatments according to the instructions he received from spirits. The result of his overall endeavours was the vertiginous expansion of Spiritism and spread of outpatient facilities. Soon homeopathy was prescribed all across the country and in addition, a school for prescribing mediums was created at FEB.²⁸

The association between Spiritism and homeopathy was originally asserted by Kardec, who approached this subject in several occasions.²⁹ So we learn that past homeopaths, to begin with Hahnemann, had made substantial contributions to the doctrine of Spiritism, including the confirmation of the existence of ‘fluids,’ the identity between Hahnemann’s vital force and Kardec’s perispirit, the role of the perispirit in disease and its susceptibility to homeopathic medicines (‘spiritualised matter’).³⁰ The homeopaths of the past were also important to Kardec’s mission in life as such, besides him having had personal contact with Hahnemann’s spirit on at least three occasions.³¹ Therefore, it is no reason for surprise that, in addition to Bezerra de Menezes, several other influential physicians turned to both Spiritism and homeopathy.³² Nevertheless, the prescribing mediums were the main responsible for homeopathic care (prescription and delivery of medicines) in most Brazilian towns—indeed, the population preferred them over the homeopathic physicians. The spread of Spiritism, particularly in its association with homeopathy, was a cause of much concern to the mainstream medical institutions and the government. As a result, the Penal Code, passed in 1890, formally banned any form of healing practice, explicitly including homeopathy, to individuals without a university diploma.³³

The non-spiritist homeopathic physicians lost no time in disassociating themselves from Spiritism and focused their efforts in demonstrating that homeopathy was a positive science in Comte’s terms, as was discussed above. It is therefore not by chance that Galhardo failed to mention the remarkable contribution of Spiritism to the spread of homeopathy in Brazil in his book on the history of homeopathy in the country—the main source of data for historians to this date. Not only that, but he made a point of explaining why the population was wrong in believing homeopaths were spiritists: the common people were childish and naive; homeopathy, a ‘positive science,’ had been degraded by, eventually criminal, “mystifiers” and the ‘spiritualist’ phenomena were actually natural and accounted for by the aforementioned ‘dynamism’ invoked by the positivistic homeopaths to reframe the outdated vital force in modern scientific terms.³⁴ Nevertheless, far from receding, medium prescribing intensified: as early as 1910, the number of prescriptions at FEB Service of Care for the Needy had reached 395,437 (1,083 prescriptions per day, on average),³⁵ an impressive number by any standard, even contemporary ones.

The politics of success

Homeopathy underwent a second peak of development along the period of the First Republic, the onset of which was signalled by the re-foundation,

in 1880, of the Hahnemannian Institute of Brazil (Instituto Hahnemanniano do Brazil, IHB) which survives to this day. This period was characterised by strong institutionalisation and culminated in the creation of an official school of medicine, a hospital and a professional journal. Together with the establishment of the Republic, with its federal orientation, these developments occurred variably in the different states. For reasons of space, here we only discuss the case of Rio de Janeiro, the then capital of Brazil.

The strategy adopted by the new IHB aimed at several institutional targets simultaneously: establishment of healthcare facilities, public debate, public divulgation, and university access. Some attempts were remarkably successful: a first homeopathic service opened at Holy House of Mercy, the main hospital of Rio de Janeiro, in 1883. This was followed by homeopathic wards in the Army Hospital (1902) and the Navy Hospital (1908) among many others, by virtue of the political connections of influential homeopaths.³⁶ The latter also made frequent appearances in mass media.³⁷

Indeed, the homeopaths proactively sought the support of the new political figures—the military, congressmen, senators, government officials.³⁸ Their overall goal was to obtain official status for homeopathic physicians: by creating homeopathic chairs in medical schools, or by having IHB be recognised as a superior scientific institution entitled to grant degrees in medicine. Yet, they hoped for much more: a university course of homeopathic medicine. The opportunity came with the new law of reorganisation of education in 1911.

Starting from the very proclamation of the Republic, one of the main concerns was with education, which was held to be too tightly tied to the colonial and imperial ethos.³⁹ In 1911, the government passed the Organic Law of higher and fundamental education of the Republic, known as the Rivadavia Corrêa Reform, after the name of the minister—a positivist—who sponsored it.⁴⁰ The main aim of this law was to enable rapid updating of the content of curricula to allow for immediate incorporation of the latest innovation in science and the arts. For this purpose, the best path was full deregulation and professional freedom. The law did not only abolish mandatory curricula, but replaced formal institutions by “autonomous corporations” entirely free to choose what they would teach and how. While this piece was too radical and was thus short lived (it was abolished just four years later) it provided the perfect opening for homeopaths to enter academia. And they did not let the occasion be lost.

The Hahnemannian School (Faculdade Hahnemanniana, FH) was established in 1912.⁴¹ The curriculum included both conventional and homeopathic medicine. Soon after, in 1916, the homeopaths succeeded in

having the government allocate a plot of land for a homeopathic hospital, which by 1926 had 200 beds. From its opening to 1926, it provided care to more than 600,000 outpatients and admitted more than 7,000 inpatients, mainly the needy.⁴² As is to be expected, this development did not go uncontested by the conventional physicians and institutions. However, the homeopaths won the battle, and in 1921 the Superior Council of Education (SCE) declared that the degrees granted by FH were equivalent to the ones delivered by the conventional medical schools.⁴³

The later fate of the FH was very similar to the one of the homeopathic schools in the United States.⁴⁴ Although it remained formally tied to IHB until 1948, in 1932 SCE established that only the teaching of conventional medicine was mandatory, while that of homeopathy was optional.⁴⁵ This school survives to this day. After many changes and reorganisations, it is presently named Federal University of the State of Rio de Janeiro (Universidade Federal do Estado do Rio de Janeiro, UNIRIO). Acknowledging its origin, it includes homeopathy chairs. In 2004 it started the first medical residency program in homeopathy in the world, and in 2007 a non-degree graduate study. The original buildings of the homeopathic school and hospital were demolished in 1971; clinical teaching is presently delivered at the Gaffrée and Guinle University Hospital.⁴⁶

The Swedish Golden Age

Growing support for homeopathy after 1900

The highest representatives of the medical profession had successfully blocked all support in the Riksdag to a homeopathic hospital or clinic in the 1850s and 1860s, and homeopathy did not achieve any status within mainstream medicine.⁴⁷ All along the 1800s only a few authorised doctors practiced homeopathy in Sweden, seven of whom are known by name, including the pioneer, Pehr Jacob Liedbeck (1802–1876).⁴⁸ By the turn of the century, however, homeopathy had spread among lay practitioners through personal contacts, lectures and publications. Some of them were clergymen and preachers, as e.g. Nils Liljequist (1849–1936), widely known as the ‘second father’ of iridology.⁴⁹ In the early 1900s, many of the sympathisers belonged to the church, often non-conformists from the Free Church movement. The non-invasive character of homeopathy suited the notion of the body as a temple of God to be treated with utmost care. Many of the lay homeopaths were also engaged in other social movements of the time, such as opposition to compulsory smallpox vaccination and vivisection, and in favour of peace, temperance, vegetarianism and freedom of choice in medical matters.⁵⁰

The period from the 1910s through the 1930s might be described as the

‘golden age’ of Swedish homeopathy, despite the failure to achieve academic or clinical institutionalisation. There were advances not only in the *Riksdag* regarding the laws on licensing and medications, but the number of associations, journals, publications, and other public activities reached their peak about this time. Lay movements became strong, and a few doctors openly practiced homeopathy and strived to integrate it into mainstream medicine. While the criticism of the medical establishment against homeopathy was still harsh, there was support among the general population. Homeopaths—as well as popular healers, naturopaths, bone setters, and so forth—were more readily available than the few academically trained physicians, mostly concentrated in the larger towns. They also represented an alternative to mainstream medicine, which status was a cause of concern to the physicians themselves, who agreed that many difficult and chronic diseases still lacked treatment.⁵¹ Some such doctors actively promoted natural medicine, including hydrotherapy, physical therapy and diet, as counterweights to the invasive standard therapeutic methods. Bonds between homeopathy and Spiritism did not develop in Sweden, as were developed in Brazil, nor any association with Swedenborgianism as in Britain and North America. While there is a more apparent link between theosophy and gymnastics, embodied in Gustaf Zander’s (1835–1920) work, one single homeopathic physician was a member of the Swedish Theosophical Society, Petrie Grouleff (1862–1931), a resident of Gothenburg, and editor of a homeopathic journal.⁵²

Dr Adolf Grundal (1841–1920) is considered the link between nineteenth- and twentieth-century Swedish homeopathy,⁵³ soon to be followed by several other physicians, including Grouleff, Hjalmar Helleday (1844–1922), Hjalmar Selldén (1849–1922) and Inez Laurell (1877–1936), the first female homeopathic physicians in Sweden, and also one of the first female school doctors in the country. In 1912 a national association of homeopathic physicians, *Svenska homeopatiska läkarföreningen*, was founded, with Grundal as first chairman. Members were licensed physicians, as well as others with degrees granted by homeopathic medical schools in North America. Starting 1915, the association’s journal, *Homeopatisk tidskrift*, published four issues per year. While at the time the association was established there were only a few licensed homeopathic physicians in the country out of a total of about 1,500, the interest was considerably wider: more than 60 doctors and medical students used to visit the lay homeopath Klara Fransén (1862–1943) for treatment of their own illnesses, diseases in the family, or to discuss aspects of homeopathy.⁵⁴ In turn, the members of *Svenska föreningen för vetenskaplig homeopati*, founded in 1915, were mostly lay practitioners and patients.⁵⁵

Abolition of medical monopoly

As per the Medical Act of 1688, licensed physicians should be the primary providers of internal medical care in Sweden; furthermore, they had the right to supervise other categories of healers. The growing lay practice of homeopathy and other therapies in the early 1900s caused much concern among the regular doctors, who were organised in the Swedish Medical Association since 1903. The academically trained doctors demanded a stronger status for their profession, and more restrictive legislation against what they called ‘widespread quackery,’ not least the practice of lay homeopaths.

The issue on quackery was divided in two parts: authorisation—who should be allowed to treat sick people and under which conditions—and how medications ought to be defined and regulated. The organised medical profession and the National Medical Board demanded prohibition of all professional quackery, and legislation that granted only the academically trained the right to call themselves physicians (*läkare*) or doctors.⁵⁶

When these matters were discussed in the Riksdag in the 1910s, the lay practitioners and the public engaged in it to a greater extent than previously. Extra-parliamentary activities of homeopaths and their supporters targeted parliamentarians and influenced the course of the discussions and decisions. Public meetings and popular petitions demanded impartial investigation of the possible value and use of homeopathy for society. As Klara Fransén wrote to the Riksdag members: was a law supposed to drive all sick people to regular doctors to be treated “scientifically” irrespective of what they wanted? Was that not a violation of their personal rights?⁵⁷

Fransén’s views were shared by some Riksdag members. For instance, Stockholm’s chief magistrate, Carl Lindhagen (1860–1945), referred to the successful homeopathic treatment of his son and did not like the idea of any particular medical approach having the monopoly: in his view, the ongoing state of medical science represented just one step forward.⁵⁸ Others expressed their awareness of the fact that the few doctors in the country could not possibly meet all the demands for health care all over the country, while eventual good results could be attributed to belief or to the healing power of nature.

The act the Riksdag finally passed did not ban lay practice nor did it grant special privileges to physicians. With the new Authorisation Act from 1915 (enacted from 1916), the medical profession lost its previous (at least theoretical) monopoly.⁵⁹ Lay health care became legal, with a few restrictions. Unauthorised treatment of tuberculosis, venereal and contagious diseases, and cancer was made punishable, as was treatment through hypnosis or under general anaesthesia. Fines could be imposed when

unauthorised treatments endangered the patient's health or life. Any "mainly beneficial lay practice," in turn, could continue undisturbed.⁶⁰ The Act further listed the conditions for authorisation and—what was new—the revocation of a doctor's license in case of malpractice.

In turn, medications were regulated by a new Pharmacy Act passed in 1913 (enacted from 1914), according to which homeopathic medicines were defined as products manufactured on license by pharmacists and which were to be sold exclusively at pharmacies.⁶¹ In 1916 the National Medical Board began requiring prescriptions for homeopathic drugs prepared from poisonous substances—such as aconite and belladonna. However, after intensive lobbying by the homeopaths, in 1919 the Riksdag decided that homeopathic medicines in dilution 6x and higher could be sold without a prescription. This decision was celebrated as the "Magna Carta of Swedish homeopathy."⁶²

Optimism within Swedish homeopathy

By the mid-1920s, homeopathic medications were sold at pharmacies in Stockholm and several smaller cities, mostly provided by Dr Willmar Schwabe's company, from Leipzig.⁶³ When the large German pharmaceutical firm Dr Madeus & Co, from Dresden, made a survey among all the Swedish physicians inquiring whether they would be interested in visits by representatives, 400 responded affirmatively. In addition, in 1926 the lay homeopaths founded the Swedish National Homeopathic Association (Svenska Homeopaters Riksförbund).

Optimism further increased when a highly respected physician began to express interest in homeopathy. Carl Sundberg (1859–1931) was a professor of anatomical pathology at Karolinska Institutet from 1900 to 1924, and among other activities, he served as member of the Nobel Committee, was the inspector of serum production (1902–1909), chairman of the Swedish Pathology Association, and editor of the Swedish Medical Society's journal *Hygiea* (1904–1916).⁶⁴ In 1920 he published the book *Läkarevetenskapen och dess samhällsbetydelse under det nittonde århundradet* (Relevance of medical science in the nineteenth century), soon translated into other languages, in which he praised Hahnemann for having warned against excessive use of strong medicines, and recommending a well-ordered diet and a natural and simple lifestyle.⁶⁵ Otherwise he rejected homeopathy as "a combination of artificial teachings about symptoms, vitalism and natural philosophy, mysticism and teleology."

A few years later, however, Sundberg changed his mind. In an article published in 1926 in the newly founded *Social-medicinsk tidskrift*—previously refused by the Swedish Medical Journal, *Svenska läkartidningen*—he stated that homeopathy should not be rejected out of hand, but should

rather be studied more carefully. The value of homeopathy ought to be put to test without any preconceived notions, even if it would be effective for a limited number of diseases only.⁶⁶

Sundberg thus suggested performing clinical trials with real patients, a proposal which elicited strong reactions. While some of Karolinska Institutet's main physicians adopted a rather tolerant stance, others, such as Josua Tillgren (1881–1969), professor, chief physician, and secretary of the Swedish Association of Internal Medicine, saw homeopathy as comparable to astrology: it was a “religious belief” and a “dusty spider’s nest on medical science’s healthy tree,” contrary to medical progress.⁶⁷ Carl G. Santesson (1862–1939), professor of pharmacodynamics and medicinal chemistry at Karolinska Institutet, rated the differences between the so-called scientific medicine and homeopathy unsurmountable,⁶⁸ and also expressed methodological and ethical doubts. According to him, any doctor would hesitate before allowing a patient to be subjected to tests with alleged ineffective treatments in cases in which “therapy has real significance.” Then, “when regular doctors establish a diagnosis and thereafter treat a patient in accordance to homeopathic principles and *vice versa*, no one will be satisfied.”⁶⁹ He had objections of principle against the design of comparative trials, as it would be difficult to conceal from patients whether they were receiving homeopathic or conventional treatment, and subjective beliefs, and even suggestion, could interfere with the results. In addition, he was persuaded that the homeopaths would only accept results favourable to homeopathy, to finally criticise the very core of homeopathic treatment: high dilutions were unreasonable, and the low ones could hardly be rated “homeopathic.” According to Sundberg, the decision of the journal’s editor to publish his piece resulted in the resignation of physicians, about a dozen among the Swedish elite, from the editorial board of *Social-medicinsk tidskrift*.⁷⁰

Amid the debate, the physician Waldemar Gårdlund (1879–1959) published in 1926 the translation of a French article entitled “What is homeopathy? What every doctor should know on the subject.”⁷¹ In France, homeopathy was practiced by licensed doctors, as required by the law. According to Gårdlund, the fact that in Sweden homeopathy was mainly provided by lay practitioners was one of the reasons it was considered quackery. He also stated that with homeopathic medicines he had “accomplished equally good results, yes, sometimes better than with those I had earlier learned to use.”⁷²

In several articles in homeopathic journals, Sundberg explained why he had changed his opinion on homeopathy.⁷³ He himself had been successfully treated with homeopathic medicines, and had reviewed the homeopathic literature, including a number of cases that had been successfully

healed in few weeks following therapeutic failure in the hands of the most skilled conventional physicians. He further engaged in a collaboration with Klara Fransén—the only homeopathic practitioner to suggest scientific cooperation in studies conducted with cases and controls. Sundberg extended the invitation to conventional doctors, focusing on medical conditions mainstream medicine was unable to treat. He was persuaded that such joint studies would provide evidence that suggestion, personal belief and fanaticism had no larger place in homeopathy than in conventional medicine; the only reason for patients to trust homeopathy was their successful personal experience.⁷⁴ In 1927, during a lecture at the Swedish Association for Scientific Homeopathy, Sundberg observed that the lack of a homeopathic hospital contributed to delay the development of homeopathy in the country.⁷⁵

During the years Sundberg engaged in homeopathy he delivered lectures and published articles in homeopathic journals. He was vice president of the homeopathic doctors association *Svenska homeopatiska läkarföreningen*, member of the editorial board of *Homeopatisk tidskrift*, and contributed to the journal *Homeopatins seger* (Victory of homeopathy) even when he did not approve of the journal's title—homeopathy in Sweden was anything but a “victory.”⁷⁶ He also opened his own homeopathic practice in Stockholm, which he advertised in homeopathic journals.

Professor emeritus Carl Sundberg died suddenly in 1931. Other homeopaths, both lay and academically trained, had hoped that the professor's contributions would finally enable the inclusion of homeopathy into the regular medical curriculum. Instead, the mainstream medical profession closed the door on Sundberg even posthumously. He did not receive an obituary in the medical journals, which was an honour granted not only to professors, but also to less well-known representatives of the Swedish medical establishment.⁷⁷

Decline of homeopathy in Sweden

Several other leading homeopathic doctors died in the beginning of the 1930s, and thus academically trained homeopathic physicians all but disappeared. So, for instance, the medical society's journal, *Homeopatisk tidskrift*, was discontinued after the death of its editor, Erik Ekelöf (1875–1936), since there was no licensed doctor who could take over.⁷⁸ Just as in the 1800s, references to the strong position of homeopathy in Germany, Britain and North America did not make any impression on mainstream medicine. That homeopathy was stronger in other countries, according to the critics, only showed that the scientific level of the Swedish doctors was significantly higher. If by 1936 the lay organisation *Svenska föreningen för vetenskaplig homeopati* had counted over 14,000 members, and the

subscribers to its journal were more than 12,200, the golden days were over.⁷⁹

Throughout the 1920s, the Swedish physicians had shared in the ardent debates, especially in Germany, on the 'crisis of medicine,' resulting from the combination of lack of effective therapeutics and growing distance between patients and doctors, as the emphasis fell on research and the public health and social security systems. The fact that, during a part of the 1930s, the German National-Socialist leadership made much of natural healing and homeopathy was criticised in the Swedish press. The Nazi leaders and physicians advocated a synthesis of conventional and natural medicine, complemented with homeopathy and racial biology, within the framework of what was called *Neue Deutsche Heilkunde*.⁸⁰ Some Swedish doctors supported racial biology, but opposed the establishment of a university chair of homeopathy.⁸¹ In turn, homeopaths in Sweden were initially favourable to the strong support for homeopathy within the framework of the *Neue Deutsche Heilkunde*, while others did not like the new political turn at all.⁸² Nevertheless, the different standpoints in relation to the Nazi politics notwithstanding, the position of homeopathy became even more unfavourable in Sweden.

Within the intensified socio-political project in Sweden of building a welfare state, a part of the role of public education was to teach the population to see physicians rather than quacks, and doctors demanded support for their profession.⁸³ From the point of view of the health authorities, there was no longer need for unauthorised quacks in the country, as now there were enough certified physicians.⁸⁴ The new director of the National Medical Board after 1935, J. Axel Höjer (1890-1974) intensified the attacks against homeopathy in lectures and proposals for restrictive bills.⁸⁵ Doctors and the police tried to prevent meetings held by homeopathic organisations.⁸⁶ The press was highly critical of homeopathy. Newspapers censured advertisements by homeopaths, chiropractors and other healers, to contribute to stop something they considered to be harmful to the general population.⁸⁷ In the Riksdag, however, where both homeopathy and chiropractic were discussed at that time, there was not enough support for severe legal measures. As late as 1956, an official report stated that it was pointless to pass laws which did not have popular support.⁸⁸

The self-confidence of mainstream medicine was still unsteady, but its hope for the future was growing. The physicians trusted the developments in the natural sciences, medical research and the pharmaceutical industry. Both political and economic support were needed to modernise health care, which would make quacks superfluous once and for all. Homeopaths felt this headwind but could only surmise the dangers which in the early 1950s would bring the (expected) final blow, when a couple of manufacturers of

homeopathic medicines in Stockholm were found to be selling just pure sugar pills.⁸⁹

Final remarks

In both Sweden and Brazil homeopathy enjoyed a ‘golden age’ in the early decades of the twentieth century, however, for different reasons and with radically different implications. In Brazil, a young country with just an incipient tradition of learned medicine and a heavy burden of infectious diseases, the microbiological era inaugurated in the 1880s seemed to bring the solution to serious health, social and economic problems. This development happened within a utopian context signalled by a new, and more advanced political regime characterised by progress under the sign of order and informed by the latest French currents of thought. Homeopathy had undergone strong institutionalisation since its very arrival in the country in the mid-1800s. By the time of the First Republic, homeopathic physicians were a part of the new regimen, and proactively sought the support of the elites to—successfully—achieve the ultimate institutionalisation of homeopathic medicine. Rather than opposing, they promoted the recent advances in medical science, and sought to reframe homeopathic theory in the light of the new scientific ethos—and the emphasis on germs—on strict positivistic grounds. While republicanism was supposed to promote liberalism, in the case of public health the program implemented was highly coercive, resulting in violent conflict, such as the so-called “Vaccine Revolt,” against the Mandatory Vaccination Law which Oswaldo Cruz had convinced the Congress to pass in 1904.⁹⁰ Given the medicalisation of social problems, there should be no reason for surprise that strict legislation was imposed on healing practices, leading to the full ban of all non-academically trained healers, to begin with the adherents of Spiritism. Indeed, one reason to give homeopathy the benefit of the doubt was the fact it was practiced by respected physicians.⁹¹

By the turn of the twentieth century, the medical profession became more strongly regulated in Sweden. Licensed physicians were few in number and in the name of science, this rather small and homogeneous group almost unanimously rejected homeopathy and succeeded in blocking all attempts at institutionalisation. The Swedish physicians seemed to be historically more interested on sound theory than in practical results, which contrariwise was the main concern of the government and the population, which thus left the door open to other practices available in the medical marketplace.

Also different from the situation in young Brazil, in the early 1900s Europe was undergoing a crisis of confidence in medicine,⁹² in which also

Swedish society, including the academically trained physicians, shared. The population took a proactive stance to ensure their right to free choice. For instance, as in Brazil, smallpox compulsory vaccination was an arena of conflict. In 1910s, the Riksdag supported an amendment that led to the inclusion of a conscience clause in the law passed in 1916.⁹³ Allied to the claims of the population to respect the right to free choice, in 1915 the Riksdag also passed a bill that made lay healing practice legal. Yet, as Waldemar Gårdlund had observed, this contributed to further marginalise homeopathy, definitively rated unscientific and assimilated to lay healing and quackery to this day.

Given the current state of scholarship, it is not possible to assert that the success of institutionalisation in the early twentieth century accounts for the current favourable situation for homeopathy in Brazil. More studies are needed relative to the intermediate decades to achieve a clearer picture. However, our study strongly points to the fundamental role played by Spiritism in the spread of homeopathy across the country, a phenomenon not reported in any other national history of homeopathy. The most similar case is the adoption of Swedenborgianism by influential North American and British homeopaths. However, as stated above, neither Swedenborgianism nor other major modalities of Spiritualism in Sweden, such as theosophy, seemed to have had any noticeable influence on homeopaths either academically trained or lay.

Several factors are commonly cited in the literature as reasons for the acceptance or refusal of homeopathy in different countries. Most such factors are purely epistemological: scientific (or not) status of homeopathy, plausibility of the action of high dilutions, the similia principle, and so forth. Our two studies taken together indicate that the label ‘scientific’ varies as a function of the overall social context, and that many other variables, including institutionalisation of medicine, medicalisation, political interests, public health concerns, health care provision systems, and the population’s rights, among others, have equal, if not greater, weight on the attitude vis-à-vis non-mainstream medical approaches.

Notes

1. Silvia Waisse & Motzi Eklöf, “Spread of homeopathy in the early nineteenth century: the comparative approach—the cases of Sweden and Brazil” in *História, Ciências, Saúde—Manguinhos* [forthcoming 2019].

2. José E.R. Galhardo, “História da homeopatia no Brasil” in *Livro do 1º Congresso Brasileiro de Homeopatia* (Rio de Janeiro, 1928). An update to Galhardo’s periodisation was attempted by Madel T. Luz, which however has not yet been validated through the due case studies; see *A arte de curar versus a ciência das doenças*, 2nd ed. (Porto Alegre, 2014).

3. On the significance of coffee production in Brazil, and São Paulo in particular, see the study by Cristiana C.L. Mendonça & Ana M. Alfonso-Goldfarb in this volume.

4. On the history of public health in the First Republic and the new medical *Zeitgeist*, see e.g. Cláudio Bertolli Filho, *História da saúde pública no Brasil* (São Paulo, 1996); Gilberto Hochman, *A era do saneamento: as bases da política de saúde pública no Brasil* (São Paulo, 1998); Luiz O.M. de Andrade, *SUS passo a passo: história, regulamentação, financiamento, políticas nacionais* (São Paulo, 2007); Luiz A.C. de Castro Santos, “O pensamento sanitário na Primeira República: uma ideologia de construção da nacionalidade” in *Dados* 28:2 (1985), 193–210; Luiz A.C. de Castro Santos, “Poder, ideologias e saúde no Brasil da Primeira República” in Gilberto Hochman & Diego Armus (ed.), *Cuidar, controlar, curar: ensaios históricos sobre saúde e doença na América Latina e Caribe* (Rio de Janeiro, 2004), 249–293; Simone P. Knopf, *Doença de Chagas, doença do Brasil: ciência, saúde e nação (1909–1962)*, PhD dissertation, Fluminense Federal University (Niterói, 2006).

5. Knopf, *Doença de Chagas*, 51.

6. Júlio C. Adiala, *Drogas, medicina e civilização na Primeira República*, PhD dissertation, Casa de Oswaldo Cruz-Fundação Oswaldo Cruz (FIOCRUZ) (Rio de Janeiro, 2011).

7. Knopf, *Doença de Chagas*, 47–50.

8. Biographical information was obtained from CPDOC, *Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro*, s.v. “Murtinho, Joaquim,” cited 18 July 2018, <https://cpdoc.fgv.br/sites/default/files/verbetes/primeira-republica/MURTINHO,%20Joaquim.pdf>.

9. Galhardo, “Historia da homeopatia,” 758–760.

10. Bernardo Lewgoy, “A transnacionalização do espiritismo kardecista brasileiro: uma discussão inicial” in *Religião e Sociedade* 28:1 (2008), 84–104; and “Representações de ciência e religião no espiritismo kardecista: antigas e novas configurações” in *Civitas* 6:2 (2006), 56–57.

11. Not seldom homeopathy was taken to the various Brazilian states by a “prescribing medium,” much before the first arrival of a homeopathic physician, see e.g. the cases of Santos, in São Paulo, and of Paraná, in Célia M.P. Justo & Mara H.A. Gomes, “A cidade de Santos no roteiro de expansão da homeopatia nos serviços públicos de saúde no Brasil” in *História, Ciências, Saúde—Manguinhos* 14:4 (2007), 1159–1171; and Silvia Waisse & Conrado Tarcitano Filho, “Mapeando os itinerários da medicina: Brasil-Portugal na transição do Oitocentos, o caso da homeopatia” in Carlos Fiolhais, Carlota Simões & Décio Martins (ed.), *Congresso Luso-Brasileiro de História das Ciências: livro de actas* (Coimbra, 2011), 645–657.

12. Lewgoy, “Transnacionalização,” 88. Spiritism did not spread only among the higher and middle classes, but also among the lower ones configuring what is known as “low spiritism,” which included syncretism with Afro-Brazilian religions; see e.g. Emerson Giumbelli, “O ‘baixo espiritismo’ e a história dos cultos mediúnicos” in *Horizontes Antropológicos* 9:19 (2003), 247–281.

13. Renata P. Sigolo, *Em busca da ‘scientia medica’: a medicina homeopática no início do século XX*, PhD dissertation, Federal University of Parana (Curitiba, 1999), 77.

14. For a discussion of Comte’s ideas on medicine and their appropriation in Brazil, see Beatriz T. Weber, *As artes de curar* (Santa Maria & Bauru, 1999).

15. Sigolo, *Scientia medica*.

16. On the relevance of Pereira Barreto’s construction of and role in the spread of Positivism in Brazil, see Ivan Lins, *História do positivismo no Brasil* (São Paulo, 1964), and the more recent study by Angela Alonso, “O positivismo de Luis Pereira Barreto

e o pensamento brasileiro no final do século XIX” in *Coleção Documentos, Série Teoria Política, Instituto de Estudos Avançados da Universidade de São Paulo* 9 (1995).

17. Alberto Seabra, “As provas pelos resultados” in *Correio Paulistano* (5 July 1908), 1.

18. Alberto Seabra, “Homoeopathia e a estatística” in *Correio Paulistano* (4 July 1908), 1.

19. On different currents within the sanitary movement in the early twentieth century, including Pereira Barreto’s view, see Edivaldo Góis Júnior, “Higienismo e positivismo no Brasil: unidos e separados nas campanhas sanitárias (1900–1930)” in *Dialogia* 2 (2003), 21–31.

20. Alberto Seabra, “Similia Similibus Curentur” in *Correio Paulistano* (6 July 1908), 1.

21. Alberto Seabra, “Doses infinitesimais” in *Correio Paulistano* (10 July 1908), 1.

22. Alberto Seabra, “Acção dynamica” in *Correio Paulistano* (15 July 1908), 1.

23. Sylvio Costa e Braga, “Character positivo da pathologia hahnemanniana e fundamentos aitiológicos da sua nosotaxia” in *Livro do 1º Congresso Brasileiro de Homeopatia* (Rio de Janeiro, 1928), 40–41.

24. Leoni V. Bonamin & Silvia Waisse (ed.), *Signals and images: transdisciplinarity and translationality in high dilution research* (Newcastle upon Tyne, 2019).

25. Braga e Costa, “Character positive,” 119.

26. Lewgoy, “Transnacionalização,” 88.

27. *Ibid.*, 88.

28. Donald Warren, “A medicina espiritualizada: a homeopatia no Brasil do século XIX” in *Religião e Sociedade* 13:1 (1986, 88–107).

29. Listed, e.g., in Warren, “Medicina espiritualizada”; Hermínio C. Miranda, “Hahnemann, o apóstolo da Medicina espiritual” in *O Reformador* (March 1977), 7–31.

30. See items published by Kardec in *Revue Spirite*, e.g. 1 (1858), 305 et seq.; 6 (1863), 234, esp. 258 et seq.; 8 (1865), 268; 10 (1867), 65 et seq., among many others. See also Cláudio Bertolli Filho, “Homeopatia e espiritismo: em torno do imaginário social” in *Revista de Homeopatia* 55:3 (1990), 72–78.

31. See Miranda, “Hahnemann apóstol”; Nadia Míkola, *Uma “medicina espiritual?”: aproximações entre espiritismo e homeopatia, 1860–1910*, MA dissertation, Federal University of Santa Catarina (Florianópolis, 2012). Remarkably, these encounters were some of the very first Kardec ever had with spirits, which points to the relevance of Hahnemann and homeopathy in the early formulation of Spiritism doctrine.

32. Bertolli Filho, “Homeopatia e espiritismo,” 10 et seq.

33. The Penal Code also outlawed Spiritism in any form; Decree No. 847, 11 October 1890 (Penal Code), cited 17 July 2018, available at: <http://www2.camara.leg.br/legin/fed/decret/1824-1899/decreto-847-11-outubro-1890-503086-publicacaooriginal-1-pe.html>.

34. José E.R. Galhardo, “Porque o povo julga serem espíritas os homeopatas” in *Conferências* (Rio de Janeiro, 1933). On the attempts to ground homeopathy on contemporary science, see Sigolo, *Scientia medica*.

35. Míkola, *Medicina spiritual?*, 177.

36. Galhardo, “Historia da homoeopathia,” 734, 769, 78–6, 802–811.

37. *Ibid.*, 740, 749 et seq, 774–778, 787–788, 810.

38. *Ibid.*, 784, 788.

39. For a recent review of the history of higher education in Brazil, see Ana M. Alfonso-Goldfarb, Marcia H.M. Ferraz & Silvia Waisse, “Training researchers in Ibero-America: early Brazilian chemists as case study” in Kevin Chang & Alan Rocke

(ed.): *Training research scholars: institutions, disciplines, and national cultures, 1830–1945* [Chicago IL, forthcoming].

40. Decree no. 8,659, 5 April 1911, <http://www2.camara.leg.br/legin/fed/decret/1910-1919/decreto-8659-5-abril-1911-517247-publicacaooriginal-1-pe.html>, cited 6 August 2018.

41. Galhardo, “Historia da homeopathia,” 825 et seq.

42. *Ibid.*, 859.

43. *Ibid.*, 913.

44. Julian Winston, *The faces of homeopathy* (Great Auk, 1999).

45. Humberto P. Karl, *Uma década de desafios no ensino de homeopatia: a UNIRIO de 1999 a 2009*, Master dissertation, Catholic University of Petropolis (Petrópolis, 2010).

46. Casa de Oswaldo Cruz/FIOCRUZ, *Dicionário Histórico-Biográfico das Ciências da Saúde no Brasil (1832–1930)*, <http://www.dichistoriasaude.coc.fiocruz.br/iah/pt/verbetes/fhahn.htm>, cited 6 August 2018.

47. Motzi Eklöf, “The homeopathic hospital that never was: attempts in the Swedish Riksdag (1853–1856) to establish a homeopathic hospital and the issue of theory versus empiricism in medicine” in *Medizin, Gesellschaft und Geschichte* 26 (2007), 167–206; and *Homeopati i Sverige: en kontroversiell medicinhistoria* (Stockholm, 2014), chapters 3 and 4.

48. Carl Sundberg, “Homeopatiens ställning i Sverige”, *Homeopatins seger* 6 (1927), 87–88.

49. Nils Liljequist, *Om ögondiagnosen och en rationel sjukdomsbehandling, efter d:r Ignas Péczely* (Stockholm, 1893).

50. Bosse Sundin, “Universalsmörjelsen: kvacksalveri, patentmedicin och drömmen om ett naturenligt levnadssätt i slutet av 1800-talet” in *Lychnos* (1987); Motzi Eklöf, “Rent, friskt, sunt och hälsosamt: ett grepp om svenska hälsotidskrifter 1927–1967” in *Presshistorisk årsbok* (2011), 125–143.

51. Israel Hedenius, *Terapeutiskt Vademecum*, 5th ed. (Stockholm, 1932); Motzi Eklöf (ed.), *Naturen, kuren & samhället: vård på sanatorier och kurorter 1890–2010* (Stockholm, 2011).

52. “Theosophy och spiritism” (1894–1935), “Vardagstryck”: non-catalogued prints at the National Library of Sweden.

53. Harald Helleday, “Homeopati i Sverige—en återblick” in *Homeopatiens seger* (1936), 48.

54. Carl Sundberg, “Homeopatiens ställning i Sverige” in *Homeopatiens seger* 6 (1927), 96.

55. Ernst Malmberg, “Om vår förenings 20-åriga verksamhet” in *Homeopatiens* 3/4 (1936), 59.

56. C.O. Elfström, “Åtgärder mot kvacksalveriet: föredrag å läkarmötet i Linköping 18 juni 1910” in *Allmänna svenska läkartidningen* 7:4 (1907), appendix; “Professor Th. Engströmers alternativa förslag till lagbestämmelser mot kvacksalveriet” in *Allmänna svenska läkartidningen* 10 (1913), 226–228.

57. Klara Fransén, *Hur jag blef homöopat: en ropandes röst till Herrar Läkare och Lagstiftare* (Järfva, 1915).

58. “Riksdagsdebatten om kvacksalverilagen” in *Allmänna svenska läkartidningen* 12 (1915), 879.

59. Lag (1915:362) om behörighet att utöva läkarkonsten, *Svensk författningssamling*.

60. Proposition no. 85, 1915, 15–19.

61. Kungl. Maj:ts nådiga apoteksvarustadga nr 308 1913, *Svensk författningssamling*.
62. Svenska Homeopaternas Riksförbund & Svenska föreningen för vetenskaplig homeopati: *Skall statsmakterna vilseledas i den homeopatiska frågan? Yttrande i anledning av 1946 års läkemedelsutrednings betänkande* (Stockholm, 1961).
63. Klara Fransén, "En återblick och framtidssyn på S.F:s V.H. verksamhet" in *Homeopatiens seger* 6 (1926).
64. A. Widstrand (ed.), *Sveriges läkarehistoria*, fjärde följden (Stockholm, 1934), 481–483.
65. Carl Sundberg, *Läkarevetenskap och dess samhällsbetydelse under det nittonde århundradet* (Stockholm, 1920), 18–20.
66. Carl Sundberg, "Reflexioner med anledning av prof. August Biers skrift: huru skola vi ställa oss till homeopati?" in *Social-medicinsk tidskrift* 3:3 (1926), 48.
67. C.B. Lagerlöf & W. Gårdlund, "Allopatisk eller homeopatisk dosering av läkemedel: svar med anledning av Stockholms-läkares offentliga uttalanden" in *Social-medicinsk tidskrift* 3:4 (1926).
68. Carl. G. Santesson, "Huru skola vi ställa oss till homeopati?" in *Social-medicinsk tidskrift* 3:8 (1926).
69. Santesson, "Huru skola," 142.
70. Carl Sundberg, "Anförande vid föreningens årsfest" in *Homeopatiens seger* 5 (1928), 69.
71. Gilbert Charette, *Vad är homeopati? Vad varje medicinare bör veta i ämnet?* (Stockholm, 1926).
72. Gårdlund, preface to Charette, *Vad är homeopati?*
73. Carl Sundberg, "Huru jag kommit att ändra mening om homeopati" in *Homeopatiens seger* 2 (1926).
74. Carl Sundberg, "Homopatin en viktig kulturfråga runtom" in *Homeopatiens seger* 4 (1927).
75. Carl Sundberg, "Homeopatiens ställning i Sverige: föredrag i Svenska Föreningen för Vetenskaplig Homeopati d. 4 nov. 1927, i K. F:s U.K. Hörsal" in *Homeopatiens seger* 6 (1927).
76. Carl Sundberg, "Anförande vid Föreningens årsfest den 4 maj 1928" in *Homeopatiens Seger* 5 (1928).
77. Eklöf, *Homeopati i Sverige*, 130–131.
78. "Homeopatisk tidskrift nedlagd" in *Homeopatiens seger* 18:1 (1936), 32–33.
79. Ernst Malmberg, "Om vår förenings 20-åriga verksamhet" in *Homeopatiens seger* 3/4 (1936), 59.
80. Detlef Bothe, *Neue Deutsche Heilkunde 1933–1945: dargestellt anhand der Zeitschrift 'Hippokrates' und der Entwicklung der Volksheilkundlichen Laienbewegung* (Husum, 1991); Anne Harrington, *Reenchanting science: holism in German culture from Wilhelm II to Hitler* (Princeton NJ, 1996); Motzi Eklöf, "Holism som svar på 'medicinens kris'" in Motzi Eklöf (ed.), *Läkare och läkekonster* (Stockholm, 2010).
81. See e.g. Christer Jäderlund, "Tyska läkarkåren som en man mot nya homeopatilagen", *ST D* 17 dec 1938; Cissela (pseud.), "Vetenskap eller svagsint övertro? Är homeopati blott en historisk företeelse eller har den berättigande? Prof. J. Tillgren och Å Berglund uttala sig för N. D. A. i den ömtåliga frågan" in *Nya Dagligt Allehanda* (5 July 1936).
82. See e.g. Sigurd H. Ramme, "Minnen och intryck från en resa i Tyskland" in *Husläkaren: organ för homeopati och naturläkekonst* 11 (1933).

83. Karin Johannisson, *Kroppens tunna skal: sex essäer om kropp, historia och kultur* (Stockholm, 1997); Jan Sundin, Christer Hogstedt, Jakob Lindberg & Henrik Moberg (ed.), *Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv* (Stockholm, 2005); Annika Berg, *Den gränslösa hälsan: Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*, diss. Uppsala Studies in History of Ideas 39 (Uppsala, 2009).

84. Statens Offentliga Utredningar 1942:22, *Förslag till ny lag om behörighet att utöva läkarkonsten mm. Avgivet av Kungl. Medicinalstyrelsen* (Stockholm, 1942), 4–5, 10–11.

85. Editor, *Husläkaren: organ för homeopati och naturläkarkonst* 12 (1935), 337.

86. See e.g. “Homeopatiskt möte blev bojkottat: biljettförsäljning och reklam stoppades: polismästaren censurerade sandwichplakat” in *Homeopatiska husläkaren* 6 (1937).

87. Letter of *Arbetet*’s editors from 19 November 1935: “Daglig tidning vägrar införa kvacksalvarannonser” in *Svenska läkartidningen* (1935), 1753.

88. Statens Offentliga Utredningar 1956:29, *Lag om rätt att utöva läkekonsten: förslag avgivet av kvacksalveriutredningen*. Inrikesdepartementet (Stockholm, 1956).

89. Motzi Eklöf, “Outdated fraudulent healing? Homeopathy on trial: the homeopathic ‘pill scandal’ in the 1950s and modernization of health care in Sweden” in *Hygiea Internationalis* 2:6 (2007); Eklöf, *Homeopati i Sverige*, chapter 7.

90. On the ‘Vaccine Revolt,’ see e.g. Gilberto Hochman, “Priority, invisibility and eradication: the history of smallpox and the Brazilian public health agenda” in *Medical History* 53:2 (2009), 229–252.

91. Waisse & Eklöf, “Spread of homeopathy.”

92. For a thorough analysis of the case of France, see Luciana C.L. Thomaz, *As medicinas heréticas e o holismo francês na primeira metade do século XX*, doctoral dissertation, Pontifical Catholic University of São Paulo (São Paulo, 2016).

93. On the Swedish conscience clause, see Motzi Eklöf, “Preventionens vapenvägare: samvete, vetenskap eller personlig erfarenhet – om (il)legitima skäl till undantag från obligatorisk smittkoppsvaccination i Sverige 1900–1960”, *Socialmedicinsk tidskrift* 6 (2015), 92, 662–673; Motzi Eklöf, *Variola & Vaccinia: massvaccination och folkhälsopolitik, vaccinforskning och läkaretik* (Malmköping, 2016).

Abstract

Homeopathy in Sweden and Brazil, 1880–1930: ‘golden ages’ with radically different implications. Silvia Waisse, PhD in History of Science, Centre Simão Mathias of Studies in History of Science (CESIMA), Pontifical Catholic University of São Paulo, dr.silvia.waisse@gmail.com; Motzi Eklöf, PhD in Health and Society, Independent researcher, Stockholm, me@exempla.se

In this paper on the comparative history of homeopathy in Sweden and Brazil, we approach the early decades of the twentieth century, which might be characterised as a ‘golden age’ for homeopathy in both countries. However, contexts and determinants were dramatically different, resulting in radically different implications. In Brazil, homeopathy was granted official governmental recognition, being consequently restricted to academically trained physicians, while all forms of lay healing were legally banned. In Sweden, homeopathy never achieved any formal institutional status, but eventually came to be permitted to lay healers, who earned the right to practice through a *Riksdagen* bill. Besides the commonplace discussions on the scientific (or not) basis

of homeopathy, many other factors—the grounds underlying national health systems, in particular—have equal, if not greater, weight on the attitude vis-à-vis non-mainstream medical approaches.

Keywords: Homeopathy, national histories, twentieth century, comparative method, Sweden, Brazil

Fig. 1. Main coffee production areas in Brazil. Source: Flávio S. dos Anjos, Walter Belik & Nádia V. Caldas: “La cafcultura en Brasil: evolución, situación actual y nuevos retos de cara al futuro” in *Mundo Agrario* 12:23 (2011). Available at: <https://www.mundoagrario.unlp.edu.ar/article/view/v12n23a05>.

Coffee

—riches and sorrows

*How diseases and pests contributed to science, technology
and innovation at the turn of the twentieth century
in São Paulo, Brazil*

CRISTIANA LOUREIRO DE MENDONÇA COUTO*
& ANA MARIA ALFONSO-GOLDFARB**

Introduction

Brazil has been the largest world producer of coffee for the last 150 years. It arrived to the country—then a Portuguese colony—in the mid-eighteenth century, initially grown for private consumption. This shrub from the family *Rubiaceae* found ideal climate and soil to develop, to the point that in 1854 the country—independent from Portugal since 1822—had become the largest global coffee producer, surpassing also the traditional exports, tobacco and sugar. By 1890, Brazil accounted for three-fifths of the global production.¹ However, this was no simple success story. Many obstacles hindered the vigorous path of expansion of coffee from the Northeastern region, where it was first introduced, to Rio de Janeiro, the Imperial capital, and the then province (now state) of São Paulo, which became the main national producer still before the close of the 1800s (Fig. 1).

The basic source of the wealth which funded the development of the Paulista industry—to this day São Paulo is the industrial powerhouse of Brazil—intensive coffee farming was undoubtedly favoured by its vast and fertile land. Yet, several challenges had to be overcome, such as unknown

* PhD in History of Science, Researcher in History of Science, Centre Simão Mathias of Studies in History of Science (CESIMA), Pontifical Catholic University of São Paulo, Brazil, criscouto@criscouto.com

** PhD in Social History, Researcher in History of Science, Centre Simão Mathias of Studies in History of Science (CESIMA), Pontifical Catholic University of São Paulo, Brazil, aagold@dialdata.com.br

or hard-to-combat pests, which recurrently threatened the coffee plantations. Then, following abolition in 1888, the slave manpower had to be replaced, which was done with European immigrants, mainly from Portugal, Spain, Italy and Germany. As might be expected, this freshly arrived population took time to adjust to their new home, and their health soon became a major source of concern. A young country, Brazil, naturally including also São Paulo, had few scientific or technological resources or institutions prepared to cope with this problem. As we shall argue, the health of the immigrants brought to the country to work in the coffee fields, and the pests which devastated plantations were some among the main triggers for the early development of science and technology in Brazil.

Coffee cultivation and the culture of coffee

For a good part of the nineteenth century, coffee production in São Paulo was small compared to that of the province of Rio de Janeiro. Not only the first seedlings were planted much later,² but coffee was grown as a subsistence crop side by side with beans, cotton and manioc, since the focus of all attention was sugar, the main source of exports. As Affonso de E. Taunay observed, mere 1,060 *arrobas* had left the main Paulista port, in Santos, for Lisbon in 1806.³ A more vivid picture was painted by the French naturalist Auguste de Saint-Hilaire (1779–1853), while on a trip from São Paulo to Rio de Janeiro in 1819:

Yesterday I had [just] begun seeing coffee plantations, today [they are] more numerous [...]. This alternation of coffee plantations and virgin forest, maize fields [...] valleys and mountains, these ranches, these small shops, these small buildings surrounded by the blacks' shacks, and the caravans which come and go, endow this region with much variety [...]. It was just some twenty years ago that coffee, now the source of the local wealth, began to be grown here. Before, these farmers only concerned themselves with sugarcane and swine production.⁴

Yet, if in 1859 São Paulo's represented only 12% of the Brazilian coffee production, it gradually replaced both subsistence agriculture and sugarcane to become the main crop in the last quarter of the 1800s.⁵ Among the factors which contributed to the development of coffee production in São Paulo and its new leading role, one was its favourable climate and soil—while monoculture had already begun to exhaust the land in Rio de Janeiro. Then, there was the increasing demand for coffee from developed countries, allied to the introduction of the steamship, which substantially facilitated long-distance trade and the integration of the Brazilian

with the North American and European markets.⁶ The focus on exports and the inflow of capital from abroad afforded the financial conditions required for technical development, including infrastructure, services, and modernisation of the production and trade systems.⁷

However, the continued expansion of the coffee industry in São Paulo demanded ever increasing manpower, which the local producers sought to supply by funding foreign immigration—at a later time, also the Paulista government actively contributed to bring European workers. Thus about 130,000 immigrants came along the 1850s, and their number dramatically increased starting in the mid-1880s. During the last decade of the century, the destination of 65% of the immigrants arriving in the port of Santos was São Paulo.⁸

These substantial and abrupt demographic changes had dramatic impact on the labour relations, land occupancy, cultivation practices, diet and nutrition in the province of São Paulo.⁹ As relevant as these new social configurations also were the epidemiological, health and sanitation consequences of the massive arrival of foreign workers. To begin with, all the immigrants disembarked at a single port, that of Santos, where they had to wait for several days before they could be transported to the coffee plantations. The obvious result was overcrowding, a well-known factor associated with outbreaks of epidemics, made even worse by the lack of immunity of Europeans against tropical diseases. To illustrate this point, an Immigrant Inn was built in 1886–1888 in the Bras neighbourhood of São Paulo, close to the railway station, to lodge up to 4,000 individuals. Yet, the number of guests in 1888 more than doubled to about 9,000.¹⁰

This mention to the railway is not fortuitous. This period was also characterised by increasing resource to the train as mode of transportation. The growth of exports compelled the government of São Paulo to develop efficient infrastructure to link the coffee production sites to the port of Santos—until the mid-1800s all goods had been transported by mules.¹¹ The construction of the Paulista railway began in 1860, funded by the wealthy local coffee producers as a means to streamline the production,¹² to gain momentum along the 1880s, precisely the period of emergence of the large coffee production centres, consequently attended by the highest immigration rates.¹³ It is thus not by chance that epidemic outbreaks became increasingly more frequent in the 1890s—of yellow fever, in particular, which is thus our focus in the present study. Epidemics recurred with each new railroad track built, to the point that the health authorities did not take long to become aware of the unequivocal relationship between railway expansion and health situation.¹⁴

Overcoming obstacles: yellow fever at the turn of the twentieth century

Yellow fever had not been a public health concern in Brazil during the first half of the nineteenth century. As the French physician Joseph F.X. Sigaud (1796–1856), the founder of the Medical Society of Rio de Janeiro, observed, cases were only sporadic, and the conditions for occurrence of epidemic outbreaks did not seem to be met.¹⁵ Yet a severe outbreak did indeed take place in Rio de Janeiro in the summer of 1849/1850, which affected more than one-third of its 266,000 inhabitants, and caused more than 4,000 deaths.¹⁶ Of particular interest for the present study, yellow fever appeared that same year in Santos—the entry point for immigrants and the departure point of coffee—apparently brought by a ship arrived from Rio.¹⁷ The disease quickly extended across the coffee growing areas, giving rise to an endless succession of outbreaks.¹⁸

Among the victims, the European immigrants, unprotected against tropical diseases and living in overcrowded conditions, represented a particularly susceptible group.¹⁹ The high mortality among this population did not pose a public health problem only, but also to trade and to the distribution of people across the urban areas of a province then undergoing dramatic demographic expansion. The series of epidemic outbreaks further interfered with the relations between the Brazilian government and the European countries which had formulated strong migration policies, to the point that immigration was entirely banned on several occasions. For instance, in 1886 the Italian Ministry of the Interior published a notice in which it forbade all travels to Brazil, to São Paulo in particular, as it was rated one of the “most unhealthy and inhospitable provinces in the Empire.”²⁰ In addition, a large part of the foreign ships refused to dock in the ports of Santos and Rio de Janeiro, compelling the immigrants to disembark at Buenos Aires, Argentina, to then travel on land to Brazil.²¹

The situation became so severe that in the 1890s transmissible diseases accounted for one-third of all the deaths in São Paulo.²² To rise to the challenge, scientific institutions were created, many of them devoted to health care and research. A State Health Service, replacing the older Province Hygiene Inspection Office, was established in 1891 to advise the government on public health matters. This service coordinated several institutions, such as the recently created Bacteriological Institute, Vaccine Institute, Isolation Hospital (present-day Emilio Ribas Institute), Laboratory of Chemical Analysis, and General Disinfection Centre. All these institutions were the fruit of the dynamics involving the economy and health management in São Paulo, both oriented to the production of coffee.²³

The close relationship between migration flows, railway system extension, and expansion of yellow fever epidemics across the coffee production areas was very clear to physicians and health authorities. The point in debate was the aetiology of disease, which elucidation would change the face of public health in Brazil, in addition to contributing to the global development of the then incipient field of microbiology.

Miasma theory—i.e. the ages-old idea that disease was communicated through contamination of the air—was still advocated by Brazilian physicians for a good part of the 1800s.²⁴ However, the new ideas on transmission of diseases formulated from the end of the nineteenth century onward—such as the germ theory and the role of vectors—triggered discussions among the Paulista physicians and investigators, which in turn influenced the policies formulated by the health authorities to combat epidemics.²⁵ Of particular interest, some doctors reported having identified an alleged ‘yellow-fever germ’ (*germe amarellico*) which contaminated the environment around patients. This microbiological perspective might have derived from the strong contemporary interest in the study of microorganisms, such as those which caused cholera, malaria and plague, among other diseases.²⁶ As an illustrative example, in 1892 Louis Pasteur (1822–1895) sent Félix Le Dantec (1869–1917) to São Paulo to conduct research on yellow fever, who was immediately appointed director of the Bacteriological Institute.²⁷

The resulting uncertainty as to the mechanism of transmission of yellow fever led to the adoption of eclectic preventive practices, often combining those recommended by the advocates of miasma theory, and the ones deriving from the emerging germ theory and the assumption of a *germe amarellico*.²⁸ As a result, measures included disinfection of clothing, personal objects, furniture and households, as well as the isolation of the sick, in the attempt to reduce the odds of contact with sources of infection. At the same time, major sanitation projects were developed, including cleansing and channelling of creeks, construction of water supply networks, wastewater removal, and waste disposal systems.²⁹ As epidemics spread together with town residents fleeing urban outbreaks, the sanitation measures also targeted the railway system, including heaters at stations to disinfect clothes and luggage, and eventual isolation of passengers.³⁰

These measures succeeded for a while, but failed to prevent the recurrence of outbreaks along the following years, which moreover tended to occur always in the same locations. This fact led the health authorities to consider other mechanisms of transmission of yellow fever.³¹ The first hints came from the identification of the mosquito-borne transmission of malaria and lymphatic filariasis in the second half of the 1890s.³² Soon

after, also a significant part of the Paulista medical community began considering yellow fever as a vector-borne disease.

Such approach was strongly advocated by the physician Emilio Marcondes Ribas (1862–1925) who chaired the State Health Service from 1898 to 1917. As health inspector, Ribas had succeeded in controlling malaria in several municipalities in the state of São Paulo, as well as a severe outbreak of yellow fever in Campinas in 1895.³³ Previously an adherent to the microbiology view, Ribas had actively promoted disinfection and isolation to hinder contact with infecting matters, such as the alleged *germe amari-lico*. However, field experience began to undermine his beliefs.

During a visit to Jau, a town in the interior of São Paulo, in 1896, Ribas noticed that the children of immigrants killed by yellow fever did not develop the disease. This observation raised in him the suspicion that yellow fever did not spread through direct contact, as was the necessary corollary of germ theory.³⁴ A few years later, from the end of 1899 through the beginning of 1901, Ribas observed that health officers transferred to the town of Sorocaba developed yellow fever, which had not occurred while they were in São Paulo, the state capital and disease free, even after having been exposed to direct contact with patients.³⁵

By this time, Ribas took notice of the work performed by the Cuban physician Carlos J. Finlay (1833–1915) and a United States Army medical team chaired by Walter Reed (1851–1902) in Havana. In 1881 had Finlay run several tests to prove the hypothesis that yellow fever was transmitted by mosquitoes. About twenty years later, in the attempt to protect soldiers allocated to Cuba from yellow fever, the government of the United States sent a medical team to the island to acquaint themselves with Finlay's work. Chaired by Reed, this team conducted experiments with mosquitoes, which allowed confirming they were, indeed, the vectors of yellow fever. This perception led to spectacular success in the combat of disease by protecting the sick from mosquito bites and eliminating mosquito breeding sites.

The results were communicated in February 1901, during a Pan American conference in Havana,³⁶ and soon reached Ribas. The vector-borne transmission hypothesis clearly fit with the epidemiological data collected during outbreaks in São Paulo, including the observation that mosquitoes were abundant in epidemic sites.³⁷ In addition, it provided an explanation for the dramatic success Ribas had attained in the aforementioned outbreak in Campinas: for no particular reason, among the cleaning actions implemented, he had made all sites with stagnant water be dried, thus hindering mosquito breeding.³⁸ Ribas did not need further proof: from 1902 onward he became strongly persuaded that yellow fever was transmitted by mosquitoes.³⁹

Yet, not all were similarly convinced,⁴⁰ and Ribas set himself to replicate the Havana tests from December 1902 through May 1903 at the Isolation Hospital, in the city of São Paulo, which was held to be disease free. The aim of the first phase of the study was to confirm vector-borne transmission. For this purpose, six volunteers—including Ribas and Adolpho Lutz (1855–1940), the director of the Bacteriological Institute—were exposed to infected mosquitoes; three of them developed the disease. Then, transmission through the alleged *germe amarellico* had to be refuted: a group of freshly arrived Italian immigrants without any previous contact with the disease were exposed to contaminated clothing, objects, and even urine, vomiting and body fluids of individuals with yellow fever, but none of them fell ill. To Ribas and colleagues these results were conclusive: both the miasma and the germ theories had been refuted.⁴¹

Vector-borne transmission implied that the control and eradication of yellow fever required efficient strategies to eliminate the mosquitoes.⁴² Still in 1903 Ribas had an occasion to test this hypothesis. That year, 810 cases of yellow fever occurred among the 15,000 residents of Ribeirão Preto, a large part of whom were Italian immigrants working at coffee plantations. Ribas banned disinfection, but commanded the sanitation agents to exclusively implement mosquito elimination procedures. The outbreak was immediately stopped, which provided confirmation of the experimental results relative to the role of vectors in the transmission of yellow fever.⁴³

Ribas' work became a national reference. Just one month after his tests at the Isolation Hospital, the Sanitation Service Board presented *Prophylaxis of yellow fever* at the 5th Medicine and Surgery Conference in Rio de Janeiro, where following strong debate, the new theory was accepted as valid.⁴⁴ Ribas further launched a broad scoped mosquito elimination campaign across the entire state of São Paulo,⁴⁵ which succeeded in reducing incidence from 2,000 to just two cases from 1901 to 1903. The shift in the focus of prophylaxis later served as model for other Brazilian states, resulting in the complete elimination of disease for a long period of time. As for São Paulo, it lost its reputation as a 'foreigners' grave': the immigration flow was restored, with the additional advantage that 'acclimatisation' became no longer needed, but the immigrants could be immediately transported to the coffee plantations upon arrival, thus reducing urban overcrowding and its harmful consequences for public health.

Overcoming obstacles: pests in coffee plantations

The extraordinary development of the coffee industry in Brazil made the problem posed by agricultural pests particularly acute. As early as 1861,

plantations were attacked by the moth *Leucoptera coffeella* (Guérin-Méneville) which, popularly known as ‘coffee leaf miner,’ is considered one of the worst pests of coffee. At that time, control could only be achieved by destroying entire plantations in Rio de Janeiro, São Paulo and Minas Gerais, i.e. the main cultivation areas (Fig. 1).⁴⁶

Identification of the causative agent, therefore, did not ensure success in the control and eradication of pests. This is why investigators and farmers became understandably concerned when, in the last three decades of the nineteenth century, coffee leaf rust, a devastating disease caused by the fungus *Hemileia vastatrix* (Berk. and Broome) practically annihilated the lush plantations in Ceylon to rapidly extend across the Indian and Pacific coastland.⁴⁷ The Swiss-Brazilian naturalist, Émil August Goeldi (1859–1917), for instance, devoted an entire article to the perplexity coffee leaf rust caused to scholars all across the world in the 1880s.⁴⁸ The response, in Brazil, was to establish institutions devoted to natural and agricultural resources. Open to receive and exchange experiences with foreign experts, these institutions considerably contributed to the transit of science and technology between well-known international centres and the incipient Brazilian ones.⁴⁹

The concern with coffee, e.g., led to the creation in 1887 of the Imperial Agronomic Station of Campinas, in the interior of São Paulo. Since its foundation and along its first decade of existence, the Station was ran by Franz W. Dafert (1863–1933), a respected Austrian scientist who had received expert training in Germany.⁵⁰ Dafert soon established well-equipped laboratories for chemical and biological analyses, as well as greenhouses for experimental cultivation. He also hired a highly qualified staff, including Brazilian and foreign experts, to develop original research systematically adjusted to the local conditions. The consistency and success of the work done in both fundamental and applied research was not hampered when Brazil became a republic in 1889. On the contrary, the end of the Empire and the transferal of the Station to the government of São Paulo did not mean a mere change in name—Agronomic Institute of Campinas—but further reinforcement of research, which was crucial to the coffee industry.⁵¹ As an offshoot, a short while later the state government created the powerful Secretariat of Agriculture, Trade and Public Works to oversee crop transport, management, control and research.⁵²

While at the turn of the century epidemics, particularly of yellow fever, had remained as the main focus of attention, signs of a new pest threatening the coffee plantations became evident in the 1910s. Retrospective analysis allows inferring that the pest in question was the coffee berry borer, *Hypothenemus hampei* (Ferrari),⁵³ which effectively devastated the coffee plantations in the 1920s. Although this beetle had called attention

at Agronomic Institute of Campinas for some time, following its spread across Brazil and other parts of the world, the development of effective measures of control eluded all attempts. For this reason the Secretariat of Agriculture created a special Committee for Study and Combat of the Coffee Berry Borer (1924–1927) including experts from many research institutions in the country.⁵⁴

The Committee soon succeeded in identifying contaminated sites and, more important, conducted studies leading to effective methods of pest control. The results were widely divulged among coffee farmers, and facilities were established to help in disinfestation.⁵⁵ All this process took just three years, and the outcomes were internationally acknowledged. For instance, by the German entomologist Karl L. Escherich (1871–1951) in a paper published after a trip to São Paulo and Minas Gerais to observe the work done, and by Karl Friederichs (1879–1969), a German entomologist hired by the Dutch government to lead the combat of the coffee berry borer in Java.⁵⁶

Having accomplished its main goals, in 1927 the Committee was replaced by the recently created Biological Institute of São Paulo for Agricultural and Animal Protection,⁵⁷ larger and better equipped. As chair of the corresponding section was appointed the American-Brazilian entomologist Adolph Hempel (1870–1949) who had actively participated in the Committee's activities, in addition of being a staff member at Agronomic Institute of Campinas and the Museum of São Paulo.⁵⁸ When the Great Depression hit the Paulista coffee industry, threatening the continuity of the successful coffee berry borer control program, Hempel lost no time in looking for new and less expensive alternatives. By this time Dutch researchers had conducted interesting experiments in Java with the African wasp *Prorops nasuta* Waterston, a parasitoid of the coffee berry borer, and thus an excellent tool for biological control of the pest. Commissioned by the Biological Institute, in 1929 Hempel brought about 1,000 live wasps from Uganda, which quickly reproduced at the Institute's laboratory to reach a population of 30,000, and were distributed among about forty coffee farms.⁵⁹ With the Institute's support, wasp farms were established all across the coffee growing areas, ensuring the production of coffee in São Paulo all throughout these turbulent years.⁶⁰

Final considerations

Coffee brought incredible riches to Brazil, but also tremendous challenges—including agricultural pests and human diseases—which in the end proved to be opportunities for scientific and technological development. Interestingly, the relations between science and politics were quite similar

in the cases of yellow fever and the coffee berry borer. Within a global and local scenario characterised by profound social and economic transformations, the threats to coffee production—involving both manpower and the plants—were the immediate trigger for the creation, starting in the Imperial period, of important science and technology institutions.

The Brazilian investigators were aware, made thorough use of, and adapted innovations developed abroad. They also sought to create local conditions to overcome scientific and technological challenges, which in some relevant cases resulted in substantial contributions to global efforts to eradicate epidemics and pests. Ribas' confirmation of the vector-borne nature of some diseases led to effective eradication practices, and also contributed to the then emergent microbiology and entomology. Both sciences were also crucial to the approach to pests which decimated coffee plantations.

The aspect of the global-local integration of science, technology and innovation is patent in the case of the Brazilian coffee industry, for which reason we chose it to illustrate the dynamics of the transit of knowledge. The demonstration of the fundamental role of science and technology in the solution of practical health and agricultural problems led to the creation, in São Paulo, of several institutions, which in the first decades of the twentieth century were mature enough not only to translate and cross-culturally adapt the voice of foreign science, but also to have a voice of its own on the global stage.

Notes

1. Ana L. Martins, *História do café* (São Paulo, 2008), 79.
2. André Argollo, *Arquitetura do café* (Campinas & São Paulo, 2004), 27.
3. *Ibid.*, 27. *Arroba* was a unit of weight used in Portugal (= 32 pounds or 14.7 kg) and Spain (= 25 pounds or 11.5 kg).
4. Augusto de Saint-Hilaire, *Segunda viagem do Rio de Janeiro à Minas Gerais e à São Paulo—1822*. 2nd ed. (São Paulo, 1938), 193.
5. Martins, *História do café*, 78.
6. *Ibid.*, 79.
7. Argollo, *Arquitetura do café*, 27.
8. Rodolpho Telarolli Jr, “Imigração e epidemias no Estado de São Paulo” in *História, Ciência, Saúde—Manguinhos* 3:2 (1996), 268.
9. Martins, *História do café*, 129.
10. Rodolpho Telarolli Jr., *Poder e saúde: as epidemias e a formação dos serviços de saúde de São Paulo* (São Paulo, 1996), 269; Maria do Rosário R. Salles & Luís A. de Castro Santos, “Imigração e médicos italianos em São Paulo na Primeira República” in *Estudos de Sociologia* 6:10 (2007), 74.
11. Guilherme Grandi, *Estado e capital ferroviário em São Paulo: a Companhia Paulista de Estradas de Ferro entre 1930 e 1961*, PhD thesis, University of São Paulo (São Paulo, 2010), 45.

12. Odilon N. Matos, *Café e ferrovias: a evolução ferroviária de São Paulo e o desenvolvimento da cultura cafeeira* (Campinas, 1990), 74, 78–79.
13. *Ibid.*, 94; Emília V. da Costa, *Da senzala à colônia* (São Paulo, 2010), 232.
14. Telarolli Jr., “Imigração e epidemias”, 268, 275.
15. Joseph F. X. Sigaud, *Du climat et des maladies du Brésil* (Paris, 1844), 258.
16. Sidney Chalhoub, *Cidade febril, cortiços e epidemias na corte imperial* (São Paulo, 1997), 61; Jaime Benchimol, “Adolpho Lutz: um esboço biográfico” in *História, Ciência, Saúde—Manguinhos* 10:1 (2003), 17.
17. Odair Franco, *História da febre amarela no Brasil no Século XVII* (Rio de Janeiro, 1969), 30.
18. Carlos E. Ortiz, *A identificação do mosquito como agente da transmissão da febre amarela e o reflexo nas ações determinadas pelo Serviço Sanitário do Estado de São Paulo no início do século XX*, PhD thesis, Pontifical Catholic University of São Paulo (São Paulo, 2016), 16; Telarolli Jr., “Imigração e epidemias”, 267.
19. Telarolli Jr., “Imigração e epidemias,” 267.
20. *Ibid.*, 270; Lucy M. Hutter, *Imigração italiana em São Paulo (1880–89): os primeiros contatos do imigrante com o Brasil* (São Paulo, 1972), 118.
21. *Ibid.*, 271.
22. *Ibid.*, 270.
23. Marta Almeida, “São Paulo na virada do Século XX: um laboratório de saúde pública para o Brasil” in *Tempo* 10:19 (2005), 78, 80.
24. Cristiana L.M. Couto, *Alimentação no Brasil imperial: elementos para um estudo de questões dietéticas, químico-médicas e da fisiologia do gosto*, PhD thesis, Pontifical Catholic University of São Paulo (São Paulo, 2011), 51. Besides air, also food was associated to the occurrence of diseases; on the influence of diet, including coffee, on health in nineteenth-century Brazil, see Cristiana L.M. Couto & Ana Maria Alfonso-Goldfarb, “A cup o’ controversy: coffee and health in 19th century Rio de Janeiro” in *Circumscribere* 17 (2016), 41–53.
25. Carlos E. Ortiz, *Febre amarela nas Américas: uma comparação das concepções médicas e procedimentos experimentais de Carlos Juan Finlay e Emílio Marcondes Ribas*, master dissertation, Pontifical Catholic University of São Paulo (São Paulo, 2008), 67–68.
26. *Ibid.*, 67–68; Ilana Löwy, *Vírus, mosquitos e modernidade: a febre amarela no Brasil entre ciência e política* (Rio de Janeiro, 2006), 53.
27. Pasteur also exchanged correspondence with the Emperor, D. Pedro II, who expected to bring him to Brazil to develop a vaccine against yellow fever; Franco, *História da febre amarela*, 52–55.
28. Ortiz, *A identificação do mosquito*, 39–42, 44–51.
29. *Ibid.*, 31, 39.
30. Telarolli Jr., “Imigração e epidemias”, 275, 276.
31. Ortiz, *A identificação do mosquito*, 36.
32. Lymphatic filariasis, also known as elephantiasis, represents another relevant example of the dynamics involved in the global transit of knowledge, and the ties between so-called ‘central’ and ‘peripheral’ countries. Microfilariae were first identified in 1863 by Dr Jean-Nicole Demarquay in a Cuban national in Paris. Two years later, Otto Wucherer detected the ‘threadlike worms’ in the urine of a patient in Brazil, and published the results in *Gazeta Médica da Bahia* in 1866, which eventually reached Joseph Bancroft — an English physician sent to a British colony, Australia—who also succeeded in locating the worms and suggested vector transmission. The following year, Victorino Pereira,

Julio de Moura and Silva Araujo replicated Bancroft's work in Brazil. Finally, in 1899 Thomas Bancroft, the son of Joseph, infected a mosquito with filaria by allowing it to feed on an infected patient, and described the full cycle of disease. To commemorate the work of these Brazilian and colonial British scientists, the parasite was named *Wuchereria bancrofti*. See Catherine A. Gordon, Malcolm A. Jones & Donald P. McManus, "The history of Bancroftian lymphatic filariasis in Australasia and Oceania" in *Tropical Medical Infection Disease* 3:2 (2018), 58; Adailton Santos, *Escola Tropicalista Baiana: registro de uma nova ciência na Gazeta Médica da Bahia (1866–1889)*, master dissertation, Pontifical Catholic University of São Paulo (São Paulo, 2008), 70–81.

33. José Antônio A. dos Santos, "Em memória de Emilio Marcondes Ribas" in *Arquivos da Faculdade de Higiene de São Paulo* 18 (1964), 133–152, 135, 140–141.

34. Franco, *História da febre amarela*, 147.

35. Ortiz, *A identificação do mosquito*, 73.

36. Jaime L. Benchimol, *Dos micróbios aos mosquitos: febre Amarela e a revolução pasteuriana no Brasil* (Rio de Janeiro, 1999), 407.

37. Ortiz, *A identificação do mosquito*, 70.

38. Santos, "Em memória," 141.

39. Ortiz, *A identificação do mosquito*, 70.

40. For instance, Dr Nuno F. de Andrade (1851–1922), a former advisor to the Emperor, D Pedro II, actively advocated disinfection, on the grounds that mosquitoes became infected with and passed on the *germe amarello*, i.e. a mixed theory of disease spread. See Nuno F. de Andrade, "A prophylaxia da febre amarela" in *Revista Médica de São Paulo* 8 (1902), 319.

41. Marta Almeida, "Tempo de laboratórios, mosquitos e seres invisíveis" in Sidney Chalhoub, Vera R. Marques, Gabriela R. Sampaio & Carlos R.G. Sobrinho (eds.), *Artes e ofícios de curar no Brasil* (Campinas, 2003), 123–162.

42. Ortiz, *A identificação do mosquito*, 99.

43. *Ibid.*, 73.

44. Almeida, "São Paulo," 85.

45. As he stated in a lecture delivered at the Society of Tropical Medicine and Hygiene, in London, on February 19th 1909. For more details, see Carlos E. Ortiz, *Febre Amarela*, chapter 3, item 3.2.

46. Afonso de Taunay, *Pequena história do café no Brasil* (Rio de Janeiro, 1945), 52–53; Maria A. Gonçalves, *Institucionalização da entomologia no Brasil: dos trabalhos na década de 1920 à criação da Sociedade Brasileira de Entomologia (SBE)*, master dissertation, Pontifical Catholic University of São Paulo (São Paulo, 2016), 43–45, 52, 66.

47. Stuart Mc Cook, "Crônica de uma praga anunciada: epidemias agrícolas e história ambiental do café nas Américas" in *Varia Historia* 24:39 (2008), 90 et seq.

48. Emilio Goeldi, "O Hemileya vastatrix na ilha de Java" in *Revista Agrícola do Imperial Instituto de Agricultura* (1888), 71–72.

49. As e.g. the Imperial Institute of Agronomics (Rio de Janeiro, 1860), Museum of Para (Belém do Pará, 1871, later Emilio Goeldi Museum), Museum of São Paulo (1895). On the initial fragility of these institutions see Gonçalves, *Institucionalização da Entomologia*, 17–18.

50. Tamás J.M.K. Szmrecsányi, "Origens da liderança científica e tecnológica paulista no século XX" in *Revista Gestão & Conexões* 2:2 (2013), 189; Pedro Ramos & Fabrício J. Piacente, "O Instituto Agrônomo de Campinas: sua criação, importância e um pouco de sua história" in *Revista Brasileira de Inovação* 15:2 (2016), 365–392.

51. Szmrecsány, “Origens da liderança,” 188–189; Roseli de A. Vargas, *A produção científica brasileira em ciências agrárias indexada na Web of Science: características e redes de Colaboração* (2000–2011), master dissertation, Federal University of Rio Grande do Sul (Porto Alegre, 2014), 32; Ramos & Piacente, “O Instituto Agrônômico,” 366–371.

52. State Law no. 15, from 11 November 1891, Decree no. 28, from 1 March 1982, and Decree no. 251, from 3 August 1894. Cited 22 January 2019. Available at: <http://icaatom.arquivoestado.sp.gov.br/ica-atom/index.php/secretaria-de-agricultura-comercio-e-obras-publicas;isaar>

53. P. Fonseca & M. Autuori, *Principaes pragas do café no estado de São Paulo* (São Paulo, 1932).

54. Roney Cytrynowicz, *Album histórico do Instituto Biológico: 86 anos de ciência em sanidade animal e vegetal* (São Paulo, 2013), 11; São Paulo. Secretariat of Agriculture: “Report” (1924), 30–31; and “Report” (1926), 78, 82. Available at: http://www.arquivoestado.sp.gov.br/site/acervo/repositorio_digital/relatorios_agricultura.

55. São Paulo. Secretariat of Agriculture: “Report” (1924), 36 et seq.; “Report” (1926), 44; and “Report” (1927), 97. For a summary of this process, see Gonçalves, *Institucionalização da Entomologia*, 26–29.

56. Arthur Neiva, *Comissão de estudo e debellação da praga cafeeira: os trabalhos da Comissão de Estudo e Debellação da Praga Cafeeira, desde seu início* (São Paulo, 1928), 25.

57. Cytrynowicz, *Album histórico*, 19.

58. S. Ide, J.E.R. Martins, A.E.C. Campos-Farinha, S.D.L. Imenes & W. Yamakawa, “Coleção entomológica ‘Adolph Hempel’: Instituto Biológico de São Paulo. História, importância e função” in *Arquivos do Instituto Biológico* 1:1 (2005).

59. São Paulo. Secretariat of Agriculture: “Report” (1927), 70–72.

60. Fonseca & Autuori, *Principaes pragas*, 29; Gonçalves, *Institucionalização da Entomologia*, 31.

Abstract

Coffee—riches and sorrows: how diseases and pests contributed to science, technology and innovation at the turn of the twentieth century in São Paulo, Brazil. Cristiana Loureiro de Mendonça Couto, PhD in History of Science, Centre Simão Mathias of Studies in History of Science (CESIMA), Pontifical Catholic University of São Paulo, Brazil, criscouto@criscouto.com; Ana Maria Alfonso-Goldfarb, PhD in Social History, Centre Simão Mathias of Studies in History of Science (CESIMA), Pontifical Catholic University of São Paulo, Brazil, aagold@dialdata.com.br

Coffee became one of the main sources of wealth in Brazil, the state of São Paulo in particular, from the second half of the nineteenth century onwards. However, several problems threatened production, including diseases—mainly infectious—which decimated the workforce, and devastated agricultural pests. In the present study we argue that these factors were some of the triggers for the development of science and technology in Brazil. The local investigators made thorough use of innovations developed abroad, and also sought to create local conditions to overcome scientific and technological challenges. In some relevant cases they contributed to global efforts to eradicate epidemics and pests, and thus to the emergent microbiology and entomology. The case of the coffee industry in São Paulo clearly illustrates aspects of the global-local

integration of science, technology and innovation, and of the dynamics of the transit of knowledge.

Keywords: Coffee, Brazil, nineteenth century, science and technology, microbiology, entomology

Miscellanea

Filosofen i burspråket

Kring traditionen rörande Descartes sista bostad

INGEMAR OSCARSSON*

Den korta tid som René Descartes tillbringade i Stockholm upphör inte att fascinera, inte bara på grund av den roll han kan ha spelat för Kristinas omvändelse utan också därför att hans sejour i Sverige fick ett så tragiskt och abrupt slut. Ett suggestivt halvdunkel omger hela affären, halvt mytiska föreställningar har florerat om den berömde filosofen som en främmande fågel i den svenska vinterkölden och om hans morgonmöten med drottningen. Ännu i våra dagar vädras teorier om att det låg en mordkomplott bakom hans död i den franske ambassadören Pierre Chanuts residens.

Bilden av hans Stockholmstid har överhuvudtaget i hög grad formats av hans sjukdom och frånfälle. I centrum för den vetenskapliga diskussionen står hans betydelse för Kristinas intellektuella och andliga utveckling. Men det är symptomatiskt att Svante Nordin i *Drottningen och filosofen* (2012) kan vända på begreppen en smula: *vid sidan av* omständigheterna kring Descartes död är det konversionsfrågan som blivit mest omdiskuterad.¹

I Gamla stan, vid Kornhamnstorg?

Descartes dog den 11 februari (nya stilen) 1650 efter fyra månader i Sverige och tio dagars febersjukdom, sannolikt en lunginflammation som kan ha följt på en virusinfektion. Möjligen hade han smittats av Chanut, som låg till sängs med liknande symptom. Descartes logerade hos honom under hela sin Stockholmstid, i en ”väl förberedd” eller ”väl inredd” våning (”un appartement tout préparé”). Där om upplyser oss Adrien Baillet, som 1691 gav ut den första större biografien över filosofen. Den celebre gästen var också belåten med inkvarteringen, tyckte rentav att han snarare befann sig i Paris än i Stockholm.²

* Docent emeritus i litteraturvetenskap, Lunds universitet, ioson@telia.com

Åtminstone så mycket vet vi om Descartes sista bostad. Men om vi också vill veta exakt var i Stockholm den fanns, i vilken stadsdel, vid vilken gata, i vilket hus, så visar det sig att vi är sämre underrättade. Det har aldrig kunnat fastställas, även om gissningar och hörsägnar inte saknats. Inom Descartesforskningen har man aldrig brytt sig mycket om saken, och i det större historiska perspektivet är den kanske också oviktig – vilket ju inte är detsamma som att den skulle vara ointressant. Ty Descartes var en märklig människa och hans tid i Stockholm en märklig historia; här har detaljerna sitt värde, inte minst därför att det är så många som vi inte känner till.

Men det är också så att den geografiska exaktheten alltid har sin speciella lockelse som länk till det förflutna. Och de minnesmärken som den signifikanta *platsen* markeras med väcker ibland starkt gensvar. För den som fånglas av Descartes kan en plakett på en husvägg i Gamla stan bli en uppenbarelse. ”This surprising plaque provided a delightful historical context for our walk – Descartes lived here!”³ Just denna ”surprising plaque” sitter i porten till det så kallade Scharenbergiska huset vid Kornhamnstorg (51), där den 2010 placerades av den svensk-franska Cartesiusstiftelsen och Stockholms-Gillet. Det Scharenbergiska huset är ett hus med särprägel på grund av det förnämligt utstyrda burspråk från 1600-talet som det exponerar mot torget. I dess rygg, på andra sidan av kvarteret Typhon, ligger det von der Lindeska huset vid Västerlånggatan (68), uppfört omkring 1630 av finansmannen Erik Larsson von der Linde. Dessa båda ihophängande hus utgör fundamentet för en tradition, en i sammanhanget helt dominerande sådan, som säger att kvarteret Typhon är platsen för Descartes Stockholmsbostad.

Typhontraditionen talar inte entydigt om det ena eller det andra av de båda husen. Minnestavlan säger också bara att det var ”i detta kvarter” som Descartes bodde. Men att plaketten sitter där den sitter, på fårskt och auktoritativt initiativ, vittnar om hur stark anknytningen är. Den går också igen i den nyare litteraturen, som i Nordins *Drottningen och filosofen*. Enligt Nordin är huset vid Kornhamnstorg det troligaste. Här pekar ”man” ännu ut det burspråk ”bakom vars fönster Descartes kan ha betraktat gatulivet”.⁴ Målad med bredare pensel och en hel del skapande fantasi möter traditionen hos den amerikanske populärhistorikern Russell Shorto. I sin bok om den komplicerade hanteringen av filosofens kvarlevor, *Descartes' Bones* (2008), skildrar han illusoriskt den kalla vinternatten då Descartes dör i det *Lindeska* huset vid Västerlånggatan. Men de som samlats kring dödsbädden ser genom fönstren ut mot ”the dark, icy harbor below”, vilket bara passar in på utsikten över Kornhamnstorg på andra sidan kvarteret.⁵ Shorto tycks alltså ha slagit ihop lokalerna eller förväxlat dem med varandra, kanske lurad av det obestämda eller tvetydiga i traditionen.

En tradition värd att nagelfara

Obestämdheten i Typhontraditionen gäller inte bara den ena eller andra sidan av kvarteret. Berättelsen lever, men den som vill spåra dess rötter får snart anledning att ställa frågan om den alls har någon verklighetsbakgrund eller bara utgörs av obestyrkta påståenden som vidareförts till dess de fått sanningsprägel. Men just detta att traditionen är stark samtidigt som dess ursprung förefaller svåråtkomligt gör den också till ett historiskt exempel värt att nagelfara. Descartes sista bostad ska ha funnits i kvarteret Typhon, men när, var och på vilken grund har detta börjat hävdas? När och var har det upprepats, inpräglats och blivit ”sanning”? Går det att med någon sannolikhet fastställa om Typhonberättelsen alls har fog för sig – vad finns av kända fakta som visar på kvarteret? Finns det omständigheter som tvärtom pekar bort därifrån?

De följande sidorna är tänkta att belysa och så långt det är möjligt besvara dessa frågor. Det bör redan nu sägas att det bara på vissa punkter går att ge rimligt säkra svar. Men något är vunnet redan om terrängen kan rensas från rena villospar, och ännu mer om genomgången kan ge något därutöver. Saken har till att börja med en viss historiografisk dimension; några försök har gjorts att lösa problemet, och i dem speglas attityder till traditionsgodset och 1600-talsmiljön som inte är ointressanta. Berättelsen om Descartes sista bostad är också en del av historien om de utländska beskickningarnas och de främmande trosbekännarnas villkor i stormaktstidens Sverige. Här finns tidsbilder värda att ta vara på, med inslag av kontroverser och kulturbrytningar som upprepat sig från tid till annan. Och därtill, visar det sig, topografiska ledtrådar av värde i fallet Descartes.

Att det inte gått att lokalisera Descartes sista bostad kan te sig förvånande, särskilt med tanke på de ganska utförliga relationer som finns rörande hans sista dagar och död. Men varken i det som Chanut och andra efteråt berättade eller i hans egna brev från Stockholmstiden finns det något som kan tjäna till upplysning på just denna punkt.⁶ Det är, från en annan sida sett, märkligt också med tanke på det väldiga material som är bevarat rörande Stockholms bebyggelsehistoria, en myriad av data om hus, husägare, gator och tomter som ändå inte kunnat visa vägen.

De utländska beskickningarna är dock i många fall svåra att placera på stadskartan under den tid det gäller. Många ambassader var enbart tillfälliga eller ”resande”, ofta till bekymmer för den svenska regeringen som skulle hysa och ”traktera” gästerna, ofta med personalen utspridd i olika hus.⁷ Så var fallet med den franska ambassad 1634–1635 som Charles Ogier skildrat i sin välkända dagbok. I början av 1620-talet hade det Cruuska huset vid Svartmangatan (6) fått privilegier som härbärge för ”främmande

Gesandter och andre ståndspersoner”.⁸ Men den ambassadör som Ogier åtföljde, Claude de Mesmes d’Avaux, inkvarterades tydligen på annat håll och utan all ståt. Ogiers beskrivning ser inte ut att gälla det Cruuska huset, och det rum som d’Avaux fick var ”på en gång hans sängkammare, matsal och kyrksal – så obekvämt bodde han”.⁹ Som nyanlänt franskt sändebud logerade Simon Arnauld de Pomponne 1666 i en gästbostad för ”extraordinära ambassadörer” innan han flyttade in i beskickningens egna utrymmen. Pomponne rapporterade hem om den tillfälliga bostaden men inte om var den var belägen.¹⁰ När han senare skriver *Mémoires* med sexhundra (!) sidor om uppdraget i Stockholm har han inget att säga om ambassadlokalerna.¹¹

Besökande utlänningar hade ofta ärende till sitt lands diplomater, men deras reseberättelser ger sällan närmare besked. Philippe Boudon de la Salle tjänstgjorde vintern 1653 som ”gentilhomme” hos Kristina och gick i mässa ”hos” den franske residenten. Men någon adress ger han inte, lika litet som Louis-Henri Loménie de Brienne, som året därpå logerade i franska beskickningens *hôtel*, vilket är allt han säger om saken.¹² Den italienske naturforskaren och Nordenskildraren Francesco Negri var 1663 huspredikant hos den dåvarande franske residenten Chassan, men hans *Viaggio settentrionale* (1700) berättar inte om var Chassans hus med kyrksal fanns.¹³

De inhemska upplysningarna tycks heller inte vara många, låt vara att det här inte varit möjligt med annat än stickprov i epokens rika källmaterial. Symptomatiskt är att den brevskrivande samtidskrönikören Johan Ekeblad var umgängesvän med Chassan och flera gånger gästade hans hus men aldrig visar oss vägen dit.¹⁴ Många notiser om kända personer, aktualiteter och Stockholmslokaler finns i Mårten Pedersson Blixencronas almanackor, som bevarats för spridda år 1643–1659, men om de utländska diplomaternas göranden och låtanden har Blixencrona inget att säga.¹⁵ Några mer precisa uppgifter finns ändå. Chassans hus lokaliserar inte av Negri eller Ekeblad men väl av att överståthållaren Clas Tott våren 1665 lät stänga gudstjänsterna hos residenten för andra än hans eget folk, efter klagomål från Stockholms konsistorium. Chassan nämnde då i sin rapport att huset låg ”vid Drottninggatan i norra förstaden” (”à la rue de la Reyne au fauxbourg du nort”).¹⁶ Med all säkerhet rör det sig om det hus i kvarteret Vinkelhaken, på Drottninggatans östra sida i höjd med Hötorget, som ägdes av den ryktbare före detta kyrkoherden i Klara Samuel Hammarinus, ”mäster Samuel”.¹⁷

Några år senare har beskickningen omlokalisrats; sommaren 1668 var den enligt en fransk besökare inhyst i ”ett mycket vackert palats”, onämnt vilket, på den vid det laget ståtligt bebyggda Riddarholmen. Flyttningen tycks ha hängt samman med att ambassadören Pomponne skulle lämna

Sverige, vilket skedde på hösten.¹⁸ Det kom lägligt för det nyanlända kejsersliga sändebudet Hermann von Basserode, som uppenbarligen övertog huset vid Drottninggatan. Ett par år senare landsförvisades hans huspredikant för otillåten religionsutövning, och i rättegången vittnades om att de ”kyrkotyger” som denne använt hade efterlämnats av fransmännen.¹⁹ Inom den katolska komuniteten i Stockholm har det åtminstone vid denna tid funnits en kontinuitet och gemenskap som varit knuten mindre till nationalitet än till konfessionen och tillgången på kyrkolokal; åtskilliga fransmän hade gått i mässan hos Basserode.

Ytterligare några konkreta besked kan anföras. Johan Rosenhane noterar i sin dagbok 1655 att den polska delegation som försökte avstyra det förestående svenska anfallet inhystes i de Hornska och Torstenssonska palatsen vid Malmtorget (Gustav Adolfs torg).²⁰ Om den spanske ministern Antonio de Pimentel, skvallerromsusad favorit hos Kristina, vet vi att han 1652–1654 först logerade i Norrmalms rådhus vid Malmtorget, senare på själva slottet. Att han där åkte vagn de få meterna mellan sin egen port och drottningens förblev inte okommenterat inom diplomatkåren. Därför har det också gått till eftervärlden.²¹

Från Kornhamnstorg till Köpmangatan?

Också för den franska beskickningens del finns ännu ett par säkra uppgifter, därtill av väsentligt intresse för frågan om Descartes bostad. Den ena rör Chanuts tid som resident på 1640-talet. Tack vare ett brev av hans egen hand vet vi att han vintern 1647 var inhyst i en ”förstad” (”faux-bourg”) – onämnt vilken, men enligt vad som här kommer att hållas för det mest troliga den norra förstaden, det vill säga Norrmalm.²² Den andra är en post i 1652 års mantalslängd för staden mellan broarna, daterad den 12 januari. Längderna utgjorde underlag för beskattningen (mantalspenningen) men har till och från noteringar om icke-skattskyldiga, ”gäster” och utlänningar. Kanske mest av en slump har man här också registrerat den ”Fransöske residenten med sitt folk”, boende vid Köpmangatan i kvarteret Europa. Inga namn ges emellertid, och inget sägs om antalet personer.²³ Husets kvartersnummer, Europa 7, motsvarar nummer 8 i gatadressen Köpmangatan 6–8, ett alltjämt bevarat hus med långsidan mot den numera igenstängda Peder Fredags gränd.

Den förste och väl hittills ende som läst anteckningen med blick för dess betydelse är arkivarien vid Stockholms Borgar-Gille, Carl Magnuson, som på 1930-talet lade ned möda på att lokalisera Descartes sista bostad. I mantalslängden menade han sig ha hittat den. Artikeln i *Stockholms-Tidningen* där han 1937 redovisade fyndet bär följdriktigt rubriken ”Cartesius får flytta till Köpmangatan!” – det vill säga från den traditionellt

givna adressen, kvarteret Typhon. Magnuson förutsätter alltså att Chanut residerat vid Köpmangatan även då han hyste Descartes.²⁴ Men så kategoriskt går det inte att avgöra saken. Två hela år skiljer anteckningen från Descartes död, mycket kan ha hänt och åtskilligt *har* hänt. Den ”fransöske residenten” 1652 var inte Chanut utan hans andreman, Picques. Ambassadören själv hade i juni 1651 för lång tid lämnat Sverige med en stor del av personalen.²⁵ Det kan eller snarare bör ha föranlett en flyttning till anspråkslösare lokaler för de kvarvarande; det är omvittnat att Picques tjänstgjorde under knappa villkor.²⁶ Magnuson finner det också märkligt att beskickningen höll till i ett så ”trångt och dystert” hus som det vid Köpmangatan.

Noteringen i mantalslängden säger inget om varifrån den franske residenten eventuellt flyttat men gör det möjligt att dra en slutsats om kvarteret Typhon. Om beskickningen funnits där vid det viktiga årsskiftet 1649–1650 så måste den ha flyttat därifrån ganska snart. Och den kan (vid samma årsskifte) heller inte ha funnits där i mer än högst två års tid; det visas av Chanuts besked om ”förstaden” 1647. Naturligt nog är det också av intresse vad mantalslängden har att säga om det ”hus” där traditionen vill placera Descartes, fastigheten Typhon 54. Den omfattade fortfarande, på odelad tomt, både det Lindeska och det (blivande) Scharenbergska huset. Och om hela detta ”hus” heter det i januari 1652 bara att det står ”Ledigdt”.²⁷ Några nya hyresgäster har det alltså inte fått efter den franska beskickningen, om den nu funnits där två år tidigare.

Stockholmsskildrare utan svar – men också en första inflyttning

Tron på en förbindelse mellan Descartes och kvarteret Typhon verkar paradoxalt nog kunna vara antingen mycket gammal eller också relativt ung, varmed här menas 1800-talet. Ett frö till den kan, i första fallet, ha funnits i det Ogier berättar om det Lindeska residenset vid Västerlånggatan. Han och andra i ambassaden 1634–1635 besökte flera gånger det förnämnt inredda huset, ”det mest lysande i hela staden”.²⁸ Ett sådant umgänge har iakttagits och kommenterats. Kan det också senare ha genererat hörsägnen som inkluderade Descartes?

Mer troligt är det dock att en bakgrundsroll spelats av en ”berättelse” om drottning Kristina som 1828 – möjligen för första gången i tryck – återges i Nils Lundequists *Stockholms stads historia*. Det Scharenbergska huset, heter det i denna skröna, har en gång varit avsett för Kristina ”då hon ifrån Rom skulle återkomma till fosterbygden”.²⁹ Historien dyker sedan upp hos flera andra Stockholmsskildrare, tidigast Johan Fredrik Bahr (*Stockholm*, 1841), senare Georg Scheutz (*Stockholm. Illustrerade utkast*,

1860) och den engelske globetrotern Horace Marryat (*One Year in Sweden*, 1862). Hos Scheutz har den också förbättrats en smula: ”det påstås” att det var Kristina som lät bygga det berömda burspråket.³⁰

Verklighetsbakgrunden är obefintlig, men ett begrepp om ”Kristinas hus” vid Kornhamnstorg har alltså funnits, väl att märka samtidigt som vetenskapen om förbindelsen mellan Kristina och Descartes naturligtvis alltid hållits levande. Men hos Lundequist förenas de båda föreställningarna inte, och det han, Bahr och Scheutz alls säger om Descartes i Stockholm är bara en upprepning av det som finns redan i 1700-talslitteraturen, i Johan Arckenholtz monumental dokumentinsamling *Mémoires concernant Christine Reine de Suède* (1750-talet) och i klassiska källor till det gamla Stockholm som Jöran Nordbergs *Sancta Clarae minne* (1727), Johann Georg Rüdlings *Det i flor stående Stockholm* (1731–1740) och Johan Elers *Stockholm* (1800–1801). Alla redogör samvetsgrant för Descartes tid i Sverige, men någon tradition rörande hans bostad skymtar inte.

Någon sådan möter heller inte, under det följande århundradet, hos vanligen allvetande Stockholmsorakel som Claës Lundin eller Birger Schöldström, som ändå ägnade Descartes Sverigevistelse en substantiell artikel (1876). Nästan sensationell är tystnaden hos Claës Lundin; den mångsidige journalisten och författaren hade själv växt upp i Typhon, i fastigheten Västerlånggatan 56, och har ingående skildrat barndomens närmiljö (*En gammal stockholmares minnen*, 1904–1905).³¹ Lika fåfångt letar man i epokens stockholmska turisthandböcker av mångkunniga skribenter som Gustaf Henrik Mellin, Gustaf Backman, Gustaf Thomée och Julius Mankell. Alla nämner Descartes, ingen säger något om var han kan ha bott. Talande är hur Gustaf Thomée (1863) avverkar Kornhamn med ett par här oviktiga notiser och därpå konstaterar att torget inte är känt för några ”ytterligare historiska tilldragelser”.³² Anmärkningsvärt frånvarande är Descartes också i C. J. L. Almqvists *Herrarne på Ekolsund* (1847), där det hus nämns på vilket ”ännu den utbyggnad synes, som kallas Burspråket vid Kornhamn”. Men någon bild av filosofen i detta burspråk dyker inte upp – vilket hade varit att vänta, rik som denna roman är på historiska parenteser och detaljerat återgivna stockholmsmiljöer.³³

Så långt ser det alltså ut som ”Typhontraditionen” ännu under 1800-talet helt enkelt inte existerat, i varje fall inte i form av någon ofta återgiven berättelse. Men den *har* i ett förvånansvärt tidigt fall, och i en ganska förvånande form, kommit till uttryck i litteraturen. Det sker 1840 i första delen av Magnus Jacob Crusenstolpes ”historiska fantasi” *Morianen, eller Holstein-Gottorpska huset i Sverige*. Här beskriver författaren, i en scen som utspelas år 1756, i minsta detalj inredningen i en viss våning ”i huset med den öfverbyggda balkongen” vid Kornhamn – den våning nämligen, heter det utan vidare fördjupning, ”der fordom drottning Christina

Fig.1. Det Scharenbergska huset vid Kornhamnstorg vid mitten av 1800-talet efter bild i Georg Scheutz, *Stockholm. Illustrerade utkast* (1860). Föreställningen om att Descartes bodde här har sannolikt sin grund i en gammal tro på att huset en gång varit avsett för Kristina. Foto: LUB.

klockan fyra på morgnarna tog undervisning af den frejdade filosofen Cartesius”.³⁴ I bakgrunden finns nog just den gamla föreställningen om ett band mellan Kristina och huset, men här smälter den alltså samman med lokalhistoriens minne av drottningens möten i morgonvåkten med filosofen – dock med den egendomliga omkastningen av kontrahenternas roller att det är Kristina som får ge sig ut att resa till den vid Kornhamnstorg inflyttade Descartes.

Om denna inflyttning är Crusenstolpes eget påfund eller om han lånat från någon äldre förlaga, anekdot eller hörsägen, kan knappast avgöras. Det handlar i vilket fall om en författare med stor förmåga till egen och egensinnig gestaltning av historien. Och som vi sett fick hans version inget genomslag i litteraturen under de närmast följande decennierna – kanske till någon del därför att den överhuvudtaget inte uppmärksammades, troligen mer därför att den sågs just som en fantasiprodukt utan stöd i det man annars av ålder trodde sig veta. I en fransk Descartesbiografi från 1870, av J. Millet, påstås visserligen att filosofen bodde ”i ett vackert hus som man ännu visar i Stockholm och som bär hans namn”.³⁵ Kanske har Crusenstolpe på en eller annan väg letat sig hit. Men någon

adress ges inte, uppgiften saknar källa och står på den franska sidan ensam i sitt slag. I Charles Adams auktoritativa och detaljrika *Vie et Œuvres de Descartes* (1910) görs inga försök att placera hans bostad på Stockholmskartan. (Fig. 1)

Ett huskomplex växer fram

Efter lanseringen i *Morianen* 1840 tycks kombinationen Descartes-Typhon inte ha uppträtt i den svenska offentligheten förrän i slutet av 1800-talet, kanske därför att Crusenstolpes berättelse just då ”återupptäckts” och börjat få spridning. Kan det ha varit av betydelse att *Morianen* 1880 kom i en ny upplaga? Ett tidigt exempel ges i vilket fall av arkitekten Gustaf Lindgren, som 1897 i en exposé över ”Stockholms enskilda byggnader” beskriver det praktfulla Lindeska huset ”nr 68 Västerlånggatan och 51 Kornhamns torg”, med tillägget att den store filosofen ”skall någon tid hafva bebott” det. Men eftersom Lindgren med ”huset” menar hela komplexet mellan Västerlånggatan och torget förblir det oklart var han närmare bestämt vill placera Descartes. Samtidigt är han klar över att detta komplex består av åldersmässigt olika delar; fasaden mot Kornhamnstorg är en flygel som har byggts ut till torget först på 1700-talet.³⁶

Nästan lika obestämd är Typhonberättelsen när den 1905 möter hos Fredrik Ulrik Wrangel, eminent kännare av det äldre Stockholm (och författare till en historisk matrikel över franska diplomater i Sverige). På en punkt är Wrangel mer precis: Descartes ska ha bott i flygeln mot Kornhamnstorg. Men det framgår inte om den sträckt sig ända ner till torget eller ej. Och någon källa anger inte heller Wrangel, annat än att Descartes figurerar i olika ”hörsagor” om huset. Att han bott där är något som ”man” har uppgett.³⁷ Wrangel återkom senare (1912) till saken och tillade då att Descartes bevisligen bodde hos Chanut, varför det ”endast” återstod att utreda var denne logerade.³⁸ Påståendet är sant nog. Men att just Wrangel bara kan hänvisa till hörsägner visar om något hur den Typhonberättelse som nu började få spridning ändå till sitt ursprung var okänd också hos dem som yttrade sig med historisk sakkunskap. Mot den bakgrunden är det inte förvånande att Descartes utan belägg placeras i ”flygeln åt Kornhamn” i en reklambroschyr från 1908, *Ett historiskt minne. Huset n:o 68 Västerlånggatan*. Men inte heller i Anders Tidners väldokumenterade stockholmska hushistorik *Palats och kåkar* (I, 1917) lämnas något mer precist besked än att Descartes ”som det säges” har bott i det Scharenbergska huset, där Chanut ”möjligen” residerat.³⁹

Varken Lindgren eller Wrangel anknyter Descartes till Typhon annat än parentetiskt, men att de ändå gör det har nog spelat en viss roll för traditionen. Flera forskare som långt senare och grundligare utrett de

Lindeska och Scharenbergska husens historia har gjort det utan att alls nämna Descartes (vilket i sig är värt att notera), men i sammanhanget är deras undersökningar avgörande. Väsentliga dateringar gjordes av Ragnar Josephson i den stora översikten *Borgarhus i gamla Stockholm* (1916), i övrigt rör det sig om nyare studier av Marianne Råberg (1963), Lars Bengtsson (1991), Claes Ellehag (1998) och Björn Hallerdt (2005). Bilden av hur det Linde-Scharenbergska huskomplexet växt fram är i stort sett likartad hos dessa forskare, och i princip densamma som hos Lindgren 1897. Det Lindeska huset har redan från början eller något senare byggts ut mot Kornhamnstorg med en smal flygel av två ”fönsteraxlars” bredd. I sitt ursprungliga skick har den inte nått ända ”ner” till torget men har senare förlängts dit. Ännu senare har den infogats i ett nytt hus, som till sin större del uppfördes på en obebyggd del av tomten och fick en fasad med sju fönsteraxlar mot torget. Detta hus, nu känt som det Scharenbergska, innesluter alltså olikåldriga delar av vilka den äldre är flygeln från det Lindeska huset. Denna flygel, på vilken det bekanta burspråket sitter, utgör husets norra sida mot den trånga Torgdragargränd.⁴⁰

Det som gjorde det möjligt att på detta stegvisa sätt bebygga rummet mellan Västerlånggatan och torget var att det länge utgjorde en odelad tomt. De ”Lindeska” respektive de ”Scharenbergska” delarna hade alltså under lång tid samma ägare. Efter Erik von der Lindes död 1636 köptes tomten av riksdrotsen Gabriel Gustavsson Oxenstierna och ärvdes 1640 av hans son Gabriel Gabrielsson. Våren 1646 sålde han den till kronan, varpå Kristina i augusti 1648 donerade den till sin halvbror, greve Gustav Gustavsson av Vasaborg. Han hade efter en militär karriär på tysk botten tagit plats i riksrådet och gynnades i viss utsträckning av drottningen. Efter hans död 1653 övergick tomten med vad som fanns av bebyggelse till hans späde son Gustav Adolf och förvaltades av familjen till dess den unge greven blev myndig. Han belånade då egendomen i riksbanken men kunde inte återlösa den, varpå den 1682 auktionerades bort till den Lübeckfödde köpmannen Johan Scharenberg. Först efter honom delades fastigheten i en ”Lindesk” och en ”Scharenbergsk” del med olika ägare.⁴¹

1651 års karta – vittnesbörd med frågetecken

Ragnar Josephson behandlar de båda delarna av huskomplexet var för sig och kommenterar inte hur de byggnadstekniskt hänger ihop. Han noterar dock att tomten ännu vid mitten av 1600-talet var odelad och att det Lindeska huset ursprungligen skjutit fram en flygel mot, men inte ända till Kornhamnstorg. I det fallet kan han också utnyttja ett dokument som Lindgren och Wrangel tydligen inte känt till, en karta som av allt att döma upprättats av stadsingenjören Anders Torstensson, som i februari 1651

Fig. 2. "1651 års karta", här beskuren, visar hur det Lindeska huset sträcker ut en flygel mot men inte ända till "Åkare Torgiet" (Kornhamnstorg). Avståndet till tomgränsen vid torget är cirka 10 meter. Stads- och fästningsplaner: Stockholm 240, Krigsarkivet.

fick i uppdrag att göra en "avritning" av tomterna på Stadsholmen.⁴² I kvarteret Typhon visar den med all tydlighet en flygel på det Lindeska huset som är utdragen mot torget men inte når fram till det. Mellanrummet saknar bebyggelse, liksom resten av den tomt där det Scharenbergska huset numera befinner sig. (Fig. 2)

Alla tomterna är försedda med namn på ägarna, och så gott som alla pekar på att kartan har tillkommit 1651. Men *en* anomaly finns. På den Linde(-Scharenberg)ska tomten har det påtecknats att den ägs av Gabriel Oxenstierna den yngre, eller rättare av hans dödsbo ("S[alig]. Her Gabriel Gabrielson"). Eftersom han avlidit i februari 1647 kan kartan inte vara äldre än så. Men som vi sett hade han redan 1646 sålt fastigheten, vilket ju också innebär att hans dödsbo aldrig kunnat äga den innan den 1648 donerades till Gustav Gustavsson. Kan stadsingenjören år 1651 ha varit ovetande om dessa transaktioner? Josephson noterar att ägaruppgiften "ej är alldeles riktig" men ifrågasätter inte dateringen till 1651. Kartan vittnar som han ser det otvetydigt om att det Scharenbergska huset inte är äldre

än så. Möjligen har det byggts under Gustav Gustavssons sista år, 1651–1653, men troligare först av Johan Scharenberg på 1680-talet. Flera stildrag hos huset överensstämmer också väl, enligt Josephson, med den arkitektur som Nicodemus Tessin den äldre utvecklade på 1670-talet.⁴³ Dateringen till 1651 accepteras också av Marianne Råberg, medan Lars Bengtsson inte utesluter att kartan kan vara äldre. Han anser ändå, liksom senare Claes Ellehag, att flygeln förlängts först ”omkring 1650”. Vad beträffar det egentliga Scharenbergska huset ansluter sig samtliga till Josephsons huvudalternativ: huset byggdes på 1680-talet och blev med Råbergs uttryck ”en ny fastighet på den nedre tomtdelen med den gamla flygeln och gårdsmuren som grund”.⁴⁴

Ifråga om flygelförlängningen och burspråket går bedömningarna delvis isär. Råberg menar att den korta flygel som kartan visar har förlängts till torget under Gustav Gustavssons sista år, långt innan den infogades i det Scharenbergska huset. Hon anser också att burspråket tillkom vid denna förlängning – det finns inga tecken på ett rum med burspråk i det inventarium som upprättades vid försäljningen till kronan 1646. Bengtsson har samma tanke om förlängningen men hävdar att burspråket suttit redan på den korta flygeln; de träskulpturer som stöder utbyggnaden hör mer hemma i regalskeppet *Vasas* formvärld än i 1650-talets. Ellehag argumenterar för att det har tillkommit 1639–1640, då Gabriel (Gustavsson) Oxenstiernas räkenskaper visar utgifter för ett ”Cabernet”. Också Björn Hallerdt och Fredric Bedoire (2001) ansluter sig till tanken att burspråket funnits med redan innan flygeln förlängdes.⁴⁵

Till alla dessa bedömningar kan här läggas ännu några faktorer som i varje fall indirekt ger stöd åt dateringen till 1651. En är mantalslängden 1652, där fastigheten ju betecknas som ”ledig”. Även där möter nämligen den orimliga ägaruppgiften ”Gab[rie]l Gab[ri]elsson]s Arfw[ingar]”.⁴⁶ Det bevisar nu inget, men att mantalslängden har uppgiften gör det mindre förvånande att den också finns på kartan. Det märkliga är att det obsoleta och ofrånkomligen felaktiga påståendet kunnat inrota sig hos olika instanser så som det gjort. Att alla andra ägarnamn passar in på 1651 tycks i varje fall utesluta alternativet att kartan skulle ha upprättats under den tid, februari 1647–augusti 1648, då det Gabrielssonska dödsboet möjligen kan ha missuppfattats som ägare, det vill säga efter Gabrielssons död men före överlåtelsen till Gustav Gustavsson.

En annan, hittills egentligen aldrig beaktad faktor är just husägaren själv från hösten 1648, Gustav Gustavsson av Vasaborg. Forskningens bild är som vi sett att det var han som ”omkring 1650” lät förlänga flygeln till Kornhamnstorg. I själva verket är hans medverkan tvivelaktig, eller mer än så. En orsak är den allt svårare sjuklighet han bevisligen led av, en annan att han från början av 1649 bara under korta perioder befann sig i

Sverige. I övrigt vistades han på sina finska och tyska gods, från 1650 enbart i Tyskland och redan då så sjuk att han inte kunde resa till Kristinas kröning.⁴⁷ Och om han på dessa grunder tänks bort som initiativtagare till flygelförlängningen har den rimligen genomförts först på 1680-talet som en naturlig och nödvändig del av Johan Scharenbergs husbyggnadsprojekt.

Gustavssons eventuella roll i sammanhanget kan belysas också från ett annat håll. Sin sjukdom till trots kandiderade han våren 1650 till befattningen som riksamiral. Han bedömdes då skoningslöst av ingen annan än Chanut, som kort dessförinnan negocierat franska köp av örlogsfartyg från Sverige och hade skäl att hålla ögonen på honom. Denne man vet inget om marinen men vill ändå bli amiral, är illa tåld av alla och vill oss fransmän inget annat än ont, heter det från Chanut i april 1650.⁴⁸ Då detta skrevs ägde Gustavsson sedan ett och ett halvt år det hus där traditionen placerar Chanut. Om ambassadören verkligen varit inhyst hos greven av Vasaborg hade han kanske också haft något att säga om att den som ville fransmännen illa var hans egen husvärd. Någon sådan kommentar har han veterligen inte lämnat.

Det säger sig självt att 1651 års karta har stor betydelse för frågan, framförallt för bedömningen av traditionen att Descartes bött i ett hus med direkt anslutning mot Kornhamnstorg. Är dateringen 1651 riktig och kartans vittnesbörd korrekt så utesluter det denna möjlighet. Det som kan tyda på att kartan är äldre, påskriften om Gabriel Gabrielssons dödsbo, är inte bara i sak orimligt utan står också ensamt mot en rad faktorer som pekar på 1651. Men även om vi godtar dateringen till 1651 går det inte att bortse från att det kan ha funnits bostadsutrymmen redan i den korta flygeln. Om den redan före förlängningen pryddes av burspråket bör den också ha haft en representativ fasad. Men det Lindeska husets ”gårdsrum” har på samma gång varit en baksida med olika ekonomiutrymmen, enligt inventariet 1646 bland annat ett stall med inte mindre än arton spiltor. Detta gårdsrum har med en mur avgränsats mot torget.⁴⁹ Och man kan fråga sig om öppningen in till gårdsrummet kan ha varit både vagnsport för körslor av alla slag och entré till Chanuts residens.

Om det alls ligger något i Typhontraditionen, om Chanut vid årsskiftet 1649–1650 residerat i kvarteret, så är det enda rimliga alternativet att hans lokaler funnits i det Lindeska privatpalatsets rymliga huvuddel, välförsedd som den var med salar och kammare i flera plan, och med entré genom den ståtliga portalen mot Västerlånggatan. Det är åtminstone i teorin en möjlighet – väl att märka utifrån de förutsättningar som hittills redovisats. Men bilden av Descartes som betraktar folklivet på Kornhamnstorg från sitt burspråk i ”Scharenbergska huset” kan avfärdas.

Trettioårsblomstring för traditionen

Lika osynlig eller okänd som denna bild (trots Crusenstolpe och *Morianen*) verkar ha varit ända fram till 1800-talets slut, lika välkänd tycks den därefter ha blivit – vore det lätt att säga. Så enkelt är det nu inte. Även om begreppsparet Descartes-Typhon började få insteg i offentligheten under det tidiga 1900-talet var av allt att döma omnämningarna i tryck då ännu fåtaliga.

Som en fullt utbildad tradition gick emellertid föreställningen om Typhon i dagen på 1930-talet, då Scharenbergska huset sades vara rivningshotat och kom i blickfånget. Att berättelsen på ett eller annat sätt levtt vidare och även fått nya utsmyckningar framgår nu av en rad tidningsartiklar. Särskilt det spektakulära burspråket tycks ha figurerat i de mest bisarra skrönor, vilket gav kulturhistorikern Gustaf Näsström tillfälle till en sarkastisk kommentar. När den lokala traditionen är riktigt i sitt esse, skrev han 1938, påstår den att drottning Kristina och ärkeskurken Jöran Persson stod i burspråket och tittade på Stockholms blodbad. För egen del trodde han inte på ”det gamla talet” om förbindelsen med Descartes, väl på grund av Josephsons datering.⁵⁰

På andra håll var man mindre återhållsam. En skribent i *Dagens Nyheter* hävdar (1933) att Descartes bott i en lägenhet med nio fönster, vilket (inte helt sanningsenligt) sägs passa in på våningen med burspråket. Signaturen Gran i samma tidning berättar (1937) att talet om Descartes och Scharenbergska huset har bestritts ”från visst håll”, som dock inte specificeras. I *Aftonbladet* vet man (1938) att Descartes ”lärt” ha residerat i det ”praktfulla patricierhuset”.⁵¹ ”Cartesius hus” ska ingalunda rivas utan tvärtom moderniseras med hiss och kylskåp, meddelar *Nya Dagligt Allehanda* 1937. I samma tidning berättar den välinformerade Erik Sandberg om Josephsons sena datering av Scharenbergska huset men placerar ändå Descartes bland dem som bott där. Men Sandberg vet också att Crusenstolpe i ”en av sina böcker” beskrivit hans våning – vilket gör det befogat att fråga om Typhontraditionen ännu en gång stimulerats av *Morianen*, som märkligt nog utkom i nya upplagor både 1916–1917 och 1928.⁵²

Rivningshotet gav också Carl Magnuson anledning att skildra de Linde-Scharenbergska husens historia i Borgar-Gilletts årsbok 1933. Att Descartes bebott burspråksvåningen direkt mot Kornhamnstorg tror han inte på, sedan Josephson sagt sitt. Istället placerar han liksom Wrangel filosofen i en kortare flygel mot torget.⁵³ Men det är också nu som Magnuson börjar gå på djupet med saken genom att med hjälp av franska ombud granska Chanuts depescher till Paris. Spaningarna ger dock inget; dessvärre begränsar han dem till de år då Chanut bar titeln ambassadör, 1650–1653, och noterar aldrig att *residenten* Chanut 1647 säger sig bo i en för-

stad. En viss lön för mödan får han ändå när han hittar den ”fransöske residenten” vid Köpmangatan. Men hans stort uppslagna artikel i *Stockholms-Tidningen* 1937 röner inte mycken uppmärksamhet. *Aftonbladet* meddelar visserligen ett år senare att sakkunskapen nu vill omlokalisera Descartes. Tidigare ”har det påståtts” att han dog i huset vid Kornhamnstorg, till och med i själva det berömda burspråket.⁵⁴

En lång och öppen bro till slottet

Minnesplattan som 2010 sattes upp vid Kornhamnstorg är bara ett av många exempel på hur Typhontraditionen tämligen rutinmässigt förts vidare även under senare tid. Den återkommer i nyare Kristina- och Descarteslitteratur liksom i stadshistoriska och turisttillvända sammanhang, dock i skiftande form såtillvida som Descartes placeras än i det Lindeska, än i det Scharenbergska huset.⁵⁵ De försök som gjorts att verkligen utreda frågan är däremot inte så många. Efter Magnuson tycks ingen specialstudie ha kommit förrän 1995, men den som då publicerades av den kanadensiske Descartes-kännaren Georges Moyal (med Per Myrén), *La résidence de Descartes à Stockholm*, är grundlig och byggd på både arkivmaterial och fältstudier.⁵⁶ Mer kortfattat har frågan behandlats av Jean-François de Raymond, tidigare fransk kulturattaché i Stockholm, dels i en artikel om Descartes i Stockholm (1996), dels i böcker om Descartes och Kristina (1993) respektive Chanut (1999).⁵⁷

Moyal och Myrén utgår från bilden av Descartes i burspråket över torget men tvingas efter mycket diskuterande underkänna den. Kartan från 1651 visar att tomten då var obebyggd mot torget, och forskarna har själva sett de skarvar i väggarna som visar att flygeln förlängdes först senare. De diplomatiska urkunderna säger heller ingenting om hur lokalfrågan ordnades när ett permanent franskt residentskap etablerades, vilket skedde med Chanuts ankomst i slutet av 1645.⁵⁸ På den punkten hade Moyal och Myrén kommit längre om de lagt märke till att Raymond i en fotnot citerar Chanuts ”förstadsbrev” 1647. Raymond feldaterar brevet till 1646 men hans kommentar är tänkvärd. Förstaden har bara varit ett tillfälligt arrangemang, menar han. Chanut kan i längden inte ha nöjt sig med att bo så långt från slottet och så föga ståndsmässigt. Typhon och till och med Scharenbergska huset är ett troligare alternativ.⁵⁹

Moyal och Myrén för ett liknande resonemang men på annan grund. De har frapperats av en uppgift hos levnadstecknaren Baillet, en topografisk precisering som i övrigt förblivit märkligt obeaktad. Tidigt om morgnarna, heter det här, for Descartes till slottet i Chanuts vagn över ”en mycket lång och helt öppen bro, som ledde från ambassadörens bostad till slottet och som utsatte honom för den skarpaste köld”.⁶⁰ Men inte

heller Moyall och Myrén vill tro att Chanuts *hôtel* funnits i en förstad. Det är säkert bara så att Baillet misstar sig ("se trompe"). Och eftersom forskarna har avvisat också Typhon finner de att de kommit till vägs ände. Problemet är kanske inte olösligt, men för deras del får det förbli olöst.⁶¹

Moyall och Myrén är inte obevandrade i 1600-talets Stockholm, men ifråga om Baillets uppgift är deras slutsats ohållbar. Baillets *La Vie de Monsieur Des-Cartes* (1691) är en alltjämt betrodd och begagnad biografi, byggd på många väl specificerade samtida vittnesmål. Också för Baillet är den svenska vintern en viktig del av historien. Men för att etablera ett samband mellan kölden och Descartes sjukdom kunde han ha berättat om en kall färdväg vilken som helst. Resan över en lång, öppen bro är däremot en detalj som verkar "sedd". Sagesmannen är också en källa av första ordningen, den franska legationens pastor François Viogué, som även han bodde hos Chanut. Men vilken bro är det Baillet talar om? Till Stads-holmen ledde broar från Norrmalm via Helgeandsholmen, från Södermalm över den 1642 färdigställda Slussen, från Riddarholmen över den smala Riddarholmskanalen. Från Kungsholmen gick vägen till Norrmalm via den lilla Blekholmen på två separata brodelar, en med vindbrygga ("Gamla Kungsholmsbron"). Först 1672 invigdes en direktförbindelse till sydvästra Norrmalm, den långa "Nya Kungsholmsbron".⁶²

Om Baillet läses bokstavligt så kan både Riddarholmen och Kungsholmen uteslutas. Flera av de nya stormanspalats som gav Riddarholmen dess särprägel har omkring 1650 varit bebodda eller beboeliga, därtill belägna nära slottet och från statussynpunkt säkert attraktiva. På 1660-talet inhystes som vi sett den franska beskickningen i ett av dessa förnåma hus. Men över Riddarholmskanalen ledde bara korta bryggor, inte några passager där resenärerna länge exponerades för vinterkölden. Också Kungsholmen är ett osannolikt alternativ, till att börja med därför att Baillet talar om *en* öppen och lång bro. Om vi undantar Helgeandsholmen, varom mera nedan, så har ju denna bro under alla omständigheter bara varit en del av en flerledad förbindelse, antingen från Norr via Helgeandsholmen eller från Söder över Slussen. Men från Kungsholmen till slottet har det krävts en resa över inte mindre än fyra långa brodelar, vilket det hade funnits allt skäl att understryka för den som ville framhäva kölden och väglängden. Kungsholmen är heller ingen trolig lokal sett till hur relativt sent det här skapades en mer ordnad och ståndsmässig bebyggelse. Det "första stenhus på denne holmen", det Skunck-Braheska huset vid Gamla Kungsholmsbrons landfäste, var ännu år 1649 inte helt färdigställt.⁶³ Den naturliga slutsatsen är därför att det är endera förbindelsen från Norrmalm, Helgeandsholmen eller Södermalm som Baillets sagesman har talat om. Från den utgångspunkten måste diskussionen handla både om bron och om vad respektive stadsdel kan ha erbjudit ifråga om tjänliga lokaler.⁶⁴

Förstäder i förvandling

Både den norra och den södra förstaden genomgick från 1630-talet genomgripande förändringar, då den gamla bebyggelsen skoningslöst revs och nya gatunät lades ut, strikt geometriska så långt de naturliga förutsättningarna tillsvidare medgav det. På Norr skapades två paradgator på ömse sidor om Brunkebergsåsen, på östra sidan Regeringsgatan, på västra ”Stoore Konnungz gatun”, färdig och stensatt år 1641 och ungefär samtidigt omdöpt till Drottninggatan. På Söder genomdrevs den nya stadsplanen i det hela något senare, men av de båda huvudstråken torde Hornsgatan ha varit ”färdig och rätad” redan 1642, något tidigare än Götgatan, som första gången möter under detta namn år 1645.⁶⁵

Det handlade i denna omdaning både om att skapa den ”regularitet” och goda ordning som var ett ideal i tiden, om att ge befolkningen en tjänligare levnadsmiljö och om att ge staden ett utseende som svarade mot landets nya status som stormakt. Längs de nya huvudgatorna, tidigast på Norr, byggdes det stenhus från slutet av 1630-talet; ett exempel av visst intresse är kannvgjutaren Jöran Jeskes hus i hörnet av Drottninggatan och Jakobsgatan, som i ankarlutarna bär årtalet 1640. Vid Drottninggatan, särskilt i de södra kvarteren, kom ett övre samhällsskikt att etablera sig. Många som flyttade hit tillhörde ”den statliga, kommunala och kyrkliga administrationens elit” (Linnea Forsberg).⁶⁶ På Söder inskränkte sig antalet stenhus ännu 1660 till ett trettioital, de flesta ägda av borgare, men en viss ”adelsinvasion” (Arne Munthe) skedde därigenom att malmgårdarna, mer eller mindre stort anlagda sommarnöjen och trädgårdar, i många fall anlades av adeln.⁶⁷ På Helgeandsholmen restes vid mitten av 1640-talet två av periodens notabla stormanspalats, uppförda av överståthållaren Klas Fleming respektive kunglige sekreteraren Anders Gyldenklou, vars hus 1654 övertogs av Per Brahe.⁶⁸

Broförbindelserna mellan malmarna och Stadsholmen var inte mer olika varandra än att Baillets berättelse i praktiken är giltig för båda. Sextonhundralets ”Norrbro” var belägen längre västerut än den nutida, med norra delen från Malmtorget till Helgeandsholmen, den södra till Stadsholmen med landfäste mot ”Smede gathun”, en förlängning av Västerlånggatan. År 1650 var båda delarna nyligen breddade för att svara mot den trafikökning som väntades i samband med gaturegleringen och bygghuset på Norr. Från Helgeandsholmen ledde också den väl trafikabla Slottsbron till ett landfäste under slottet. Alla dessa ”Norr-broar” utgjordes av tämligen enkla träkonstruktioner på pålar och stenkistor. Ingen hade någon sorts övertäckning eller galleri, vilket också framgår av de samtida bilder där de helt eller delvis avtecknar sig, som på Johan Sasses Stockholmsvy från väster (*Stocholmia*, ca 1652), i *Suecia*-verkets

Fig. 3. Denna förlaga till Suecia-verkets bild av Stockholms slott och Norrström från öster ger en god bild av "Norrbrös" båda brodelar och Slottsbron. På Helgeandsholmen reser sig Kungliga Myntet och de Flemingska och Gyldenklou-Braheska husen. Kristinas triumfbåge från kröningen 1650 (till höger) revs 1663 eller 1664. KoB Dahlb. Handt. 1:20, KB.

stora panorama över huvudstaden i samma riktning (*Stockholmia...qua parte Occidentem spectat*) och i dess avbildning av slottet Tre Kronor och Norrström från öster (*Arx Regia Holmensis versus orientem*), där förlagorna ger en "avskalad" och realistisk bild av Helgeandsholmen och broarna, inklusive Slottsbron.⁶⁹ (Fig. 3)

Hur man från Söder tog sig över till Stadsholmen beskrivs av en fransk resenär som anlände 1663 och vars berättelse är giltig också för 1650. Passagen gick först över en "liten fällbro som var uppe men som de sänkte ner", därefter över "den stora bron", som också först var uppdragen, och slutligen in i staden på "resten av bron som är vacker och ganska bred".⁷⁰ Beskrivningen motsvarar exakt "Söderbrös" tredelade konstruktion med en första del från Södermalmstorg över den så kallade Järngraven (inklusive en vindbro) och genom Yttre Söderport, därefter en andra del med vindbron över Slussen, slutligen en tredje och längre till den inre stadsporten vid Järntorget, på en träbro av ungefär samma typ som Norrströmsbroarna.⁷¹ Vindbron över Slussen och den långa bron till Stadsholmen avbildas, om än disproportionerligt, på Wolfgang Hartmanns välkända Stockholmspanorama från 1650, liksom – mer verklighetsnära vad bronns längd beträffar – på den stora Sueciabilden av Stockholm från öster (*Stokholmia Orientem versus*) och i dess förlagor.⁷²

Fig. 4. Den stora *Suecia*-bilden av Stockholm från öster (*Stocholmia Orientem versus*) visar Yttre Söderport, Slussen och den långa delen av "Söderbro" till Stadsholmen. Gravyren av Willem Swidde är från 1693, men bilden är giltig också för 1650-talet då Erik Dahlbergh tecknade förlagorna. KoB Dahlb. I:13, KB.

Menar man att både "Norrbro" och "Söderbro" är tänkbara förebilder för Baillets långa och öppna bro så måste det också sägas att det knappast har någon betydelse att det handlar om flerledade överfarter. Uttrycket "en mycket lång bro" kan mycket väl ges innebörden "en mycket lång broförbindelse", en enda såtillvida som den förenade en bestämd stadsdel med en annan. Men också Helgeandsholmen måste som sagt beaktas, och det är ingalunda orimligt att tvärtom läsa Baillet efter bokstaven och hävda att han med *en* bro menar just en (enda) bro, i så fall södra delen av "Norrbro" eller Slottsbron. Mellan de olika alternativen kan den skilje-linjen dras att det bör ha varit omständligare att färdas från Söder än från Norr på grund av de fyra dagliga slussöppningarna och vindbroarna, som möjligen också satte en gräns för hjulfordonens storlek. Mårten Blixen-cronas almanacka visar att han företog sina täta turer till malmgården på Söder endera med roddbåt eller – över Slussen – till fots eller på hästryggen, men aldrig i vagn.⁷³ På Lorenzo Magalottis avbildning av Slussen med brodelen över Järngraven (i *Sverige under år 1674*) dominerar trafiken som det förefaller helt av fotgängare.⁷⁴ På den här återgivna *Suecia*-bilden av Söderbro skymtar däremot några hästecipage, och det rimliga är att bron hade kapacitet och betydelse också för den tyngre samfärdseln. Descartes färdades som redan nämnts till slottet i Chanuts vagn, en holländsk kaross

som ambassadören använde varje gång han förflyttade sig i staden. Inget är känt om dess yttre, men den kan mycket väl ha varit av proportioner som framhävde ägarens rang och status.⁷⁵ (Fig. 4)

På ett avlägset ställe i en förstad

Men frågan är som sagt också vilken stadsdel som är den mest sannolika sett till bebyggelsen och tillgången på ståndsmässiga (en förvisso svårbestämd egenskap) och funktionella lokaler. Inte heller här kan diskussionen bli mycket mer än hypotetisk, men vi kan förutsätta att beskickningen har haft behov av ansevärda utrymmen, tillräckliga för både bostadsändamål och representation. Chanut har bott där med hustru och två söner, ett antal personer i hans tjänst har varit inhysta där, rum har ställts till Descartes förfogande. Det måste ha funnits ekonomilokaler, stall och vagnshus; att Chanut höll eget fordon implicerade egna hästar (tioalet år senare klagade Chassan över att hans anslag bara räckte till två vagnshästar medan den danske ambassadören stoltserade med sex).⁷⁶

Utan tvivel var det på Norr som tillgången var som störst på sådana hus som kan ha motsvarat fordringarna – rymliga, tämligen nybyggda, troligen men inte nödvändigtvis i sten.⁷⁷ Om Helgeandsholmen gäller att Chanut inte kan ha bott där 1647, men 1649–1650 har de Flemingska och Gyldenklouska husen erbjudit tänkbara lokaler. På Söder har urvalet varit mindre än på Norr, men redan på 1640-talet byggdes det stenhus vid Hornsgatan och Södermalmstorg, och det är en lockande tanke att Descartes logerat i stadsdelens första adelspalats, det eller rättare de som uppfördes av Louis De Geer i kvarteret Galten (nu Schönborg) ett stycke uppåt Götgatan. Här byggde De Geer från mitten av 1640-talet inte bara ett utan två stenhus, av vilka det yngre kom att bli det i kvarteret centralt belägna ”Ebba Brahes palats” och det något äldre finns kvar som en huslänga mot Peter Myndes backe.

Det är dock ovisst om De Geer (som 1651 lämnade Sverige för gott) någonsin hann bo i något av sina nya hus eller ens hann se dem färdiga, vilket också gör det svårbedömt om Chanut kan ha haft sitt residens där.⁷⁸ Chanut och De Geer hade visserligen täta kontakter eftersom De Geer från sina bruk levererade krut och kanoner till de fartyg som Chanut inhandlade för sitt lands räkning. Men att Chanut flera gånger kunde rapportera att De Geer varit hos honom (”m'est venu”) för affärssamtal behöver inte betyda att de bodde grannar vid Södermalmstorg.⁷⁹ Inget bevisas heller av den förvisso fantasieggande anteckning som historikern Martin Weibull gjorde på 1880-talet när han i Paris excerperade Chanuts depescher, under förarbetena till sin banbrytande källkritiska granskning av de så kallade *Mémoires de Chanut*.⁸⁰ Weibull fäste sig vid Chanuts uppgift

om förstaden och skrev i marginalen ”På Söder”.⁸¹ Men det framgår inte varifrån han har detta, och dessvärre återkommer han ingenstans till det. I originaldokumentet, det aktuella brevet från Chanut, finns inget som pekar mot den ena eller andra stadsdelen.

Vi måste här se på vad Chanut egentligen sade om sin inkvartering och under vilka omständigheter det skedde. Det var efter något mer än ett år i Stockholm som han i februari 1647 rapporterade att han hade sitt logi ”på ett ganska avlägset ställe i en förstad” (”en un lieu assez escarté dans un fauxbourg”). Hur starkt är nu ordet ”écarté” (”avlägsen, enslig”) och exakt vad är det han bor ganska långt ifrån? Rimligen är det avståndet till slottet han mest tänker på, men formuleringen markerar också en distans till själva Stadsholmen. Chanut hade knappast använt den om han residerat vid Malmtorget eller nära någon gatumynning mot torget, kanske inte heller om bostaden legat vid det väl exponerade, mot Slussen sluttande Södermalmstorg. Det finns dock ingen anledning att överskatta den faktiska distansen. Det fysiska avståndet är en sak, det mentala ofta en annan. Den som företrädde Frankrike kan – så som Raymond menar – ha känt det som ”avlägsen” att inte bo mer eller mindre bokstavligt under slottsmurarna, eller kan i detta fall ha velat markera det. Och *förstaden* var alltid något annat än *staden*. Chanuts ord behöver inte betyda mer än att han bodde på ett visst avstånd från slottet, något undanskymt från detta, och formellt sett i en annan stadsdel.

Sin fulla innebörd får de först i sitt sammanhang: ”Jag har min bostad på ett ganska avlägset ställe i en förstad, dit man kan komma utan att väcka uppseende” (”où on vient sans bruit”, ”utan att göra buller”). Det hela handlar nämligen om hans ”kyrka” (”nostre Eglise”), där husandakterna tidigare bara besökts av åtta till tio personer utöver husets folk (en handfull franska köpmän och betjänter jämte några tyskar). Nu har, sedan en månad, menigheten växt till närmare etthundra personer, mest därför att Magnus Gabriel De la Gardie återvänt från sin franska beskickning med många fransmän i följe. Men Chanut har inget att säga om att hans lokaler skulle vara otillräckliga; hans poäng är just den att man kan gå till gudstjänsterna utan att ”alla” lägger märke till det. Allt går också lugnt och städat till, inget utmanande sägs, och på helgdagskvällarna firar man vespers ”utan att sjunga [alltför] högt”. Mer anstötlig (”scandaleux”) än så är inte vår religionsutövning, konkluderar Chanut. Det var icke desto mindre på förekommen anledning som han skrev till Paris om saken. Tillströmningen hade verkligen väckt förargelse, och prästeståndet hade under den pågående riksdagen krävt att Chanuts dörrar inte skulle få stå öppna för alla. ”Är bäst sända Fransöske Residenten bodh, att dedh är emot leges fundamentales regni”, yttrade Axel Oxenstierna när saken var uppe i rådet.⁸²

Chanut protesterade och hävdade sin rätt att ge alla katoliker tillträde (först i 1655 års religionsstadga förbjöds uttryckligen de som inte tillhörde diplomaternas husfolk att besöka deras gudstjänster). Kristinas beslut blev ändå att gå prästerskapet till mötes. Som den maktspelare hon var lät hon samtidigt förstå att eftergiften var tillfällig. När riksdagen var avslutad skulle dörrarna kunna öppnas igen.⁸³ En kontrovers relaterad till religionsfriheten ger alltså en pusselbit av värde. Den säger att Chanuts hus har varit rymligt; här kunde hundra personer på ett eller annat sätt samlas till gudstjänst. Det har haft den prägel som anstod det franska sändebudet; här tog Chanut emot flera visiter av Magnus Gabriel De la Gardie före dennes avresa sommaren 1646.⁸⁴ Ändå låg det så att de som gick dit inte behövde få ”allas” ögon på sig – men heller inte så avlågset att tillströmningen inte observerades.

I Jöran kanngjutares hus

Det finns bara ett hus som svarar mot dessa förutsättningar och som *kann* sättas i samband med den franska beskickningen under epoken Chanut, låt vara under Picques tid som resident (innan Chanut sommaren 1653 återkom för en kort slutsejour). Kopplingen finns icke desto mindre. Den tillhandahålls av Stockholms konsistorium, som vintern 1653 fick ögonen på ett barn dop som förrättats ”aff den fransöske Residentens jesuit” trots att det borde ha varit lutherskt (eftersom barnets mor, av fransk börd, var född i Sverige). Dopet hade ägt rum i ”Jöran kangjutares huus”. Där brukade barnets mor också gå till nattvarden, ”effter där ähr een fulkomlig offentlig Gudztienst, hwarest sigh många försambla”.⁸⁵

Husägaren är lätt att identifiera som den bemärkte kanngjutaren Jöran Jeske. Belägenheten kan diskuteras, eftersom han ägde inte mindre än fyra hus, tre på Stadsholmen och ett på Norrmalm, det redan omnämnda vid Drottninggatan.⁸⁶ Två av dem, i Packhusgränd respektive Trångsund, har varit små, trångt bebodda och tämligen otänkbara som lokaler där ”sigh många försambla”.⁸⁷ Det är också osannolikt, för att inte säga otroligt, att gudstjänsterna skulle ha ägt rum i det hus i själva stadsmitten som Jeske för egen del bodde i (fram till sin död just denna vinter-vår 1653), vid Stortorget på nuvarande Börshusets plats.⁸⁸ Allt talar istället för att konsistoriet syftar på hans hus på Norr. Uppfört 1640 i tre våningar, med fem fönsteraxlar mot Drottninggatan och fyra mot Jakobsgatan, var det i hög grad representativt för den nya, statusbetonade stenhusbebyggelsen på nedre Norrmalm. Vid arvskiftet efter Jeske taxerades det till ett högre värde än huset vid Stortorget och till fyra gånger värdet av de båda övriga husen på Stadsholmen.⁸⁹

Att den franske legationspastorn vintern 1653 höll gudstjänst i Jöran Jeskes hus har i sig självt inget bevisvärde. Men – om man också här vill

leka med en viss tanke – så skulle det kunna utgöra en länk i en kedja av omständigheter, innefattande även Chanuts förstadsboende och Baillets broberättelse. Sammantagna skulle de betyda att det var i Jeskes hus som Chanut residerade redan 1647, att han gjorde det också 1650 och att det var härifrån som Descartes for till slottet – från ett hus som inte låg mer än (knappt) ett par hundra meter från ”Norrbro”, men i *förstaden*, i viss mening avlägset och avsides nog för att slippa dra ”allas” blickar till sig. Nu vet vi emellertid också att beskickningen vid årsskiftet 1651–1652 var inhyst i ett ”trångt och dystert hus” vid Köpmangatan. I mantalslängden nämns fem boende utöver den franske residenten och hans folk, däribland en ”italiensk edelman” i väntan på ”transport”. Kanske har huset använts som gästbostad och sändebudshotell, och kanske var det här, och inte i det Cruuska huset vid Svartmangatan, som ambassadören d’Avaux bodde trångt på 1630-talet.⁹⁰

Hur går nu Picques boende vid Köpmangatan 1652 ihop med det faktum att hans präst vintern 1653 höll gudstjänst i Jeskes hus? Här får det tidigare anförda vittnesmålet av Boudon de la Salle plötsligt ett nytt värde. Att han just vid denna tid gick i mässan ”hos” Picques (”nous allions chez lui à la messe”) tycks ju inte kunna betyda något annat än att Picques vid det laget residerade i kannngjutarens hus. I sin tur betyder det att han under år 1652 flyttat på nytt – och i så fall, om vi håller fast vid den nyssnämnda hypotesen, tillbaka till det hus där beskickningen funnits före Chanuts avresa. Eller har han kunnat behålla en kyrksal i detta hus även efter det att personalen inhysts vid Köpmangatan? Förmodligen inte. Den religionsstadga som var på väg (1655) inskränkte uttryckligen de främmande sändebudens rätt att hålla gudstjänst till deras ”hus och logementer”.⁹¹ Exterritorialrätten var också en bostadsfråga. Konsistoriets tal om ”fullkomlig offentlig gudstjänst” med många besökare tyder i varje fall inte på att engagemanget i kannngjutarens hus varit enbart tillfälligt eller provisoriskt. Från våren 1652 hade Picques också en ny *aumônier* på plats, en abbé Saint Hubert (om vars ”jesuit”-status det finns olika uppgifter), efter det att Chanuts huspräst Viogué lämnat Sverige.⁹²

Det mest troliga är alltså att Picques år 1653 verkligen hade sina lokaler i Jeskes hus på Norr. Enligt mantalslängden 1652 beboddes det då av hantverkarfamiljer och tjänstefolk, totalt elva personer. Men vi talar som sagt om ett stort hus i tre plan med vindsvåning, separat gatuhus mot Jakobsgatan och gårdsutrymmen.⁹³ En utredning på 1990-talet, före kvarterets omvandling till statliga departementslokaler, visade att huvudbyggnaden på 1600-talet inrymde två stora salar, med sextio kvadratmeters yta eller mer, och ett dussintal andra rum, vartill kom faciliteter också i gatuhuset.⁹⁴ Här har man både på Chanuts och Picques tid kunnat samla ansenliga menigheter till gudstjänst. Förutsätter vi också att Chanut de

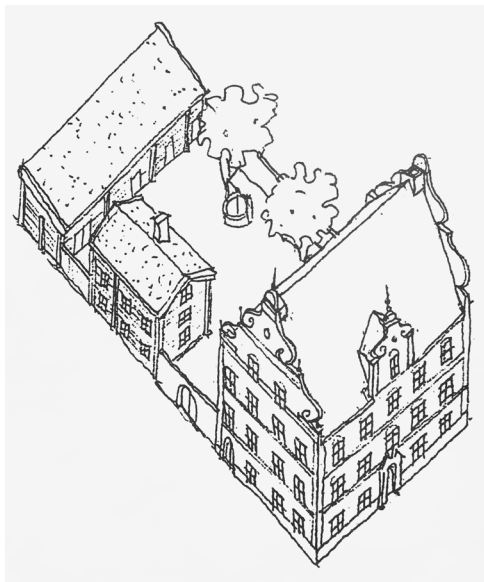

Fig. 5. Jöran Jeskes hus i kvarteret Johannes enligt en rekonstruktion utförd 1991–1992 av Konsthögskolans arkitekturskola. Huvudfasaden med fem fönsteraxlar vetter mot Drottninggatan, porten till gårdsrummet mot Jakobsgränd. Foto: LUB efter *Drottninggatan 8 – ett försummat 1600-talshus i Stockholm*.

sista åren av 1640-talet disponerade hela huset har det då rimligen varit tillräckligt för beskickningens behov även i övrigt, inklusive Descartes gästbostad. För Picques tid som resident gäller att han knappast varit mer än en hyresgäst bland andra, men väl – som det ser ut – med fortsatt tillgång till den viktiga resurs som en sal för gudstjänstbruk utgjorde. (Fig. 5)

På 1660-talet förekom som vi sett en viss kyrklig gemenskap mellan de katolska beskickningarna i Stockholm. Frågan är om något liknande ägde rum också vid den tidpunkt då den franske ”jesuiten” väckte konsistoriets misshag. Just vintern 1653 diskuterade man där också en anmälan om att de spanska och portugisiska ministrarnas präster hade ”byggt sig fullkomlig kyrka” där vem som helst släpptes in, ”ja jämwäl ock swenske ibland”. Konsistoriet ville här ha hjälp av stadens borgmästare och råd, som uppmanades att ”nogare upsicht haffua” med saken. Man borde rentav ”uthspana” de borgare som hyste utländska legater. Påståendet om den spanskportugisiska kyrkan kom också närmast från borgmästaren Erich Holm.⁹⁵

Frågan är emellertid hur noggrant man hade spanat. Den portugisiske residenten, Silva y Souza, hade ingen egen legationspräst vid denna tid. Det hade däremot den spanske ambassadören Pimentel, men relationerna mellan honom och Silva y Souza var spända, i en spegling av den rådande fiendskapen mellan makterna, och det är föga troligt att det skulle ha funnits en ”kyrka” sådan som det ryktades om i konsistoriet. Pimentels huspräst, Juan Guëmes, har visserligen varit aktiv i sin gärning, bland annat som själasörjare för katoliker i Kristinas tjänst, och om det ligger

någon sanning i konsistoriets uppgifter har han också haft en ”utifrån” kommande menighet.⁹⁶

Förhållandet var ansträngt även mellan Picques och Pimentel, av samma skäl som mellan spanjoren och portugisen. Här har det inte funnits några förutsättningar för inomkonfessionell samverkan. Läget belyses av att Picques från sommaren 1653 hade Kristinas diskret framförda uppdrag att låta hennes ”italienska artister” gå i mässan i ”hans hus”, men bara för det fall att Pimentel och Guëmes skulle lämna Stockholm. Det gjorde Guëmes också i oktober, men eftersom han var kvar ännu under sommaren meddelade drottningen att Picques tillsvidare inte behövde fullgöra uppdraget. Det ger ganska tydligt vid handen att det under avsevärd tid handlat om separata katolska ”kyrkor” under de franska respektive spanska beskickningarnas egid, båda notabelt nog med så många besökare, ”jämwäl ock swenske”, att det blivit till förargelse för myndigheterna.⁹⁷

En summering

Går det att komma längre i frågan? Det tycks vara svårt att få fram ytterligare fakta eller indicier av vikt. Så länge det inte kan ske förblir flera av resonemangen blott och bart antaganden. Men om något sådant ter sig mer välgrundat än de andra, och i själva verket kan kallas för en hållbar slutsats, så rör det själva utgångspunkten: frågan om trovärdigheten i den tradition som förbinder Descartes med kvarteret Typhon. Sett till det vi faktiskt vet dels om kvarterets byggnadshistoria, dels om den franska beskickningens adress vid vissa tidpunkter, så kan det slås fast att Typhontraditionen i realiteten inte har något stöd utanför sin egen existens. Inget känt faktum, ingen faktor av indiciekaraktär kan dras fram till att bestyrka den. Det mesta talar för att den är en 1800-talsskapelse som först under det tidiga 1900-talet fick mer allmän spridning. Sitt ursprung har den troligen i den idé som funnits om en koppling mellan Kristina och Scharenbergiska huset och i den utveckling av denna idé som först möter i Crusenstolpes *Morianen*.

Att ifrågasätta Typhontraditionen handlar emellertid inte bara om att argumentera e silentio. Tvärtom finns en rad omständigheter som indirekt talar mot den och åtminstone en som direkt motsäger den och som måste tillerkännas ett högt källvärde: Baillets berättelse om Descartes färdväg till slottet. Är Baillets uppgift sann utesluter det en gång för alla Stadsholmen, vilket ju egentligen gör hela utredningen om kvarteret Typhon betydelslös vad beträffar själva huvudfrågan. Den tjänar dock till att avfärda det mest pittoreska inslaget i Typhontraditionen, bilden av Descartes i burspråket vid Kornhamnstorg. I sig själv utesluter den där emot inte möjligheten av att Chanut 1649–1650 residerat i det Lindeska

huset mot Västerlånggatan, men korrektivet finns ju hela tiden i Baillets berättelse.

Stadsholmen och med den kvarteret Typhon kan alltså uteslutas. Finns det några positiva alternativ? Vad som här diskuterats är ett samband mellan dels Chanuts "fauxbourg", dels Baillets broberättelse, dels de katolska gudstjänsterna i "Jöran kangjutares huus" 1653, med den hypotetiska innebörden att den franska beskickningen under hela perioden 1647–1653 haft en replipunkt i Jeskes hus på Norrmalm, med ett mellanspel (viss tid 1651–1652) betingat av Chanuts avresa 1651. Den norra "förstaden" ter sig överhuvudtaget något mer trolig än den södra med tanke på dess allmänna karaktär och den sannolikt bekvämare broförbindelsen till Stadsholmen. Men det kan också diskuteras vad Chanut egentligen menade med att han bodde "ganska avlägset, dit man kan komma utan att alla ser det". Han kan ha haft skäl att överdriva avlägsenheten, men det kan nog sägas att beskrivningen passar bättre på det från slottet osynliga Söder än på nedre Norrmalm. En lika oklar som eggande punkt är också Martin Weibulls marginalanteckning "På Söder". Den bevisar ingenting, men varifrån fick Weibull påståendet?

"Förstaden" som plats för det franska sändebudets residens har som vi sett för några forskare framstått som ett orimligt alternativ. Det bottenar i okunnighet om och undervärdering av den förvandling som särskilt Norrmalm genomgick på 1640-talet. Under senare delen av 1650-talet höll Frankrike ingen fast representation i Stockholm sedan beskickningen ställts på fältfot i Polen och Danmark.⁹⁸ Men när Chassan 1660 stationerades där var även övre Norrmalm en fullt acceptabel stadsdel; allt tyder på att man då tog i bruk Samuel Hammarinus hus i Vinkelhaken. För epoken Chanut är Jeskes hus längre ner på Drottninggatan ett troligare alternativ.

Till sist: innan nytt källmaterial eventuellt kan tas fram går det inte att belägga att Chanut 1647 hade sitt residens i Jöran Jeskes hus eller att han fortfarande hade det där 1649–1650. Men vi *vet* att han 1647 inte bodde på Stadsholmen och vi har mycket goda skäl att *tro* på att Descartes for till slottet över en lång, öppen bro. Det säger sig självt att det behövs starkare faktastöd än så för att göra vad som här framförts som en indiciekedja till en hållbar slutsats. Ifråga om verklighetsförankring, och därmed sannolikhet, skiljer sig denna ofullständiga indicierad ändå avgörande från de ofta upprepade, men aldrig dokumentariskt stödda "hörsagorna" om kvarteret Typhon.

Noter

Jag vill rikta ett varmt tack till professor Jonas Nordin, Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet, för visat intresse och generositet med värdefulla upplysningar och synpunkter.

1. Svante Nordin: *Drottningen och filosofen. Mötet mellan Christina och Descartes* (Stockholm, 2012), 145. Kursiveringen gjord här.
2. Adrien Baillet: *La Vie de Monsieur Des-Cartes*, II (Paris, 1691), 387, 390, 411.
3. Michael R. W. Dawson (2013): <http://cognitionandreality.blogspot.se/2013/07/descartes-lived-here.html>, hämtad 2019-05-16.
4. Nordin: *Drottningen och filosofen*, 116–117.
5. Russell Shorto: *Descartes' bones. A skeletal history of the conflict between faith and reason* (New York, 2008), 1–2.
6. En rad sådana berättelser i Charles Adam & Paul Tannery (red.): *Œuvres de Descartes. Correspondance V (Mai 1647–Février 1650)* (Paris, 1903), 440–487.
7. Bl.a. diskussion i rådet 26, 28 maj, 6 juni 1649 om en rysk ambassad. Severin Bergh (red.), *Svenska riksrådets protokoll 1649* (Stockholm 1912), 85, 111; och 27 april 1664 om engelske ambassadörens krav på ”frit och meublerat huus”. Sv. riksrådets protokoll, huvudserien A I 41 a, RA.
8. Johan Elers: *Stockholm*, I (Stockholm, 1800), 261–262; Tord O:son Nordberg: *Gamla stan i Stockholm. Kulturhistorisk beskrivning hus för hus [...]* (Stockholm, 1975), 200.
9. Charles Ogier: *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635* (Stockholm, 1978), 33. Ogiers uppgift att ett rum i det hus där d’Avaux bodde hade ”elva höga fönster som vette åt sjön” passar inte in på det Cruuska huset. Jfr n. 90.
10. Arnauld de Pomponne: rapport 20 febr. 1666. Correspondance politique Suède 29, Archives des affaires étrangères (AAE), Paris/La Courneuve.
11. J. Mavidal (red.): *Mémoires du Marquis de Pomponne [...]*, II, *Négociations de Suède* (Paris, 1861).
12. Charles Comte de Baillon (red.): ”La Suède en 1653. La reine Christine à Stockholm [...]”, i *Le Correspondant: revue mensuelle*, nouv. série, t. 76:3 (Paris, 1878), 470; Louis-Henri de Loménie Comte de Brienne, *Mémoires [...]*, II (Paris, 1917), 240, 244.
13. Francesco Negri: *Viaggio settentrionale* (Milano, 1929 [Padova, 1700]).
14. Nils Sjöberg (red.): *Johan Ekeblads bref*, II (Stockholm, 1915), 302, 326, 333, 350, 386, 410, 412.
15. H. J. Heyman (red.): ”Mårten Pedersson Blixencronas almanacksanteckningar”, i *Personhistorisk tidskrift* 30 (1929), 37–111; Arne Munthe: *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet* (Stockholm, 1959), 85, 89, 96–97.
16. Eric de Chassan: odat. rapport maj/juni 1665. Correspondance politique Suède 27, nr 262, AAE; härom Ingemar Oscarsson: *Den franske kammartjänarens resa. Minnen från länderna i norr på 1660-talet* (Stockholm, 2013), 55–56.
17. [Anders Torstensson]: *Norre Förstadens västredels Tomptebook [...]* Anno 1663, i f. d. Stockholms stadsingenjörskontors arkiv, D I a: Tomtböcker (blad 30, s. 1), Stockholms stadsarkiv (SSA); Nils Staf: ”De främmande trosbekännarna i Stockholm under karolinsk tid”, i Nils Staf (red.): *Studier och handlingar till Stockholms historia*, III (Stockholm, 1966), 13.
18. Albert Jouvin de Rochefort: *Le voyageur d’Europe [...]*, 3 (Paris, 1672), 605–606;

Fredrik Ulrik Wrangel: *Liste des diplomates français en Suède 1541–1891* (Stockholm, 1891), 34.

19. Stockholms domkapitel, huvudserien A I:26, fol. 296–297 (prot. 15 aug. 1670), SSA; Stockholms magistrat och rådhusrätt A 2 a 6 (prot. 15, 16, 17 febr., 2 mars 1671), SSA; Barbro Lindqvist: ”Religionskrockar på 1600-talet”, i *Släkt och hävd* 3–4 (2002), 212–215; Staf: ”De främmande trosbekännarna i Stockholm under karolinsk tid”, 11–14.

20. Arne Jansson (red.): *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661* (Stockholm, 1995), 149.

21. Christian Molbech: ”Bidrag til Dronning Christinas, det svenske Hofs og Corfitz Ulfeldts Historie, i Aarene 1651–55”, i *Historisk tidsskrift*, udg. af den danske historiske Forening [...], V (1844), 336, 373; Nils Berencreutz (red.): *Don Antonio Pimentels depescher från drottning Christinas hov 1652–1656* [...], i *Historiska handlingar* 37:1 (Stockholm, 1961), 68, 71–72.

22. Chanut till statssekreteraren Brienne 16 febr. 1647. Koll. Français 17963, Bibl. nationale de France (BnF/Manuscrits).

23. Överståthållareämb. för uppborärenden, G 1 BA:4:1, ”Indre Quarteret” fol. 46, SSA.

24. Carl Magnuson: ”Cartesius får flytta till Köpmangatan!”, i *Stockholms-Tidningen* 31/10 1937; Ragnar Josephson: *Borgarhus i Gamla Stockholm* (Stockholm, 1916), 154.

25. Martin Weibull: ”Om Mémoires de Chanut”, I, i *Historisk tidsskrift* 7 (1887), 60–70; Wrangel: *Liste des diplomates français en Suède*, 25.

26. Baillon (red.): ”La Suède en 1653. La reine Christine i Stockholm [...]”, 470.

27. Överståthållareämb. för uppborärenden, G 1 BA:4:1, ”Södre Quarteret” fol. 8, SSA.

28. Ogier: *Från Sveriges storhetstid*, 52, 110.

29. Nils Lundequist: *Stockholms stads historia* [...], I (Stockholm, 1828), 38.

30. Johan Fredrik Bahr: *Stockholm* (Stockholm, 1841), 52; Georg Scheutz: *Stockholm. Illustrerade utkast* (Stockholm, 1860), 23; Horace Marryat: *One year in Sweden*, I (London, 1862), 433, och i sv. övers.: *Ett år i Sverige*, I (Stockholm, 1863), 313.

31. Birger Schöldström: ”Cartesius”, i *Svenska Familj-Journalen* 9 (1876), 259–260; Claës Lundin, *En gammal stockholmares minnen*, I (Stockholm, 1904), 1–21.

32. Gustaf Henrik Mellin: *Stockholm och dess omgivning* (Stockholm, 1839); dens.: *Stockholm framställt i teckningar* (Stockholm, 1840); Gustaf Backman: *Guide pittoresque de l'étranger de Stockholm et ses environs* (Stockholm & Göteborg & Paris, 1853); Gustaf Thomée: *Stockholmska promenader* (Stockholm, 1863), 128, 251; Julius Mankell: *Stockholm förr och nu* (Stockholm, 1877).

33. Carl Jonas Love Almqvist: *Herrarne på Ekolsund. Roman från medlet af förra århundradet*, I (Stockholm, 1847), 115.

34. Magnus Jacob Crusenstolpe: *Morianen, eller Holstein-Gottorpska huset i Sverige*, I (Stockholm, 1840), 75.

35. ”...une jolie maison qu'on montre toujours à Stockholm et qui porte son nom”. J. Millet: *Descartes: Son histoire depuis 1637* [...], (Paris & Clermont-Ferrand, 1870), 337.

36. Gustaf Lindgren: ”Stockholms enskilda byggnader”, i E. W. Dahlgren (red.): *Stockholm. Sveriges hufvudstad skildrad med anledning af Allmänna konst- och industriutställningen 1897*, II (Stockholm, 1897), 155–156.

37. Fredrik Ulrik Wrangel: *Stockholmiana*, IV (Stockholm, 1905), 33.

38. Fredrik Ulrik Wrangel: *Stockholmiana I–IV. Anteckningar* (Stockholm, 1912), 309.

39. *Ett historiskt minne. Huset N:o 68 Västerlånggatan* (Stockholm, 1908); Anders Tidner: *Palats och kåkar. Anteckningar om Gamla Stockholm i våra dagar*, I (Stockholm, 1917), 136.
40. Marianne Råberg: "von der Lindeska och Scharenbergska husen. Ett bidrag till deras byggnadshistoria", i *Samfundet S:t Eriks årsbok (SSEÅ)* 1963, 53–67; Lars Bengtsson, "Erik Larsson och Vendela Lohrman i von der Lindeska huset", i Irene Sigurdsson (red.), *Stadsvandringar* 14 (Stockholm, 1991), 47–54; Claes Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden* (Lund, 1998), 63–64; Björn Hallerdt: "Erik von der Linde och hans palats", i Lennart G. Ericsson, Björn Hallerdt & Hans Wohlin: *Murmästarnas hus* (Stockholm, 2005), 43–63.
41. Efter Wrangel: *Stockholmiana I–IV*, 304–308.
42. *Stads- och fästningsplaner: Stockholm* 240, Krigsarkivet; Ludvig Magnus Bååth: "Handritade kartor öfver Stockholm från 1600-talet", i *SSEÅ* 1909, 94–96.
43. Josephson: *Borgarhus i Gamla Stockholm*, 223–224.
44. Råberg: "von der Lindeska och Scharenbergska husen", 67.
45. Fredric Bedoire, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige* (Stockholm, 2001), 93.
46. Överståthållareämb. för uppboürdsärenden, G 1 BA:4:1, "Södre Quarteret" fol. 8, SSA.
47. Hugo Fröding: *Biografiska studier från skilda tider* (Stockholm, 1905), 73.
48. "Il est mal voulu de tout le monde et nous veut beaucoup de mal". Chanut till Brienne 2 april 1650, koll. Français 17966, Bibl. nationale de France (BnF/Manuscrits). Negativa omdömen även 16 mars och 13 april 1647. Martin Weibulls exc., Curt Weibulls samling, 9, LUB; samt 20 juni 1648. Chanut till kardinal Mazarin, koll. Français 17964, BnF/Manuscrits.
49. Råberg: "von der Lindeska och Scharenbergska husen", 65–66; Bengtsson: "Erik Larsson och Vendela Lohrman", 53.
50. Gustaf Näsström: "1600-talshus med sopnedkast", i *Stockholms-Tidningen* 1/10 1938.
51. Sv.: "Fint 1600-talshus i gamla staden hotat av byggplan", i *Dagens Nyheter* 18/1 1933; Gran: "Ett Cartesiusminne – och ett hotat skönhetsvärde", i *Dagens Nyheter* 25/4 1937; Ted: "Från Algot Sandbergs Skeppargatan 40 till Cartesius' Kornhamnstorg", i *Aftonbladet* 25/4 1938.
52. [Anon.]: "Hiss och kylskåp i Cartesius hus", i *Nya Dagligt Allehanda* 2/10 1937; Erik Sandberg: "Scharenbergska huset – ett kulturminnesmärke", i *Nya Dagligt Allehanda* 17/4 1937.
53. Carl Magnuson: "Ett ståtligt köpmanshus från 1600-talet – det von der Lindeska vid Västerlånggatan – och dess ägare", i *Stockholms Borgargilles årsbok* 1933 (Stockholm, 1933), 27.
54. [Anon.]: "Skafferi i gammal kyrka. [...] Cartesius huset vid Kornhamnstorg färdigt ta emot gäster", i *Aftonbladet* 29/9 1938.
55. Som i Marie-Louise Rodén: *Drottning Christina. En biografi* (Stockholm, 2008), 120; Gerd Corall Bryn: *Vandringar i Gamla stan* (Stockholm, 1979), 18, n. 7; Béatrice Glase & Gösta Glase: *Gamla stan med slottet och Riddarholmen*, 5. rev. uppl. (Stockholm, 2000), 86; Rikard Larsson: *Portalerna i Gamla stan* (Stockholm, 2012), 78; Göran Söderström: *Gamla Stan. Slottet och Storkyrkan. Elva vandringar* (Stockholm, 2016), 149.
56. Georges Moyat & Per Myrén: "La résidence de Descartes à Stockholm. État de recherches", i *Nouvelles de la République des lettres* 1 (1995), 79–91.

57. Jean-François de Raymond: ”Descartes à Stockholm. De la résidence au mausolée”, i *Bulletin cartésien XXIV (Archives de philosophie 1:59, 1996)*, 6–9; dens.: *La reine et le philosophe. Descartes et Christine de Suède* (Paris, 1993); dens.: *Pierre Chanut, ami de Descartes. Un diplomate philosophe* (Paris, 1999).

58. Moyal & Myrén: ”La résidence de Descartes à Stockholm”, 82–85.

59. Raymond: *La reine et le philosophe*, 97 not.

60. ”le passage d’un pont fort long et tout découvert qui le conduisoit de l’hôtel de l’Ambassadeur au Palais, & qui lui faisoit sentir les pointes les plus aiguës du froid”. Baillet: *La Vie de Monsieur Des-Cartes*, II, 411.

61. Moyal & Myrén : ”La résidence de Descartes à Stockholm”, 88.

62. Lars Wikström: *Kungsholmen intill 1700-talets början* (Stockholm, 1975), 60, 160.

63. Wikström: *Kungsholmen intill 1700-talets början*, 143; Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, 213–214.

64. Det kan kanske invändas att det är Skeppsbron som blivit en ”pont”. Det är dock föga troligt jämfört med att ögonvittnet Viogué avsåg en verklig bro. Skeppsbron hade också varit en märklig omväg (från Typhon) i vinterkylan. Och varför betona att Skeppsbron inte var övertäckt?

65. Thomas Hall: *Huvudstad i omvandling* (Stockholm, 1999), 66; Munthe: *Västra Södermalm*, 76.

66. Linnea Forsberg: *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt. Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650* (Stockholm, 2001), 127.

67. Munthe: *Västra Södermalm*, 81.

68. Ludvig Magnus Bååth: *Helgeandsholmen och Norrström från älsta [sic] tid till våra dagar*, I (Uppsala & Stockholm, 1916), 239–255; Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, 117–121.

69. Bååth: *Helgeandsholmen och Norrström*, 25–28, 122–125, 173–184. Sasses bild via <http://art.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?file=5680>. *Suecia*-bilderna inklusive förlagor via <https://suecia.kb.se>; ”Stockholmia...qua parte Occidentem spectat”, sign. KoB Dahlb. I:14, reprod. i Börje Magnusson & Jonas Nordin: *Drömmen om stormakten. Erik Dahlberghs Sverige* (Stockholm, 2015), 90–91; ”Arx Regia Holmensis”, sign. KoB Dahlb. I:15, med här återgiven förlaga sign. KoB Dahlb. Handt. 1:20,

70. Oscarsson: *Den franske kammartjänarens resa*, 131–132.

71. T. O:son Nordberg: *Söderport och Slussen. En skildring av slussområdets historia [...]*, (Stockholm, 1935), 25 (rekonstruktion av Söderbro-systemet); härom även <http://www.stockholmgamlastan.se/historia/slussen/kristina-slussen.php> och <http://www.stockholmgamlastan.se/historia/broar.php?namn=soderbro>

72. Wolfgang Hartmann: ”Utsikt över Stockholm från öster” 1650, via <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/4517>; W. Swidde: ”Stokholmia Orientem versus” via <https://suecia.kb.se> (sign. KoB Dahlb. I:13); av förlagor särsk. ”Stockholm från öster”, sign. KoB Dahlb. Handt. 1:14, och ”Stockholm emot Siöösidan”, sign. KoB Dahlb. Handt. 11:2.

73. Munthe: *Västra Södermalm*, 96–97.

74. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Drottning_Kristina_sluss_1674.jpg (bildkälla: ”Tekniska museets utställning om Slussen”).

75. Adam: *Vie et Œuvres de Descartes*, 550 och ibid., not b.

76. Chassan till Hugues de Lionne resp. Ludvig XIV 29 aug./8 sept. 1663, 11/21 okt. 1663 och 6/16 mars 1664 m.fl. Correspondance politique Suède 26–27, AAE.

77. Samuel Hammarinus hus vid Drottninggatan där Chassan residerade på 1660-

talet (jfr n. 16) var möjligen ett trähus; kallas i bouppt. för ”Huus” till skillnad från hans ”stenhuus” vid Västerlånggatan. Bouppt. 23 sept. 1670, Stockholms rådhusrätts 1:a avd., F1A:14, s. 177, SSA.

78. Jag tackar Jonas Nordin för påpekandet att De Geers hus kan vara av intresse. Bebyggelsen vid Södermalmstorg: Munthe: *Västra Södermalm*, 84–88, 91–96; E. W. Dahlgren, ”Louis De Geers hus i Stockholm”, *SSEÅ* 1919, 65–86; Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, 189–195.

79. Chanut till Brienne och Mazarin bl.a. 11 april, 20 juni, 12 sept. 1648. Koll. Français 17964, BnF/Manuscripts.

80. Martin Weibull: ”Om ’Mémoires de Chanut’” 1–2, i *Historisk tidskrift* 1887, 49–80 resp. 151–192, och 3–4, i *Historisk tidskrift* 1888, 1–28 resp. 131–166. *Mémoires de Chanut*: ref. av Chanuts och Picques depescher i P. Linage de Vauciennes: *Mémoires de ce qui s’est passé en Suède [...] depuis l’année 1645 jusques en l’année 1655 [...]*, I–III (Paris, 1675).

81. Martin Weibulls excerpter, hft 3, ”Chanut”. Curt Weibulls samling, vol. 8, LUB.

82. Severin Bergh (red.): *Svenska riksrådets protokoll*, XII (Stockholm, 1909), 37 (prot. 3 febr. 1647).

83. Prästeståndets ”gravamina” 16 april 1647. Ständernas plena och protokoll/Prästeståndet 1641–1649, vol. 667, RA; *Mém. de Chanut* I, 103–106; Oskar Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. The age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden 1622–1656* (Leiden-New York-Köbenhavn-Köln, 1992), 518–522; Curt Weibull: ”Drottning Christinas övergång till katolicismen”, i *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*, I (1928), 231–232.

84. *Mém. de Chanut* I, 49.

85. Stockholms domkapitel, huvudserien A I:14, fol. 107–108 (prot. 9 mars 1653), SSA; Lindqvist: ”Religionskrockar på 1600-talet”, 208.

86. Arvskifte efter Jeske 19 juli 1653. Sthlms rådhusrätt 1:a avd., F 1 A:2, 1650–1655, SSA; Wrangel: *Stockholmiana I–IV*, 407; Forsberg: *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt*, 120–122.

87. I huset i Trångsund mantalsskrevs 1652 sju personer, i huset i Packhusgränd (då Urbansgränd) sex personer. Överståthållarämb. för uppbörsärenden, G 1 BA:4:1, ”Indre Qwarteret” fol. 35, ”Öster Qwarteret” fol. 59, SSA.

88. Överståthållarämb. för uppbörsärenden, G 1 BA:4:1, ”Indre Qwarteret” fol. 33, SSA.

89. Det värderades då till 17 625 daler kopparmynt mot 15 600 daler för huset vid Stortorget. Arvskifte 19 juli 1653, Sthlms rådhusrätt 1:a avd., F 1 A:2, SSA.

90. Magnuson, ”Cartesius får flytta till Köpmangatan!”, i *Stockholms-Tidningen* 31/10 1937. Magnuson menar att Ogiers notis om en sal med elva fönster mot sjön kan passa in på huset vid Köpmangatan. Jfr n. 9.

91. Staf: ”De främmande trosbekännarna i Stockholm under karolinsk tid”, 9–10.

92. *Mém. de Chanut* I, 274; Martin Weibulls exc., vol. 10, hft ”Året 1654”, Curt Weibulls samling, LUB; Baillon (red.): ”La Suède en 1653. La reine Christine à Stockholm [...]”, 470.

93. Överståthållarämb. för uppbörsärenden, G 1 BA:4:1, ”Wästermalmen” fol. 73 (hus nr 23), SSA; Forsberg: *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt*, 122.

94. Anna-Paula Andersson (medarb.): *Drottninggatan 8 – ett försummat 1600-talshus i Stockholm* (Stockholm: Arkitekturskolan, Konsthögskolan, 1992), 19–20.

95. Sthlms konsistorium A I:14, fol. 94 (prot. 29 jan. 1653), SSA.

96. *Mém. de Chanut* III, 197–198; Martin Weibulls exc., vol. 10, ”Picques-Chanut 1653”, Curt Weibulls samling, LUB; Berencreutz: *Don Antonio Pimentels depescher*, 28–29, 68, 195, 197.

97. *Mém. de Chanut* III, 227; Berencreutz: *Don Antonio Pimentels depescher*, 68.

98. Wrangel: *Liste des diplomates français en Suède*, 28–33.

Three visits to the earthly city of the Enlightenment philosophers

GÖRAN SONESSON*

Vincenzo Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*. Princeton NJ: Princeton University Press, 2015. 216 pp. (Italian original 2010). ISBN 978-0-691-16147-7, hardcover.

Victoria Höög (ed.), *What is left of the Enlightenment?* Lund: Hans Larsson Society, 2018. 117 pp. ISBN 978-91-985207-0-5, paperback.

Steven Pinker, *Enlightenment now: the case for reason, science, humanism, and progress*. New York: Viking, 2018. 556 pp. ISBN 978-0-241-00431-9, hardcover.

The title of Victoria Höög's anthology, based on a symposium organized at Lund University in 2017, is almost identical to that of a book which appeared 18 years ago: *What is left of (the) Enlightenment?*, edited by Keith Michael Baker and Peter Hanns Reill.¹ Without denying that the definite article is a difference which makes a difference, the similarity also deserves to be emphasized. It is difficult to imagine that anybody would write a paper entitled, "What is left of the Middle Ages?" or "What is left of the Baroque?" It is conceivable, of course, that, during *la querelle des anciens et des modernes*, someone (probably some of the moderns) might have wondered what is left of Antiquity. Nevertheless, this parallel goes to show that the study of the Enlightenment is not merely an issue for "antiquarians,"

* Professor emeritus in semiotics, Division of cognitive semiotics, Lund University, Goran.sonesson@semiotik.lu.se

to use a term familiar to the thinkers of the Enlightenment, but that its examination has more immediate implications for us today. Or, to use a more contemporary vocabulary, the question about the Enlightenment is at least as much “presentist” as “historicist.” It is interesting that some critiques of Jonathan Israel’s monumental fresco of the Enlightenment take him to task for siding with some of the historical actors to the detriment of the others.² In reality, it is difficult not to be a stakeholder in the description of the Enlightenment, if, for better or worse, the Enlightenment continues unceasingly to this very day. If, indeed, something is “left of (the) Enlightenment,” the subsequent question is whether this is something good or bad. Although the editors of both anthologies mentioned clearly opts for the first alternative (with some reserve in Höög’s case), Steven Pinker’s recent book has the advantages of taking its stand already in its unrepentantly presentist title: *Enlightenment now*.

In a sense, there is nothing new about this: after all, from the Frankfurt School in US exile to Postmodernism, as it was initiated by Foucault and Lyotard, modernity has come in for criticism precisely because of being identified with the Enlightenment, in spite of the fact that 300 years now have passed since the beginning of that period.³ The choice of the period name is important, even though Horkheimer and Adorno displaced the beginning of the Enlightenment to the archaic Greece of Ulysses (an idea taken from Nietzsche’s Enlightenment critique, as we learn from Vincenzo Ferrone), and that sundry postmodernists have gone through even more advanced dialectical somersaults.

It is important to make a distinction between the Enlightenment “as a historical reality” and “the Enlightenment myth,” in the sense of “the impression is had made on the popular mind: its public image,” as Brian Klug observes, though he curiously seems to end up thinking that, on the whole, the Enlightenment is as bad as its reputation.⁴ In the introduction to their anthology, Baker and Reill charge Postmodernism with “a stereotyped, even caricatural account of the Enlightenment.”⁵ It has been observed, however, that a rather caricatural, or at least very partial, construal of the Enlightenment is also found in some authors, such as Ernest Cassirer and Peter Gay, who take a positive view of the phenomenon.⁶ Regrettably, the distinction between myth and reality largely seems to coincide with the opposition between the philosopher’s and the historian’s approach to the Enlightenment, which structures the book by Vincenzo Ferrone, which, in spite of its subtitle, is really the history of *two* ideas, which never seem destined to meet.⁷ Indeed, it is difficult to agree with Bronner, when he states that “*Dialectic of Enlightenment* is clearly a critique of the Enlightenment undertaken from the standpoint of Enlightenment itself.”⁸ Not only are Horkheimer and Adorno completely captive to the

Enlightenment myth, but their main argument is formulated by means of a paraphrase of the myth about Ulysses and the sirens, that is, in the language of myth.

Pinker rightly observes that his book is not really (or not very much) about the Enlightenment as a historical period. It is, however, a pamphlet aiming to defend “the values of the Enlightenment,” such as reason, science, humanism, and progress, against the postmodernization of contemporary society, as well as a detailed history, armed with statistics, of the progress achieved since the time of the Enlightenment in numerous domains, such as health, sustenance, wealth, equality, environment, peace, safety, democracy, equal rights, knowledge, quality of life, and happiness.⁹ The argument that there has been progress in these domains is on the whole convincing. However, Pinker does not stoop to consider whether, at least in some cases, there might be a simple temporal correlation, rather than Enlightenment ideas being the cause (or even one of the causes). Second, as Roland Paulsen has pointed out criticizing Hans Rosling (who is among the authorities quoted by Pinker), averages may easily obliterate huge differences between high and low values (not only in the economic domain, but also, for instance, in that of life expectancy), and the emphasis on improvements can make us forget negative trends developing at the same time.¹⁰ Paulsen observes that mental health tends to be left out when discussing the amelioration of the world, simply because it represents a trend going in the opposite direction, and indeed, while Pinker rightly takes note of the extirpation of the great epidemics which killed so many people during earlier centuries, he doesn’t mention mental health—or rather, in the chapter about happiness he has a lot to say about it, expressing his amazement at the contradiction between so-called objective measures of happiness and the corresponding evaluations.¹¹ There is also a strange irony to Pinker’s emphasis on progress. Pinker cannot be taxed with a caricatural view of the Enlightenment, in part because he says so little about the historical period, but also because he points out, from the beginning, that most Enlightenment thinkers did not believe in an in-suppressible, determinist process of progress, and that they knew that the results of the sciences are only approximate and always subject to revision.¹² But the triumphal spirit of the rest of the book suggests that Pinker himself has not gained that insight.

At this point, one may wonder what more than the way of conceiving progress accounts for the difference between the Enlightenment “as a historical reality” and “the Enlightenment myth.” Just as in the earlier book with the almost identical title, only some of the contributions to Höög’s anthology really set out to answer the question what is left of (the) Enlightenment, and even fewer take a basically positive view of such

persistence, contrary to what is suggested in the respective introductions (although Höög admits to the presence of a negative residue). Indeed, this seems to be the destiny of anthologies conceived by their editors to defend the Enlightenment heritage.¹³ On the whole, Höög's anthology, like many others, including the one with a largely identical title, contains many interesting papers, but they contribute very little to spelling out the difference between the Enlightenment as myth and as reality, and to account for the survival of one and/or the other of these Enlightenments to this very day. In Höög's anthology, Stalnaker's otherwise excellent contribution (no doubt intrinsically the most valuable paper in the book) is a purely historical piece (except for touching on the rather gloomy view some of the principal actors took on the future of their movement at the end of their life), and Klug's paper is concerned with the persistence of anti-Semitism in the Enlightenment and beyond, a theme which is broached in almost all anthologies about the Enlightenment, but which has been shown to be contradicted by empirical facts as far as the Enlightenment period is concerned.¹⁴ While Wolin's chapter certainly celebrates Enlightenment thought and laments the contemporary socio-political situation, it rather speaks to the discontinuity between the present and Enlightenment ideas. Israel's piece is the one most clearly relevant to the discussion of the importance of Enlightenment ideas today, because, in its very title, it claims to be about poststructuralist and postcolonialist criticism being partly justified.¹⁵

And a strange piece it is. It cannot be understood, I believe, by anybody who has not read Israel's earlier books about the Enlightenment. But it is precisely to that audience that the claims made in this paper will seem most strange. Even the most admiring reader (which I am¹⁶) of Israel's *œuvre* must react with disbelief to two things which are taken for granted by Israel without any evidence being produced: first, that Spinoza was the single inspiring force behind the whole movement, and, second, that this movement split up into two irreconcilable parties, the Radical and the Moderate Enlightenments. Other historians have, since then, spelled out these, and other, problems, with Israel's approach, not all allegations of which I find convincing.¹⁷ One of the points made by these critics is that, while "a single unified Enlightenment has never been a historical reality", as Höög observes,¹⁸ there hardly were two such projects, either, but a multitude of alternating voices as well as historically shifting positions. Curiously, Israel turns out to be a much better historian in recording "the historical contingency and movement of Voltaire's ideas,"¹⁹ and of other representatives of what he terms the Moderate Enlightenment than in taking account of similar hazards in the intellectual life of his heroes.

However, in his contribution to Höög's anthology, Israel takes the latter presupposition to an extreme which brings out its absurdity. He submits that postmodernist scholars are right in their criticism of the Enlightenment with reference to the Moderate Enlightenment. But, clearly, what postmodernists chastise in the Enlightenment is much closer to (the caricature of) Radical Enlightenment: the idea of ineluctable progress, belief in the exclusive use of reason, universalism, rejection of religion and other sentimental values, etc. At least the most obvious candidate to which such crimes could be ascribed with some plausibility is Condorcet, whom Israel count as a representative of the Radical Enlightenment. It is true that not even Condorcet can incarnate other familiar postmodernist sins such as anti-feminism, pro-colonialism, and pro-slavery. But Israel simply postulates the correlation between the Moderate Enlightenment and the aspects of the Enlightenment criticized by postmodernist scholars.

In spite of its loquacious title, Israel's paper is in fact mostly concerned with the prehistory of Horkheimer and Adorno's classical indictment of the Enlightenment attributed to the divergence between socialism and Radical Enlightenment after the French Revolution. A much more exhaustive presentation of the background of Horkheimer and Adorno's book and of Postmodernism is offered in the first part of Ferrone's recent book.²⁰ He traces the evolvement of "the philosopher's Enlightenment," from Kant's exemplary essay, which, in spite of its affirmative view on Enlightenment ideals (although it may be worthwhile noting that, at the time of its writing, Kant had already distanced himself from concrete Enlightenment ideas²¹), seems to have been the point of departure of the depreciatory stand taken by Hegel, which in its turn inspired Marx, Nietzsche, Heidegger, Horkheimer and Adorno, and Foucault, not to mention the Anti-Enlightenment project termed Catholic Enlightenment conceived by Pope Benedict XVI. This first part of Ferrone's book is very illuminating when it comes to understanding the forging of the "the Enlightenment myth." The second part, which is concerned with "the historian's Enlightenment," is less innovatory, except that it reports on the work of Franco Venturi and other Italian historians whose contributions to the history of the Enlightenment may not be too familiar to those who do not read Italian.

Pinker is the only one of our authors who refers to identity politics (also known as political correctness), which he sees "a threat to Enlightenment values,"²² but which is really, I think, not only something "left to us" by the Enlightenment, but which epitomizes its true dialectics, as opposed to the contrived version posited by Horkheimer and Adorno. Contrary to what some contemporary politicians want us to believe, what makes the difference between Europe and the contemporary Islamic world, is

not “Christian values,” but the values of the Enlightenment, which were established in a protracted combat fought out by the *philosophes* against the Christian churches, part of the results of which are now recognized as “human rights.”²³ But there is more: The Enlightenment also launched the idea of cultural relativism, both in the sense of a fictive viewpoint on European culture attributed to people from other cultures, as in Montesquieu’s *Lettres persanes* (1721), and all the other books employing the same device which have been largely ignored by posterity, and the more realistic observations of the encounter between European powers and the rest of the world, best illustrated by Raynal’s and Diderot’s *Histoire des deux Indes* (1770).²⁴ Without these fundamental innovations in human sociability, identity politics, as we know it, could not exist. At the same time, identity politics obviously amounts to a negation of Enlightenment values: the groups taking this stand deny our common humanity, in favour of group identity, and they refuse to entertain the standpoint of the other, while they expect the rest of society to take such a perspective on them. In so doing, identity politics censures a very important part of Enlightenment thinking, very much connected to the initiative of Bayle, and continued by famous and less famous actors of the Enlightenment: the freedom to criticize. In this respect, the politics of Donald Trump is only another instantiation of contemporary identity politics.²⁵

Höög concedes too much, in my view, when she states that “[t]he postmodernist critique genuinely identified and focused on modernity’s failure to bring about inclusion and justice for all human beings – as had been originally intended with the French human rights declaration of 1789,”²⁶ at least if modernity is here to be identified, as in the postmodernist critique, with the Enlightenment, in which case the French Revolution represents a very late phase. Without there hardly being any precedent (although no historical event really comes out of a void: the process may well have started out as a reaction to the “discovery” of America²⁷), the Enlightenment certainly initiated the process of including “non-white people, Jews, and women.” Of course, Enlightenment thinkers were not perfect in that respect, for they were different individuals who took different stands, and did so at different moments. Contrary to Pinker, I am not at all convinced that present-day society is the best of all possible worlds, but there is at present no historical evidence for Enlightenment ideas having contributed to the negative aspects of the present-day world singled out by postmodernists. For instance, no one has ever been able to advance a single argument for faulting the Enlightenment with the bureaucratization of society, let alone with Nazism and the Holocaust. It is easier to see that it may, remotely, have played a part in the emergence of the “culture industry.” It is, on the other hand, undeniable that the

Enlightenment has been at the origin of great ideas such as tolerance, human rights, intercultural understanding, and cultural critique, applied, notably, to imperialism and slavery.²⁸ From an academic point of view, it is also important to take account of the fact that the Enlightenment has been said to have invented the human sciences, in the sense of a species of empirical research (not of course, in the Renaissance sense of *humanitas*).²⁹

All three books reviewed in this article certainly offer worthwhile reading to anybody who wants to understand better the historical period known as the Enlightenment. But since they all presume, more or less explicitly, to be doing more than writing the history of a particular period, producing, in addition, information of relevance to the present, they must also be judged by the latter standard. Although Höög's anthology contains excellent papers, only one of them (apart from Höög's introduction) really seems to address the issue which gives it name to the anthology, and even that one responds to the question in a rather unpromising way. Although Pinker is aware of the complexity of the Enlightenment heritage, he proceeds, in the main part of the book, as if the Enlightenment myth (in a positive interpretation) was true. Ferroni's book goes a long way to explaining how the myth of the Enlightenment, which served to justify the Postmodernist reaction, could emerge, although being blatantly opposed to what we know about the historical Enlightenment. Rather by implication, it spells out the difference between "the Enlightenment myth" and the real legacy of that period. As for the question formulated in the title of Höög's book, we can safely conclude that a lot of Enlightenment values are still with us today, but so are many of the flaws and blemishes mythically attributed to it, whatever their real origin. Much of the wider purport of the Enlightenment, however, which might be at the foundation of all its values, seems largely to have gone missing: it is, as Adorno recognized, the spirit of critique. Nevertheless (to express it in Miltonian terms), what was once lost still can be regained.

Notes

1. Keith Michael Baker & Peter Hanns Reill (eds.), *What's left of Enlightenment?: a postmodern question* (Stanford CA, 2001).

2. Johnson Kent Wright, Carolina Armenteros, Keith Baker, Harvey Chisick & Jonathan Israel, "Review of/ Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2011" in *H-France Forum*, 9:1 (Winter 2014), no. 1, 1–97; Jonathan Israel, *Enlightenment contested: philosophy, modernity and the emancipation of man 1620–1752* (Oxford, 2006); *A revolution of the mind: radical enlightenment and the intellectual origins of modern democracy* (Princeton NJ, 2010); *Democratic enlightenment: philosophy, revolution, and human rights 1750–1790* (Oxford & New York 2011); *Revolutionary ideas: an*

intellectual history of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre (Princeton NJ, 2014).

3. Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: philosophische Fragmente* (Frankfurt am Main, 1969 [1944]). See also Stephen Eric Bronner, *Reclaiming the Enlightenment: towards a politics of radical engagement* (New York, 2004); *Of critical theory and its theorists*, 2. ed. (New York, 2002).

4. Brian Klug, “Beyond Nathan the Wise: dealing with difference in the twenty-first century” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 71–98.

5. Baker & Reill, “Introduction” in Baker & Reill, *What’s left of Enlightenment?*, 1–4.

6. Johnson Kent Wright, “‘A bright clear mirror’: Cassirer’s *The Philosophy of the Enlightenment*” in Baker & Reill, *What’s left of Enlightenment?*, 71–101; Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*, 59 ff.; Höög, “Rethinking the mythical standard accounts of the Enlightenment” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 7–16.

7. Interestingly, Richard Wolin, “In praise of philosophy” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 97–114, quotes some positive evaluations of the Enlightenment by Adorno, notably with reference to its “spirit of ‘critique.’” Based on some little-known texts, Bronner, *Reclaiming the enlightenment*, 3, actually claims that Horkheimer and Adorno had planned to write a positive sequel with a title such as *Rettung der Aufklärung*.

8. Bronner, *Of critical theory and its theorists*, 85.

9. Pinker, *Enlightenment now*, 5 f., 14.

10. Roland Paulson, “Better and better?: a comment on Hans Rosling.” Available at <https://www.youtube.com/watch?v=OoIcsj9ysv8>

11. Pinker, *Enlightenment now*, 62–67, 262–289.

12. Pinker, *Enlightenment now*, 11 ff., 39 ff., 322 ff., 352 ff. On this fact about the Enlightenment, which contradicts the myth, see David William Bates, *Enlightenment aberrations: error and revolution in France* (Ithaca, 2002); Lorraine Daston, “Enlightenment fears, fears about the Enlightenment” in Baker & Reill, *What’s left of Enlightenment?*, 115–128.

13. Another case in point is Daniel Gordon (ed.), *Postmodernism and the Enlightenment: new perspectives in eighteenth-century French intellectual history* (New York, 2001). Nevertheless, Gordon’s concluding chapter “On the supposed obsolescence of the French Enlightenment” in Gordon (ed.), *Postmodernism and the Enlightenment*, 201–222, may well be the best short statement about what makes the difference between the myth and the reality of the Enlightenment.

14. See Ronald Schechter, “Rationalizing the Enlightenment: Post-modernism and theories of the Enlightenment” in Gordon (ed.), *Postmodernism and the Enlightenment*, 93–116.

15. Joanna Stalnaker, “How does Enlightenment end?” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 45–70; Klug, op. cit.; Richard Wolin, op. cit.; Jonathan Israel, “Post-structuralist and postcolonialist criticism of the ‘Moderate Enlightenment’ is partly justified” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 17–44.

16. See Göran Sonesson, “Cultural evolution: human history as the continuation of evolution by (partially) other means” in David Dunér & Göran Sonesson (eds.), *Human lifeworlds: the cognitive semiotics of cultural evolution* (Frankfurt am Main, 2016), 301–336.

17. Wright et alia, “/Review of/ Jonathan Israel”; Joanna Stalnaker, “Jonathan Israel in Dialogue” in *Journal of the History of Ideas*, 77:4, October 2016, 637–648; Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*, 160–172.

18. Höög, “Rethinking the mythical standard accounts of the Enlightenment” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 11.
19. Stalnaker, “Jonathan Israel in Dialogue,” 647.
20. Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*, 1–54.
21. John H. Zammito, *Kant, Herder, and the birth of anthropology* (Chicago IL, 2002).
22. Pinker, *Enlightenment Now*, 31, 342, 375.
23. Lynn Hunt, *Inventing human rights: a history* (New York, 2007); *Politics, culture, and class in the French Revolution*, 20th anniversary ed. (Berkeley CA, 2004).
24. In that same book, it is true, Raynal takes a very gloomy view of the native population of America, as it is recorded by Antonello Gerbi, *The dispute of the New World: the history of a polemic, 1750–1900*, rev. and enl. ed. (Pittsburgh PA, 1973). Perhaps the claim made in the text above only applies to the parts of the book which we know were written by Diderot. See Michèle Duchet, *Diderot et l’Histoire des deux Indes ou l’écriture fragmentaire* (Paris, 1978).
25. See Göran Sonesson, “No more faith in fakes: a natural history of counterfeiting” in *Versus: Quaderni di studi semiotici*, 127:2 (2019), 259–274.
26. Höög, “Rethinking the mythical standard accounts of the Enlightenment” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 11.
27. See, for instance, Anthony Pagden, *The fall of natural man: the American Indian and the origins of comparative ethnology* (Cambridge, 1982); *The Enlightenment and why it still matters* (Oxford, 2013). See also Göran Sonesson, “Translation as culture: the example of pictorial-verbal transposition in Sahagún’s *Primeros Memoriales* and *Codex Florentino*,” to appear in *Semiotica*.
28. For the latter point, see Sankar Muthu, *Enlightenment against empire* (Princeton NJ, 2003).
29. See, notably Michèle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot* (Paris, 1971); Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale. 6, L’avènement des sciences humaines au siècle des Lumières* (Paris, 1973); Larry Wolff & Marco Cipolloni (eds.), *The anthropology of the Enlightenment* (Stanford CA, 2008).

Avhandlingsrecensioner
Dissertation Reviews

Når kroppen slöt sig och blev fast

Annelie Drakman: *När kroppen slöt sig och blev fast. Varför åderlåtning, miasmateori och klimatmedicin övergavs vid 1800-talets mitt*. Uppsala: Uppsala Studies in History of Ideas 49, 2018. 254 s. ISBN 978-91-5130-309-3.

1800-tallet var sekelet for de store og gjennomgripende forandringer innen medisinen. I det århundret ble medisinen grunnleggende forandret: medisinske praksiser og teorier som hadde funnet sted i opp til flere tusen år ble forlatt (som den for ettertiden så famøse årelatingen og såkalt evakuerende terapier – diarefremkallende midler, svettedrivende midler, brekningsmidler etc. I stedet kom anestesi, kirurgi, laboratorieforskning og bakteriologi. Under årets Garrison lecture (den amerikanske medisinhistorieforeningens hedersforelesning) løftet professor ved Harvard Shigehisa Kuriyama frem et uløst spørsmål innenfor faget medisinhistorie: hvordan kan det ha seg at klimamedisinen, evakuerende terapier, årelatning og miasmateorier ble oppgitt på 1800-tallet? Hvis han hadde lest svensk, hadde han visst at nøyaktig dette spørsmålet var temaet for Annelie Drakmans velskrevne og velargumenterte avhandling *När kroppen slöt sig och blev fast*. Mye tidligere medisinhistorisk forskning antok at det var «den moderne» bakteriologiens gjennombrudd som satte dødsstøtet for disse «tradisjonelle» teoriene (Roy Porter: *The greatest benefit to mankind. A medical history of humanity from Antiquity to the present*. London, 1999; K. Codell Carter: *The decline of therapeutic bloodletting and the collapse of traditional medicine*. New Brunswick NJ, 2012). Samtidig har mange forskere påpekt at disse teoriene og praksisene da bakteriologien kom, stort sett allerede var forlatt. Som både Kuriyama og Drakman påpeker, er det svært få som virkelig har forsøkt å *forklare* denne endringen. Mye av medisinhistorien har vært opptatt av å finne ut av hvorfor slike årtusenlange praksiser ikke ble forlatt *tidligere*, ikke *hvorfor* endringen kom. I denne avhandling- en kombinerer Annelie Drakman sanseshistorie, kritisk kroppshistorie og medisinhistorie i et ambisiøst forsøk på si noe helt nytt om denne perioden.

Det empiriske grunnlaget for avhandlingen er 2 500 provinsiallegers beskrivelser og problemformuleringer. Totalt sendte disse legene 8 807 rapporter til Sundhedskollegium i perioden 1820–1900, og de er nå alle digitalisert i medisinhistorisk databas. Drakman har undersøkt dem med henblikk på forholdet mellom kropp, omgivelser og typen av behandling. I tillegg har hun undersøkt arkivet til svenska provinsialläkareforeningen fra årene 1881–

1900, samt tidsskriftene *Hygiea* (1839–1900) og *Eira* (1878–1900), og endelig forelesningsnotater fra medisindanningen i Uppsala på 1800-tallet. Med et digitalt kildemateriale som grunnlag er avhandlingen dessuten et bidrag til det fremvoksende forskningsfeltet digital humaniora. Drakman benytter imidlertid bare i mindre grad de store kvantitative mulighetene som finnes i dette feltet. Og det ville da også vært vanskelig innenfor de svært ambisiøse historiografiske og teoretiske rammene Drakman etablerer i sin avhandling. Historiografisk gjør hun en spennende kobling mellom sansehistorie, kroppshistorie og mer tradisjonell, utviklingsorientert medisinhistorie. Teoretisk inntar hun et konstruktivistisk perspektiv, og er informert av i særlig grad Ludwik Flecks begrep om tankestil og David Bloors strong programme.

I tråd med den konstruktivistiske og praksisorienterte inngangen velger hun å undersøke ikke de skiftende medisinske teorier, men hvilke *problem* legene gav oppmerksomhet og hvordan de forsøkte å løse dem. Altså: spørsmålet er hvordan provinsiallækare forebygde, diagnostiserte, kontrollerte, håndterte og behandlet syke kropp og hva de mente var sykelige tilstander gjennom 1800-tallets gang. Drakmans argument er at det finnes tre ulike perioder i løpet av 1800-tallet: 1820–1865 var *flödeshanterande*, det vil si at den var innrettet på å håndtere flyt inn i, ut av og inne i kropp. Mellom 1840 og 1870 begynte legene så, i henhold til Drakman, å verne grensen mellom kropp og omgivelser. Denne mellomperioden ble så endelig avløst av en *gränsskyddande medicin*, som ble dominerende etter 1865. Denne *gränsskyddande* medisin er, i følge Drakman, årsaken til hvorfor behandlinger som årelating, evakuerende terapier, miasmeteorier og klimamedisinen ble oppgitt på 1800-tallet, ikke laboratoriets inntog i medisinen eller at medisinen ble gjenstand for vitenskapeliggjøring.

Etter å ha redegjort kort for provinsiallegenes bakgrunn i kapittel 2 – deres utdanning, sosiale ståsted og rapportering til myndighetene, går Drakman over til å beskrive de «flödeshandterande» kroppsuppfatninger i tidsperioden 1820–1865. Mens eksisterende historiografi har hevdet at behandlinger som årelating og andre terapier som påvirket kroppsvæskene hadde som formål å skape balanse, demonstrerer Drakman gjennom en analyse av dette store materialet at målet med behandlingene var å opprettholde *flyt* – av luft, vann og kroppsvæsker. Det medisinske problem legene forsøkte å løse var ikke mangel på balanse, men heftig, ujevn eller utilstrekkelig flyt av væsker. Behandling som brekkmiddel, renselser, urindrivende medisin, svettefremkallende midler, og diverse sårufremkallende midler som «spanske fluer», ble brukt for å få væsker til å strømme fritt. Målet med behandlingen var altså ikke primært å fjerne skadelige stoffer (selv om det også kunne være viktig), men å *gjenopprette flyten* – ut av, men også inne i kroppen. Spesielt argumenterer Drakman for at visse terapiformer – som kjølede eller varme omslag, froteringer og fotbad ikke gir mening dersom hovedformålet var å kvitte

seg med væsker. Derimot gir det mening hvis hovedformålet var å opprettholde flyt. Pasientens symptomer, slik legene gjenforteller dem, bærer preg av at også de forstod sitt hovedproblem som mangel på flyt – stadig gjenkommende er symptomer som følelse av tyngde og forstoppelse. Årelating står i en stilling for seg siden den er langt mer beskrevet enn de andre terapiformene. Mange medisinhistorikere har ment at legene hadde mistet troen på årelating allerede på 1800-tallet, og at grunnen til at den allikevel fortsatte var at legene gjennom det kunne opprettholde sin makt (Carter: *The decline of therapeutic bloodletting*) eller gjennomføre et sosialt rituale i mangel av noe bedre (Charles E. Rosenberg: *The care of strangers. The rise of America's hospital system*. New York, 1987). Mot dette hevder altså Drakman at disse terapiene ble utført for å oppnå fysiologiske forandringer i pasientenes kropp.

Mens Drakman i kapittel 3 kan trekke på tidligere kroppshistorisk forskning som har vist tilsvarende kroppoppfatninger i tidligere perioder (Barbara Duden: *The woman beneath the skin. A doctor's patients in eighteenth-century Germany*. Cambridge MA, 1991), er kapittel 4 et så vidt jeg kan forstå, fullstendig originalt argument – nemlig at klimamedisinen, og de viktigste smittespredningsteoriene som miasmeteorien og kontagionismeteorien må forstås under samme ramme: siden kroppen er i kontinuerlig kontakt med sine omgivelser, er det også i omgivelsene viktig å opprettholde flyt av væsker og luft. Denne flyten av luft mente man det nærmest var umulig å påvirke, og derfor gikk legenes forebyggende arbeide på å opprette barrierer mellom kropp og omgivelse. Mens kontagionismeteorien i medisinhistorien ofte har blitt forstått som «forløper» til bakteriologien, argumenterer Drakman for at både miasmatiske og kontagionistiske smittespredningsteori var kjennetegnet av det førmoderne prinsippet om flyt. Dette prinsippet karakteriserte i følge Drakman landskap og geografi like mye som kropp, og fuktighet og temperatur i omgivelsene gjorde kroppene mer eller mindre åpne og mottagelige mot påvirkning utenfra. Sirkulasjon av luft og vann virket inn på kroppens flyt av væsker. Væskestrømmen ut av og inn i kroppen ble forandret avhengig av kvaliteten i den omgivende luften. Hvis flyt av luft og vann i naturen utenfor stoppet opp, førte det til forråtnelse, sykdom og død hos mennesket som bodde i den. I henhold til dette perspektivet var myr (träsk) farlig fordi væsker stagnerte der og førte til forråtnelse, og luft ble spredt via tåke og forårsaket epidemiske utbrudd av sykdom. Slik tidligere kroppshistorikere, med støtte i blant annet Michail Bachtin, har argumentert for den tidlig moderne kroppen, argumenterer Drakman for at 1800-tallets kropp, slik de fremstår i provinsiallegenes rapporter, er åpne, sårbare og følsomme for ytre påvirkning. Luft kunne forsere hudens porer, pustes inn eller svelges. Provinsialläkarens smittforebyggende arbeid gikk ut på å få mennesker til å unngå fremmede mennesker og skadelig luft. Kroppen var svak og passiv i relasjon til smitte – og legens oppgave var å opprette barrierer

mellom kropp og omgivelser. Velbygde hus skulle være robuste og solide, og menneskene måtte ha godt med klær på. Røkninger kunne forhindre miasme, og tykke kroppslag av fett og smuss kunne være et beskyttende lag som holdt varmen. Motstandskraft var noe som ble tilført utenfra. Kroppen var i prinsippet svak, og måtte tilføres styrkende substanser som mat og medisiner.

Kapittel 5 og 6 viser hvordan omgivelsenes innflytelse på slutten av 1800-tallet ble stadig mindre bestemmende, og i økende grad ansett som noe menneskene kunne påvirke selv. Sanatorier og badeanstalter vokste frem og det ble sunt å bevege seg utendørs. Denne gryende naturinteressen kom ikke, i følge Drakman, som en reaksjon på urbanisering og industrialisering, men som et resultat av at forholdet mellom kropp og omgivelsene hadde blitt forandret. Kroppen ble nå ansett som sterk i utgangspunktet, med et eget forsvar som kunne motstå påvirkning utenfra på egen hånd. I motsetning til den svake og passive kroppen i første del av århundret, var kroppen nå altså inherent sterk. Denne kroppens egen motstandskraft kunne herdes gjennom eksponering for kaldt vann og friske vinder. Det var ikke lenger obstruert flyt av væsker og luft som var problemet, men inntrengning av skadelige emner i kroppen. Legene ble derfor nå opptatt av å forhindre at skadelige emner kunne trenge inn, og ble opptatt av kroppers og hjemmets renslighet.

Sykdom begynte nå å beskrives som objekt snarere enn subjekt i rapportene. I en interessant språklig analyse påpeker Drakman hvordan agens fjernes fra sykdommen og legges til legen. Språket vitner om at det etablerer seg en forståelse for at mennesker kan forebygge, motvirke og behandle – snarere enn at kropp i utgangspunktet var utsatt og sårbare. Mens flere lag klær og tette vegger i den tidlige perioden hadde kunnet forebygge sykdom ble det nå viktig med luft, lys og renhet. Mens hjemmet tidligere hadde vært et sted som beskyttet mot sykdom ble hjemmet nå et sted som skapte og opprettholdt sykdom. Det var ikke lenger forråtnelse som er den store trusselen mot helsen, men hverdagssmusset hjemme – for det kunne inneholde en skadelig sykdomsspire. Hvis provinsiallegene bemerket hverdagssmuts på starten av 1800-tallet, var det som en sosial indikator – et tegn på latskap eller avvik. Mens røk hadde vært viktig for å unngå miasmatiske lufter tidligere, ble det nå usunt og skapte forstyrrende lukt. Kroppsvæskene, som tidligere hadde vært det som skapte flyt og helse, ble nå kontinuerlige generatorer av smuss og potensielt sykdomsfremkallende. Kroppen utsondret stadig produkter som var skadelig for andre – som giftige gasser i utåndningsluften eller skitt i svette eller rester av avføring.

Kapittel 7 drøfter så årsakene til at den «førbakteriologiske medisinen forsvant». Drakmans argument er at det ikke skyldes bakteriologiens gjennombrudd. Da var miasmeteorien allerede blitt gammeldags. Miasmeteorien blir ulogisk innenfor en kroppsførståelse som oppfatter kroppen som primært

autonom og lukket mot sine omgivelser. I en slik kroppsforståelse har ikke stank og annen miasmatiske innflytelse noen mulighet til å trenge inn i kroppen og skape sykdom. Årelating var altså en dominerende praksis ved 1800-tallets begynnelse, men hadde helt forsvunnet ved dets slutt. På Karolinska sluttet man å utdanne leger i årelating i 1852, og John Warners arbeid fra USA viste en dramatisk reduksjon i årelating i de første tiårene etter 1850, altså i god tid før bakteriologien kom (John Harley Warner: *The therapeutic perspective. Medical practice, knowledge, and identity in America, 1820–1885*. Cambridge MA, 1986). Nedgangen er tidligere forklart av historikere som resultat av medisinske fremskritt, med at medisinen ble gjenstand for stadig vitenskapeliggjøring utover på 1800-tallet og ble forankret i en mer empiristisk kunnskapsteori. Andre har argumentert for at årelating ble oppgitt av sosiale årsaker – som økonomiske årsaker, et endret pasientklientell, eller legers kontrollbehov.

I kapittel 8 argumenterer Drakman for at forestillingen om den flytende kroppen blir stadig mer uforenlig med medisinen og at terapier som tok sikte på å gjenopprette flyt blir gjenstand for stadig større kritikk. I den siste delen av dette kapittelet – det svakeste i avhandlingen – argumenterer Drakman for at flødeshandterende medisin ikke blir borte, men videreføres i alternativ medisin. Det er i alternativ medisin, hevder hun, at forestillingen om flyt blir værende og det er delvis det som gjorde den så attraktiv for pasienter og praktikere. For denne leser blir dette delkapitlet altfor generelt. Det er mange ulike komplementære behandlingsformer som vokser frem i denne perioden, og det materialet hun har tilgang til gir henne synes jeg ikke anledning til å konkludere så bastant som hun gjør her. Det får være en oppgave for fremtidig forskning.

Det som imidlertid er sikkert, er at Drakmans avhandling representerer argumenter man ikke kan se bort fra hvis man skal jobbe med kroppshistorie eller medisinhistorie på 1800-tallet. Det er to forhold som gjør at hun stiller spørsmål ingen før har stilt: dels det at hun kombinerer innsikter fra forskningsfelt som før har vært relativt lukket ovenfor hverandre: medisinhistorie, kroppshistorie og sansehistorie. Dels handler det også om at hun fokuserer på problemforståelser snarere enn rasjonalitet. Tidligere forskning, særlig om kroppens historie, har påpekt en overgang fra en åpen kropp – i vedvarende kontakt med sine omgivelser – til en lukket kropp, stengt for omverdenen. De fleste har lagt det skillet til opplysningstiden eller tidligere, men noen har også argumentert for at det varer lenger. Drakman påviser gjennom sine provinsiallegerrapporter ikke bare hvordan forestillingen om den åpne kroppen vedvarer til langt inn på 1800-tallet, men også hvordan overgangen fra en åpen til en lukket kroppsforståelse kan forklare hvorfor årelating, evakuerende terapier, miasmeteorien og klimamedisinen alle forsvinner. Gjennom å studere kroppsoppfatninger og ikke rasjonaliteter

gjennom sitt store datamateriale, kan hun komme på sporet av uuttalte mulighetsbetingelser for terapeutisk handling og forståelse.

Hvis forklaringen står til troende har hun forklart en mulig grunn til at både årelating, miasmeteorien og klimateorien overgis som en slags stille evolusjon, nærmest uten at det diskuteres. Men det gjenstår å forklare *hvorfor* mulighetsbetingelsene endres. Her finnes det mye mat for fremtidens forskning. En innvending er at mens Drakman argumenterer for at hun har praksis-tilnærming til materialet sitt, er provinsiallegenes rapporter skrevet som årlige rapporter til styresmaktene. I slike årlige beretninger velger man formodentlig å skrive enten om det helt generelle eller deres motsetning – spesialtilfellene som virkelig skiller seg ut. Ofte er det begge deler i slike rapporter, det er i alle fall tilfelle med de norske medicinalberetningene – som er en tilsvarende kilde. Mitt inntrykk etter å ha lest noen av provinsiallækares beretninger er at mange av de historiene legene velger å fortelle i dybde og lengde er spesielle historier og ikke hverdagshistorier som reflekterer praksis. Dette gjelder hele perioden. Allikevel har jeg ikke funnet at Drakman redegjør for eller diskuterer dette som problem.

Avhandlingen er klart tesebasert. Det er et sentralt argument som drives fremover, og det gjør den både engasjerende og lett å lese. Drakman har også gått gjennom et imponerende sett av sekundærlitteratur, både fra sansehistorie, kroppshistorie og medisinhistorie, og hun evner å sy det sammen på en overbevisende måte. Men av og til tyr hun til stråmannsargumentasjon. David Wootons bok *Bad medicine. Doctors doing harm since Hippocrates* (2006), som hun siterer for å belegge medisinhistorikerens tradisjonelle tilnærming, er et populærvitenskapelig verk som jeg ikke kjenner til har vært brukt som referanseverk av historikere. Og selv om Roy Porter er en av medisinhistoriens store forskere, er hans bok *The greatest benefit to mankind* (1999) som er den hun refererer mest av hans korpus, et populærvitenskapelig verk som ikke er skrevet for historikere. Jeg lurer også på hvem hun refererer til når hun mener at bakteriologiens gjennombrudd var den avgjørende årsaken til at skolemedisinske oppfatninger om omgivelser og kropper ble forandret under 1800-tallet (20). Som hun påviser er hverken Worboys, Warner eller Carter av den mening – og det er uklart hvem det er hun argumenterer mot her. Det er heller ikke lett å finne medisinhistorisk litteratur fra de siste 30 år som har hatt som hovedspørsmål hvordan medisinen har blitt forandret fra tradisjonell til vitenskapelig (21).

Denne leser er heller ikke helt overbevist over den periodiseringen hun fremfører, selv om jeg langt på vei kjøper at det skjer en endring i grunnleggende kroppsoppfatninger i perioden og at det er årsaken til at de gamle teorier og praksiser forlattes. Men dette skillet er ikke nødvendigvis så absolutt som hun skisserer, og jeg har problemer med å forstå hvordan hun har kommet frem til et så eksakt tidspunkt som 1865. Det er få av medisinenes

overganger som skjer så abrupt, selv i dag. Og en rask titt på norsk 1700-talls-litteratur gir indikasjoner på at det nok har vært spor av den *gränsskyddande* medisin allerede da: «Husene må bygges annerledes, og bli høyere under taket, det må bygges vindovner i stedet for bileggerovner, og vinduene må kunne lukkes opp. I husene må det herske renslighet, og kjøkkenet må være atskilt fra stuen. De må bruke tørr ved eller torv, ikke våt, og gulvet må vaskes en gang per uke. Husene må luftes daglig, og røykes med enebær for å få ut den vonde lukten. I det hele tatt anbefales «Al muelig Reenlighed»; «den er vel nyttig for alle Folk i alle Lande, men især nødvendig for den norske Almue, og meest ved Strandkanten for denne Sygdoms skyld» (Christian Elovius Mangor: *Underretning om radesygens kiendetegn, aarsager og helbredelse*. Kiøbenhavn, 1793, 113; Se også andre tekster om radesyken beskrevet i Anne Kveim Lie: *Radesykens tilblivelse. Historien om en sykdom*. Oslo, 2008). At dette skrives allerede på 1700-tallet er ikke noe motargument mot Drakmans hovedtese – men det er et motargument mot den bastante periodisering hun bedriver. Jeg er sikker på det finnes mange andre eksempler.

Det er allikevel ikke vanskelig å ta frem superlativene for denne avhandlingen. Bare sjelden leser jeg en avhandling av en phd-student som er så ambisiøs på fagets vegne og argumenter så godt for noe som må sies å være en helt ny forståelse av 1800-tallets medisin. Ikke bare i Sverige, men helt generelt. Det er bare å håpe at den nå kan publiseres på engelsk så den kan få et riktig stort publikum.

Anne Kveim Lie

Universitetet i Oslo

The natures of technology

Johan Gärdebo: *Environing technology. Swedish satellite remote sensing in the making of environment, 1969–2001*. Stockholm: KTH Royal Institute of Technology, 2019. 392 pp. ISBN 978-91-7873-126-8, pbk.

We now take for granted that remote sensing is essential not only to understanding the Earth's environment and its changes over time, but to saving it. Johan Gärdebo's fascinating dissertation — *Environing Technology: Swedish Satellite Remote Sensing in the Making of Environment, 1969–2001* — takes us into a world where that was not yet taken for granted, when those associations were not yet obvious and self-evident. How and why did those transformations take place? In the super-power dominated world of space activities, what role did a small, non-aligned nation — Sweden — play in those developments? How did the technology and practices of remote sensing in

Sweden influence how we see and intervene in the Earth's environment? And what *kind* of environment did those activities produce?

Gärdebo's thesis analyzes that complex history through a series of remote sensing projects conducted by Swedish remote sensing experts between 1969 and 2001. Sweden, we learn, was intimately involved in drafting the international principles that guided remote sensing, in monitoring pollutants in the Baltic and nuclear fallout in the Ukraine, in mapping natural resources for sustainable development, and in envisioning a meso-scale continental environment that integrated the Baltic into Europe at the end of the Cold War. His study, as he tells us, is a history *about* Sweden; but it is not *Swedish* history. The distinction points to the dissertation's focus on the complex web of transnational relations that were traceable to the country or its researchers in one way or another. But it is not an attempt to make coherent sense of the nation's trajectory over this period. Indeed, the nation is not the unit of analysis.

The thesis turns on two broad arguments: one general, about the technology of remote sensing, and the other about the specific nature of Swedish activities in the field. The first argument is that remote sensing technologies helped to make the environments they sensed. Like landscapes, environments are both material and more-than-material — they comprise elements that can be felt or heard or smelled; but they also carry meanings and symbolic associations that cannot be reduced to these elements. Cityscapes, wildernesses, countrysides, to take a few examples, all carry potent cultural meanings that are as important for their histories and for how we interact with them as are the skyscrapers, forests, and wildlife that make them up. Technologies, then, not only shape our physical environments. As instruments for probing, capturing, and representing physical environments, they also shape our perceptions of what kinds of things environments are. Satellite remote sensing, Gärdebo tells us, extended this environmental world-making to a global scale in the second half of the twentieth century. And its history raises the first pressing question of his dissertation: how did Swedish satellite remote sensing activities contribute to the making of environment?

The second premise of Gärdebo's investigation is that the history of Swedish involvement in remote sensing cannot be reduced to a history of institutions, or facilities, or national bureaucracies, as important as those are. Instead, in order to capture its place in making environments, we need to understand it as a *transnational history of activities, political maneuvering, and procedures* that were directed both at Sweden's domestic self-conception and at its place in the world. Those activities did not have to take the form they did. They were a contingent outcome of historical developments — national elections, superpower geopolitics, technological disaster, natural resource exploitation, economic choices, and much more. Given all these contingencies,

then, why, did Swedish involvement take the form it did? Or, as Gärdebo puts it: why did these experts *choose* to conduct these activities?

In telling that story, Gärdebo faces a number of stimulating challenges. The first is how to think about the historical relationship between technology and environment. Looking past authors who have proposed hybridizing environment and technology, or distinguishing between first and second (or even third) natures, Gärdebo proposes we focus on technology as the *processes* by which we continually reshape environments and our perceptions about them.

Tracing his inspiration through sophisticated discussions of Heidegger and Actor-Network-Theory, the imaginative work of Rosalind Williams, and the impressive scholarship of Sverker Sörlin and Nina Wormbs, he calls this process “envioring” — the process both of making and of making sense of the environment (42). In treating remote sensing as an envioring technology, he points explicitly to the ways in which certain technologies create environments both physically and symbolically — as surroundings we inhabit, but also as a set of meanings we attach to those surroundings. Envioring is not a monolithic activity for Gärdebo. It takes place through activities of *sensing, writing, and shaping*. It is not enough to sense features of the earth’s surface from satellites. Writing about what the data of remote sensing *meant* and what it *pointed to*, what its unit of analysis should be (individual data sets or the database), and how it should be *used* was crucial for creating the idea of environment as something that could be managed and therefore shaped. The environment of late twentieth century remote sensing, Gärdebo suggests, is the historical outcome of this tripartite set of activities.

One important theme that emerges from these ideas, and that runs throughout the dissertation, is that our environments are produced unintentionally, through adaptations, ad hoc solutions, and changes in attention whose focus is elsewhere (25). Gärdebo explains that: “Environment is what happened when people in history were busy making other things” (38). In particular, the growth of large-scale technological systems, best embodied in global infrastructures for mapping, monitoring, and navigation, helped to shape, often contingently and accidentally, our understanding of the “global environment.” The environment that Swedish remote sensing experts created was in this way a historical by-product: “The making of environment was not primarily a question of intention, sincerity, knowledge, or ethics, but something that emerged alongside other concerns” (38).

Those other concerns and the environment they created form the core of Gärdebo’s exploration. Coined by US researchers in the 1960s, “remote sensing” was an interdisciplinary attempt drawing together engineers, scientists and policy makers, with the intention of making military technology available for civilian purposes. As a result Gärdebo’s experts form a diverse

group — university researchers, engineers, surveyors, cartographers, journalists, development consultants, lawyers, diplomats, and civil servants who did not necessarily know each other and who occasionally found themselves in conflict over who spoke for remote sensing in Sweden. In investigating their activities, Gärdebo moves, impressively and recursively, between textual/archival and oral sources: 14 archives in Sweden, the United States, France and Italy; 62 private collections spanning letters and postcards, drafts and revised copies of reports, annotated protocols, handwritten notes from meetings, diaries, and telexes, faxes and email printouts, images, project sketches, illustrations, and photographs. Gärdebo searches those sources for activities rather than objects — technologies and environments in the making, so to speak.

He marshalls those resources to explore a history in five overlapping episodes. Each chapter focuses on one case of Swedish satellite remote sensing, linked to the work of the Swedish Space Corporation, its government partners, subsidiaries, and collaborators between 1969–2001.

Chapter 2 details the rise of the Swedish Space Corporation (SSC) as the locus of remote sensing expertise in Sweden, and as an influential force in Sweden's delegation to the United Nation's Committee on the Peaceful Uses of Outer Space. Gärdebo traces the complex political negotiations by which experts at SSC shaped the UN definition of what remote sensing was, how it should be done, and by whom. Those efforts culminated in SSC's successful efforts to recast Sweden's stance from a "sensed" to a "sensing" state, initiating its early "environment observation" of oil spills in the Baltic and setting the stage for its influential collaboration with the French SPOT remote sensing satellite program.

Chapter 3 examines the use of the French-Swedish remote sensing infrastructure in sensing the Chernobyl nuclear accident in 1986. In particular, Gärdebo focuses on the creation of SSC's subsidiary Satellitbild in Kiruna, as an effort to commercialize remote sensing data from the SPOT program. The chapter goes on to examine Satellitbild's role in identifying the accident at Chernobyl and the role of its images in the subsequent political fallout, as environmental and nationalist protest groups in several Soviet republics enlisted Satellitbild's data to indict the Soviet political system. Seizing on those developments, Satellitbild and Space Media Network, in turn, cast news-gathering from space as a form of non-aligned surveillance that could both uncover government secrecy and detect and even avert environmental disasters globally.

Chapter 4 explores how SSC expanded the use of remote sensing data from its French collaboration beyond Europe between 1983–1994, casting its technoscientific expertise as development aid. Satellitbild's World Bank-funded land-cover mapping in the Philippines worked to turn a patchwork of data and images into representations of the forest cover that supported,

first, land reform under the Aquino government and then reforestation and environmental management. Gärdebo argues that these activities forged an association between satellite monitoring on one hand and managing the environment through sustainable development on the other. In the following years, this largely accidental connection would move from the specific setting of the Philippines to become a dominant focus in international conferences and one of the main governing policies for world politics after the end of the Cold War.

Chapter 5 studies how, in the late 1980s and early 1990s, SSC would use U.S. and Soviet remote sensing initiatives to turn the Baltic region into a locus for Swedish remote sensing expertise. Resonating with its own plans for integrating Sweden into the European Community, the Swedish Liberal Conservative Government seized on SSC's vision of an environmental data center at Kiruna to fundamentally redefine Swedish environmental diplomacy, shifting its core mission from 'remote sensing' to 'Earth observation'.

Chapter 6 focuses on the establishment and maintenance of the Environmental Data Center at Kiruna in the last decade of the twentieth century. Eager to find a post-Cold War justification for remote sensing, and fighting government and regional forces trying to disassemble its remote sensing infrastructure, SSC worked intentionally to reassert the Baltics as a European region through environmental knowledge. Those activities not only formalized the shift from remote sensing to "earth observation." By repeatedly re-imagining the terrain, and by organising those images into datasets, they built up geographical databases of a "European Environment" that became part of the European Environmental Agency and eventually the European Union, further demarcating the Baltic states from their former Russian dependence. Through that multifaceted exploration, Gärdebo comes to answer the two questions that motivate the dissertation.

How did Swedish satellite remote sensing activities contribute to the making of environment? Swedish experts were instrumental in developing remote sensing technologies but also in defining the activity of remote sensing. They aligned their expertise with the Swedish government's position of non-alignment at international forums, a posture that helped them argue that sensing of Earth's surface should be unrestricted; that the technology should shed its secretive cold-war origins in military surveillance of the "nation-state" and instead be focused on "the environment"; and that the knowledge it generated could be used beneficially to monitor and transform this environment, monitoring pollution in the Baltic Sea, or mapping the radiative geographies of Chernobyl, or underpinning "sustainable development" in the Philippines (300); even detecting and averting impending environmental disasters. Swedish remote sensing activities shaped a politically resonant environmental geography that marked off the Baltic states from former

Soviet control, incorporating them into Europe's northern periphery at a critical moment in the European Union project. And, not least, as Gärdebo demonstrates, their work created the environment as both an object of observation and a focus of intervention and management.

Why did Swedish remote sensing experts conduct those activities? Gärdebo provides much of the underlying answer in his epilogue, which casts the activities of SSC and its partners as a quest for relevance, for clients, and therefore (within the tenuous world of government patronage and foreign contracts) a quest for survival. SSC could only maintain its satellite remote sensing activities for as long as the technology of satellite sensing remained a priority for its financiers, most notably the Swedish government. Its politicization of remote sensing as a pillar of industrial development, an instrument of environmental diplomacy, a tool for "impartial" surveillance, or a platform for foreign aid, was a strategy for adapting to a political environment which held no long-term promises for Swedish space activities. Negotiating the UN principles for satellite remote sensing, mapping the Chernobyl meltdown, surveying land cover in the Philippines, and monitoring the Baltic were all activities that wove SSC's particular technoscientific expertise into a multiplicity of political and social interests, which came to include mapping and managing the environment. And its shift from remote sensing to "Earth observation" in many ways marked a profound shift from a satellite-based technopolitics it had helped shape to a politics of the database that it hoped would sustain it.

Environing Technology tells a fascinating history. Its trajectory makes us wonder, though, if we might usefully push that critical history still further. The dissertation, for instance, locates the deep roots of remote sensing in concerns about territorial control: aerial mapping and photography ultimately implicated in nineteenth-century battlefield operations, resource management, colonial exploitation, and twentieth century urban development. But it suggests that the environmental uses of remote sensing only began with the shift away from military origins, giving the impression that the history of twentieth-century military surveillance is not part of the history of environment (30). Arguably, though, the surveillance activities of the Cold War helped *create* the period's "hostile" environments — the tropics, desert, Arctic, the deep oceans and outer space — as both physical and conceptual spaces. And the very project of tracking territorial changes over time was part of a military observational logic deployed within the Cold War and beyond; the same one that produced "evidence" of IRBM's in Cuba in October 1962 or of weapons of mass destruction in Iraq in 2003.

We also wonder what work the language of "remote sensing" itself did for the experts at the heart of Gärdebo's account. How did "remoteness" function as an analog of objectivity, with all its implications for apolitical vision

and potential neutrality? How did the narrow and circumscribed understanding of “sensing” (which essentially involved “seeing”) draw boundaries between Swedish research and the politically charged activity of “surveillance”?

Finally, although the dissertation is divided for very sound reasons around the technopolitical history of remote sensing, we are left wondering exactly how these activities shaped the environment that interests Gärdebo. What was actually being produced, it seems, were different historical understandings of environment during the period from 1969–2001, sometimes focused on issues of management, sometimes on pollution, sometimes on monitoring, and sometimes on conservation. What linked them all were concerns and anxieties over human relationships to environment (rather than about the materiality of environment itself). In many ways, the dissertation is fundamentally about the creation of environment as a crisis concept and the constellation of anxieties and interventions that helped shape it.

Beyond his specific research questions, though, Gärdebo’s dissertation makes a set of broad contributions. His dissertation is, first of all, a brilliant techno-political history of remote sensing full stop. In its particulars, it makes clear something that is often hidden to observers without intimate knowledge of the history he illuminates: namely the globalization of Sweden in the last three decades of the Cold War — the way so many of the institutions, principles, practices, and connections we take for granted when thinking about remote sensing and the environment were produced by the activities Gärdebo describes. Satellites were part of a technological posture that Sweden adopted after WWII. Amazingly, the country was able to build up this kind of expertise, rooted in military-industrial operations, based on a peculiar and maybe locally specific understanding of neutrality and non-alignment — that it could count on Western support in the event of war, but act as an intermediary and go-between during times of peace. As much as those activities helped produce understandings of the globe, they also helped produce understandings of Sweden — its politics of non-alignment; its commitments to sustainable development; its arguments for impartial surveillance and development aid, as well as of monitoring and managing Europe’s environment.

In this way, Gärdebo’s dissertation helps us think through to some of the most difficult and most important work in our field: the work of uncovering what Lorraine Daston has called the history of the self-evident — the attempt to recapture the sources of our most cherished beliefs, our most deeply held assumptions, how they came to be and how they might one day fade away. Gärdebo’s history is not only a history of how our material world took its form — how Philippine forests came to inhabit the world as they do, for instance. It is an exploration of the meanings and understandings that attach

to that world. The fact that those understandings are shaped by history, rather than being eternal and unchanging, does not make them any less important. Instead, it marks them out as things we care deeply about and therefore things we need to attend to all the more urgently. His thesis makes an eloquent, important, and timely contribution to that important work.

Edward Jones-Imhotep
York University

Do-It-Yourself Fame in Romantic Britain

Chris Haffenden: *Every man his own monument. Self-monumentalizing in Romantic Britain*. Uppsala: Uppsala Studies in History of Ideas 50, 2018. 263 pp. ISBN 978-91-513-0451-9, hbk.

This thesis examines attitudes to fame and celebrity in early nineteenth century Britain. Is fame a status only conferred on an individual after death by elite authorities or a cultural consensus? Is fame impartially awarded to the deserving few, distinguished from the obscure many? *Every Man His Own Monument* charts the emergence of an aspect of Romantic individualism whereby the subject strove to influence and direct his future reputation and renown in his own lifetime. It takes issue with the existing scholarship's tendency to separate and oppose celebrity (the temporary renown or notoriety of the living) and posterity (lasting recognition awarded to the dead). Instead, it proposes that celebrity and posterity operate and interact in a continuum during the subject's lifetime, and scrutinizes cases where individuals active in the Romantic period attempted to take their future renown into their own hands. These individuals invested considerable time, energy and ingenuity in legacy projects which took very different forms, and used a variety of media and materials to assert the subject's qualifications for being remembered by succeeding generations.

Haffenden employs a cluster of terms to describe and analyze the shared practices and strategies he claims the living used to "secure the lasting value of posthumous recognition" (13). These terms focus more or less directly on individual agency, which in relation to death and posterity becomes synonymous with the metaphor of the monument: every man has the potential to construct or even become his own monument. The individual engages in "self-monumentalizing", "self-consecration", and "self-canonization" within a wider "self-made immortality regime" and "Do-It-Yourself" or "DIY" culture of memorialization, as opposed to waiting passively for future

generations to decide whether he is worthy of literal or metaphorical monuments to perpetuate his individual contribution to history. In arguing for the emergence of a political economy of immortality in the early nineteenth century, the thesis privileges individualistic resistance to the state's "consecrative authority" (20). In Britain, Westminster Abbey and St Paul's Cathedral were taking shape as carefully regulated sites of state commemoration; self-monumentalizing is framed as a subversion of an emerging "*monumental monopoly*" (29).

The thesis adopts a case study methodology to evidence its central arguments, which are framed as historically specific to post-Enlightenment secularization, and the emergence of a modern consciousness of history and the pantheon, which intensified anxiety that the individual was expendable and likely to be forgotten. The principle case studies examine the legacy projects of three British men working in different fields, who died in the 1830s and 1840s: Jeremy Bentham (1748–1832), philosopher, jurist, and radical thinker remembered for Utilitarianism and the panopticon prison; Sir John Soane (1753–1837), architect, collector and creator of the idiosyncratic eponymous house museum near Lincoln's Inn Fields, London (<https://www.soane.org/>); and Benjamin Robert Haydon (1786–1846), history painter and diarist. The three men were also 'self-made' in class terms: they were upwardly mobile, ambitious, entrepreneurial and adhered to a strong work ethic; for them, social amelioration was inseparable from self-betterment; they were also self-promoters often seen as vulgar or eccentric.

While these three figures are the leading men in Haffenden's drama of self-commemoration, the analysis is enriched by briefer comparative discussion of a number of contemporary figures who participated in cultural discourses about commemoration and fame, whether through the manner in which they were commemorated by other agents, their own legacy projects, or their role in supporting others' self-construction. The stand-out figure here is the critic, essayist and political radical William Hazlitt (1778–1830), but the supporting cast includes artists (Joshua Reynolds, J. M. W. Turner, Joseph Michael Gandy), authors (Walter Scott, William Godwin, Lord Byron, William Wordsworth, Charles Dickens), actors (Sarah Siddons) and military heroes (Lord Nelson, Napoleon Bonaparte).

The thesis is divided into four main chapters with a shorter concluding chapter. Chapter 1 introduces "self-made immortality" as an object of study, proposes key contexts and theoretical and methodological issues, then outlines the specific materials to be examined in relation to Britain in the Romantic age. Chapter 2, "Every man his own statue": Bentham's body as DIY monument", reads the philosopher's Auto-Icon (his own preserved physical relics presented like a waxwork in a glass case, and still on display at University College London: <https://www.ucl.ac.uk/bentham-project/>

who-was-jeremy-bentham/auto-icon) according to the self-made immortality thesis. It proposes that Bentham's project opposed the emerging state machinery of public commemoration, and considers Bentham's theorizing of the Auto-Icon in terms of a tradition of individualist DIY manuals. The argument is made for the Auto-Icon as a performance of self-consecration, illustrated through accounts of its making and staging. Chapter 3, "Perpetuating for the public my museum': Soane's house museum", reads the house museum as a self-made monument, examining Soane's strategies of self-commemoration, and his practices of self-collecting and self-archiving. Drawing on Soane's own detailed guidebook, *Description of the House and Museum on the North Side of Lincoln's-Inn-Fields, the Residence of Sir John Soane* (1835), the museum is interpreted as a scrapbook and through Soane's use of the 'ruin' motif to project self-consecration, with attention to how his own career and self-portrait were located at the centre of the collection's pantheon. Chapter 4, "A life in paper: Haydon and the making of a textual monument", considers Haydon's practices of life-writing through the frame of autobiography, outlining the painter's struggle for "immortality in this world" (178) and the material practices of self-consecration, and interprets Haydon's diary as a self-made monument. Attention is given to Haydon's practice of copying letters and other extracts to reinforce the archive's claim to its creator's value, and the posthumously published *Life of Benjamin Robert Haydon, Historical Painter* (1853) is proposed as the epitome of self-made immortality. Chapter 5, the Conclusion, puts self-made immortality in perspective, encapsulating the thesis's arguments for the Romantic regime of "every man his own monument", and suggests new directions in writing the history of nineteenth-century renown. It also considers implications for theorizing twenty-first century digital immortality and the curating of individual life online, where social media enables forms of digital survival, yet does not escape the "politics of memory": who or what controls an individual's memorializing is still contested.

The professional vocations of the main subjects range across different fields; the textual, material and conceptual forms of their legacy projects are even more wide-ranging. There is detailed analysis of diverse media forms, including diaries, letters, a scrapbook, a guidebook, self-improvement advice manuals, futuristic fantasy narratives, satirical skits, life-masks, busts, memorial jewellery, a museum, as well as the most literal "self-monument", Bentham's "Auto-Icon". Haffenden correspondingly adopts a methodology informed by several different disciplinary areas, in particular several interdisciplinary sub-fields of the humanities. The approach is most closely related to cultural memory studies. It secondarily relates to studies in historiography, celebrity, material culture, media and popular culture, life-writing and autobiography, afterlife and reception, canonicity and value. The most conspicuous

intellectual influence is Zygmunt Bauman's sociologically inflected philosophical argument in *Mortality, Immortality and Other Life Strategies* (1992), particularly his notion of a "political economy of immortality" (23). Reinhart Koselleck's *Future's Past: On the Semantics of Historical Time* (1985) and *The Practice of Conceptual History* (2002), as well as Peter Fritzsche's *Stranded in the Present: Modern Time and the Melancholy of History* (2004) are also key reference points. Bauman's book, inescapable in scholarship on posterity and changing conceptions of immortality and time, has also left its stamp on several of the literary-critical studies of Romantic poetry and poetics with which Haffenden takes issue, notably Andrew Bennett's *Romantic Poets and the Culture of Posterity* (1999), Lucy Newlyn's *Reading, Writing, and Romanticism: The Anxiety of Reception* (2000), and more recently Michael Gamer's *Romanticism, Self-Canonization and the Business of Poetry* (2017). The thesis is most in sympathy with scholarship operating at the intersection of literary and cultural history, such as Tom Mole's *Byron's Romantic Celebrity: Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy* (2007) and Paul Westover's study of death and literary tourism, *Necromanticism: Traveling to Meet the Dead, 1750–1860* (2012). As Haffenden notes, most of the existing scholarship on posterity and afterlives in nineteenth-century British culture has focused on literary authors, especially poets. The thesis demonstrates its ambition to argue for a broader "self-immortality regime" by examining instead a philosopher, architect and painter – even if each was, in his own way, a very skilful writer. The thesis thus also contributes to studies of three significant nineteenth-century figures, in offering revisionary accounts of the lives and achievements of Bentham, Soane and Haydon, through some of their most characteristic and reflexive productions. The case studies are founded to varying degrees on archival research; the detailed and attentive analysis of papers, objects, and privately printed texts in the Soane Museum and Archive is particularly impressive.

This is scholarly, mature and considered work which is in many respects successful on its own terms. Inevitably, objections can be made to some judgements and lines of argument, and aspects of the work would benefit from further reflection and development. To take one instance, the noun "monument" and its related adjectival and verbal forms appear more than four hundred times. A plethora of texts, images, objects and practices are, in Haffenden's terms, monuments, monumental or monumentalized; at times it appears that almost anything or anybody could qualify as a monument. The critical rhetoric is weakened by slippage between literal and figurative applications, as when Haydon "very consciously monumentalized the evening" in his diary (205), or between the technical sense of a material form intended to "remind" the living of the dead and the colloquial use of "monumental" to denote an ambitious scale, as when Haydon is said to view

the dead Keats as “someone of monumental value” (204). The keyword “immortality” (with its connotations of the spiritual and transcendent) similarly becomes quite abstract and loses traction through being applied in too many different contexts. To describe a wax effigy of Nelson as “still an immortal body made retrospectively” (77) overlooks the vulnerability of such commemorative constructions, which required ongoing repair and conservation to remain credible icons.

Haffenden equally eschews psychoanalytic interpretation and the history of the emotions, yet the eccentric individualisms of Bentham, Soane and Haydon provide some justification for these approaches. Each legacy project also performed a psychic function as a fantasy of immortality to manage the living man’s anxiety about personal mortality. At times greater disinterestness is attributed to the subjects’ behaviours than the evidence suggests. Bentham planning his auto-icon’s costume is glossed “Dressing himself in this way, he sought to produce his own intimacy effects for future publics” (77). Was Bentham not also his own self-soothing “public”, when in his will he imagined his skeleton being “clad in one of the suits of black occasionally worn by me” in life (77)? Similarly, the view of Soane creating scrapbook pages of newspaper clippings “to frame his immortality as an accomplished and professional individual” (131) underplays the fact that the audience who best understood the often-occult meanings of his multi-media collages was the aging Soane himself, nearing death.

The most conspicuous weakness is the gendering of self-monumentalizing; this is very much a theorization of every *man* his own monument. Haffenden denies “gender blindness”, proposing that “it would not be until later in the nineteenth century” that “self-monumentalizing” practices “became more widespread among women” (37). The actor Sarah Siddons is mentioned as a female early adopter for self-immortalizing practices in the Romantic period (though not her contemporaries Frances Burney, Hester Thrale Piozzi or Germaine de Staël, who also engaged in significant legacy projects), but “empirically-grounded [. . .] male case studies” are defended as the best way to recognize “historically specific” restrictions to women’s access. However, there is little on-going reflection on the gender politics of restricted access to commemoration, nor what this might say about the historicization of masculinity in relation to notions of “greatness”, genius and celebrity. Haffenden discusses several wax effigies created by women (73, 76, 84), but does not reflect on the roles which women were assigned when supporting male self-commemoration (in this period, women model figures in wax; male sculptors carve in marble). The thesis would have benefited from a sharper address to how these practices instantiate a specifically masculinized model of self-fashioning, given the pervasive gendered language of aggressive opportunism, assertiveness, combativeness, self-promotion, publicity and

puffery. And as Alexis Easley demonstrates in *Literary Celebrity, Gender, and Victorian Authorship, 1850–1914* (2011), Victorian women had to develop different enterprising strategies for handling posterity due to entrenched negative attitudes towards women as agents in public discourses and spaces.

Haffenden is also occasionally over-persuaded by his subjects' self-authoring rhetoric. Haydon arranging newspaper cuttings and diary entries to tell his narrative "amplif[ies] the significance he sought to ascribe to his achievements as a public figure: helping him to win the argument in the long run" (199). Leaving aside the pathetic traces of Haydon's self-aggrandizement (he transcribes a letter from Wellington to claim status by association, but suppresses that it was a rejection letter), this buys into Haydon's fantasy overmuch: the long twilight of Haydon's reputation indicates that he lost the argument. To call Bentham's Auto-Icon "literally *self-made* in terms of material production and personal design" (78) or claim that "Bentham had embalmed his body to preserve his distinctive individual identity" (109) edits out the limitations to literal self-making, and the three subjects' heavy reliance on the assistance of friends, family, functionaries and acolytes, for support in life and to execute their intentions after death. Family dynamics and demands play more of a role in determining the shape of legacy activities than Haffenden allows. Bentham cultivated a homosocial pseudo-family, a circle of devotees to act on his behalf, partly because he had no wife or children, and his beloved brother died the year before he did. If Soane's relationship with his two sons had not broken down so spectacularly after his wife Elizabeth's death in 1816, his museum would have been passed down through the family, not left in trust for the public.

In summary, the work's relative weaknesses are those typical of doctoral theses. The argument becomes increasingly rigid and overdetermined as it goes on. The recapping of key ideas to reinforce the argument is at times more defensive than persuasive, particularly the iteration of the author's difference of opinion from critics such as Bennett, Newlyn and Gamer. Links and movements between the details of case studies and generalization about historical and cultural change are sometimes too hasty, sweeping or forced. Definitions of key terms such as "monument" and "immortality" lose clarity and precision when metaphorical, extended and analogous meanings are applied loosely and associatively. The final case study on Haydon is the least effective for several reasons: it gives insufficient attention to Haydon's primary claim to fame, his artistic oeuvre; the "monument" metaphor becomes particularly strained when applied to autobiographical writings in manuscript; the suicide of a committed Christian needed more scrutiny and theorization; and even though it is the shortest chapter, it still feels padded out. Overall, there are some unidiomatic, syntactically flawed and awkward sentences. Although the number of typographical errors is well within tolerances, some

recurring mistakes, such as many reversed opening quotation marks and apostrophes, or the use of the word “entrances” where “entry” is meant (as in “diary entry”, 198) should have been caught during proofreading. There are few actual errors. It is claimed that Soane received honorary membership of the artistic academies at Vienna and Parma, however figure 3.29 shows that it was Florence and Parma (165). Haydon’s life mask of Keats (figure 4.3) is dated 1815, but that is incorrect because they had not yet met (183). As Thomas McFarland notes, Haydon took Keats’s life mask on 14–15 December 1816 (*The Mask of Keats: The Endeavour of a Poet* (2000), 60).

Haffenden’s work also has significant strengths. It presents interesting, detailed and mostly persuasive close-readings of a challengingly wide range of different texts, media and objects, paying careful attention to their special conventions and contexts. It provides fresh insights on existing scholarship through detailed archival work, most notably in the substantial Soane chapter and to some extent on Bentham. The argument demonstrates a high level of competence across several disciplines and subfields, with intelligent use of the terms and concepts particular to each. The central argument is sustained convincingly across three case studies with attention to distinctive disciplinary contexts and rationales while remaining generally responsive to each case’s unique features. Original arguments are informed by detailed and up-to-date knowledge of relevant scholarly fields. The research is meticulously well-documented, supported by extensive footnote citations, many of which raise further points of interest and avenues of inquiry. The thesis is well-organised with a clearly articulated structure. The discussion is enhanced by forty-eight illustrations, which are relevant and properly integrated into the central analysis as part of the evidence base. The academic prose is generally articulate and readable, and there is a reassuringly robust level of accuracy in transcription and citation. Overall, if the individual case studies do not fully substantiate the broader claims made for a large-scale nineteenth-century “self-made immortality regime”, *Every Man His Own Monument* is an engaging, intellectually stimulating, extremely credible and creditable contribution to studies in nineteenth-century cultural memory.

Samantha Matthews

University of Bristol

Trees of knowledge

Petter Hellström: *Trees of knowledge. Science and the shape of genealogy*. Uppsala: Uppsala Studies in History of Ideas 51, 2019. 339 pp. ISBN 978-91-513-0711-4, pbk.

Petter Hellström's *Trees of Knowledge: Science and the Shape of Knowledge* is a highly original, deeply researched, elegantly written contribution to the history of science. It succeeds as both an empirical history and theoretical intervention. It tells a detailed history of the origins and uses of both the image and metaphor of genealogical trees in the early nineteenth century in France—in natural history, linguistics, and music. These three case studies are preceded by a fascinating and erudite overview of earlier uses of genealogical trees in philosophy and science. While he demonstrates numerous continuities and recurrent uses of tree imagery for tracing affiliation for diverse phenomena, he also insists on important *discontinuities*, and offers strong warnings against mistakenly assuming that an image or metaphor used in one historical moment carries the same meaning in a different place or time. In particular, he strongly argues that the genealogical trees of the early nineteenth century should not be seen as implying the same view of nature as those of Charles Darwin and August Schleicher from the late 1850s and 1860s. The earlier trees did not necessarily argue for *historical descent*, and certainly not for *evolution*, but instead other kinds of relationships—conceptual, geographical, or familial without direct descent or any sense of improved adaptation or fitness. The work thus suggests contributions to metaphor theory, scientific media, and the visual dimensions of knowledge, as well as the enormous changes in knowledge and society brought by the French Revolution. The dissertation was passed by unanimous agreement of the committee on September 28, 2019.

Even though the celebrated theorist of evolution is not discussed in depth in this dissertation, one of the focal obsessions of Hellström's dissertation is Charles Darwin, especially his "Tree of Life," a famous sketch (with the evocative caption, "I think...") and recurrent metaphor deployed with great and lasting effect in *The Origin of Species*. Darwin's tree became shorthand for a view of nature which presented all living creatures as part of a single and united but complex, differentiated, and ramifying structure extending over long periods of time. It is fair to say that Darwin's "tree" hovers over every page of the dissertation—much like the wooden artwork, "Tree," by Tania Kovats, hangs over the Mezzanine Gallery at the Museum of Natural History in London, whose history and implications Hellström has discussed in a prize-winning essay ("The tree as evolutionary icon: TREE in the Natural History Museum, London (William T. Stearn Prize 2010)." *Archives*

of *Natural History* 38:1 (2011), 1–17). Yet this is only one of the ghostlike trees that exert a powerful, largely off-stage influence on the dissertation: there is also the genealogical tree of Indo-Germanic languages of August Schleicher. Another is the classification of knowledge in Diderot and D’Alembert’s *Encyclopédie*, an analytical diagram (or “mappemonde”) transformed into a tree by the engraver Robert Bénard, which graces the cover of the dissertation; another is the biblical Jesse Tree, described in the Book of Isaiah and reclaimed in the New Testament, where Jesus Christ is presented as the fulfilment and flowering of the covenants of the Hebrew Bible. These and other trees are present here, as spectral presences, along with the several other books that this dissertation might have and may eventually become.

There is an expression in English, “To fail to see the forest for the trees”; but both the details and overarching structure of this work are clear and well thought-out. Hellström aims to study the first scientific uses of genealogical trees, a development he dates to the first years of the nineteenth century, and primarily in France, during the Revolution and Empire. In particular he focuses on three trees: Augier’s tree of botanical species, Galler’s tree of dead and living languages, and Berton’s tree of musical chords, each of which receives a full chapter including the life and historical context of its author. These three trees appear over fifty years before the much more famous trees of Darwin and Schleicher. The truly distinctive aspect of Hellström’s argument in choosing these earlier trees is that these “precursors,” he insists, though they share some surface features, are not at all *ancestors* of Darwin, Schleicher, or other evolutionary trees of the later nineteenth century.

Instead, he applies to himself a principled if somewhat Quixotic restraint: to focus deliberately on trees that *did not* influence, in any appreciable way, either the later evolutionary tree-designers—or, for that matter, did not have any significant impact even on their contemporaries. To adapt another English expression, these were trees that fell in a forest without (hardly) anyone hearing them. Hellström sets himself the question, *what sound*, if any, did they nevertheless make? This turns out to be a significant question not only for the histories of the scientific fields he studies, but for the philosophy of history in general. The trees he studies are genealogical trees—they suggest lines of family affiliation, affinity, and, in various ways, “descent from a single trunk or root,” as well as hierarchies and logical relations—but are not “evolutionary,” or even “proto-evolutionary.” These genealogical trees of the early nineteenth century do not, Hellström claims, suggest lines of increasing complexity or adaptation; nor, above all, are they anti-theological, in the way that Darwin’s tree of life was later seen to be—as a deadly blow against the Biblical account of creation of distinct species, and against the special status of humanity as created in God’s image. The linguistic and

musical examples appear to be indifferent to theology, while the botanical case is a deliberate affirmation of God's created order.

Hellström's methodological insistence that these trees *are not teleological steps on the way to eventual fulfilment* is, as I see it, a praiseworthy attempt to resist the very strong pull of evolutionary and teleological thought implied by late nineteenth century genealogical trees and their successors, which many historians continue unreflectively. His argument is that these objects may well resemble what came later, but they did not influence it, and are so fundamentally different that they are essentially different kinds of diagram, different metaphors, different trees.

Rejecting the apparent continuities implied by this form results in a striking alternative logic of history, in which the author chooses examples that *do not* lead to the present, avoiding, on principle, canonical and well-recognized examples in favor of obscure projects that fell "still born" from the press. In some ways this approach feels *unnatural*, as history writing almost inevitably seeks out continuities, lines of influence or causation, gravitating toward those events and figures recognized as having some kind of impact, influence, or significance—even if not for our time, then for theirs. This is in fact a deliberate attempt at *denaturalizing* such habits of historical writing. At the same time, Hellström is not writing the anonymous history of Sigfried Gideon (see his *Mechanization Takes Command: A Contribution to Anonymous History* from 1948), the examination of technical and stylistic developments so diffuse and ubiquitous as to escape canonization or heroization; nor is he undertaking the large scale social and economic history beyond individuals tracked by the Annales school; nor even is it "the history that men make but do not know they are doing it", a historical perspective adopted by Marx, Lévi-Strauss, and Carlo Ginzburg (see Ginzburg, Tedeschi, and Tedeschi's article on microhistory in *Critical Inquiry* 20:1 (1993), 10–35).

For all it is not, Hellström's history of three "non-evolutionary" genealogical trees and the conceptual, methodological, and contextual framework in which Hellström sets them, is an impressively coherent work: remarkably unified and provocative, well written, and extremely informative both within its individual cases and its wider claims about the forms, uses, and meanings of images and metaphors in the sciences, about the post-revolutionary period in France, about the lures and pitfalls of both teleological thinking and canonical figures. It makes a strong impact which leaves many puzzles and opens many lines for further inquiry.

It consists of five sections: an introduction, three case studies, and a contextualizing conclusion. It starts with an introduction to the method and choice of object. Hellström devotes considerable reflection to what historians of science call paper technologies, and argues for the need to include images and diagrams among their number—which also challenges the apparent

“neutrality” of other paper-based methods of information management, such as note-taking, filing systems, cutting and pasting. Images can be the bearers of meanings, values, and narratives not immediately apparent to later eras. He also gives a fascinating review of the uses of trees in earlier religious, philosophical, and pedagogical systems, noting the Tree of Life in the Garden of Eden, the Jesse Tree, as well as the Tree of Porphyry, an early medieval systematization of Aristotle, much cited and repeated—even though Porphyry himself never spoke of a tree. In the field of mnemonics or the arts of memory, he notes also the Tree of the Sciences of Raymond Lull, another much used method for ordering knowledge.

But the trees which capture the greatest share of Hellström’s attention, and which turn out to be decisive for his argument, are genealogical trees: representations of royal and noble lineages, which date to the late twelfth century. These diagrams served specific political and legal purposes, used to justify claims to inheritance of titles, lands, and privileges; as Hellström argues they were essential props of the late medieval and early modern social order and even cosmology, in legitimizing and naturalizing the hierarchical system of inherited monarchy and aristocracy. Yet he also draws on medieval and early modern scholars to argue that these trees were not “natural” in the sense that they were selective, highly trimmed: they selected from all of an individual’s ancestors those which were relevant for a specific claim, and usually left out female ancestors.

Hellström further does what previous scholars have not, by tracing the further uses of ancestral charts into the modern period, beyond the French revolution. This leads him to his most significant claim: the moment when genealogical trees ceased to be the visual, iconographic basis for holding up the traditional order of the “ancient regime” was the same moment in which genealogical trees significantly appeared in the modern sciences, as “paper tools” and systems of pedagogy, visualization, and “information management” in a number of fields, and, in his examples, in botany, linguistics, and music. These trees wove together the language of kinship—families, tribes, races—with that of roots, branches, twigs, and leaves, to indicate logical and other relationships, producing a hybrid knowledge form that was at once a metaphor, an image, and tool, while suggesting—precisely through its reference to a living plant—that the order it traced was as natural as human reproduction or as a growing plant rooted in the soil. As the aristocratic genealogical tree was cut down (or decapitated), new trees, legitimating new intellectual and social orders, took root.

Thus, to his three main examples. Augier presented his botanical tree—including at the Institut in front of Jussieu, Lamarck, and Cuvier—as a “natural classification” grounded in the actual groupings of plants, not in the arbitrary or artificial method used to identify them. Nevertheless, he

thought his tree could be turned into a “key,” represented as an abstract analytical structure. Augier followed Linnaeus’s claim that nature makes no leaps, that all the gaps of the scale of being are filled, as well as his description of the relations of plants as a “map”—a geographical form, underwriting the arboreal form. Hellström and colleagues in France tracked down the life history of Augier, discovering he was a priest and a member of the Catholic Oratorian order who, like Malebranche, was dedicated to finding beauty, symmetry, and stability in God’s creation. Thus far from an evolutionary or proto-evolutionary image, his botanical tree was introduced by reference to divine creation. And what Gallet sought in the tree was not a historical trace but rather “the shape of nature,” the connections and distances among the diverse families of plants.

In Hellström’s second case, Gallet’s tree of dead and living languages made visible a metaphor already used by Court de Gebelin, whose theory of a primitive language which was transformed into the various languages of the world was already rendered, verbally at least, as a tree. Here the tree did have a historical sense—a transmission and transformation over time, though not in any obvious sense an “evolution.” Further, Hellström’s key argument here is that Gallet’s tree was building on an existing historical topos, whose meaning was thoroughly imbued with traditional theological questions and answers: the dispersion of languages and peoples after the fall of the tower of Babel, and the distribution of the races of mankind going back to the sons of Noah, Japheth, Shem, and Ham. Gallet, a postal worker and teacher of French in the conquered territory of Piedmont, was secularizing post-diluvian biblical history. He was doing so with the extremely utilitarian aim of providing rapid and clear instruction to non-native speakers and newly formed French citizens; his tree was a learning tool, a rapid pedagogical technology in the service of Napoleon’s empire.

His final case, Berton’s tree of musical chords, is a necessary outlier, an exception which tests the rule. It involves a discipline in which the tree metaphor did not become central in the later nineteenth century (unlike in natural history and linguistics). It is also a distinctive case, as its central figure, Berton, is currently much more celebrated and well-known to music historians than Augier or Gallet in their respective fields—while his tree is totally neglected, rarely included among his accomplishments (in contrast, Augier and Gallet are remembered, if at all, for their trees). Breton was a teacher in Paris at the first nationally supported music school, and managed to negotiate the changing regimes from the revolution and empire to the Restoration. His tree was also a teaching tool: to show that all chords can be formed from a single chord, the “sounding body” or “corps sonore”—theorized by Rameau, renowned proponent of what he called a Newtonian science of music, much celebrated in Diderot and D’Alembert’s *Encyclopédie*.

The *Encyclopédie* takes on a central role in the final section. Not only did Diderot and D'Alembert take Bacon's scheme of knowledge and secularize it, as Robert Darnton has argued in a famous article (in *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (1984), 191–215); they did so by reference to a bewildering array of classifying metaphors, including maps and labyrinths, but above all trees. Hellström suggests the powerful influence of the tree-building work of the *philosophes*, showing how readers of Diderot and D'Alembert were inspired to render its analytical classification into the form of a literal, sensuously depicted tree, in which each field of knowledge buds and ramifies out of earlier ones. Thus the tree, more than just a tool used within disciplines, with the example of the encyclopedistes, became a master metaphor, the canopy as it were, for the sciences of the late enlightenment and early revolutionary period; Augier, Gallet, and Bertron's projects grew under its shade.

As this final section makes clear, in a wide-ranging historical contextualization, the semiotic and iconographical density of the tree made it a particularly effective symbol around 1800. Just as the old order, propped up by the lines of descent and privileges inscribed in genealogical trees was being destroyed and abandoned, a new order appeared, which also needed to be propped up, symbolically and intellectually. What better way to naturalize it than by reference to this ubiquitous and longstanding form? Liberty trees and trees of knowledge took over where the genealogical tree left off: it the same image and metaphor, but adapted, transformed, and "acclimatized" in a new setting, naturalizing the new intellectual and social relations of the new regime (On the ideological importance of "acclimatization" in the revolutionary period, see Emma C. Spary, *Utopia's Garden: French Natural History from Old Regime to Revolution* (2010), esp. chapter 3, "Naturalizing the Tree of Liberty," 99–154).

This important contextualizing argument, appearing late in the thesis (which would have been far less dramatic, though perhaps somewhat more easily grasped, if introduced earlier), reinforces the larger argument of the work: that any single metaphor or image is neither neutral nor unequivocal; that it can be used to serve a variety of ideologies and epistemologies, even those which are fundamentally opposed. And thus, to return to the central question spectrally guiding the thesis, those trees which seem to be ancestors of the evolutionary trees of the late nineteenth century—Darwin's above all—did not have any inevitable, teleological relationship to what follows. They had to be *made* into ancestors, through the historical work of canonization and tracing of influence—as in retrospective histories of evolution which place Augier's tree as a forerunner of Darwin's—which are forms of history this thesis stands as an argument against. On those grounds, Hellström's dissertation is both a challenging and a rewarding experiment.

The dissertation offers much food for thought; it challenges certain assumptions in the history of nineteenth century biology as well as history in general, especially the unthinking tendency to establish inevitable lines of descent, to see the past leading inevitably to the present. The dissertation situates itself strongly within the theoretical framework, current in history of science, oriented toward “paper tools” and “paper technologies”—those techniques of registering, copying, storing, collating, and conveying information which scholars knew and used before electrical and digital information storage, and thus offers material of interest to media scholars. Hellström provides a thorough and interesting discussion of this historiography, including Ann Blair, Ursula Klein, Staffan Müller-Wille, and Anke te Heesen, yet makes an important innovation by focusing on images. This step takes him beyond a narrowly utilitarian emphasis, by pointing out how important was the semantic content which was brought by the choice of images. Even if trees were used because their ready applicability in showing relationships, hierarchies, and affiliations, they also brought with them a range of other meanings—with theological, biblical, aristocratic, as well as organic allusions. Images of trees were effective at arranging and rapidly conveying information, but they were also symbols and metaphors, freighted with associations which could well go beyond the intentions of those who crafted and used them.

Given that the passage between fixist and transformist natural histories—the emergence of evolution—has received so much empirical and theoretical reflection, one might hope that future work, with more space, would engage directly with the arguments and methodological issues raised by Michel Foucault, not only in “Nietzsche, Genealogy, History,” which insisted on the breaks and artificial continuities underlying linear narratives, but also in *The Order of the Things*, with its close attention to the “epistemic” relationships among figures important for Hellström (Lamarck, Cuvier, Bonnet), and to the affinities between concepts and discursive regularities across seemingly distant fields. This dissertation takes on closely related questions, but with a very different method—a difference which could profitably be made more explicit. For instance, the final chapter—on the impact of the French Revolution on the representation of historical continuity and of nature itself—appears to suggest a historical and cultural explanation for connections that remain obscure and mysterious for Foucault in his most structural phase, and the emphasis on specific forms as technologies implies explanations of influence and diffusion with a material, traceable basis. Likewise, given the central place given to such terms as series and scales, and to the shift from an atemporal to a temporal order of nature, A.L. Lovejoy’s *Great Chain of Being* might also have been more directly engaged. Hellström has in *Lychnos* (2016), 179–188, written against a too hasty re-appropriation

of Lovejoy, as championed by some recent historians of ideas; Lovejoy, he points out, ignored the material bases of knowledge and focused too much on abstract ideas, reduced to “units”; he also focused on a single, canonical history of Western knowledge. Nevertheless, scholars’ understanding of the wide sources and massive ramifications (and cosmological consequences) of evolutionary thought owe a great deal to Lovejoy’s work; and despite Hellström’s very accurate critiques, the dissertation also remains centered on Western thought, and even a very specific subset, in Paris over about thirty years. Hellström does an excellent job of relating these genealogical but non-historical trees to the post-revolutionary and imperial moment—in which a great deal of information had to be transmitted to large numbers of people very quickly (a relationship between form and function most strongly advanced in the chapter on the provincial postal worker, Gallet). Yet following his own interest in material and global histories of ideas, his objects might further be contextualized within wider projects of European colonialism, international competition—as well as the environmental and technological histories of *actual* trees (for habitation, fuel, and paper), which no doubt underlie this history of primarily *metaphorical* trees.

Other possible lines of inquiry suggest themselves—topics implied, at times very overtly in the thesis, but which for understandable reasons of length and emphasis could not be addressed here. As Hellström has already published widely on the subsequent chapter of his story, notably the specifics of Darwin’s use of trees and its implications for subsequent projects in biology (“Darwin and the Tree of Life: The roots of the evolutionary tree.” *Archives of Natural History* 39:2 (2012), 234–252), as well as the central importance of trees for philology and the racial sciences with which it merged, emblemized by Schleicher’s tree of “Indo-Germanic” languages (“Is there an end to evolution?” *Global Intellectual History* 2:1 (2017), 100–104), this dissertation seems to invite a new examination, though within the methodological framework it lays out, of these later, more influential works. Having demonstrated that the genealogical trees of the early nineteenth century were not evolutionary, nor in any direct sense the ancestors of Darwin or Schleicher, we might ask: Does late nineteenth century evolutionism, with its arboreal images and metaphors of ramification and descent, now look different? Further—to follow a point Hellström raises early in the dissertation—as current biologists increasingly prefer more lateral images of networks, bushes, or rhizomes as means of understanding phenotypical variation, how do we think of the persistence and enduring compulsion of tree images and metaphors, both from the late nineteenth and from the early nineteenth century? These are just a few of the fascinating questions, at once empirical and theoretical, which Petter Hellström’s excellent thesis provokes for further research. This very accomplished, informative, deeply researched and beau-

tifully presented dissertation gives every indication that he is well equipped to answer them.

John Tresch

Warburg Institute, University of London

Att se skogens slumrande potentialer

Jimmy Jönsson: *Den biologiska vändningen. Biologi och skogsvård, 1900–1940*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 22, Lunds universitet, 2018. 274 s. ISBN 978-91-983690-9-0, hft.

Alla som känner till dagens skogsdebatt vet att det finns en tydlig konfliktlinje mellan brukande och bevarande. Produktion och skogsindustri ställs mot biodiversitet och miljö med ekonomisk tillväxt, äganderätt och arbetstillfällen i den ena vågskålen och rödlistade arter, nyckelbiotoper och levande skog i den andra. I kritiken mot det moderna skogsbruket hävdas ofta att denna brukandeform bara tar hänsyn till träd och trädbestånd som produktionsenheter, medan skogen i dess helhet med alla dess arter, sammanhang och samspel drabbas av det ensidiga skogsbruket. En holistiskt inriktad biologi och ekologi blir således motsatsen till produktionsskogsbruket. Fullt så enkelt är det emellertid inte. Jimmy Jönssons gedigna avhandling *Den biologiska vändningen* visar att biologi och ekologiska tankesätt har funnits med som viktiga komponenter i det moderna skogsbruket sedan början av 1900-talet. Till stor del kan faktiskt det intensiva kalhyggesbruket, som inleddes efter andra världskriget, sägas vara grundat i en holistiskt inriktad biologisk forskning som utvecklades under 1900-talets första hälft.

Utgångspunkten för avhandlingen är att detta biologiska skifte inom skogsforskningen kan ses som en ”vändning”, det vill säga en markant tillkomst av nya teorier, förklaringar och språkbruk. Denna vändning inleddes i Tyskland under 1800-talets sista decennier och tog sedan fart i Sverige efter sekelskiftet 1900. Men denna vändning innebar inte att någon ny konsensus uppstod eller att det skedde ett paradigmskifte. När biologisk forskning började ta plats inom den nationellt mycket viktiga skogsnäringen, fanns redan utvecklade teoretiska och praktiska perspektiv rörande skog och skogsskötsel främst företrädd av den statstyngda och professionaliserade jägmästarkåren. Den stora frågan för dagen gällde hur så kallad skogsvård skulle bedrivas för att säkra ett stadigt inflöde av råvara till skogsindustrin samtidigt som skogen långsiktigt kunde upprätthållas som en hållbar nationell resurs. Det var främst den senare frågan som biologisk forskning kunde hjälpa till att utrona.

Utifrån denna spänning mellan produktion och hållbarhet samt mellan jägmästare och biologer är avhandlingens frågeställning följaktligen att undersöka: "Hur påverkade biologisk forskning skogsvården och hur påverkade skogsvården den biologiska verksamheten?" (16). De centrala analytiska begreppen som Jönsson använder för att undersöka detta är gränsdragning, samproduktion och sociotekniska föreställningar. Medan gränsdragning fokuserar på hur biologerna satte upp gränser mot andra intressen och utövarer för att skapa en auktoritet och handlingsutrymme, sätter samproduktionen fingret på hur vetenskap, teknik och samhälle i växelverkan formar varandra. Slutligen, sociotekniska föreställningar belyser hur den biologiska forskningen sattes in i framtidsinriktad ram för att utveckla skogen som nationell resurs, vilket gav vetenskapen en tydlig samhällsroll och hur: "Skogens liv blev ett praktiskt medel och ett politiskt objekt" (18). Sammantaget framstår dessa analytiska perspektiv som mycket väl valda i förhållande till avhandlingens problem, något som också på ett bra sätt går igen genom avhandlingens alla empiriska delar och slutdiskussionen.

Avhandlingen tar sitt avstamp kring sekelskiftet 1900 då det pågick en intensiv samhällsdebatt kring skogens exploatering, inte minst i norra Sverige, som en följd av industrialiseringen. En nyckelfråga gällde "föryngring", det vill säga hur skogen efter avverkning kunde återbeskogas igen för att skapa ett hållbart brukande. Här stod två skolor mot varandra; trakt-hyggesförespråkare som menade att skogen måste avverkas i större trakter (hyggen) och sedan aktivt återplanteras samt blädningsförespråkare som menade att avverkning skulle ske genom att hugga enskilda träd eller mindre ytor och sedan förlita sig på naturlig föryngring. Här saknades dock inhemsk forskning och allt fler röster i debatten krävde att skogsforskning som undersökte svenska förhållanden måste etableras, och då särskilt biologisk forskning om skogens naturliga förutsättningar och dess betydelse för skötseln. Som en följd av detta inrättades Statens skogsförsöksanstalt i Stockholm 1902. Även den högre skogliga utbildningen ansågs behöva en starkare vetenskaplig grund, något som resulterade i inrättandet av Kungliga skogshögskolan 1915. Båda dessa institutioner samlokaliserades samma år till Frescati och fick en gemensam styrelse.

Det är den biologiska forskningen som institutionaliserades vid denna miljö som utgör avhandlingens empiriska grund. Till skillnad från jägmästarna, som först 1950 fick en tillhörande forskarutbildning, hade dispute-rade biologer en etablerad vetenskaplig auktoritet. Även om det empiriska underlaget i avhandlingen är omfattande, är det ganska få personer som framträder ur materialet. Först ut var Gunnar Andersson, som var docent i botanik vid Stockholms högskola, och som rekryterades till botanistbefattning vid skogsförsöksanstalten. Som ett krav att ta den lågt betalda anställningen, krävde Andersson att det även skulle anställas en botanisk assistent.

Här anlätades Henrik Hesselman, som vid denna tidpunkt nästan var färdig med en botanisk avhandling om svenska lövängar vid Stockholms högskola. Snart övertog Hesselman Anderssons befattning och etablerade sig inom kort som en ledande person inom hela det skogsvetenskapliga området. Även om det inte framställs så i inledningen, är det Hesselman som är avhandlingens huvudperson. Hesselmans tid vid forskningsanstalten, 1902 till pensioneringen 1939, sammanfaller nästan helt med avhandlingens tidsmässiga avgränsning. Att välja att fokusera på Hesselman som en nyckelperson inom den framväxande skogsforskningen är fullt rimligt: han var en drivande person i utredningen av Skogshögskolan och utformandet av den högre skogsutbildningen, han blev 1915 professor och föreståndare för skogsförsöksanstalten, han etablerade ett stort nätverk i såväl Skogssverige som i den internationella skogsforskning och han byggde upp en skogsbiologisk forskarmiljö med flera lärjungar.

Hesselman var alltså en institutionsskapare och upphovsman av en viss forskningsinriktning. Detta arbete innebar gränsdragning på flera olika sätt. En gällde relationen till jägmästarkåren. Med udden riktad mot kvantitativa och produktionsinriktade jägmästare med utgångspunkt i den ekonomiskt färgade "normalskogsläran", pläderade Hesselman för en naturvetenskapligt grundad och biologiskt inriktad helhetssyn. Detta innebar ett dynamiskt perspektiv på skogen med utgångspunkt i forskning om växtgeografi, ekologi och evolutionsteori. Men det som Hesselman framförallt utvecklade var den skogliga markläran, där skogsmarkens mikrobiologi med alla dess bakterier och mikroorganismer framstod som en nyckel för att både förstå och hållbart sköta skogen. En annan gränsdragning gällde förhållandet mellan teori och "den stora praktiken", det vill säga hela skogssektorn med skogsbolag, skogsägare, myndigheter och skogsarbetare. Här fanns krav på nytta och ekonomisk vinst, som grundläggande forskning hade svårt att direkt svara mot. Även om de biologiska forskarna i avhandlingen beskrivs som "teoretikerna", arbetade de målinriktat för att med hjälp av fältförsök i lokala sammanhang testa generella teorier samt över tid omvandlas dessa till underbyggda praktiska skötselråd. Slutligen, en gränsdragning gällde förhållandet mellan forskning och utbildning, där forskningen skulle påverka innehållet i skoglig utbildning men samtidigt inte begränsas av undervisningens ramar och av för stora undervisningsbördor för de fria forskarna.

I en skoglig samhällssfär var samtidigt den biologiska forskningen helt beroende av ett växelspel med andra aktörer, det vill säga en fungerande samproduktion av en gemensam förståelse av skogen, skogsbruket och deras betydelse. I detta sammanhang fungerade Svenska skogsvårdsföreningen, bildad 1902 under namnet Föreningen för skogsvård, som en viktig arena i Skogssverige. Här möttes skogsbolagsdirektörer, storskogsägare, jägmästare, byrådirektörer, ministrar, landshövdingar och vetenskapsmän. Inte minst

årligt återkommande skogsexkursioner runt om i Sverige gav möjlighet till informella samtal och nätverksbyggande under lärorika men avslappnade former. För de biologiska skogsforskarna blev också föreningens tidskrift en viktig kanal för att nå ut med nya vetenskapliga rön till en bred publik. I tidskriften samsades populärvetenskapliga artiklar skrivna av Hesselman med flera med praktiska skötselråd, ekonomiska lägesbeskrivningar, nyheter och opinionsbildande artiklar. Vetenskap, intressen, värderingar och politik vävdes härmed ihop till en övergripande gemensam skoglig världsbild som kom att dominera den skogliga samhällsarenan under hela 1900-talet.

Även om avhandlingen har ett tydligt svenskt fokus, finns det internationella dimensioner. Bland annat den ryske bakteriologen Sergej Vinogradskijs teorier om de ”goda” mikrobernas betydelse för växelspelet mellan organiska och oorganiska material samt betonandet av kvävetts roll, livscykeln och marken som en sammanhållen organism fick stort gensvar. Andra inspirationer gällde indelandet av skogsmarken och dess levande komplex i olika sorter, såsom mull och den mindre produktiva råhumusen. I Tyskland hade liknande markbiologiska teorier lett till en stark vetenskaplig kritik mot trakthyggesbruket, men på besök i Tyskland konstaterade Hesselman att den mullrika tyska skogsmarken skiljde sig radikalt från den råhumusrika marken i norra Sverige. De naturliga förutsättningarna var helt annorlunda med en svårföryngrad och ”sjuk” jord. Försök på olika platser visade att blädning och självföryngring inte fungerade här såsom det gjorde i Tyskland. Så även om den teoretiska utgångspunkten var den samma för de tyska och de svenska markbiologerna, blev den praktiska slutsatsen olika. Medan man i Tyskland utifrån ett markbiologiskt perspektiv drog slutsatsen att olika former av blädningsbruk för att skydda det ömtåliga samspelet i marken var hållbart, gav den höga råhumushalten och svår föryngringsproblematik i Sverige argument för trakthyggesbruket.

I detta sammanhang betonar Jönsson betydelsen av sociotekniska föreställningar för att förstärka en svensk framtidsinriktad förståelse av skogen som nationell resurs. Detta visar sig inte minst i språket och användning av metaforer. Ett kalhygge blev med det nya biologiska språkbruket en ”föryngringsyta” som på många sätt kunde ses som en del av skogens ”naturliga” succession. Hesselman pläderade starkt för ”rationell markvård” där man genom aktiva åtgärder, såsom markberedning, bränning och plantering, kunde öka kvävehalten och öppna upp markens ”slumrande potential”. Överhuvudtaget framträder ett starkt bioekonomiskt tänkande där skogen och marken beskrevs som ett ”kapital”, som kan förvaltas, förmeras och generera en ökande tillväxt, såväl i skogen som i samhället. Den markbiologiska forskningen andades en optimism, där biologiska uthållighetsprinciper kunde omvandla det svenska skogsbruket från att vara exploaterande till att bli producerande. På detta sätt underbyggdes vetenskapligt en natur-

resursnationalism med fokus på skogen som Sveriges ”gröna guld”. Territoriet, skogen, näringen och forskning knöts samman genom en gemensam inriktning mot en ljusare framtid, där markbiologin sågs som helt nödvändig för att omvandla den latenta potentialen i skogen till en verkligt användbar och hållbar resurs.

Ett intressant tema som Jönsson lyfter fram i avhandlingen är ”att se”. Blicken som en visuell teknik återkommer på en rad olika sätt i avhandlingen: att som en stat se skogen som en nationell resurs; att som en jägmästare kunna bedöma skogens produktionsmöjligheter, och att som en biolog kunna se skogen i dess helhet inklusive osynliga mikroorganismer. Dessutom försökte man utveckla seendet som ett ”handgrepp” för praktiska utövare, där de till exempel genom att titta på undervegetationen snabbt kunde avgöra den aktuella skogens biologiska förutsättningar. Slutligen användes seendet som en form av åskådningspedagogik, till exempel genom lättfattliga fältförsök och jordartsutställningar, för att sprida kunskap och nya skötselmetoder. I de olika sätten att se möts således en erfarenhetsbaserad och lokalt förankrad subjektiv känsla för sakernas tillstånd och anpassade åtgärder med en vetenskaplig objektiv, faktabaserad och uppifrån styrande blick. Intressant är också att man kan utläsa en koppling mellan seendet och avhandlingens teoretiska perspektiv: Att se som gränsdragning (vem har auktoritet att se vad), som samproduktion (ett ömsesidigt seende för en gemensam förståelse av skogen dess samhällsroll), samt som socioteknisk föreställning (en framtidsinriktad blick med inriktning mot handling).

Avhandlingens empiriska undersökning avslutas med Hesselmanns sista strid i samband med hans pensionering och tillsättningen av två professurer som föreståndare för skogsförsöksantalen respektive dess biologiska avdelning. Hesselmanns givna tronarvingar, Carl Malmström och Olof Tamm, utmanades här av såväl mer praktiskt orienterade sökande som företrädare för uppsaliensiska taxonomiska biologiska inriktningar. Här kom alltså gränsdragningsarbetet i skarpt läge. I tidens anda resulterade detta i en smutskastning där alla berörda, inklusive Hesselmann själv, skrev mer eller mindre affekterade inlägg för att påverka tillsättningen. Efter olika turer lyckades dock Hesselmanns krets genom sin maktposition tillsätta båda positionerna, och Hesselmanns arv kunde leva vidare. Avslutningsvis diskuterar Jönsson hur detta arv och den biologiska vändningen pekar åt två olika håll. Som redan framkommit pekar den å ena sidan fram mot en modernistisk idé och ”den stora restaureringen”, som på 1950-talet introducerade ett storskaligt kalhyggesbruk för att omvandla de ”förstörda” svenska skogarna till hälsosamma, produktiva och hållbara produktionsskogar. Å andra sidan visar det fram mot en modernitetskritisk hållning och 1960-talets miljökritik mot det intensiva skogsbruket, där skogen i stället ses som komplex, levande men också skör.

Som klart framkommer är jag övergripande positiv till avhandlingen. Men vad vore en avhandlingsrecension utan kritiska synpunkter? En huvudinvändning är att avhandlingen håller sig väl mycket innanför ramarna. Inledningsvis utgår Jönsson från James Scotts *Seeing Like a State* (1998), som lyfter fram den tidiga ekonomiskt inriktade skogsvetenskapen som ett paradexempel på en ”högmmodernistisk” hållning med ett kvantitativt ovanifrånperspektiv som leder till endimensionella och storskaliga lösningar. I en artikel från 2010 kritiserar den tyske historikern Richard Hölzl Scotts förenklade historieskrivning, och lyfter fram den kritik som både lokala skogsbrukare och biologiska forskare riktade det schablonmässiga skogsbruket under 1800-talets andra hälft. Här kan man se ursprunget till den biologiska vändningen och Jönsson skriver att: ”Syftet med denna avhandling är att vidareutforska Hölzls slutsatser och därmed bidra med kunskap om biologins och biologernas inträde i skogsnäringen” (14). Det är ovanligt att direkt hänvisa till tidigare forskning i sin syftesformulering. Med detta som utgångspunkt är det inte förvånande att Hölzls position bekräftas, att ”avhandlingens empiriska undersökning både bekräftar och fördjupar Hölzls slutsatser” (227). Med andra ord tycker jag att denna ram blir begränsande. Uppenbarligen finns i Jönssons avhandling resultat och resonemang som går bortanför såväl Scott som Hölzl men detta skrivs inte riktigt fram inom avhandlingens fastslagna gränser, vilket är synd.

Vad gäller gränsdragningsperspektivet finns ibland en tendens att källor och analys flyter ihop. På ett ställe står det: ”att Hesselman och andra [drog] demarkationslinjer gentemot inrättningens skogliga verksamhet. Målet med gränsdragningsarbetet var” (59). Detta är dock det enda exemplet där de historiska aktörerna nästan direkt tillskrivs en medveten gränsdragningsstrategi. Problemet är snarast att empirin och analysen i hög grad utgår från biologernas egen synvinkel och deras argument, med få utarbetade perspektivskiften och motröster. Detta förstärker intrycket att holistiska och teoretiska biologer stod mot reduktionistiska och praktiska jägmästare, något som bekräftar etablerade berättelser inom det interna skogsvetenskapliga historiemedvetandet. Även här hade följaktligen avhandlingen kunna ta ett steg bortanför de satta avgränsningarna för att i högre grad kunna ifrågasätta och kanske finna nya sätt att historiografiskt se på skogsvetenskapens framväxt.

Detta hänger i sin tur samman med beskrivningen av den samtida svenska kontexten. Sverige var i början av 1900-talet världens största exportör av sågade trävaror och ännu på 1930-talet stod skogsnäringen för femtio procent av Sveriges exportinkomst. Detta byggde upp gigantiska rikedomar åt både stat, företag och privatpersoner. Till exempel Halwylska palatset vid Berzeli park i centrala Stockholm, som numera är museum, är ett utslag av dessa rikedomar. Hur maktnära skogsforskningen var framkommer bland annat

genom högerpolitikern Arvid Lindman som samtidigt var statsminister, ledande person i skogsvårdsförbundet och satt i skogsförsöksanstaltens styrelse. Självklart lyfter Jönsson fram detta men det saknas ändå ett mer utarbetat maktperspektiv. Avhandlingen är i mångt och mycket en elitstudie som inte bara belyser retorik kring en framtida svensk skoglig ”bioekonomi” utan som också berör en faktisk ”biomakt” som direkt påverkade tiotusentals människors liv och skogarnas utformning. En annan kontext jag saknar gäller personliga och sociala förhållanden. De enskilda forskarna är visserligen inte avhandlingens empiriska eller analytiska fokus, men markbiologerna var inte mer än en handfull personer och särskilt Hesselman hade varit värd en liten biografisk rundmålning. Även här handlar det dock om maktförhållanden där privata relationer och nätverk antagligen direkt påverkade gränsdragningsarbetet. Vidare hade det varit intressant att veta hur assistenter och lokala skogsbönder hjälpte forskarna vid fältstudier. Slutligen, i en avhandling som nästan helt saknar kvinnor hade det varit bra med något resonemang om genus, inte minst för att fånga de manlighetsideal som fortfarande präglar skogsforskningen.

Dessa synpunkter påverkar dock inte den i grunden mycket positiva bedömningen av avhandlingen. På många sätt är *Den biologiska vändningen* precis som en nutida idéhistorisk avhandling ska vara. Den är drygt 250 sidor lång, bygger på en väl avgränsad och gedigen empirisk grund, tar avstamp i ett tydligt internationellt forskningsläge och det finns ett analytiskt spår genom avhandlingen som leder fram till en välgrundad historisk redogörelse och tydliga slutsatser, och allt detta utfört inom avsatta tidsramar. Detta är ju egentligen svårt att kritisera. Min huvudinvändning är ändå att avhandlingen är väl begränsad, både vad gäller forskningsläge, den empiriska avgränsningen, kontext och diskussion kring slutsatsernas räckvidd. Denna kritik handlar inte om att skriva en annan avhandling eller att lägga till så mycket nytt, utan att det i Jönssons avhandling redan finns resonemang som visar på en än större potential. På disputationssakten framkom också med all tydlighet att Jönsson har mycket bra koll på dessa vidare sammanhang och att han har god förmåga att dra analytiska trådar längre än vad det utvecklas i avhandlingen. Tveklöst utgör avhandlingen här en utmärkt grund för att ta ytterligare steg och utveckla fortsatt forskning som kan berika såväl historisk forskning som pågående diskussioner om skogens och vetenskapens roll i ett föränderligt samhälle och klimat.

Erland Mårald

Umeå universitet

Kultiveringens politik

Synne Myrebøe: *Kultiveringens politik. Martha Nussbaum, antiken och filosofins praktik*. Umeå: Umeå universitet, 2019. 423 s. ISBN 978-917-855-060-9, hft.

Synne Myrebøes avhandling behandlar den amerikanska filosofen, klassicisten och bildningsaktivisten Martha Nussbaum. Syftet, framhåller författaren, är tvådelat: dels att ”undersöka hur den antika filosofins potentialitet aktualiseras i Martha Nussbaums kultiveringstänkande som en kritik av nutida kunskapskulturer, dels att utforska vad hennes tänkande och filosofiska praktik kan tillföra en nutida svensk diskussion om bildning” (16). Det handlar alltså om aktualisering på två nivåer: hur Nussbaum genom aktualisering av antik filosofi formulerar en samtidskritik, framför allt riktad mot en amerikansk kontext, och hur Myrebøe själv aktualiserar Nussbaums tänkande för att ingripa i en dagsaktuell svensk debatt om bildning. Avhandlingen är ambitiös i sin ansats att vara en tematisk studie av Nussbaums omfångsrika textkorpus från hennes två första publicerade artiklar från 1972 till ett av hennes senaste arbeten från 2018. Det är således en imponerande stor och brokig textmassa som utgör källmaterial och som därtill spänner över nästan ett halvt sekels författarskap.

Avhandlingen består av sju huvudkapitel. I det inledande kapitlet redogörs för förutsättningarna för arbetet. Det vägleds av tre övergripande frågekomplex. Det första handlar om vilka frågor som Nussbaum lyfter fram i mötet med antik filosofi, hur hon möjliggör en historisk förståelse av den antika filosofin där den och dess avgörande frågor står i centrum. Det andra handlar om Nussbaums aktualisering av den antika filosofin i syfte att gripa in i en nutida diskussion; hur hon mobiliserar antik filosofi för att blottlägga spänningar och tillkortakommanden i en dagsaktuell diskussion men också för att kunna formulera alternativ till det som hon kritiserar. Det tredje frågekomplexet handlar, som Myrebøe själv skriver, om ”kultiveringens politik i Nussbaums filosofiska praktik” och kretsar främst kring hennes egen aktualisering av Nussbaum i en svensk nutida utbildningspolitisk diskussion (46). Dessa tre frågekomplex relateras till tre ”problemkomplex” som enligt Myrebøe genomsyrar dagens diskussion om bildning (30): det ”falliska” problemet som handlar om maktordningar och tolkningsföreträden; det ”ekonomistiska” problemet som handlar om hur bildning har institutionaliserats och underordnats en ekonomistisk logik; och det ”nykonservativa” problemet som av Myrebøe framhålls som den politiska motsvarigheten till de två övriga.

Som avhandlingens titel och syftesformulering gör gällande är det ”kultiveringens politik” som står i centrum för undersökningen med utgångspunkt i Nussbaums ”kultiveringstänkande” (46). Dessa för avhandlingen bärande

begrepp, liksom Myrebøes sätt att arbeta analytiskt med dessa, får vi anledning att återkomma till nedan. Även hennes ”hermeneutisk-fenomenologiska tillvägagångssätt” som utmärks av en vilja att ”betrakta Nussbaums filosofiska arbete som en möjliggörande praktik” (49–50) kommer att diskuteras utförligare nedan.

I det första huvudkapitlet får vi möta Nussbaums tänkande och de många områden som det omfattar. Myrebøe tar fasta på hennes idé om kultivering som något danande som tar hela människan i anspråk såsom kännande, tänkande och handlande. Denna idé formulerar Nussbaum i kritik mot en ensidig upptagenhet i västerländsk kunskapstradition vid rationalitet som frikopplad från människors känslor, kroppslighet och sinnlighet. Myrebøe lyfter fram hur Nussbaum med hjälp av antik filosofi bygger upp en systematisk argumentation för att humanistisk utbildning i dag bör vara något kultiverande, något som fostrar oss som människor. Därigenom försöker Nussbaum, som Myrebøe uttrycker det, formulera en ny humanism som ett alternativ till dagens alltför fattiga och utarmade kunskapskultur.

I det andra kapitlet undersöks Nussbaums läsning av Herakleitos med fokus på begreppen *psyche* och *logos* som i Nussbaums förståelse blir en relation mellan det partikulära/enskilda (*psyche*) och det gemensamma/universella (*logos*). Myrebøe visar hur Nussbaum genom läsningen av Herakleitos lägger grunden för en filosofisk praktik som pekar fram emot hennes eget kultiveringstänkande och mot hennes specifika sätt att aktualisera den antika filosofin.

I kapitel tre är det Nussbaums behandling av Platon som står i fokus och den dubbla roll han intar i hennes tänkande. Myrebøe framhåller att Platon är den som osynliggör sinnen och känslornas roll i kunskapandet, vilket gör att han blir den relief mot vilken Nussbaum tydliggör sin kritik mot en dualistisk kunskapstradition som har idealiserat ett kroppslöst förnuft. Myrebøe argumenterar dock för att Nussbaums läsning av Platon även möjliggör för en helt annan tänkare att framträda. Genom att intressera sig för de litterära aspekterna av hans filosofi, vilka inte tas i beaktande av den anglo-amerikanska tradition som Nussbaum står i dialog med, blir Platon en komplex figur för Nussbaum som den som samtidigt också öppnar för känslans och sinnlighetens plats i det filosofiska tänkandet.

I det fjärde kapitlet behandlas Nussbaums förståelse och aktualisering av Aristoteles tänkande. Myrebøe påvisar hur Aristoteles blir en samtidskritisk resurs för Nussbaum med hjälp av vilken hon kan formulera alternativ till de problem som hon ser i sin egen samtid. De alternativ Nussbaum finner hos Aristoteles blir därför också hennes egna alternativ till en positivistisk och reduktionistisk kunskapskultur. Myrebøe tydliggör också hur Nussbaum med hjälp av Aristoteles kan artikulera den enskilde individens relation till större sammanhang såsom en kritik mot en alltför atomistisk syn på individen,

vilken enligt Nussbaum har fått företräde inom och utarmat en amerikansk liberal idétradition.

I det femte kapitlet diskuterar Myrebøe Nussbaums aktualisering av hellenistisk filosofi med fokus på filosofins samhällsterapeutiska uppgift och funktion att bota det sjuka och icke-fungerande i människans samhällstillvaro. Det framhålls att målet för Nussbaum är att förändra filosofin till en praktisk levnadskonst, samt att förena till synes motstridiga idéer i ett försök att ge en liberal politisk tradition en i Nussbaums ögon mer fullödlig innebörd.

I det sjätte och sista kapitlet undersöks både det tragiska som en viktig aspekt av Nussbaums kultiveringstänkande och den samhällsterapeutiska roll som hon ger kärleken. Myrebøe återknyter här till avhandlingens inledande frågor och argumenterar för att Nussbaums tänkande kan hjälpa oss att förstå humanism och bildning på nya sätt som inte reproducerar gamla maktordningar och ”fallogocentriska” ideal (39) och därigenom också kan användas som en tillgång i den svenska bildningsdebatten. Kapitlet, och avhandlingen, avslutas med en reflektion över hur Nussbaums filosofiska praktik kan beskrivas som en minneskonst samt hur det förflutna genom att alltid kunna aktualiseras på nytt bär på en radikal kraft att ge upphov till nya, tidigare otänkta, möjligheter.

Det är en språkligt välfungerande avhandling som dock hade vunnit både i elegans och skärpa på ytterligare en bearbetning. Den har en i huvudsak robust och fungerande fotnotsapparat. Läsaren vägleds genom stora delar av arbetet med hjälp av en tydlig disposition som skapar en sammanhängande helhet. Dock brister tydlighet och överskådlighet i avhandlingens sista avsnitt som bitvis är kompakta och svår genomträngliga; här hade begrepp och resonemang behövt klargöras och utvecklas för att möjliggöra en ordentlig förståelse. Ett mindre genomarbetat intryck ger även de från engelska till svenska översatta citaten (med original i fotnot). De leder inte sällan till oklarheter och felaktigheter som bitvis försvårar såväl läsningen som förståelsen av texten.

Martha Nussbaum är lika produktiv som provokativ. Hon omnämns ofta som en av världens mest inflytelserika filosofer och har ett rikt och omfattande författarskap som spänner över nästan fem decennier. Hon är en tongivande röst i försvaret av den humanistiska bildningens samhällsrelevans och har gjort sig känd som en orädd kritiker av bland annat amerikansk liberalism, utilitarism och akademisk elitism. I skärningspunkten mellan filosofi och juridik, tänkande och aktivism har hon engagerat sig i frågor om mänskliga rättigheter och global rättvisa. Men hon är också omstridd och kritiserad, inte minst från feministiskt och postkolonialt håll för att vara eurocentrisk, idealistisk och normativ.

Det är mot bakgrund av Nussbaums omstridda position som man får anta att Myrebøe har formulerat sin teoretiska och metodologiska ansats. Denna

ansats utmärks av viljan att se potentialen – snarare än problemen – med Nussbaums tänkande och filosofiska praktik. Med stöd i bland annat Rita Felskis och Toril Mois postkritiska hållning beskriver Myrebøe sitt tillvägagångssätt som ett försök att i stället för att som brukligt vid textanalys ”ställa sig misstänksam inför den text som undersöks” utveckla en inlyssnande och inkännande läsning som tar fasta på ”kritikens sinnliga dimensioner” (53). Myrebøe säger sig sätta en inlevande läsart i arbete som försöker stå emot impulsen att ta den studerade texten i besittning.

Detta tillvägagångssätt utgör avhandlingens styrka och på samma gång dess svaghet. Styrkan visar sig i synnerhet i kapitlen om Herakleitos och Aristoteles. Här möjliggör en läsning som är inriktad på ”vad texten har att säga” (51) en väg bortom den ofta polariserade debatten om Nussbaums tänkande för att synliggöra en mer komplex bild av hur Nussbaum arbetar. Inte minst utgör kapitlet om hur Nussbaum med hjälp av Herakleitos mejslar fram sin specifika läsart ett både analytiskt skarpt och originellt bidrag till en fördjupad förståelse av Nussbaums filosofiska praktik. Detta kapitel borde tveklöst göras tillgängligt för en internationell publik.

En fråga som snabbt infinner sig och som förblir obesvarad i avhandlingen är i vilken relation den inlyssnande läsarten står till den lika centrala ansatsen att aktualisera. Att aktualisera handlar om att ta fasta på det i texten som kan ges aktualitet, enkelt uttryckt om att göra bruk av något för att förstå något annat. Genom att ställa två läsarter i centrum – en som inte vill ta texten i besittning och en som gör just det – utan att dröja vid dynamiken mellan dem, går en möjlighet förlorad att föra en metarefleksion över det originella och utmanande med att sätta båda dessa läsningar i arbete. I motiveringar av den inlyssnande ansatsens relevans betonar Myrebøe vikten av att ”inte fastna i en uttömmande kritik av den liberala humanism som Nussbaum utgår från, utan snarare ställa frågor till detta tänkande för att kunna urskilja vilka otänkta potentialer det kan tillföra vår egen tid” (71). Och hon fortsätter: ”I den litteratur som föreligger visar det sig vara ett större intresse för att använda Nussbaum för att tydliggöra egna poänger än för att undersöka hennes filosofi, en kritik som också kan riktas mot mitt eget arbete” (71). Här har vi spänningen i ett nötskal, så glasklart och effektivt formulerat. Och ändå lämnas läsaren i sticket när Myrebøe inte dröjer vid frågan utan hastar vidare i texten.

De två citaten tydliggör att Myrebøes inlyssnande ansats formuleras i motsättning till en kritisk läsart. Upptagenheten vid att utgöra ett alternativ till de kritiska läsningar som gjorts av Nussbaum gör att undersökningen inriktas på hur Nussbaum aktualiserar den potential som hon själv anser vara av vikt att aktualisera. Det ger således inte mycket utrymme åt frågor som handlar om den historieskrivning som blir resultatet av Nussbaums arbete. Eller annorlunda uttryckt: Uppmärksamheten riktas mot vad Nussbaum

själv skriver att hon gör, snarare än mot det hon gör *genom* det hon skriver. Frågan vad den antika filosofin blir för redskap i Nussbaums händer och som gör att den ser ut som den gör i hennes tolkning får därför mycket lite utrymme, trots att avhandlingen handlar om Nussbaums aktualiserande praktik.

Det verkar som att Myrebøe ser en kritisk undersökning och en undersökning av oupptäckta möjligheter som två skilda vägar att gå, vilket är synd. Det finns en stor potential i Myrebøes ansats som skulle kunna ha utvecklats ytterligare om vägarna hade fått sammanstråla. Jag efterlyser med andra ord inte en kritik av Nussbaum för tillkortakommanden eller felaktiga tolkningar utan ett tydligare fokus på hur Nussbaum sätter den antika filosofin i arbete på sätt som ibland sammanfaller, ibland inte, med det hon själv säger att hon gör. I avhandlingen finns förvisso randanmärkningar av detta slag. Men genom att inte följas upp får de karaktären av spridda kritiska röster. Dessa borde ha givits en större tyngd i Myrebøes egen reflektion, dock inte nödvändigtvis såsom en kritik av Nussbaums kultiveringsprojekt (för att det är liberalt, eurocentriskt, idealistiskt, normativt och så vidare – som etiketter är de ointressanta i sammanhanget), utan som en integrerad del av analysen där de hade kunnat berika och fördjupa undersökningen av Nussbaums praktik genom att tydligare dra isär det som *sägs* och det som *görs* i hennes aktualisering av den antika filosofin.

En annan aspekt av detta är vad som synliggörs och osynliggörs i Nussbaums historieskrivning. Den aktualisering av filosofin som ligger till grund för Nussbaums problembeskrivning och även för de lösningar hon formulerar, vilar på att hon gör ”den västerländska kunskapstraditionen, från Platon och framåt” till ett mycket enhetligt fenomen (18). Även om Myrebøe vid flera tillfällen framhåller Nussbaums bestående ointresse för en tysk eller fransk fenomenologisk tradition diskuteras inte hur dessa strömningar skulle komplicera den enhetliga bild Nussbaum målar upp. Med ett tydligare intresse för vad som faller utanför Nussbaums historieskrivning hade Myrebøe också kunnat synliggöra hur Nussbaum reducerar en mångfacetterad och heterogen tradition och därigenom kanske också den potentialitet som hon tycker sig kunna utvinna i historien.

Ett ytterligare uttryck för hur styrkan och originaliteten i Myrebøes ansats också utgör dess svaghet står att finna i hennes sätt att arbeta analytiskt. Nussbaums kultiveringstänkande beskrivs som avhandlingens ”forskningsobjekt” (55). Men, betonar Myrebøe, det är inget som står till förfogande eller finns från början utan är något som uppstår och framträder som ett enhetligt objekt först som ett resultat av undersökningen. Detta fångar tydligt den rörlighet som utmärker Myrebøes hermeneutiska arbetsätt: Kultiveringstänkandet träder fram i och genom undersökningen, liksom kultiveringens politik först framträder som ett sammanhängande mönster

genom vävandet av alla dessa trådar som finns i Nussbaums enorma textkorpus.

Denna svårfångade relation mellan ”kultiveringens politik” som namnet både på det som framstår som utgångspunkt för och som resultat av undersökningen, behöver inte vara ett problem. Ofta är det en dynamisk spänning som finns i idéhistorikers sätt att arbeta och där studieobjekten inte enkelt låter sig ringas in då de förändras i takt med tolkningsarbetet. Oklarheter kan i dessa fall vara produktiva och bidra till en djupare förståelse om man som läsare kan härbärgera en viss initial osäkerhet. Det är tydligt att undersökningsobjektet, ”kultiveringens politik” är rörligt på detta sätt i avhandlingen. Här finns en klar ansats att låta de centrala begreppens innebörder framträda i och genom tolkning snarare än att på förhand definiera deras innebörder. Men avhandlingen utmärks även av improduktiva oklarheter i vad ”kultiveringens politik” refererar till, beskriven både som Nussbaums ”tillvägagångssätt” och som en ”analytisk ingång” i undersökningen av detta tillvägagångssätt (42). Dessa oklarheter återkommer på flera nivåer i avhandlingen: rösterna glider samman, distinktionen mellan analytiska och empiriska begrepp blir otydlig (när är kultiveringens politik Myrebøes ord och när är det Nussbaums, när används det analytiskt och när är det en självbeskrivning?), vilket stundtals försvårar förståelsen av vad det är som egentligen undersöks.

En av avhandlingens viktigaste ambitioner är att undersöka på vilka sätt Nussbaums filosofiska praktik kan hjälpa oss att komma förbi gamla maktordningar och förstå bildning på nya sätt. Denna fråga ramar in av det som i avhandlingen kallas det falliska problemkomplexet: ett kluster av problem som kretsar kring maktförhållanden och tolkningsföreträden, kunskapsintressen och kanoniserade traditioner. Det inbegriper även ett logocentriskt ideal som beskrivs som ”en föreställning om språket som en förutsättning för att vara del av det allmänna ur vilket bildningen skapas” (34). Denna dubbla förståelse av det logocentriska är produktiv då den möjliggör för Myrebøe att tydliggöra en kritik mot ett bildningsideal som har marginaliserat kroppen, känslorna och det sinnliga. Den hjälper oss helt visst att synliggöra Nussbaums relevans i försöken att formulera en ny humanism som står i en levande och komplex relation till sitt eget förflutna.

Den dubbla förståelsen av det falliska/logocentriska hade dock också kunnat användas för att tydliggöra den spänning som finns i hjärtat av bildningsbegreppet – också Nussbaums – mellan att kultiveras fritt (att aktualisera en potential som finns i var och en) och att samtidigt kultiveras i enlighet med en bestämd idé eller ett ideal om vari denna kultivering består. Det falliska problemkomplexet hade på så vis kunnat användas analytiskt, inte enbart för att visa på Nussbaums relevans, utan också för att visa hur det falliska problemet studsar tillbaka och drabbar henne själv (där det falliska

snarare sätter fingret på svårigheten att *inte* reproducera den ordning som man vill kritisera). Även här hade jag gärna sett en fördjupad undersökning som tar upp på vilka sätt Nussbaums kultiveringstänkande både omkullkastar och upprätthåller den falliska traditionens ordning. Eller annorlunda uttryckt: hur idén om att vi behöver utveckla det mänskliga inom oss tycks förbli i skärningspunkten mellan emancipation och disciplinering – så också Nussbaums kultiveringstänkande.

Myrebøes avhandling vittnar om en förmåga att systematisera en stor och spretig textmassa och ett mycket produktivt författarskap. Den lyckas, genom att gå Nussbaum nära, fånga hur det förflutna och nutiden speglar varandra i Nussbaums specifika sätt att arbeta filosofiskt. Genom läggandet av ett omfattande pussel förs skilda delar av Nussbaums författarskap samman. Avhandlingen lyckas på så vis förmedla en djupare förståelse av hur Nussbaum läser och använder den antika filosofin för att formulera en systematisk kritik av sin egen tid och gripa in i en dagsaktuell diskussion om den humanistiska kunskapens villkor. Därigenom framträder också Nussbaums kultiveringstänkande i ny skärpa. Det komplexa i hennes tänkande synliggörs, vilket ofta skymts i den polarisering som utmärker kritiken av hennes arbete.

Det som är styrkan i avhandlingen blir också till delar dess svaghet. Ambitionen att inte dominera Nussbaum och ha en mer följsam läsning gör att Myrebøes och Nussbaums röster bitvis glider samman, samt att Myrebøe ibland upplåter sin röst för mycket åt Nussbaum själv. Ansatsen gör också att kritiken som tas upp mot Nussbaum främst förstås som positionsintaganden i en förutsägbar debatt, i stället för att låta den få en mer analytisk tyngd i undersökningen av kultiveringstänkandets potential. Utforskandet av vad Nussbaums kultiveringstänkande kan tillföra en svensk bildningsdebatt, är den mest originella och vågade delen av avhandlingen men också den mest tentativa och prövande, och där en del trådar som läggs ut förblir lösa. Här hade jag önskat att Myrebøe hade dröjt sig kvar och benat isär de komplexa och i dag högst angelägna begreppen om en ny bildningstanke och en ny humanism.

Kultiveringens politik är en ovanlig idéhistorisk avhandling genom att den utöver att vilja förstå något i historien och med hjälp av historien också vill bidra till att förändra det som den söker förstå. Det är ett modigt och anspråksfullt arbete som inte räds att ställa stora frågor som inte enkelt låter sig besvaras. I dag påminns vi allt oftare om att vi inte bör ta humanioras existens för given, att varje generation faktiskt måste erövra den på nytt. Mot den bakgrunden kan Myrebøes avhandling inte vara mer angelägen.

Victoria Fareld

Stockholms universitet

The conceptual life of feminism: from liberation to rights

Valgerður Pálmadóttir: *Perplexities of the personal and the political. How women's liberation became women's human rights*. Umeå: Department of historical, philosophical and religious studies, Umeå University, 2018. 202 pp. ISBN 978-91-7601-947-4.

Dr. Pálmadóttir's book *Perplexities of the Personal and the Political: How Women's Liberation became Women's Human Rights* is beautifully written and draws on a wide range of interdisciplinary sources, making the text both informative and clear. It is a substantial and well-researched contribution to knowledge in both the history of ideas and gender studies. Pálmadóttir explores several key themes and makes an original contribution to interdisciplinary feminist work on rights and social movements and to the theorisation of personal narrative in relationship to the nature of 'the political'. At its core, it analyses two International People's Tribunals and tracks the different histories, narratives and political claims that shaped these events, as well as the implications of both, in relationship to each other and going forward. The two tribunals are *Crimes Against Women* (Brussels, 1976) which was a radical feminist grassroots event responding directly to the perceived limits of the UN Conference on Women (Mexico, 1975), and the *Vienna Tribunal of Women's Human Rights*, also planned in relation to a UN conference – this time on Human Rights (1993). Both tribunals respond to the limits of UN approaches, but with different audiences: the first tribunal sought an alternative form of justice and recognition to the UN conference; the second tribunal sought to extend the UN conference's view of human rights to centre Women's rights as Human Rights.

In the process of documenting and interrogating these two tribunals for her book, Pálmadóttir makes a series of important interventions. Firstly, the focus is on the changing nature of international feminism with respect to the claims it makes of law, recognition and rights. Pálmadóttir asks how these two moments – 17 years apart – exemplify broader shifts or repetitions that are central to feminist organising, highlighting not only the different contexts of the two tribunals but the different methods and modes of those claims. Second, in light of this historical work, she explores and interrogates the nature of the *feminist testimonial* within and across these two contexts. In the feminist field Pálmadóttir is engaged with, personal narrative is consistently understood as exemplary of broader political claims, and yet its character has been less closely theorised than one might expect. Arguing for closer attention to the specific nature and mobilisation of personal narrative in relationship to 'the political', Pálmadóttir also makes a wholly original

argument about related shifts and repetitions in the meaning and method of consciousness-raising for feminist projects. As she argues: 'It turns out that consciousness raising is a slippery concept that can mean different things depending on who employs it and in what context' (170). In this process of exploring 'slipperiness' and insisting on the need for a closer account of the personal as political, Pálmadóttir teases out a new historiography of feminist theory and politics, one that emerges when tracked through the different claims that have been made about sexual and gender-based violence as the basis of women's oppression.

The book demonstrates a wide knowledge of international feminism, feminist and critical rights work, feminist political theories of both 'the personal' and the 'political', and showcases considerable methodological skill in its exploration of the case studies and in the marshalling of theory to explore those sites in order to generate a series of original insights. The book brings together materials concerning both tribunals from a range of sources: original transcriptions of the tribunals, published accounts of the events, journal reviews of these, and additional materials such as personal testimony, and related publications. This forms a rich body of work to analyse and is in itself an original contribution to knowledge: feminist archives remain both minimal and marginal to broader knowledge production and the book does considerable archival work to provide a deep context for these tribunals. In addition, Pálmadóttir places the Tribunals in a broader historical context of international feminist activism with a focus on sexual violence, situating these in relationship to early twentieth century approaches to sexual violence and trafficking in women and girls. This is important, because it challenges a common perception of these concerns as emerging only in the late twentieth century. It is an important demonstration of different histories (or histories of difference) that occur when we track the specifics rather than generalities of feminist politics and is a *tour de force* in that respect. The methodologies employed are thus transferrable, and might usefully be taken up by other feminist intellectuals tracking various other histories of international feminist activism (of voting rights, for example, of employment equality, of sexual freedom, or of what we now call intersectional). As a result of this historical and archival work the book foregrounds the complex and often contradictory history of approaches to 'sexual and gender-based violence' as providing a point of common focus to ground international feminist activism, and will become a focus for citation of similar concerns.

Pálmadóttir draws out a series of theoretical threads to engage these contexts and to draw these forward to provide insights into contemporary feminist theory and activism. First, she contextualises the archival and case study material through existing understandings of rights, consciousness-raising, and personal narratives in relationship to the political. This is thorough

work, introducing a range of theoretical approaches from the times being studied and up to the contemporary moment. Pálmadóttir is smart and thoughtful in this respect, preferring to provide critical overviews of debates in the field to staking a concrete claim to theoretical attachment. Thus we are introduced to theories of affect and politics, critical legal framing of violence against women, human rights and gender, feminist psychology and narrative theory of a range of kinds. Nevertheless, some preferences do emerge from within the cracks, as one might expect. For example, in the charting of work on rights (from political theory as well as feminist approaches) the choice of Wendy Brown as a primary interlocutor does of course locate Pálmadóttir as poststructuralist in orientation, with a particular understanding of politics in her own right. And in thinking about testimony as motivated and affective rather than neutral one could say the same. This does not seem problematic to me, although I would have preferred this to be grasped more firmly as part of the book. In my view, staking one's claim would have enriched rather than skewed the subsequent argument that personal narrative relates to 'the political' in a range of ways that enable and limit the historiography of international feminist politics. Finally, these theoretical and contextual framings allow for an approach that centres personal narrative as methodologically important to an analysis of the case studies and as a way of opening up a dominant historiography of feminist thought. A primary finding of the book, then, is an insistence that when we follow the threads of 'the personal', when we take these seriously as part of how politics is framed, articulated and imagined, then our understanding of what has happened and what is happening now in gendered and intersectional terms has to be reformulated. In mobilising 'personal narrative' as itself having a contested and complex feminist history, Pálmadóttir moves us well beyond the dominant exploration of this question as one of 'for or against' the personal versus the political. Instead she forces us to ask after the 'evidence of experience' (to use Joan W. Scott's 'Questions of Evidence: the Evidence of Experience', *Critical Inquiry* 17, 1991) as a key to unlocking the nature of political thinking and action. This is a hugely important intervention in the field, because it shows how important a historiography of approaches and concepts in feminist theory is to understanding both the past and present of feminist action.

In terms of primary intellectual contributions, the book is firstly a detailed and important historiography of the significance of resisting sexual and gender-based violence within international feminist organising. Second, the book takes up and explores the changing role of personal narrative (and testimony) in relationship to 'the political' (both within feminism and more broadly). A key insight here is the way that consciousness raising as a methodology moves from being a technique to generate feminist self-knowledge

(at individual and group levels) to being a technique to generate empathy or compassion from a broader political context (from the UN or other rights bodies, for example). Third, and building on the above, the book takes up the important issue of co-optation or de-politicisation of feminist methods such as consciousness raising by broader ‘rights’ discourses and practitioners. Pálmadóttir proposes that this approach could be a model for identifying this tendency *a propos* of other feminist or progressive concepts and practices, so that rather than saying x or y approach is self-evidently radical or self-evidently conservative, we might instead look at the ‘life of the concept’ in context. This is of course an approach highly pertinent to the history of ideas and helpful for broader interdisciplinary feminist studies.

Finally, the book remains concerned with contemporary feminist theory and practice, asking key questions about how sexual and gender-based violence became central to a particular feminist agenda. While feminist theorists are by now used to the centrality of that agenda for a feminist political project (whatever we think about that development), the history of that move to the centre has not been explored in this way. Further, Pálmadóttir explores the ways in which contemporary transnational or international feminism comes to centre ‘rights’ and public mainstreaming over a radically transformative approach to knowledge, power and authority. My take-home from this is not that personal narrative is teleologically *bound to* move from self and community transformation to a persuasive mode of gaining empathy/compassion from the state, international institutions, or international law but that it is precisely *not so determined*. If we can identify discursive and inter-subjective shifts in the life of a practice or concept in feminism (from grassroots and spontaneous, to policy-oriented and strategic), then we will be in a better position to intervene as feminists.

Pálmadóttir’s historiographic reflections are a particular strength of the book. While at times this seems conceived of as a series of shifts that take us inexorably in a singular direction, this in fact runs counter to the author’s intentions. Indeed, Pálmadóttir ends the book by referring to ‘the turn towards a human rights framework – which [...] characterizes feminist struggles’ (189) rather than resolving them. Perhaps fuller attention to the *failures of conceptual translations* as well as their trackable successes might have been a helpful addition, so that the contestation that marks each political moment (including the Tribunals) remained at the forefront of the analysis. Pálmadóttir retains that tension in her exploration of the Brussels Tribunal but this gets lost in the exploration of the second. So for example, in the first, there are interesting reflections on how the participants (from Spain as well as elsewhere) did not agree with testimony as the basis of ‘evidence’ and how these issues were bound up with problems of structure or its lack for strategic intervention. But, by the end of the second case study, the

sense is that personal narratives had been *entirely* co-opted. So too one could be forgiven for thinking that contemporary feminism was entirely dominated by the post-Vienna position, which I would dispute, and I think the author would too. This is of course one of the difficulties with writing counter-histories: that one becomes caught up in the dynamics one disputes, partly because of needing to describe them.

While the tribunals Pálmadóttir explores are very international events, and the history of feminism is an international one, the book pays too limited attention to ways of conceiving of the story of transnational feminism other than through approaches centring sexual and gendered violence. That decision is of course in line with the aims of the book, but it does have the effect of flattening the rich and varied histories of international feminist theory and activism. This decision perhaps reaches its clearest limit with respect to Pálmadóttir's discussions of race, ethnicity, culture or religion. On the one hand, there is some reflection on the use of a 'civilisational' discourse as central to the increased dominance of a 'rights' framing of personal stories (90), which I very much appreciated. But there is not much analysis here and the introduction of the key theorists Chandra Mohanty and Gayatri Spivak feels rather thin. Similarly, there is identification of the use of 'slavery' as metaphor or 'race' as a parallel form of oppression to women's oppression, but no reflection of the limits of metaphorising or parallellising race. As lots of people have pointed out, that tends to reproduce 'women' as white and thus as 'learning from' e.g. civil rights rather than having been actively involved in it as staked participants (white or black). In this respect, I would have liked a much fuller theorisation and politicisation of questions of race through the book. In the author's commitment to historiography too, a focus on race and transnational contestations would also have given a different picture of the feminist present, in which the whiteness of anti-porn/anti-violence feminisms (and indeed transphobic feminisms) could have been centred.

This is a compelling, thoughtful and intellectually illuminating book. Its methods and insights will be of considerable use for feminists and historians of ideas in their own projects. It changes how we understand the question of 'the personal' and 'the political' and allows us to think historically about the concepts we hold dear in fruitful and complex ways.

Clare Hemmings

London School of Economics and Political Science

Jämlikhetens apori

Tomas Wedin: *The aporia of equality. A historico-political approach to Swedish educational politics 1946–2000*. Göteborg: Göteborgs universitet, 2018. 271 s. ISBN 978-91-7833-259-5.

Det finns en dikt av Göran Greider som heter ”Gravskrift över den svenska skolan” och lyder som följer:

Här vilar den svenska skolan:
 Uppäten av vinsttänkande
 och stiftelser stödda av Saudiarabien,
 hemsökt av betygsinflation
 och segregation
 med lärare som uppmanas
 tänka karriäristiskt
 Den mördades av marknaden
 Dess brott var jämlikhet
 Glöm den aldrig.

I den elegiska dikten framkommer en syn på den svenska skolans förfall som inte bara många vänsterdebattörer utan också akademiker ofta ger uttryck för. I den pedagogiska och utbildningsvetenskapliga forskningen brukar man i det sammanhanget tala om ett systemskifte som inträffade i början av 1990-talet, med en lång rad reformer av vilka de viktigaste var införandet av skolpengen, kommunaliseringen av skolan och övergången från regelstyrning till målstyrning. Det här skeendet har under de senaste åren kritiskt granskats i flera vetenskapliga studier och bland annat beskrivits som en förskjutning från likvärdighet till marknad, och från en kollektivistisk till en nyliberalt individualistisk utbildningsmodell. I forskningen hänvisas det inte sällan till New Public Management som under de senaste decennierna på ett grundläggande sätt har förändrat villkoren för skolan liksom för många andra offentliga institutioner och verksamheter.

Den här standardberättelsen om systemskiftet i den svenska skolan utgör en central utgångspunkt i Tomas Wedins avhandling *The Aporia of Equality: A Historico-Political Approach to Swedish Educational Politics 1946–2000*. Utan att egentligen ifrågasätta berättelsen som sådan vill Wedin problematisera och nyansera den genom att visa på den kontinuitet som också finns i förhållande till dominerande aspekter av efterkrigstidens utbildningspolitiska tänkande i stort. Detta görs först och främst genom en fokusering på hela periodens demokratiska strävanden och därmed också på den ”jämlikhet” som enligt Greiders dikt utgör den svenska skolans ”brott”.

Den jämlikhetens apori som nämns i avhandlingens titel är inte helt enkel att sammanfatta, men på ett plan handlar det om hur en allt starkare fokusering på elevcentrerad undervisning under efterkrigstiden har bidragit till att undergräva den demokratiska ordning som reformerna syftade till att stärka. Undertiteln framstår då som mer omedelbart begriplig; här ringas den undersökta tidsperioden in, från 1946 till 2000, med fokus på den svenska utbildningspolitiken som analyseras utifrån vad Wedin kallar en historiepolitisk approach.

Till formen är det fråga en sammanläggningsavhandling som består av en drygt 100-sidig kapp samt fyra artiklar av något varierande omfång. Som de är återgivna här är den kortaste på 20 sidor och den längsta på knappt 50, men antalet tecken per sida varierar mellan artiklarna och de är egentligen mer jämnlånga än sidantalet antyder. Tre av artiklarna är redan publicerade i mer eller mindre välrenommerade internationella tidskrifter, *History of Education*, *Confero* och *Lychnos*, medan den fjärde är inskickad för bedömning till *Journal of Philosophy of Education*. Som sig bör sätter kappan in artiklarna i ett större sammanhang, men förtjänstfullt nog fördjupar den också de teoretiska utgångspunkterna liksom vissa av de bärande resonemangen samtidigt som den visar hur allt detta relaterar till tidigare forskning.

Vad gäller det empiriska källmaterialet består det huvudsakligen av ett antal offentliga utredningar. Närmare bestämt är det nio statliga utredningar om skola och utbildning som står i centrum. Kronologiskt sträcker de sig från *Betänkande och förslag angående obligatorisk sjuårig folkskola* från 1935 (SOU 1935:58) till *Skola för bildning* från 1992 (SOU 1992:94). Även vissa andra offentliga utredningar används, men då mer sporadiskt, liksom några kompletterande propositioner, däribland ett par av senare datum. För att vara en avhandling i idéhistoria måste materialet sägas vara tämligen begränsat. Det innebär inte nödvändigtvis ett problem, men risken är överhängande att det minskar resultatens generaliserbarhet. Frågan om representativitet och generaliserbarheten berörs, men hade gärna hade fått diskuteras mer utförligt.

Syftet med avhandlingen beskrivs så här: "the aim of the present thesis is to examine how the problem of equality – particularly in terms of how the individual has been imagined in relation to the collective – appeared within key educational policy documents between 1946 and 2000 in Sweden." Det är ett tämligen öppet och allmänt formulerat syfte, men det uppfylls väl. Dock skulle man kunna invända att avhandlingen också gör mycket annat. Förutom den empiriska undersökningen handlar det om ett högst lovvärt försök till teoriutveckling. Detta framkommer inte av syfteformuleringen, men däremot av de fem forskningsfrågor som står i fokus i de fyra artiklarna eller delstudierna. Delvis går således dessa frågor bortom och utöver syftet snarare än att konkretisera och operationalisera det.

I den första artikeln, ”In Praise of the Present: The Pupil at Centre in Swedish Educational Politics in the Post-War Period”, undersöks föreställningen om att eleven ska placeras i centrum i undervisningen och hur denna i vissa avseenden genomgående uppfattning har förändrats under efterkrigstiden. Då källmaterialet består av offentliga utredningar handlar det i praktiken om hur föreställningar om den enskilda eleven manifesterats i de undersökta policydokumenten, från 1935 till 1992. Artikeln visar hur den ursprungliga strävan efter att förbereda eleverna för deras framtida medborgarskap från 1970-talet och framåt transformerades till en betoning av den demokratiska verksamheten i själva skolorna. Från att tidigare ha varit framtidsorienterat har fokus i det utbildningspolitiska demokratiarbetet på så sätt blivit allt mer inriktat på skolans inre arbete här och nu, inklusive det demokratiska samspelet mellan lärare och elever.

I den andra delstudien, ”The Paradox of Democratic Equality: On the Modified Teacher Role in Post-War Sweden”, som är den längsta av de fyra artiklarna, flyttas undersökningsfokus från elevrollen till lärarrollen. Det handlar om hur synen på den ideala läraren har förändrats över tid, mellan 1946 och 2001, men också om vilka olika uppfattningar som framförts i policydokument rörande själva undervisningsstoffet, det vill säga vad eleverna förväntas lära sig i skolan. Vad gäller lärarrollen visas det att avståndet mellan olika lärarkategorier successivt har minskat. Samtidigt har lärarauktoriteten som sådan liksom den allmänna tilltron till samhällliga institutioner efterhand försvagats. Med ord lånade från en tidig SOU har den gamla ”auktoritetskolan” därigenom kommit att ersättas av en ”aktivitetsskola”. Tillsammans med olika organisatoriska förändringar har allt detta enligt Wedin lett till att den ideala läraren i vår senkapitalistiska tid bäst kan beskrivas i termer av karaktär, förstått både som en roll och en personlighet. Denna utveckling har gått hand i hand med ett nedtonande av det givna lärostoffets betydelse. Snarare än att betona skolans funktion i överföringen av ett kulturarv från den ena generation till den andra, förväntas eleverna lära sig lära och inhämta kunskap på egen hand. I slutet av artikeln förs också ett kortare resonemang, som sedan vidareutvecklas i den avslutande delen av kappan, om att ambitionerna att skapa en jämlik skola öppnade upp för den privata och privatiserande logik som slog igenom i början av 1990-talet. Denna dialektiska utveckling beskrivs här i termer av den demokratiska jämlikhetens paradox.

Den tredje artikeln, ”Tocqueville, Equality and Individualisation: On the Democratisation of Pre-University Education in Post-War Sweden”, utgår från det som empiriskt har påvisats i de två första delstudierna och tar sig an den något oväntade frågan om hur den franske 1800-talstänkaren Alexis de Tocquevilles teorier om den tilltagande demokratiseringen och jämlikheten i samhället – som han presenterade i sitt omfattande verk *De la*

démocratie en Amérique (1835–1840) – kan belysa och fördjupa förståelsen av den svenska utbildningspolitiken under den undersökta perioden. Wedin lyfter fram fyra dimensioner i Tocquevilles analys av demokratiseringsprocessen som han menar är särskilt relevanta i detta sammanhang, nämligen en allt mer dominerande demokratisk epistemologi, att auktoritetens betydelse tonas ner till fördel för åsikter och uppfattningar, en tilltagande temporal provinsialism där nutidsupptagenheten i praktiken innebär en begränsad tidshorisont, samt en förskjutning från konventionella till naturliga band. Ett centralt begrepp i sammanhanget är imaginär eller föreställd jämlikhet. Det är en form av jämlikhet som är abstrakt och individorienterad och som står för någonting annat än såväl den formella jämlikheten inför lagen som den reella ekonomiska eller distributiva jämlikheten. Det är en sådan imaginär jämlikhet som enligt Wedin har varit dominerande i efterkrigstidens svenska utbildningspolitik. Den har varit en avgörande ideologisk komponent i både policydokumenten och de genomförda reformerna. Problemet är bara, menar Wedin, att denna imaginära jämlikhet tenderar att undergräva den normativa grund genom vilken den politiska ordningen legitimerar sig själv.

Slutligen har vi den fjärde artikeln, ”Educational Equality: A Politico-Temporal Approach”, i vilken två rätt olika frågor diskuteras: för det första hur tendensen till en tilltagande jämlikhet kan relateras till en allt starkare fokusering på det egna nuet på bekostnad av både det förgångna och framtiden; för det andra hur Hannah Arendts reflektioner om utbildning och politik kan användas för att belysa och bättre förstå den jämlikhetsproblematik som står i centrum i avhandlingen. Till skillnad från de andra delstudierna tar denna artikel inte avstamp i systemskiftet kring 1990 utan i stället i den upplevda krisen efter andra världskriget och en därmed sammanhängande vilja att modernisera och demokratisera hela det svenska samhället, inklusive utbildningsväsendet. Denna vilja kom att befrämja den imaginära jämlikheten. Samtidigt lyfter Wedin fram ett alternativt politiskt jämlikhetsbegrepp som han ser som mer fruktbart än det som har dominerat den svenska utbildningsdebatten. Det är ett jämlikhetsbegrepp som utgår från Arendts utläggning av det klassiska grekiska begreppet *isonomia*, som snarare än om likhet inför lagen handlar om allas rätt till politisk aktivitet. I enlighet med detta, och utifrån Arendts resonemang om krisen i det amerikanska utbildningsväsendet på 1950-talet, argumenterar Wedin för att skolan på en och samma gång måste skydda eleverna och succesivt introducera dem till den offentliga och politiska världen.

Som framgår av detta är de två första artiklarna empiriskt orienterade medan de båda andra snarare är fråga om en teoretisk vidareutveckling. Sammantaget beskrivs detta som ett vertikalt angreppssätt, där de empiriska undersökningarna får ligga till grund för en vidare teoretisk reflektion

och analys. Till det vertikala hör också det historiska eller diakrona perspektivet, till skillnad från ett synkront dito. Med denna kombination av ett diakront perspektiv och en teoriutvecklande ansats är avhandlingen tänkt att fungera överbyggande mellan å ena sidan utpräglad empirisk forskning eller historiografi och å andra sidan abstrakt politisk teori. Detta överbyggande är också det centrala i den historiepolitiska approach som Wedin utvecklar i anslutning till den tyske historikern Jörn Rüsen och den franske historikern François Hartog och dennes resonemang om hur människor på både kollektiv och individuell nivå förhåller sig till och gör bruk av tiden, det vill säga hur människor under olika perioder tenderar att relatera till det förgångna, samtiden och framtiden.

Närmare bestämt urskiljer Hartog vad han kallar tre olika historicitetsregimer: en första som är riktad bakåt i tiden och som var förhärskande fram till slutet av 1700-talet, en andra som tvärtom är framtidsorienterad och en tredje som är upptagen av det egna nuet. I Hartogs efterföljd menar Wedin att den moderna tiden länge utmärktes av att vara framtidsinriktad men att det synsättet under senare decennier, från 1970-talet och framåt, ersatts av en alltmer dominerande presentistisk regim, vilket innebär att den egna samtiden alltmer hamnat i fokus medan betydelsen av såväl det förflutna som framtiden tonas ner. Denna rörelse från det framtidsinriktade till det presentistiska kan Wedin sedan hitta belägg för och verifiera i det undersökta materialet rörande den svenska skolans utveckling under efterkrigstiden.

De slutsatser och resultat som Wedin kommer fram till i de olika delstudierna diskuteras vidare i den avslutande delen av kappan, "Concluding Discussion". Här fördjupas inte minst föreställningen om jämlikhetens apori. Det är ett begrepp som etableras tidigt i avhandlingen men som får en utförligare förklaring först här, det vill säga hur den progressiva elevcentrerade utbildningen beredde vägen för nittioalets nyliberala reformer med dess utpräglade marknadstänkande. Man kan diskutera om apori verkligen är det mest lämpliga begreppet för att komma åt den logiken. Som vi sett använder Wedin också uttrycket jämlikhetens paradox, medan en mer hegeliantskt eller marxistiskt orienterad författare snarare skulle ha talat om det som en form av dialektik. Hur som helst understryker Wedin att man i den tidigare forskningen har varit alltför upptagen med att poängtera det radikalt nya i det som då skedde och att man därigenom missat den kontinuitet som finns i förhållande till tidigare strävanden. Kontinuiteten visar sig också i att det under hela perioden funnits en tendens till decentralisering och en successiv försvagning av lärarauktoriteten liksom en nedtoning av undervisningsstoffets betydelse. Denna kontinuitet hindrar inte att det efterhand skett förskjutningar, inte minst i avseende på det jämlikhetsideal vars utveckling avhandlingen spårar i de olika policydokumenten.

I avhandlingen urskiljs efterhand fyra huvudsakliga jämlikhetsbegrepp: formell (inför lagen), reell (distributiv och ekonomisk), imaginär (utifrån Tocqueville) och politisk jämlikhet (utifrån Arendt). Det är en på många sätt intressant och klagörande uppdelning, men det blir aldrig riktigt tydligt hur den imaginära eller föreställda jämlikheten, som Wedin uppehåller sig mest vid, närmare bestämt förhåller sig till de andra begreppen. Samtidigt kan man undra var frågan om den reella jämlikheten tar vägen i avhandlingen. Det mest slående i de senaste decenniernas utveckling är ändå att den faktiska ojämlikheten kraftigt har tilltagit. Men det faktum att Sverige under efterkrigstiden blev alltmer jämlikt fram till cirka 1980 och att ojämlikheterna därefter bara tilltagit nämns egentligen endast i förbigående. I och för sig kan detta sägas vara en del av den standardberättelse som avhandlingen problematiserar och nyanserar. Inte desto mindre framstår det som egendomligt att skriva en hel avhandling om jämlikhetsidealet i den svenska skolan under efterkrigstiden utan att närmare gå in på den problematiken.

Vad gäller undersökningsperioden 1946 till 2000 ringas den in redan i undertiteln. Rörande detta finns dock några smärre inkonsekvenser, som att första artikeln undersöker tiden 1935–1992 medan artikel två omfattar åren från 1946 till 2001. En fördel med perspektivet i den första artikeln är att det öppnar upp för jämförelser med tiden före 1946. Att detta saknas i avhandlingen i övrigt är synd inte minst med tanke på ambitionen att visa på de långa utvecklingslinjerna. I själva verket vore det motiverat med ett ännu längre perspektiv för att bättre kunna belysa det typiska i efterkrigstidens utbildningspolitik. Nu blir det oklart på vilka sätt erfarenheterna av andra världskriget innebar ett brott mot den tidigare ordningen. Var det också fråga om ett brott i avseende på historicitetsregimerna, det vill säga att man gick från en tillbakablickande till en framtidsorienterad regim? Hur förhåller detta sig i så fall till Hartogs övergripande resonemang där brytpunkten mellan dessa båda regimer lokaliseras redan vid tiden för den franska revolutionen? Den typen av frågor hade med fördel kunna diskuteras utförligare.

På liknande sätt skulle det ha varit intressant om även tiden efter 2001 hade tagits upp mer systematiskt. En motivering som ges till att exkludera de stora reformer som genomfördes 2008–2011 är att de var av en sådan karaktär att hela studiens upplägg annars hade behövts modifieras. Men frågan blir då på vilket sätt detta utelämnande påverkar samtidsrelevansen av undersökningens resultat. Gäller den samtidsdiagnos som åtminstone implicit görs i avhandlingen bara för tiden fram till 2001?

Avslutningsvis kan något allmänt sägas om sammanläggningsgenrens fördelar och nackdelar. Inom stora delar av akademien är detta numera den dominerande avhandlingsformen. Det gäller inte minst det pedagogiska fält

som Wedins avhandling i flera avseenden gränsar till. Men inom just idé-historieämnet hör sammanläggningsavhandlingar fortfarande till ovanligheterna. Det är väl känt att många idéhistoriker har en förkärlek för att skriva monografier, gärna på svenska, men *The Aporia of Equality* visar på de stora förtjänster som en sammanläggningsavhandling kan ha gällande såväl koncentrationen av forskningsuppgiften som spridningen av forskningsresultaten genom vetenskapliga tidskrifter. Därmed inte sagt att studien skulle stå helt fri från den typen av problem som närmast är ofrånkomliga med den här typen av sammanläggningsavhandlingar.

En sådan begränsning, som författaren själv kommenterar i inledningen, är att det lätt leder till omtagningar och upprepningar. I detta fall gäller det framför allt standardberättelsen om systemskiftet kring 1990, som tas om rätt många gånger, men också hur vissa teoretiska utgångspunkter måste etableras i de olika artiklarna, däribland aktualiseringen och användandet av Hartogs historicismregimperspektiv. Ett annat problem med sammanläggningsavhandlingen eller snarare med det artikelformat som den bygger på är att det på ett så pass begränsat omfång kan vara svårt att belägga vissa mer generella slutsatser. Som redan framkommit har Wedin i vissa fall löst detta på ett elegant sätt genom att återknyta till artiklarnas resultat i kappan. Men en del slutsatser i artiklarna återkommer inte i kappans diskussion. Det gäller till exempel det som tas upp i artikel två om att det samtida lärar-idealet borde beskrivas i termer av karaktär. Det är ett resonemang med svag underbyggnad och som teoretiskt i mångt och mycket utgår från Alasdair MacIntyres *After Virtue* som ursprungligen utkom 1981 och som skrevs i en helt annan kontext. Snarare än som något karaktärsmönster upplever nog många lärare i dag sig som omyndigförklarade levande verktyg som endast förväntas utföra det som styrdokumentet säger åt dem att göra. Här tycks deras karaktär vara av underordnat intresse.

Som framkommit finns det en del svagheter och oklarheter i avhandlingen liksom vissa punkter där en vidareutveckling av analyserna och resonemangen hade varit välkommen. Detta förtar dock på intet sätt det samlade intrycket att det är fråga om en vederhäftig, klagörande och på många vis stimulerande avhandling med mängder av intressanta iakttagelser, reflektioner och resonemang. Det är bra, bitvis utmärkt, och det finns all anledning att gratulera Tomas Wedin för ett väl genomfört avhandlingsarbete.

Anders Burman

Södertörns högskola

Bokrecensioner
Book Reviews

Visdomens hus

Ronny Ambjörnsson & Mohammad Fazlhashemi: *Visdomens hus. Muslimska idévärldar 600–2000*. Stockholm: Natur & Kultur, 2017. 362 s. ISBN 978-91-27-15291-5, inb.

Hur ska man sammanfatta 1400 års muslimsk idéhistoria för läsare som förmodligen inte har förkunskaper i islamisk historia? Det är ingen lätt uppgift Ronny Ambjörnsson och Mohammad Fazlhashemi tar sig an i sin populärvetenskapliga bok *Visdomens hus: Muslimska idévärldar 600–2000*. Kanske är det därför de börjar långt tidigare, på 5000-talet f.Kr., och berättar om Mesopotamien, det gamla Egypten och Grekland – kulturer som svenska läsare kan förväntas vara lite mer bekanta med. Under de 1400 år som gått sedan islam uppkom har nya intellektuella traditioner fötts i området, samtidigt som muslimska tänkare bevarat och utvecklat en del av de idétraditioner som redan fanns där. Detta tål att upprepas, inte minst i dag när en hel del av det vi får höra om den muslimska världen handlar om fanatiker som inte bara anser att deras tolkning av historien är den enda rätta utan också vill förgöra allt som motsäger den. Det är en rik historia Ambjörnsson och Fazlhashemi skildrar och förhoppningsvis lyckas de väcka intresse hos många läsare. Det saknas en introduktion på svenska till filosofi, vetenskap och samhällstänkande i den muslimska världen och boken är därför välkommen.

Författarna har valt att dela upp boken kronologiskt i tre delar, där den första delen presenterar kulturmiljöer, filosofi och religioner från Egypten till Indien före islam, den andra delen berör islams uppkomst och utveckling mellan 600 och 1200 och den tredje beskriver ett urval av tänkare och teologiska frågeställningar från 1300-talet till i dag. Författarna skriver själva att de två första delarna berör det lärda livet i stort medan den tredje delen gör nedslag i enskilda tänkares teologiska, filosofiska och politiska tankegångar (193). Det är dessa nedslag som för mig är bokens behållning. Särskilt intressanta är till exempel avsnitten om det persiska safavidiska riket, det som införde shiislam som statsreligion på 1500-talet och har haft stor betydelse för hur shiitiska idétraditioner formats in i modern tid. Jag uppskattar också de visserligen kortfattade men ändå intressanta avsnitten om idéer kring medborgerliga och mänskliga rättigheter de senaste hundra åren, där sunnitiska såväl som shiitiska tänkare citeras.

Emellertid påverkar uppdelningen i tre delar helhetsintrycket, innehållet i de tre delarna hänger inte ihop. Medan del två följer vedertagen historiskrivning om islams första tid ger urvalet i de andra delarna ett nästan slumpmässigt intryck. Urvalet är visserligen intressant, men det saknas ett övergripande resonemang om hur idéer förhåller sig till varandra. Det är märkligt att tankegångarna som diskuteras i bokens i tredje del inte förankras i tidigare teologiska och filosofiska traditioner. Till exempel nämner boken inte alls den hanbalitiska lagskolan och den väletablerade tradition som 1200-talsteologen Ibn Taymiyya byggde vidare på, trots att hans idéer och deras betydelse för den moderna salafistiska rörelsen diskuteras relativt ingående i del tre. Intrycket blir att muslimska idévärldar före och efter 1200-talet är isolerade från varandra. I stället för att visa på idéhistoriska strömningar i stora drag, utvecklingslinjer och problemområden som har återkommit och utvecklats genom historien, konstruerar författarna en muslimsk historia uppdelad i två – före och efter mongolinvasionen och det abbasidiska kalifatets fall på 1200-talet. Denna konstruktion underbygger en central tes i boken, nämligen att bedrövelsen efter mongolinvasionen ledde till den strikta tolkning av islam som plockats upp i vår tid av sunnitiska salafister, med sina konservativa och bokstavstroga tolkningar av islams urkunder. Det är frestande att betona sådana orsakssamband, men det blir lite väl förenklat. Strikta tolkningar av islams urkunder förekom långt tidigare, och de samhälleliga faktorer som påverkade dem var mer komplexa än vad boken visar. De mongoliska invasionerna hade inte nödvändigtvis den chockartade inverkan på hela den muslimska världen som boken påstår. De drabbade främst de östra delarna av den muslimska världen och där var de förödande, men andra delar drabbades inte alls. Mamluksultanatet med säte i Kairo gynnades i stället på sätt och vis av mongolerna, som de besegrade i flera slag. Vidare hade det abbasidiska kalifatet börjat lösas upp redan på 800 och 900-talen och under perioder fått konkurrens av alternativa kalifat i Andalus och Nordafrika. Även om det abbasidiska kalifatet hade återtagit politisk makt över Irak de sista hundra åren var det ett rike bland många andra och inte särskilt mäktigt. Efter mongolernas erövring av Bagdad 1258 etablerades för övrigt en abbasidisk kalif i Kairo.

Förutom avsaknad av övergripande resonemang finns det brister i de enskilda delarna. Tanken bakom del ett är att visa hur gamla föreställningar levde kvar efter de muslimska erövringarna även om många bytte religion. Gott så, men den är för skissartad för att fylla en funktion i boken. Även om det då och då påvisas likheter med företeelser och tankar under islamsk tid görs detta utan fördjupad diskussion. Del två innehåller tyvärr flera faktafel. Den okritiska inställningen till teologiskt grundad historieskrivning i denna del ger en missvisande bild av vad vi verkligen vet om tidig islamisk historia. Läsaren förstår att ett påstående som att Abraham under en tid bodde i

Harran (121) inte är historiskt belagt, men har kanske svårare att se problemen i skildringen av Muhammads liv och islams första tid. Den är i själva verket en tillrättalagd version av vedertagen muslimsk historieskrivning, men utan den kritiska föresats som de tidiga muslimska historikerna faktiskt hade. Samtidigt tycker jag ibland att framställningen hamnar nära den reduktionism som författarna med Edward Saida's hjälp tillskriver orientalisterna, nämligen tendensen att behandla "Orienten" som "ett enhetligt kollektiv". Författarna hoppar ofta själva oproblematiskt från det ena samhället och idétraditionen till det andra och gör generaliserande påståenden, inte minst om muslimer. Vissa påståenden i del två verkar gripna ur luften, som att "den kultur som muslimerna upprättade i städer som Córdoba, Sevilla, Malaga och Granada var i vissa avseenden rikare än i Bagdad" (176) eller att kulturen "förefaller ha haft en tydligare estetisk inriktning i Andalusien än i Mellanöstern" (174). Några belägg för dessa påståenden ges inte. Ibland kommer författarna med onödiga tillrättaläggningar, som att jihad fick betydelsen heligt krig först efter påverkan från de kristna korstågen (100), vilket inte stämmer, eller att profeten ogillade bruket att ta slavkonkubiner (94), vilket vi inte vet. Man får tyvärr intrycket att det inte är så noga med fakta, vilket är synd eftersom tanken bakom boken är lovvärd och den innehåller många intresseväckande framställningar. Vi behöver mer kunskap om den islamska världen, men det viktigt att denna kunskap är vederhäftig.

Pernilla Myrne

Göteborgs universitet

Cultural borders of Europe

Mats Andrén, Thomas Lindkvist, Ingmar Söhrman & Katharina Vajta (red.): *Cultural borders of Europe. Narratives, concepts and practices in the present and the past*. New York: Berghahn Books, 2017. vii + 208 s. ISBN 9781785335907, inb.

I denna innehållsrika antologi kombineras som synes redan i titeln tre idéhistoriskt utmanande begrepp: gränser, kultur och Europa. Redaktörernas ambition är att lägga grunden för en förståelse av kulturella gränser som mångfasetterade genom att diskutera frågan utifrån flera akademiska traditioner. Boken är välstrukturerad och tar upp kulturella gränser ur många aspekter, och på så vis synliggörs flera perspektiv kring frågan om kultur, gränser, Europa och EU.

Inledningsvis diskuteras begreppet gräns, eller det engelska "border". Redaktörerna lyfter fram flera aspekter av gränsbegreppet liksom den problematik som hänger samman med ordets innebörder på olika språk och de

konnotationer som följer med. De understryker att gränsen representerar både vad som finns inom och vad som finns bortom men hävdar att det som finns bortom har ökat i betydelse på senare tid, vilket lyfts fram i det avslutande korta konkluderande kapitlet. Ett annat utmanande centralt begrepp i denna bok är kultur. I takt med att de ekonomiska och juridiska gränserna inom vår tids Europa har minskat i betydelse har de kulturella gränserna blivit synligare än någonsin. Det är en intressant tes och en utveckling som säkert inte många föreställde sig i samband med murens fall och Europeiska unionens utvidgning till att omfatta även norra och östra Europa. De kulturella gränserna går inte att finna på kartan. Den ständigt närvarande migrationen som har ökat på senare år har också utmanat de kulturella gränserna.

Antologin vill ge en bredare förståelse för den mångsidiga innebörden av kulturella gränser snarare än att söka kartlägga dem. Och det är onekligen en komplex scen som växer fram genom de tolv olika forskarperspektiven. De ger sammantaget en såväl bred som djup bild av betydelsen av Europas kulturella gränser och hur de i sig är en del av föreställningarna om Europa. I bokens första del betonas den religiösa traditionens gränser och det blir tydligt att den tidigare bilden av Europa som präglad av främst ortodox, katolsk och protestantisk kristendom nu även inkluderar icke-konformistiska och judar och muslimer – som ju funnits inom Europas kulturella gränser sedan urminnes tider.

I bokens andra del med fokus på språk analyserar Katharina Vajta tre nybörjarböcker i franska och visar hur de trots krav från kursplaner att kommunicera interkulturalitet snarare befäster nationella monokulturer. Hon beskriver hur läroböckerna kan bidra till att reproducera en ideologi som i förlängningen befäster nationalstaten och dess stereotyper även för den språkliga novisens egen nationalitetsidentitet. Barbara Loester ger viktig insikt i den språkpolitiska skillnaden mellan dialekt och språk utifrån standardtyska, bayerska och österrikisk tyska.

I den tredje delen riktas fokus mot mentala barriärer och symboler som utmaningar för nationstänkandet. En skarp analys av förhållandet mellan identiteter, tillhörighet och lojalitet i förhållande till nation och genus står att läsa i Katarina Leppänens kapitel om författaren Aino Kallas.

Bokens fjärde och sista del behandlar några försök av akademiker att skapa gränser. Ett par exempel från arkeologin kring sekelskiftet 1900 lyfts fram av Per Cornell. Mats André n vänder på den omfattande frågan om en specifik europeisk identitet och formulerar den som hur diskussionen i sig performativt påverkat bilden av Europa. Han lyfter fram tre eller fyra idealtypiska diskurser för definitionen av europeisk identitet och visar hur de samtidigt döljer andra aspekter av Europa. På så vis anknyter kapitlet till flera av de tidigare, inte minst till bokens första del som problematiserar det mångsidiga och åtminstone tusenåriga arvet från såväl kristendom som islam

och judendom. Även Jon Wittrocks artikel anknyter till det problemet, med en analys av EU som ett "Grossraum" i Carl Schmitts mening. Wittrock lyfter fram att EU har flera olika kärnor och de olika spänningar som det medför gällande inre gränser och suveränitet.

Utöver gränser och kultur så är Europa det tredje utmanande begreppet i antologin och dessutom det som de andra två förhåller sig till. I diskussionen framställs Europa inte som detsamma som EU, även om skillnaden ibland är vag. Det hade varit intressant med ett kapitel som behandlade de kulturella gränserna från en brittisk horisont, inte minst med tanke på Storbritanniens ambivalenta förhållande till Europa samtidigt som engelskan fungerar som *lingua franca* i många sammanhang. Redaktörerna lyfter fram att fokus ligger på Syd- och Centraleuropa, men Ingmar Söhrman formulerar en fråga som hade kunnat diskuteras vidare. Enligt honom är Sydosteuropa behandlat som Östeuropas bakgård i många diskussioner, vilket han menar kan ha att göra med dåliga språkkunskaper i ungerska, rumänska och albaniska. En annan fråga gäller hur långt åt sydost Europa sträcker sig. I Kaukasus, och kanske särskilt i Georgien verkar det finnas en europeisk kulturell tillhörighet. Hur förhåller den sig till Europas kulturella gränser?

Stimulerande läsning ger svar på flera frågor men får också läsaren att formulera nya. Även om bokens kapitel endast undantagsvis korresponderar direkt med varandra så ger de en fördjupad och problematiserad bild av gränser, kultur och Europa. Det är en sammanhållen volym, därtill försedd med fylligt index. Vid flera svenska och europeiska universitet är Europa-studier mångvetenskapliga med en blandning av humaniora och samhällsvetenskap. Jag tror att denna bok kan komma väl till pass vid sådana studier. Det står även klart att frågan om Europa och dess gränser hör till dem som åtminstone vi inom akademien aldrig tröttnar på att diskutera.

Rebecka Lettevall

Malmö universitet

De samhällsbesvärliga

Annika Berg: *De samhällsbesvärliga. Förhandlingar om psykopati och kverulans i 1930- och 40-talens Sverige*. Göteborg: Makadam, 2018. 384 s. ISBN 978-91-7061-261-9, inb.

Nämn ordet psykopat och de flesta av oss associerar till kallblodiga karaktärer ur populärkulturen som Hannibal Lecter eller spektakulära brottslingar ur verkligheten som Peter Madsen. Skrupelfria personer som cyniskt sätter sig över de sociala normerna och lagarna. Det fanns emellertid en tid då begreppet psykopati inte lika entydigt förknippades med kriminalitet.

Under 1930- och 40-talen förekom begreppet inom den svenska psykiatriska diskursen där det tillsammans med ett annat begrepp, kverulans, användes för att kategorisera människor vars beteende grumlade gränserna mellan det som uppfattades som det normala, det som ansågs avvikande och det som kallades sinnessjukdom. Framförallt kunde diagnoserna psykopati och kverulans ligga till grund för tvångsomhändertagandet av besvärliga individer. Om detta har Annika Berg skrivit en väl underbyggd och inkännande bok som låter oss ta del av hur den tidens läkare och patienter resonerade och argumenterade kring synen på sjukdom och vådligt beteende, tillit och moraliskt ansvar samt möjligheterna att bli utskriven och skapa sig ett nytt liv utanför sinnessjukhusets domäner.

Utgångspunkten för Bergs undersökning är inrättandet av Sinnessjuknämnden 1929, en instans med syftet att stärka patienters rättssäkerhet. Till Sinnessjuknämnden kunde patienter som ansåg sig ha blivit intagna på felaktiga grunder vända sig för att överklaga beslutet om psykiatrisk tvångsvård. Tidigare hade patienter kunnat framföra sina synpunkter till överordnade läkare brevldeles. Det nya med Sinnessjuknämnden var att den kom till som ett resultat av 1929 års sinnessjuklag och att den alltså hade patienternas bästa för ögonen. Enligt Berg är det dock osäkert om den nya nämnden verkligen bidrog till att stödja patienternas intressen. I regel följde den nämligen psykiatrikernas rekommendationer. Fall där Sinnessjuknämnden avvek från läkarnas bedömningar förekom men då intog man paradoxalt nog ofta en hårdare hållning än läkarna själva.

Det är också material ur Sinnessjuknämndens arkiv som utgör den huvudsakliga källan i Bergs studie. Med hjälp av de brev som Sinnessjuknämnden mottog från tvångsintagna patienter har författaren velat undersöka två frågeställningar: dels hur medicinen resonerade när den drog gränserna mellan friskt och sjukt och dels hur läkare och patienter förhandlade om möjligheten att bli utskriven och friskförklarad. Boken är uppbyggd kring ett antal representativa fallstudier där vi får stifsta bekantskap med människor från vitt skilda bakgrunder och samhällsklasser. Inledningsvis anger Berg mikrohistorien som en metodisk förebild men studien lämnar också viktiga bidrag till den medicinska begreppshistorien. Även forskare med ett intresse för känslornas historia har mycket att hämta här.

Som framgår av ett tidigt kapitel i boken kännetecknades 1800- och det tidiga 1900-talets psykiatriska diagnostik av en säregen terminologi. För en utomstående betraktare är det lätt att gå vilse bland alla patologiska kategorier, termer och underkategorier. Människans sexualitet spelade en viktig roll här. Så kunde exempelvis personer med en ambivalent sexuell läggning och drag av psykopati få diagnosen ”bisexuell aesthetisk psykopath” medan det gamla hysteribegreppet åter kom till användning i diagnosen ”hysteroid psykopath”. Det är tveksamt om begreppskombinationerna skapade mer för-

ståelse för de drabbade. Samtida kritiker ansåg också att psykopatibegreppet var på tok för vagt. En gemensam nämnare tycks ändå ha varit den stagnation i mognadsprocessen som många av dessa patienter tycktes uppvisa. Även om Berg gör en lovvärd insats när hon benar ut och kontextualiserar den psykiatriska terminologin är det fallstudierna som utgör bokens verkliga brännpunkt. Brevmaterialet används på ett uttömmande sätt utan att göra avkall på god forskareetik.

Genom den psykiatrihistoriska linsen projiceras ett tvärsnitt av det svenska samhället under dess moderna demokratiska uppbyggnad. Rätten att få sin sak prövad av en oberoende myndighet utgör en viktig tegelsten i detta samhällsbygge och det är också rollen av opartisk granskare som Sinnessjuknämnden utsågs att spela. I själva verket var det emellertid lite si och så med den saken. Vad som ofta visade sig vara avgörande i förhandlingarna mellan patient och nämnd var inte patientens goda uppförande eller uttryckliga vilja att anpassa sig till samhällets normer utan den ansvarige sjukhusläkarens förmåga att övertyga Sinnessjuknämnden om vilket beslut som borde fattas.

En viktig omständighet som försvårade dialogen mellan patient och läkare var psykopati- och kverulansdiagnosens undanglidande natur. Gav patienten uttryck för äkta känslor, frågade sig läkarna. Kunde man vara säker på att känslolägen som självkontroll, uppsluppenhet och sinnesro inte i själva verket uttryckte rakt motsatta tillstånd, som känslokyla, barnslighet och en asocial hållning. Förställde sig patienten för att vara läkaren till lags och spelade det egentligen någon roll om det goda uppförandet bottnade i en djupt känd moral eller helt enkelt var spelad så länge patienten förmådde inordna sig i samhället och anpassa sig till de rådande normerna?

Det framgår också av fallstudierna att sociala och könsmässiga faktorer hade en viktig inverkan på beslutsprocessen. Personer från de högre samhällsklasserna kunde lättare bli utskrivna på försök, sociala nätverk borgade för patientens trovärdighet, läkarna visade mindre fördragsamhet med kvinnors promiskuitet och männens klagoskrifter togs på större allvar än kvinnornas. Allt som allt speglade förhandlingarna mellan patient och Sinnessjuknämnd samhällets gängse värderingar men till syvende och sist låg patientens öde i läkarens händer.

Annika Bergs gedigna studie *De samhällsbesvärliga* är en skildring av hur den moderna välfärdsstatens välvilja kolliderar med den enskilde medborgarens integritet. Det är en viktig pusselbit till en fördjupad förståelse av statens och medicinens föreställningar om gränserna mellan sjukdom och hälsa även om, eller snarare just på grund av att Berg flyttar fokus från den anonyma institutionella apparaten och i stället låter patienterna komma till tals.

Jan Eric Olsén

Lunds universitet

Utsikt från en bergstopp

Björn Billing: *Utsikt från en bergstopp. Jean-Jacques Rousseau och naturen*. Lund: ellerströms, 2017. 232 s. ISBN 978-91-7247-507-6, inb.

Ämnet ”Rousseau och naturkänslan” tillhör några av de mest genomtröskade i litteratur- och idéhistorien. Man kan tänka på Daniel Mornets *Le Sentiment de la nature en France de J.-J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre* (1907), nog en av de mest referenstäta litterära monografier som någonsin skrivits. Ändå är ämnet aktuellt och moget för en ny framställning, och Björn Billings *Utsikt från en bergstopp* lyckas faktiskt komma med en hel del fräscha perspektiv på frågan genom en noggrann studie över *Julie, ou la nouvelle Héloïse* (1761), Rousseaus epokgörande brevroman. En skillnad visavi den äldre forskningen är att det inte främst handlar om att reda ut den litterära kontexten i snävare mening. Billing placerar i stället Rousseaus verk inom ramen för den miljöhistoriska riktningen och den litteraturvetenskapliga gren som kallas ekokritik, det vill säga studiet av representationer av naturen i litterär form. Detta medför att sammanhangen blir både mindre detaljerade och mer vidsträckta. Rousseaus roman får fungera som ett mikrokosmos vilket låter oss läsa av flera helt avgörande förvandlingar av relationen mellan människa och natur. De flesta av kapitlen tar sin utgångspunkt i någon enskild passage ur *Julie* vilken fungerar som en språngbräda in i större sammanhang. Vi förs från romanen till reseberättelser och vetenskap, men även teologi, folklore och den framväxande filosofiska estetiken.

Det är en grannliga uppgift att ge en historisk kontext till en naturkänsla som uttryckts i litterär form. Hur ska förekomsten av ett nytt innehåll (till exempel en ny typ av natur som skildras) vägas mot en idémässig bakgrund och den stilistiska utklädnaden? Kopplingen mellan ett råmaterial som i första hand är sinnligt och en idémässig kontext är inte alltid självklar, utan kräver en både litterär och idéhistorisk tolkning. Billing har gett sitt verk beteckningen *essä*, ett ordval som möjligen kan diskuteras. Samtidigt tycks det rättfärdigas av den lätthet med vilken texten rör sig mellan iakttagelser om romanen och en ganska omfattande och mångskiftande men inte alltför uttömmande redovisad idé- och kulturhistorisk kontext.

Till de aspekter som bockas av hör självklart den nya uppfattningen om alperna, som får sitt definitiva monument i romanen. Det engelska trädgårds-idealet är ett annat givet ämne, vars funktion i verkets helhet förtjänstfullt analyseras. En diskussion om det sublima är även det omistligt i dessa sammanhang, och behandlas på ett nyanserat sätt utan att texten går vilse i dess snåriga historia under 1700-talet. Vissa inslag är något mer oväntade, till exempel beskrivningen av hur tidens resekultur spelar in i förmågan att ”exotisera det närvarande”. Saint-Preux’ jordenruntresa är ett inslag som är

lätt att glömma bort, men som tydligt förankar romanen i den nya globala medvetenheten. Trots att så mycket av romanen handlar om det idylliskt avgränsade och det geografiskt bestämda, kan man här avtäcka en känslökultur som har den nya globala medvetenheten som en av sina förutsättningar. Ett intressant kapitel visar hur de senaste årtiondenas intresse för medier kastar nytt ljus över Rousseaus naturkänsla. Bilden av naturen var på flera sätt medierad: dels genom att specifika sätt att se vyer var inövade kulturella praktiker, men också i en högst konkret mening genom de hjälpmedel som fanns till hands, till exempel de så kallade Claude-glasen. De nya panoramavyerna tvingade också fram en ny typ av framställningar som försökte övervinna det platta bildmediets begränsningar, vilka är stimulerande och hade kanske kunnat vidareutvecklas. Den ovan nämnda svårigheten att knyta fiktiva naturskildringar till idé- och mentalitetsmässiga kontexter får sin lösning om man föreställer sig seendet som en både kulturell och materiell teknik.

Om detta kan låta mekaniskt bör det framhållas att Billing faktiskt är en inkännande läsare. *Julie* är en kärlekshistoria, och det kan nog undgå en oförberedd läsare att dess karaktär av debattinlägg och prövning av ståndpunkter inte bara gäller uppenbara inslag som "brevet om dueller". Å andra sidan kan romanen falla sönder i en serie tidstypiska tankar för den idéhistoriska blicken. När Billing är som bäst, lyckas han visa hur vissa skildringar – till exempel alplandskapet i förhållande till Julies trädgård – präglas både av ett idéinnehåll och av en formell funktion i romanen som estetisk helhet. Man kan hävda att ett verk som *Julie* innebär ett särskilt dilemma för den historiska läsningen. Romanens omvittnade förmåga att gripa läsarna bör nog inte främst sökas i dess idéinnehåll som sådant. Dessutom kan man hävda att romaner av denna typ drev på utvecklingen mot ett nytt sätt att läsa, vilket utmynnar i en tydligare uppdelning mellan det estetiska och det rent diskursiva. För att förstå dess samtida betydelse måste man alltså på en gång ta hänsyn till de nya idéerna och den emotionella laddning de ges genom romanens uppbyggnad och stil. En förtjänst är också – även om det spelar en något undanskymd roll – uppmärksammandet av de figurativa dragen i Rousseaus naturbild: hur naturen blir en projektyta för problem som kommer av den mänskliga samlevnaden, hur könspolariteten eller uppdelningen mellan det vilda och det civiliserade laddar naturen med en särskild mening.

De avslutande kapitlen rymmer intressanta perspektiv på Rousseaus *Den ensamme vandrarens drömmier* och hans botanikstudier men tar också bort från verkets fokus i *Julie*. Här hade man också som läsare hellre sett en avslutande diskussion som tydligare lyfter fram betydelsen hos studien, till exempel genom att översiktligt diskutera hur dessa idéer om naturen står sig mot nutidens, och på vilket sätt de bidragit till att forma dem. Lite

förvånande är den relativa frånvaron av fransk sekundärlitteratur, särskilt som det finns en utvecklad forskningsriktning som undersöker tingens och dekorens teckenfunktion i 1700-talsromanen och som författaren hade kunnat gå i dialog med. Men detta är randanmärkningar. Framställningens förtjänst ligger i dess helhet, i den allsidiga belysningen av ämnet och det smidiga sätt på vilket författaren väver samman synpunkter från ett flertal fält som brukar hållas separata (litteraturhistoria, visuell kultur, mediehistoria, vetenskapshistoria, turismens historia etc.). Att undersöka frågan om naturen – denna så självklara men samtidigt så komplexa och svårbestämda företeelse, som svarar mot så skiftande behov hos människan – kräver ett sådant perspektiv. Den behändiga och vackert formgivna boken rymmer i en jackficka men lyckas säga väldigt mycket.

Alfred Sjödin

Lunds universitet

Samtider. Perspektiv på 2000-talets idéhistoria

Anders Burman & Lena Lennerhed (red.): *Samtider. Perspektiv på 2000-talets idéhistoria*. Göteborg: Daidalos, 2017. 354 s. ISBN 978-91-7173-515-7, hft.

Vad kännetecknar 2000-talets två första decenniers idéhistoria? Vilka frågor är centrala i samhällsdebatten? Vilka perspektiv är nödvändiga att diskutera för att förstå de strömningar som rör sig i tiden? Denna grannliga uppgift har ett antal forskare med bas vid Södertörns högskola påtagit sig i antologin *Samtider. Perspektiv på 2000-talets idéhistoria*, vilken samlar fjorton forskare från skilda discipliner såsom idéhistoria, historia, konstvetenskap, filosofi och juridik. Åtskilliga teman avhandlas: humanioras och konstens roll i samhället, prostitution och pornografi, sexuella identiteter och ”första-het”, religion och sekularisering, flyktingar och migrationsströmmar, post-marxismen, datorspelsmissbruk och nya forskningsfält som miljöhumaniora. Begreppet ”samtider” är träffande, då vår ”samtid” är divergerande och en ökad polarisering kan noteras vad gäller relationen mellan stad och land, inkomstskillnader, tillgång till utbildning och arbetsmarknad, vår förståelse om vad ”svenskhet” innebär eller graden av framtidstro. Någon gemensam lägereld där vi alla kan samlas och utbyta erfarenheter kring, såsom fallet var under monopolradions- och televisionens tid, tycks inte längre existera, möjligen med undantag för Melodifestivalen och en del idrotts-evenemang. I stället frodas narcissismen och individualismen i sociala medier och olika självförverkligandeprojekt och identitetspolitiska rörelser. Många röster hörs i offentligheten, men få är beredda att lyssna. Möjligen famlar vi ändå efter någon ”stor berättelse” som kan fånga de olika ström-

ningarna och som kan skänka oss mening i en till synes svårförklarlig ”samtid”.

Var är vi nu? frågar sig redaktörerna Anders Burman och Lena Lennerhed inledningsvis och diskuterar hur relevant postmodernismen och andra ismer med prefixet ”post” är under 2000-talet i jämförelse med 1980- och 90-talen, då dessa ismer kanske var som mest framträdande inom humanistisk forskning och samhällsdebatt. Nya ismer såsom postmarxism och posthumanism har växt fram under 2000-talet, vilket visar på behovet av teoribildningar som kan utmana och förklara världen efter det moderna projektets (eventuella) upphörande. Även om postmodernismen kanske inte kan betraktas som obsolet har den förlorat sin forna glans och aktualitet, då ”post” trots allt pekar mot det förgångna, medan vår egen tid snarare pekar mot framtiden, mot en hotfull framtid dessutom i kölvattnet av klimatkris och demokratis kris. Redaktörerna resonerar kring möjligheten av att vi lever i en pre-apokalyptisk tid, då den stora katastrofen, klimatkrisen, är reell och faktiskt existerande i detta nu. Det pre-apokalyptiska tar sig uttryck i larmrapporter, sociala rörelsers aktiviteter och inte minst i populärkulturen.

Till denna grundläggande tematik kan även Katarina Leppänens bidrag om forskningsfältet miljöhumaniora eller environmental humanities knytas. Forskningsfältet har växt fram i gråzonen mellan humaniora och naturvetenskaperna, och har bland annat fokuserat på människans syn på och relation till naturen ur ett historiskt perspektiv. Under 2010-talet har miljöhumaniora blivit föremål för diskussion och strategiska forskningsanslag genom MISTRA (Stiftelsen för miljöstrategisk forskning). MISTRA har till uppgift att finansiera forskning som vill bidra till att lösa olika typer av miljöproblem och dessutom bidra till tillväxt och skapandet av arbetstillfällen. Miljöhumanioras bidrag skall å andra sidan inte endast vara att observera och kritisera utan kan även vara att bidra till skapandet av policydokument inom miljöområdet, vilka skall lägga grunden till politiska beslut. Här kan möjligen en konflikt uppstå i vad forskningsfältet har för grundläggande utgångspunkter. Onekligen lyfts fältets potentiella ”nytta” fram i ett sådant sammanhang.

Den sistnämnda aspekten leder oss således vidare till att diskutera humanioras roll i samhället, ett kärt ämne som har en tendens att återkomma i kultur- och forskningsdebatten med jämna mellanrum, vilket onekligen har såväl ett inom- som ett utomakademiskt intresse. Om humaniora skall vara sanningssökande, maktkritisk eller ge verktyg för arbetsmarknaden diskuterar Henrik Bohlin i sitt bidrag, där han ger en god översiktsbild av debatten kring humaniora under framför allt de senaste tio åren. Bohlin beskriver debatten kring humanioras roll som polariserad, där det ena lägret bestående av politiker och näringsliv (samt studenter vill jag tillägga) frågar sig vilka generella kompetenser humaniora kan bidra med på arbetsmarknaden,

det vill säga vilken potentiell nytta humanistiska studier har. Den andra motpolen bestående av akademiska lärare och forskare samt kulturpersonligheter avvisar alla nyttokrav med hänvisning till den akademiska friheten och den humanistiska bildningens betydelse för den enskildes personliga utveckling. Bohlin landar i den rimliga slutsatsen att arbetsmarknaden och vår medborgarkompetens behöver den humanistiska kunskapen, samtidigt som humanisterna själva måste konstruera en lämplig roll i det offentliga samtalet och definiera vilka frågor som skall diskuteras och vilka värderingar dessa skall grundas på.

De bidrag jag exemplifierat med är de som känns mest substantiella och relevanta vid sidan av Victoria Farelds inledande diskussion om presentismen inom den humanistiska forskningen, det vill säga varför vi ägnar ett sådant stort intresse åt samtiden och vad detta intresse får för konsekvenser för vår förståelse av historia som vi inte nödvändigtvis kan identifiera oss med. Sammantaget ger *Samtider* en god bild av olika strömningar och företeelser i vår egen "samtid", men en bestående känsla efter att ta tagit del av antologin är att dessa "samtider" knappast bringar särskilt mycket framtidstro. En grundläggande pessimism och brist på framtidsvisioner präglar de olika bidragen, även om det sannolikt inte var författarnas avsikter.

Henrik Brissman

Lunds universitet

Classical heritage and European identities

Lærke Maria Andersen Funder, Troels Myrup Kristensen & Vinnie Nørskov: *Classical heritage and European identities. The imagined geographies of Danish classicism*. London & New York: Routledge, 2019. viii + 126 pp. ISBN 978-113-831-750-5, hbk.

The outsider who attempts to form a conception of "Danishness" likely envisages a number of well-worn cultural signifiers: Kierkegaard's existential despair, runestones and Viking ships, mulled wine and watery pilsner, candied almonds and salted licorice. And undoubtedly a host of other things. What rarely comes to mind is Plato and the Parthenon. This is a misconception that the volume *Classical heritage and European identities* serves to rectify. Throughout much of its history Denmark has been situated, geographically and conceptually, in a liminal space between Continental Europe and the remaining Nordic countries, and accordingly its sense of self-identity has often been split between European and Nordic archetypes. It is an ambivalence apparent already in the first large-scale attempt to delineate the identity of the Danish people on the basis of their shared historical legacy, the

thirteenth-century *Gesta Danorum* of Saxo Grammaticus, in which the deeds of Viking chieftains were recounted in classicizing Latin prose, and the perplexing kennings of skaldic poetry were retooled into graceful Horatian hexameters. The authors are not out to trace the whole of this story, however. Rather, they seek to identify an important determining point in the nation-building processes that characterized the nineteenth century, when a monolithic conception of classical antiquity and its bearing on modern Denmark was institutionalized in the educational system, the public museum, and the scholarly field of classical archaeology.

Inspired by Edward Said and Benedict Anderson, the authors develop the concept “imagined geography” as an analytical tool to “read and interpret various uses and definitions of classical antiquity observed both in the Danish educational system and more broadly in the cultural heritage sector” (7). “Imagined geography” seeks to explain the process through which physical spaces such as the Athenian Acropolis become instilled with a set of immaterial values, beliefs, and ideals that allows them to function as sites of identity formation. And it likewise describes the way in which material replacements and displacements, such as classicizing architecture and collections of antiquities in Northern Europe, are capable of blurring the boundary between “there” and “here,” thus enabling a country like Denmark to conceptualize the heritage of the classical world as its own. The overarching aim of the book is to argue, through a series of case studies, that “the continued employment and appropriation of classical heritages in the Danish context constitutes a significant case of an imagined geography, which places the birth of European identity within the cultural-historical imaginary of classical antiquity” (4).

Chapter 2, “Classical Antiquity in the Danish classroom,” explores the history and prehistory of *Oldtidskundskap* (Classical Studies), which has been a compulsory subject in Danish secondary schools since 1903. Rather than focus on the acquisition of classical languages, *Oldtidskundskap* stressed that the study of the ancient world should take place through a directed firsthand encounter with material culture (art and architecture) and translated texts. The chapter begins by tracing the prehistory of the initiative through the Danish appropriation of the German notions of *Altertumswissenschaft* and *Bildung* during the eighteenth century (23–26). What would prove to become the subject *Oldtidskundskap* emerged gradually through a series of conflicts, first through debates on the goal of education waged between “humanists” and “realists” (resembling Snow’s “Two Cultures”), and later in response to calls for the prioritization of Old Norse instruction inspired by the national-romantic program of N. F. S. Grundtvig.

Because the encounter with the classical past was directed, mediated by a set of shared beliefs and expectations, the chapter seeks to answer the question: “Which classical past was deemed relevant in a Danish context, and why?”

(21). From the beginning the focus was on Greek culture, with a particular emphasis on the Athenian Golden Age. The textual component of the subject was limited by the scarcity of qualified Danish translations. For much of the twentieth century, syllabi were structured around Homer, a handful of dramas, and extracts from prose works (Plato and the historians). The existence of Latin literature was given a passing nod if it was acknowledged at all. This Hellenic focus was legitimized through a series of tropes which together portrayed ancient Greece as the birthplace of European civilization and a living repository of shared values.

The authors describe the resiliency with which *Oldtidskundskap* has been able to persist in the face of familiar charges of uselessness and irrelevancy as “astonishing,” and it would be hard to disagree. It survived the challenge of Nordic Romanticism by distancing itself from specialized scientific philology and stressing the ability of classical culture to grant insight into the norms, beliefs, and values shared by European societies. And it survived the critiques of late twentieth-century instrumentalists by reinventing itself through the inclusion in 2002 of a section dealing with the later history of influence and reception, thereby presenting the status of classical culture as common heritage not as a mere matter of fact but as a continuous and complex process worthy of reflection. Despite the authors’ warranted concern that the Ministry of Education’s guidelines neglect to address the role of critical enquiry in the learning process, I would like to believe that the volume under review can be read in part as a welcome outcome of this restructuring.

Chapter 3, “The Imagined Geographies of Collecting,” examines the permanent collections of classical antiquities on display in the National Museum and Ny Carlsberg Glyptotek. It traces the history of the collections to their origins in the nineteenth-century, portraying the collecting ethos of the brewing tycoon Carl Jacobsen (founder of the Glyptotek), and relating how the pioneering archaeologist Christian Jürgensen Thomsen (developer of the three-age system) applied chronological theory to transform the earlier disordered royal collection into a systematic, material narrative of the development of civilization in the National Museum. It is argued that the basic contours of the nineteenth-century mentality remain visible in the twenty-first-century exhibits. In their analysis of these exhibits, the authors focus on the rhetoric of display, arguing that it is through the arrangement of historical objects in the authoritative setting of the curated museum space that exhibitions are capable of defining distant times and places, effecting a kind of virtual historical reality that supplants historical reality itself: “A museum exhibition emphasizes the temporal and cultural decontextualisations of the objects, but it strengthens the objects’ power to define not merely the museum space but also the place being referred to, the authentic place to which the object belongs” (49). This is illustrated brilliantly in the

chapter's longest sections, where by means of photos, floor plans, and textual description we are taken on a guided walking tour of contemporary exhibitions of classical antiquities in the two museums. Here the concept of "imagined geography" takes on a powerful immediacy. The narrative of Europe's early development and rise to prominence unfolds through the curated positioning of things in rooms, creating a kind of archaeological spacetime in which objects, maps, thematic labels, and digital media combine to reify classical antiquity as the unifying point of origin of European civilization and, in a national context, the progenitor of Danish culture. The exhibits are designed in conformity with a prevailing "imagined geography" of classical antiquity, but they work by encouraging the visitors to project themselves into the display, and in so doing reimagine the geography of the classical world and reaffirm their own status as its heirs.

Chapter 4, "Excavating a Wonder of the Ancient World," leaves the geographical borders of Denmark in order to focus on a long-term Danish-led excavation project in Bodrum, Turkey, famous as the site of the Mausoleum of Halicarnassus, one of the Seven Wonders of the Ancient World. It is argued that for much of its timespan, Danish fieldwork in Bodrum, initiated in 1966 by Kristian Jeppesen (1924–2014), continued to be directed by the same "tropes of classicism" that had characterized large-scale European archaeological projects in the Mediterranean since the nineteenth century. The concept "imagined geography" is put to good use in the authors' interesting account of Jeppesen's lifelong crusade to produce a faithful reproduction of the Mausoleum based on fragmentary archaeological and textual evidence, a project manifested in drawings, three-dimensional models, and eventually plans to construct a full scale facsimile on the site itself. The chapter concludes with an overview of more recent Danish archaeological projects in Bodrum, in which focus has shifted from a fixation on individual monuments to a broad understanding of social and cultural dynamics across a longer span of time.

There is much to like in *Classical heritage and European identities*, but the book does arouse a handful of objections. At times, the theoretical framework gives rise to interpretive postures that might be characterized as a reductive hermeneutics of suspicion, in which the subtle shades of grey encountered in the empirical case studies are resolved into sharply delineated hues of black and white. I question, for example, how useful it is to paint earlier classical archaeology in a broad stroke as "a particular form of academic colonialism" (79). The statement is all the more jarring as it introduces a sensitive and nuanced analysis of a long-term excavation project, in which the complex humanity of the lead archaeologist manages to shine through despite the intermittent attempts to portray him as an anonymous agent of the discourse of "Classicism." The book poses a host of interesting questions, and closes by leaving a number of frustrating loose ends. The authors iden-

tify an important contradiction in the circumstance that while “democracy” and “critical thought” are values often highlighted in defenses of classical heritage, in its implementation as a unifying nexus of identity-formation classical heritage tends to operate by eliding the problematic aspects of its legacy (slavery, chauvinism, imperialism) and suppressing the validity of alternative heritages. This is indeed a fascinating paradox worthy of a more extended reflection. And here I am not sure that the Saidian binaries “inclusion” and “exclusion,” “West” and “Other,” are capable of supplying a satisfying resolution. Wary of the monolithic, inflexible view of classical heritage sponsored by state institutions and its ability to adapt to the multicultural demography of present-day Europe, the authors conclude with an open question: “The pressing question now is how this new Europe will reframe its classical past in order to reflect its contemporary challenges” (105). Perhaps it suffices that a study such as this is waged to spark a critical discussion, and in the best case one that extends beyond the pages of academic journals. Yet this reviewer is left with the regret that the authors make little attempt to sketch a solution to the problems they otherwise convincingly identify. A cynical reader, or indeed a typical Swedish politician, might read the arguments forwarded in this book as justifying the stance that we are all far better off leaving the classical past in the past. And I am reasonably certain that this is not the point the authors want to convey.

Criticisms aside, *Classical heritage and European identities* is an impressive, thought-provoking, and timely work of scholarship. It manages to present a simultaneously broad and nuanced analysis of a complex historical phenomenon in a concise form. The empirical case studies supply focused depth to the wide-ranging theoretical and descriptive framework laid out in the opening chapter, something all too rare in multi-authored volumes of this type, which often tend to read as truncated anthologies held together loosely by an expansive theme. It reminds those of us with a personal or professional stake in the heritage of classical antiquity that we bear responsibility for communicating why it still matters, not by repeating a handful of well-worn tropes uncritically, but by continuously reenvisioning it in a way that respects both the integrity of the past and the obligations of the present. All in all, the book is a warmly recommended addition to the growing literature in the field of critical heritage studies.

Matthew Norris

Lunds universitet

Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge

Hanna Hodacs, Kenneth Nyberg & Stéphane van Damme (red.): *Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge*. Oxford: Oxford University Studies in the Enlightenment, Voltaire Foundation, 2018. 274 s. ISBN 978-07-2941-205-6, hft.

Ofantligt mycket har skrivits om herr arkiatern och riddaren von Linné men naturligtvis återstår det mesta. Det vill säga, tiden ställer nya frågor. Som redaktörerna av denna volym i sin introduktion ”de-centring and re-centring Linnaeus” summerar: ”Swedish Linnaean literature has gone from person-centered scholarship to one focused on ideas, theories, methods and institutions.” Man kan tillägga: från mannen själv till eleverna eller apostlarna, från händelsernas centrum i Uppsala till den globala scenen, från vetenskapens framsteg till att också framhålla dess maktspråk och därav följande anspråk. Denna ”av-centrering” är givande då den leder till ställandet av nya frågor och nya perspektiv. Därmed sagt kan den också ifrågasättas. Drivande i utvecklingen mot av-centreringen i Linnéforskning har delvis varit Mary Louise Pratts inflytelserika men svagt underbyggda *Imperial Eyes* (1992), åtminstone vad gäller linneanernas beskrivningar av forskningsresor i Sydafrika. De slutsatser som där drogs går att kritisera. Det är sant att man var intresserad av utländska grödor, men knappast av kolonier. Intresset låg i att föra in och acklimatisera för att domesticera åtrådda smaker; rabarber, saffran, silke och så vidare, som Lisbet Koerner visade i sin avhandling *Nature and Nation* (1994). Sverige köpte Saint-Barthélemy och kan sägas ha koloniserat Lappland, men i de instruktioner som gavs linneanerna märks knappast några koloniala önskedrömmar. Man ville upprätta handel och få det egna landet att blomstra. Och man var intresserad av växter och djur och hur de kunde anpassas till våra breddgrader.

Denna inledning ska inte ses som en invändning mot en bok som bjuder på ett rikt och varierat innehåll: Isabelle Charmantier, verksam vid Linnean Society of London, skriver om Linnés anteckningsböcker och kortkataloger. Bettina Dietz skriver om Pehr Osbeck och om ”collaborative publishing”, Hanna Hodacs om priser och handel med naturalier (vilket hon också har presenterat i *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 2017). Linda Anderson Burnett och Bruce Buchan skriver om den skotska upplysningen. Teman således som berör föremålens, idéernas, människornas och kunskapens ”circulation”. Så kommer också vad som kan kallas idétopografi, då Stéphane van Damme skriver om naturalhistoriens Paris – i kamp med London och Uppsala, eller då Jonas Gerlings låter linneaner och kantianer mötas i Königsberg. Vi förflyttas till Indien med hjälp av Niklas Thode Jensen, som skriver om Johan Gerhard König, och till Surinam med Kenneth Nyberg

och Manuel Lucena Giraldo. Skribenterna är som synes med viss dominans nordbor men ämnet är alldeles som på 1700-talet globalt. Boken behandlar andra sidor än hur den akademiska sidan av Linnés vetenskap spreds – som Frans Stafleu tecknade i *Linnaeus and the Linneans* (1971). Det hör till att recensenten ska betygsätta helheten, som utan tvekan är värd ett fint vitsord. Tematiken eller greppet ”avcentrering” är värt att prövas igen, innan andra vindar blåser över haven.

Gunnar Broberg
Lunds Universitet

Johannes Magnus

Kurt Johannesson & Hans Helander: *Johannes Magnus – Goternas och svearnas historia*, bd 1: översättning; bd 2: kommentar. Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2018. 724+376 s. ISBN 9789174024555, inb.

Den svenska goticismens kanoniska verk *Goternas och svearnas historia*, författat av Johannes Magnus (1488–1544) i hans exil från ärkestiftet Uppsala, har med denna kommenterade översättning publicerats på svenska i sin helhet för första gången sedan 1620. Man frestas att utropa ”Äntligen!”. Den betydelse *Goternas och svearnas historia* haft kan knappast överskattas, dels som ideologisk grund för den svenska stormaktstidens expansiva utrikespolitik, dels som medel för att etablera den unga Vasadynastin. Föreställningsvärlden ur verket manifesteras i mängder av sammanhang från Erik XIV och framåt.

Originalvolymen på omkring 800 sidor latinsk text har översatts av Kurt Johannesson, professor emeritus i retorik, till en välflytande och emellanåt precis lagom latininspirerad svenska som låter originalet skymta i bakgrunden. Kommentaren är resultatet av ett samarbete mellan honom och Hans Helander, professor emeritus i latin. Boken innehåller samtliga träsnitt och anfanger ur originalet och är formgiven för att likna den latinska första-utgåvan som utgavs postumt 1554. Resultatet är synnerligen lyckat. De båda banden är vackra; vita med guldbokstäver på ryggarna, en detalj från en av originaltitelsidorna på utsidorna, och placerade i en kassett med samma titelsida i sin helhet utanpå. Verket kan dessutom laddas ned som pdf på Vitterhetsakademiens hemsida, men bör i mitt tycke läsas i bokform, inte minst för att tyngden och tjockleken erinrar om originalet (vilket även den noggranna korrekturläsningen gör).

I verket skriver Johannes Magnus om Sveriges historia från Noaks ättlingar, som enligt honom var de första svenska kungarna, till tidigt 1520-tal när Gustav Vasa nyss kommit till makten. En av de allra viktigaste episo-

terna i hela verket är det gotiska uttåget, daterat till år 836 efter syndafloden (I: 41–44). Då lämnade goterna under sin hjältekonung Berik Sverige och erövrade sig gradvis nedåt kontinenten. Efter uttåget, om vilket man kan läsa i den första boken av sammanlagt tjugofyra, växlar Johannes Magnus mellan att skriva om goterna som stannade kvar i Sverige och deras kungar (interna) och goterna som lämnade Sverige och *deras* kungar (externa).

De interna böckerna har huvudsakligen kommenterats av Johannesson, de externa av Helander. Kommentarererna har skilda inriktningar, dels för att de påverkats av karaktären på den bok som behandlas, dels för att författarna har olika intressesfärer. För den externa gotiska historien finns det gott om tillgängliga källor, förutom antika latinska och grekiska författare (av vilka Johannes Magnus läste de senare i översättning till latin (II: 52, n. 6) även en lång rad historiska verk från senare tid (för en översikt, se II: 52–55). Dessa delar av kommentaren är en synnerligen ambitiös och gedigen källstudie och innehåller dessutom identifikationer av personer och platser som nämns i texten, samt en del språkliga anmärkningar.

Kommentaren till var och en av de interna böckerna, speciellt de som skildrar det avlägsna förflutna som sällan kan härledas till kända källor, inleds med en kortfattad beskrivning av tillgängligt källmaterial, signerad Helander. I övrigt är kommentaren till de interna böckerna inriktad på texten som retoriskt medel utifrån frågan om vad Johannes Magnus försökte uppnå med det han skriver. Därmed blir historiens belärande funktion och potentiella politiska betydelse i Johannes Magnus samtid det centrala. Från och med bok 17 blir källorna till den interna historien fler, och då har kommentatorerna samsats om utrymmet. Kommentaren sägs i början av var och en av dessa böcker vara av Johannesson, men antalet tillägg av Helander (markerade H.H.) är så stort att det inte kan anses stämma.

Översättningen har även en utförlig introduktion i två delar (utöver inledningen till hela verket, i översättningsdelen), och den har placerats främst i kommentardelen. Den första delen behandlar Johannes Magnus liv och verk (Johannesson) och den andra Johannes Magnus i hans samtid (Helander). Johannes Magnus metod för att hantera källor beskrivs där och på vissa ställen i kommentaren (t.ex. II: 66, 91, 190, 247) som okritisk eller kritiklös, men det finns många exempel på att han kritiserar sina källor (t.ex. I: 99, 132, 366; jfr II: 131). Dessutom diskuterar han vad som utmärker en trovärdig historiker (I: 24). Därför vore det mera exakt att kalla hans sätt att bedriva källkritik idiosynkratiskt och osystematiskt. Bröderna Magnus inkorrekt geografiska uppgifter, t.ex. om att Skandinavien når 90 grader nordlig bredd, kallas bland annat lögner (II: 81). I Johannes Magnus eget exemplar av Zieglers geografi kritiserar han dock Ziegler för att ange en felaktig uppgift i detta avseende och korrigerar i marginalen (Ziegler, *Quae intus continentur*, 1532, fol. XCIV). Han hade knappast rättat något han visste

var korrekt i sin privata bok. Det tyder på att gradangivelsen inte är en medveten lögn.

Zieglers bok, och Johannes Magnus manuskriptexemplar av Krantz *Chronica Regnorum Aquilonarium* från 1525 (båda på Lunds UB; Krantz även digitaliserad i Alvin), verkar inte ha konsulterats. Det hade inte påverkat kommentaren särskilt mycket, men förklarar t.ex. varför Johannes och Krantz stavar en ort olika, den förre *Euthesia* och den senare *Entesia* (II: 147). Krantzmanuskriptets *u* och *n* är nämligen till förväxling lika (Krantz, *CRA*, 61). Ziegler innehåller också en rad andra marginalkommentarer om geografi, och Johannes Magnus hade lämnat uppgifter om Norden till honom. Dessa smärre reservationer till trots är översättningen och kommentaren att beskriva som ett nära nog herkuliskt storverk av lärdom. Att detta så viktiga verk, liksom Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*, finns tillgängligt och utförligt kommenterat på svenska är djupt glädjande.

Astrid Nilsson

Lunds universitet

Universitetets gränser

Peter Josephson & Thomas Karlsruhn (red.): *Universitetets gränser*. Göteborg: Arche Press, 2019. 274 s. ISBN 978-919-826-838-6, hft.

I *Universitetets gränser* fortsätter Thomas Karlsruhn och Peter Josephson sin utforskning av Humboldt-traditionen och universitets grundidéer. Karlsruhn har tidigare samlat egna essäer i *Originalitetens former* (2012) samt andras nyckeltexter i *Universitetets idé* (2016). Tillsammans med Johan Östling har de båda redaktörerna tidigare gett ut en engelskspråkig antologi om *The Humboldtian Tradition* (2014). I den föreliggande antologin är dock både språk och författare svenska. Om Humboldt och universitetet har det skrivits åtskilligt och ytterligare en antologi utan närmare specifikation eller gemensam ingång skulle därmed kunna kännas överflödig. Spretighet är som bekant också alltid ett hot i antologiprojekt. Därför är det välkommet att den här volymen koncipierats utifrån ett gemensamt tema, vilket framgår av titeln: gränser.

Gränsen har blivit något av ett idéhistoriskt nyckelbegrepp under 2000-talet. Den har kunnat vara både ett empiriskt forskningsobjekt och en analytisk kategori för att analysera antingen demarkationer eller mötesplatser som förutsättningar för kunskapsproduktion. Gränsen är en bred kategori och kan betyda olika saker, så även i denna antologi. I Andreas Åkerlunds kapitel om universitetets roll i Svenska Institutets arbete handlar det om (rörelser över) faktiska nationsgränser, men också om gränsen mellan forsk-

ning och utbildning å den ena sidan och diplomati å den andra. I Jenny Beckmans bidrag behandlas familjen Hartmans botaniska handbok och utifrån den diskuteras de föränderliga gränserna mellan genrer samt mellan olika utbildningsformer under 1800-talet. I ett par kapitel, inte minst i Thomas Kaiserfelds om massuniversitetets forskningspolitik, rör det sig om gränsen mellan universitet och näringsliv. Den ofta suddiga gränsen mellan politikens och universitetets sfärer är också ett återkommande tema.

Det senare temat turneras exempelvis av My Klockar Linder i det utmärkta kapitlet om 1960-talets diskussioner kring inrättandet av ett kulturpolitiskt forskningsinstitut. Ett sådant institut skulle enligt förespråkarna kunna sköta en ny sorts kulturforskning som hade dåliga förutsättningar att kunna bedrivas på universitetens stelare humanistiska fakulteter. Att naturvetenskaplig och medicinsk forskning bedrivs utanför universitetet är vi i dag vana vid, medan vi gärna utgår ifrån att humanistisk forskning är definierad av sin akademiska tillhörighet. Linders text visar på en annan (realiserad) möjlighet. Samtidigt – om man får tänka förbi Linders specifika exempel – är humanioras gränser på sätt och vis de allra mest porösa. För var går gränsen mellan humanistisk forskning och andra typer av undersökningar av och debatter kring konst, litteratur, historia och språk? Kan man alltid skilja institutionellt akademisk humanistisk kunskapsproduktion och liknande utominstitutionell verksamhet? Hur de hänger samman och avgränsas har förstås skiftat. Hade jag fått önska mig ytterligare ett kapitel hade jag gärna sett en historisk undersökning av gränsarbetet gällande detta problemkomplex.

À propos gränsarbete. Inte alla kapitel nyttjar gränsen som ett tydligt analytiskt begrepp, men Thomas Gieryns teoretiska begrepp *boundary work* används på ett mycket fint vis i redaktör Josephsons kapitel. Häri visar han hur gränsdragningsarbete mellan autodidakten och den institutionellt lärda akademikern var avgörande i perioden då det moderna universitetet formerades kring år 1800. Den typen av stringent teoribearbetning hade gärna kunnat nyttjas mer i fler kapitel, exempelvis i Per Magnus Johanssons kapitel om psykoanalysens förhållande till universitetet. För som visas häri är psykoanalysen högst intressant som gränsevenom; dess teoretiker och praktiker har ofta befunnit sig både innanför och utanför universitets ramar, varit beroende av och besläktade med universitetet utan att entydigt höra dit.

Efter författarnas introduktion kommer som första kapitel en något mer övergripande text av Sven Widmalm. Här pekar han (med exempel bland annat från de lundensiska ESS och MAX IV) på hur de förändringar som skett med universitetet de senaste decennierna delvis löst upp den institution vi tror oss känna. Från 1980-talet är universitetet något annat, menar Widmalm. Kapitlet innehåller mycket av intresse, men slutsatserna som innebär

en stark betoning av diskontinuitet tycks mig något hårdragna. Widmalm menar att historisk-genetiska undersökningar säger litet om varför universitetet i dag ser ut som det gör och att det är ”smått reaktionär[t]” (29) att leta efter svar på samtidens utmaningar i det förflutna. Att det här första kapitlet har en viss programmatisk touch betyder inte att antologin i stort följer denna diskontinuitets-devis. Snarare finns saker som talar emot och problematiserar den positionen i resten av boken. Betonandet av historiska brott riskerar ju att dölja djupare rötter. Widmalm nämner vid ett par tillfällen att 1980 är en universitetets brytpunkt, men som framkommer i både hans eget och Kaiserfelds bidrag finns rötterna till det som händer då under en tidigare efterkrigstid. Vid varje upplevt brott finns också linjer bakåt. Utan att i sträng mening vara genetiska öppnar också flera kapitel upp förståelsen för vad kunskapsproduktion och universitet har varit och kan vara, vilket om inte annat ger kontrastivt perspektiv på dagens situationer.

I ett mer normativt anlagt uttalande i slutet av sin text om universitet och nostalgi ur ett känslöhistoriskt perspektiv ger redaktör Karlsohn sin syn på saken: för den akademiska identitetsbildningen och vardagspraktiken är det bakåtriktade perspektivet viktigt och ger ”kapacitet att säga oss något viktigt om vår universitetspolitiska samtid” (246). Utifrån denna devis är det förflutna en plats där man om inte annat i alla fall kan börja reflektera kring svar på samtidens och framtidens utmaningar. Som sagt, även om gränsen är ett brett begrepp och viss spretighet finns även i denna antologi fungerar gränsen som utgångspunkt mycket väl för att diskutera universitetets historiskt föränderliga struktur, funktion och plats i samhället. *Universitetets gränser* är en bok som bjuder på både aha-upplevelser och läsglädje. Med sina olika och ibland motsägande perspektiv är den ett högst bildande och viktigt inlägg för att förstå vår verksamhet.

Anton Jansson

Lunds Universitet

Kunskap i rörelse

Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.): *Kunskap i rörelse*. Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället. Göteborg: Makadam förlag, 2018. 656 s. ISBN 978-91-7061-262-6, inb.

Somliga böcker signalerar tyngd genom sin blotta uppenbarelse. *Kunskap i rörelse* behandlar inte bara en institution med en lång och central roll inom svensk vetenskapshistoria utan gör också redan i titeln anspråk på att relatera Kungl. Vetenskapsakademien till bredare historiska processer involverade i skapandet av det moderna samhället. Till skillnad från tidigare studier

siktat *Kunskap i rörelse* på att fånga akademiens utveckling från dess instiftande, fram till i dag. Volymen skiljer sig också från tidigare verk genom att vara ett samarbetsprojekt. Den samlar en rad svenska kunskaps- och vetenskapshistoriker som närmar sig Vetenskapsakademien från en mängd perspektiv. Det här handlar alltså om en bok som är omfattande, inte bara till sin fysiska form utan också vad gäller längden på den historiska period den studerar, samt antalet perspektiv och medverkande skribenter den rymmer.

Boken är på ett sätt två ganska olika verk samlade i en vackert utformad pärm: dels en kronologisk historik över akademien, dels en samling bildessäer som gör historiska nedslag utifrån ett rikt bildmaterial hämtat från Vetenskapsakademiens arkiv. Greppet fungerar bra och möjliggör två parallella perspektiv som kompletterar varandra väl: ett brett diakront och ett närgående mikrohistoriskt. Genom smarta referenser i marginalen, från den långa kronologin till specifika essäer, är det även möjligt för läsaren att växla detaljnivå efter behag. De två delarna är alltså väl sammanvävda och upplägget uppmuntrar till en mer nyfikenhetsdriven läsning, snarare än en linjär plöjning från pärm till pärm.

På många sätt är det essäsamlingen som skiner starkast som en innovativ metod för att studera denna institutions långa och brokiga historia. Essäerna är inte bara intressanta och tankeväckande. Genom att släppa kravet på enhetlighet och konsekvent omfamna det fragmentariska, ger författarna även läsaren en känsla för det flertal kontexter, olika sorters människor och heterogena materialkategorier som utgör akademiens långa historia. Här möter vi essäer om allt från fribrevsrätten (Jenny Beckman), om drakar och ballonger för registrering av atmosfäriska data (Solveig Jülich), om b-korrespondensens brev från personer utanför den akademiska världen (Johan Kärnfelt) och om akademiens relation till Swedenborg (Christer Nordlund).

I en inledande text presenteras de teoretiska perspektiv som inspirerat volymens många texter. *Kunskap i rörelse* är en kunskapshistorisk studie som sätter cirkulation av kunskap i centrum. Det vill säga: man utgår från en bred kunskapssyn och ser Vetenskapsakademien som en institution som inte bara skapar kunskap, utan även samlar in och sprider den i vidare sammanhang. Det institutionella perspektivet genomsyrar alla delar av boken och vi får en detaljerad bild av akademiens bostadsaffärer och finanser, samt hur dessa institutionella förhållanden etablerar stigberoenden som styr akademiens verksamhet. Givet den långa tidsperiod som studeras ger denna ingång en möjlighet att lyfta blicken bortom individer, för att i stället kunna se de långa linjerna och institutionella ramarna för akademiens verksamhet. I början av den kronologiska skildringen av akademien används cirkulationsbegreppet flitigt som ett deskriptivt verktyg. Man pekar ut en rad aspekter av akademiens tidiga verksamhet som exempel på cirkulation. I de avsnitt som avhandlar akademiens senare historia är cirkulationsper-

spektivet dock mindre framträdande. Givet volymens titel kunde man ha förväntat sig att *Kunskap i rörelse* i större utsträckning skulle ha bibehållit fokus på cirkulation och rörelse samt att man i högre grad hade studerat de europeiska och globala utbyten som akademien varit involverad i även under senare perioder. Det hade också varit intressant med en mer analytisk diskussion kring kunskaps-cirkulation – antingen i inledningen eller i slutsatserna. Man hade exempelvis kunnat utnyttja detta tillfälle till att ge mer substans åt ett stundtals vagt begrepp: vad är det egentligen som cirkulerar när vi talar om kunskap i rörelse? Förändras detta under loppet av akademiens långa historia? Och kanske mest intressant i en bok som denna: vilken ny roll kan institutioner som Kungl. Vetenskapsakademien, som haft en framträdande plats i mer traditionell vetenskapshistoria, ha i en kunskapshistoria som fokuserar på cirkulation i vidare kontexter än de strikt nationella eller vetenskapliga?

Ibland misstänker jag att de två teoretiska perspektiv som inspirerat studien inte alltid varit lätta att förena. Cirkulation som begrepp tenderar att kräva att vi släpper fokus på en enhetlig institutionell kontext för att följa kunskap genom en rad olika platser, kunskapskulturer och sammanhang. På många sätt uppmanar den institutionella ingången oss snarare att göra motsatsen: att gå på djupet kring en mer enhetlig miljö. Möjligen är detta anledningen till att det senare perspektivet tidvis tar överhanden i en studie där Vetenskapsakademien är det givna studieobjektet. Samtidigt är det ett bibehållet fokus på Vetenskapsakademien som institution som är den största styrkan i *Kunskap i rörelse*. Tyngden kommer från en både omfångs- och detaljrik historik över en central institution i svensk vetenskaps- och kunskapshistoria. Inte bara möjliggör dess essäer ett nyfiket utforskande av en rad historiska skeenden – som helhet kommer boken också att fungera som ett referensverk för en mängd framtida vetenskaps- och kunskapshistoriker.

Jacob Orrje

Uppsala universitet

Understanding others

Dominick LaCapra: *Understanding others. Peoples, animals, pasts*. Ithaca NY: Cornell University Press, 2018. 204 s. ISBN 978-1-5017-2492-3, hft.

I vilken mån är det möjligt att förstå andra arter, kulturer och historiska personer? Vad är relationen mellan identitet, historieskrivning, skönlitteratur och minne; mellan det textbaserade arkivet och det berättade ordet? Kring dessa frågor kretsar den amerikanske idéhistorikern Dominick LaCapras senaste bok, *Understanding Others*. LaCapra har sedan början av 1980-talet

varit en av de mest inflytelserika amerikanska idéhistorikerna och har ofta – och inte omotiverat – etiketterats som postmodernist. Den som läst någon av hans senaste böcker känner igen sig i såväl tematik som upplägg. LaCapra hämtar genomgående inspiration från Jacques Derrida och Sigmund Freud och diskuterar ämnen som posthumanism och traumastudier. Han ägnar även en del utrymme åt att diskutera humanioras nytta och utmaningar i relation till den politiska utvecklingen i USA under Donald Trumps presidentskap. Detta i kombination med att han boken igenom förhåller sig till ny forskning gör att LaCapra, trots att han återvänder till teman han tidigare behandlat, undviker att upprepa sig allt för mycket.

LaCapra återkommer ofta till förhållandet mellan skönlitteratur och historia för att rucka på gränserna dem emellan, men är samtidigt kritisk till uppfattningen att all historieskrivning är narrativ och framhåller att den lika gärna kan vara argumenterande, beskrivande eller essäistisk (50 f., 131 f.). Essän är också den genre han själv tycks föredra och bokens sex kapitel, varav tre tidigare publicerats, kan läsas fristående. Förhållandet mellan skönlitteratur, historia och samhällsvetenskap avhandlas i en essärecension av Ivan Jablonkas *L'histoire est une littérature contemporaine. Manifeste pour les sciences sociales* (2012). Ett annat kapitel diskuterar den etiska aspekten kring förståelsen av andra kulturer utifrån den amerikanske hobbyantropologen Frank Hamilton Cushings (1857–1900) interaktion med Zunifolket. Här lyfts deltagarobservationens svåra balansgång mellan överidentifikation och objektivisering fram och LaCapra menar att det aldrig är entydigt när endera gränsen överträds och att viljan att förstå och representera en annan kultur alltid är präglad av svårigheter (128). Hur dessa kan undgås ger han inga svar på, men hävdar att begrepp hämtade från psykoanalysen kan underlätta den etiska diskussionen.

Den psykoanalytiska begreppsapparatusens kritiska potential och användbarhet inom humaniora är ett återkommande tema boken igenom. Likaså är hänvisningarna till Derridas dekonstruktioner; en metod som enligt LaCapra är behjälplig för att ifrågasätta förgivettagna gränsdragningar och dikotomier. Detta kan handla om gränsen mellan jaget och den Andre, mellan vi och dem, men också om att ifrågasätta akademins ”disciplinära identitetspolitik”. Behovet av tvärvetenskapliga studier är enligt LaCapra nödvändigt när det kommer till att studera problem som trauma, våld, rättvisa, förtryck, medkänsla, agens, tillit och temporalitet (156 f.). I sammanhanget framhåller han dekonstruktivismens kritik av stabila identiteter som ett politiskt och etiskt projekt, vars mål är att motverka dogmatism i enighet med Michail Bachtins ”dialogism” (36–38, 144). Hos Trump finner LaCapra exempel på hur ett dikotomt och dogmatiskt tänkande är en förutsättning för skuldbeläggande (scapegoating), misogyni, rasism, förakt för svaghet och en allmän tendens att ställa grupper emot varandra (15).

LaCapra förenar dekonstruktivism med psykoanalys, vilket han förstår som en kritisk teori och främst gör bruk av genom att studera och vidareutveckla begrepp som trauma, bortträngning, överföring och bearbetning (*working through*). I studiet av trauma lyfter LaCapra in Derridas *hantologie* för att betona hur samtiden hemsöks av det förflutnas effekter, ibland så till den grad att själva distinktionen mellan nu och då kollapsar (83, 86). Idén om att historiska trauman inte skulle vara möjliga att representera förkastas av LaCapra, som dock framhåller att det är bearbetning, inte representation, som är målet; att undvika överföring av traumat till senare generationer (5, 57–60).

Bearbetning sker dock inte nödvändigtvis genom historieskrivning, utan minne, vittnesmål och skönlitteratur har alla en viktig roll att spela. Trauman tvingar oss även att omvärdera historieskrivningens tendens att privilegiera det skriva ordet och det textbaserade arkivet framför minne, muntligt berättande och bilder (50 f.). Vidare hävdar LaCapra att vårt dialogiska förhållande till det förflutna bör präglas av ett ethos som sträcker sig till andra arter och naturen som helhet (60). Denna posthumanistiska ambition återkommer boken igenom och diskuteras i förhållande till antropocen, antropocentrism och kritiska djurstudier. LaCapra knyter an posthumanismen till det post-strukturalistiska ifrågasättandet av gränsdragningar och stabila identiteter, vilket han menar kan fungera som en ingång till kritiskt ifrågasättande av människans relation till naturen och andra arter (10). Dock är det något förbryllande att han inte gör någon åtskillnad mellan posthumanism och transhumanism (174). Visst finns det beröringspunkter dem emellan, men synonyma är de knappast. Transhumanismen handlar väl främst om att med naturvetenskap och teknik förbättra människan, men ger inga riktlinjer för humanistiska studier. Det gör förvisso inte LaCapra heller. Boken är trots sitt nätta omfång rik på idéer, men presenterar inte några entydiga frågeställningar, studieobjekt eller slutsatser, utan är i essäistisk anda undersökande, tankeväckande och eklektisk.

Bruno Hammell

Lunds universitet

Minnen från mitt vistande i Afrika

Julius Lagerheim [utg. Elena Balzamo]: *Minnen från mitt vistande i Afrika. Marocko 1831 och 1832*. Stockholm: Carlssons, 2018. 208 s. ISBN 978-91-7331-941-6, inb.

En reseskildring av en svensk diplomat i Nordafrika från åren 1831–1832 har plockats fram ur arkivets förvarade minnen. Enligt titelbladet ska manuskriptet vara upptäckt av utgivaren, litteraturhistorikern, kritikern och översät-

taren Elena Balzamo, men någon närmare förklaring till påståendet ges inte. Faktum är att Lagerheims manuskript, som förvaras vid det välbesökta Carolina Rediviva i Uppsala, har varit känt sedan länge. Det räcker med att gå till artikeln över släkten Lagerheim i *Svenskt biografiskt lexikon* (bd 22, s. 126, 1977–1979), där det anges att hans minnesanteckningar från Alger och Tanger förvaras på Uppsala universitetsbibliotek. Så någon för forskningen fullständigt okänd text handlar det inte om, men Balzamo kan ges eloge för att tagit fram den ur arkivet och givit ut den i en läsbar utgåva. Balzamo har också tillfogat en inledning som introducerar författaren till verket, beskriver hans diplomatiska verksamhet och textens karaktär, samt redogör för utgivningsprinciperna. Någon vetenskaplig utgåva i strikt mening handlar det inte om. Stavningen är normaliserad. Men utgåvan är välgjord och ger belysande ordförklaringar och kommentarer som underlättar förståelsen.

Julius Lagerheim var en svensk diplomat och generalkonsul i Alger under åren 1826–1829. Under en kortare period 1830–1831 verkade han som tillförordnad konsul i Marocko. En av uppgifterna var att lösa Sverige från den marockanska tributen. Lagerheims ”Minnen från mitt vistande i Afrika” antas vara skriven omkring 1844 och behandlar resan ner till Marocko och den längre vistelsen i Tanger. Han berättar om diplomatlivet, om det sociala umgänget inom den lilla kretsen av europeiska diplomater och deras familjer, om befolkningen i Tanger, morer, judar och kristna, och om staden Tanger och dess omgivning. Det handlar om en svensk ämbetsmans möte med en annan kultur, dock för honom inte en okänd värld. Han hade vistats i Nordafrika i flera år och hade genom sina diplomatiska förbindelser med de ledande makthavarna fått en god inblick i ländernas styrelseskick. Lagerheims skildring av diplomatlivet avslöjar en skarp samhällskritik. Han drar sig inte för att fördöma andra sätt att leva. Han kritiserar islamisk konservatism, och som skolad i den västerländska upplysningen reagerade han på despotisk politik och religiös intolerans. Det är inte svårt att läsa in orientalistiska drag i hans beskrivning av den arabiska världen. ”Morerna äro i allmänhet fattiga, lömska och förrådiska, hata hjärtligen de kristna” (89), skriver han till exempel och tillägger på ett annat ställe att de finner ”sin största njutning i en fullkomlig sysslolöshet” (139). Hans befattning som konsul i ett mohammedanskt land medförde trakasserier, säger han, eftersom han var ”omgiven av halvilda och fanatiska människor.” (136)

Det är alldeles klart att det inte var lätt för Lagerheim att förstå det han upplevde. Mötet med andra kulturer utmanade tolkningen och förståelsen av det främmande, liksom förmågan till empati och intersubjektivitet. Men även västerlänningarnas egenheter, inte minst hans diplomatkollegor, får sina slängar. Han kritiserar européernas plundring av fornlämningar som ”ryckas från den grund på vilken de blivit uppförda, och där de hämta sin

egentliga märkvärdighet, för att i något avlägset museum tillfredsställa engelsmännens löjliga samlingsmani. Det förekommer mig som ett helgerån.” (43) Bokens behållning är som en kvarleva av en svensk ämbetsmans möte med andra kulturer och sätt att leva, möten som utmanade tänkandet och ledde till förväxlingar och missförstånd. Resan vidgade hans personliga erfarenheter, både i förståelse av världen och rent konkret: ”Jag har själv försökt att röka *kiff* [cannabis], men känt mig så illamående, redan av de första dragen, att jag övergivit allt vidare experimenterande därmed.” (145) Hans minnen från Marocko skildrar mötet med en annan värld.

David Dunér

Lunds universitet

Kvinnotrubbel

Lena Lennerhed: *Kvinnotrubbel. Abort i Sverige 1938–1974*. Möklinta: Gidlunds Förlag, 2017. 208 s. ISBN 978-91-7844-986-6, inb.

Kraven på en så kallad fri abort, det vill säga att kvinnor själva ska erhålla bestämmanderätt i frågan om att avbryta eller fullfölja en graviditet, var en av kvinnorörelsens stora stridsfrågor under 1960- och 1970-talen. Den liberalisering i frågan som följaktligen skedde i stora delar av Västvärlden anses nu vara en av den feministiska kampens mest påtagliga framgångar, då bestämmanderätten i praktiken i större grad har tillkommit kvinnorna själva. De senaste åren har dock en konservativ kritik mot den i stora delar av världen lagstiftade aborträtten fått ökat gehör. Denna konservativt grundade politisering har i sin tur säkert bidragit till den åtstramning av aborträtten som många delar av världen vittnar om i dag. Nya exempel är från 2019 då delstaten Alabamas republikanledda senat beslöt om nästintill totalförbud mot abort och Norska Stortinget beslöt om en restriktion av den norska abortlagen som stått oförändrad i mer än 40 år. Dessa händelser kan ses som komponenter i ett narrativ som berättar om en under 1900-talet gradvis om än tillkämpad liberalisering som nu hotas av en tillbakagång då vunna rättigheter förloras.

Det är i ljuset av denna samtidskontext som idéhistorikern Lena Lennerheds *Kvinnotrubbel. Abort i Sverige 1938–1974* hämtar sin aktualitet. Ett av Lennerheds syften är att problematisera ett historiskt narrativ som bygger på en idé om gradvist historiskt framsteg i form av en enkel riktning mot ökad liberalisering i frågan om abort. Studien har dock flera skärningspunkter som gör den intressant och betydelsefull för medicinhistoria, välfärdsstatsforskning och genushistoria. För Lennerhed är ämnet bekant, eftersom hennes tidigare forskning har behandlat de illegala aborternas historia i

Sverige, RFSU:s historia och sexualdebatten i Sverige på 1960-talet. Lennerhed är dock inte den enda som intresserat sig för ämnet. Svensk aborthistoria har sedan mitten av 1970-talet varit föremål för forskare, men enligt Lennerhed har den tidigare forskningen framförallt behandlat abortpolitiken, inklusive riksdagsdebatter och kvinnorörelsens politiserande av frågan. Till skillnad från denna tidigare forskning vill Lennerhed med sitt bidrag fokusera på det som hon kallar för medikaliseringen av abort och den abortsökande kvinnan under 1900-talet i Sverige. Som Lennerhed skriver så ”kretsar [den här boken] kring kvinnan och psykiatrikeren” (13). Studien utgör därför även ett viktigt bidrag till historisk forskning om medikalisering och därmed om diagnostikens juridiska och politiska betydelse.

Begreppet ”legal abort” använder Lennerhed för att skilja mellan de lagar (1938–1974) som tillät abort under vissa omständigheter beslutade av läkare och Socialstyrelsen (tidigare Medicinalstyrelsen) och de som infördes i Sverige 1975 vilka ger kvinnor bestämmelserätten i frågan och brukar kallas ”fri abort”. Lennerhed vill med sin undersökning visa komplexiteten i de legala aborternas historia och förklarar att ”skälen för att bevilja kvinnor abort skiftade under perioden, och antalet aborter kunde svänga rejält under en och samma lagstiftning” (150). Källmaterialet som ligger till grund för undersökningen består av bland annat abortansökningar till Medicinalstyrelsen/Socialstyrelsen, statliga utredningar i abortfrågan, medicinska avhandlingar, artiklar i *Svenska läkartidningen*, mentalsjukvårdens journaler, Abortrådgivningsbyråns i Göteborg journaler, kvinnorörelsetidskrifter, debattböcker, dagspress (20).

Den lagstiftning som år 1938 legaliserade abort i Sverige utgick ifrån tre övergripande kriterier som i dagligt tal kallades för medicinsk, humanitär eller eugenisk indikation. För dessa krävdes att den abortsökande kvinnan diagnostiserades med någon form av fysisk eller psykisk sjukdom eller åkomma, eller ansågs bära på ärftliga sjukdomar som kunde överföras till fostret. I samband med de nya lagarna avkriminaliserades abort för de abortsökande kvinnorna och ersattes med medikalisering. Med hänvisning till Michel Foucaults teoretiska perspektiv och hans myntande av begreppet psykiatisering studerar Lennerhed psykiatiseringen av abort som en form av medikalisering. Psykiatrin kom nämligen enligt Lennerhed att få en allt större roll i det medicinska perspektiv som låg till grund för abortlagen och praxis kring aborter under perioden. Psykiska diagnoser kom med tiden att användas såväl i argumentation för bifall och avslag av abortansökningar. Medan en diagnos som ”svaghet” kunde bidra till bifall kunde diagnosen ”graviditetsdepression” bidra till att den abortsökande kvinnan fick avslag. Förutom det av Foucault influerade perspektivet använder Lennerhed sig även av sociologen Peter Conrads analys av medikalisering. Enligt Conrad har medikalisering dels handlat om fenomen som ansetts avvikande, som

exempelvis homosexualitet och dels om fenomen som ansetts naturliga, såsom barnafödande, och kan därför se olika ut. Gemensamt för medikaliseringssprocesser är dock att medikaliseringen sker via språket bland annat genom användandet av medicinsk terminologi, via institutioner som inkluderar lagstiftande myndigheter och organisationer och i läkares praxis. Lennerhed visar i sin bok tydligt hur detta skedde med abort i Sverige under den legala perioden.

Tidsperioden för den legala aborten sammanfaller också med den tid som brukar kallas folkhemsepokan i svensk historia och Lennerhed belyser hur abortlagar, diagnoser och praxis kring såväl hanterandet av abortansökningar som aborterna själva var präglade av historiskt skiftande välfärdsideal och av rådande kvinnosyn. För att närma sig de skiftande idealen tar Lennerhed bland annat fasta på två brytpunkter då lagen utvidgades, vilka båda föranleddes och följdes av debatter inom läkarkåren och i samhället i övrigt. År 1946 utvidgades lagen för att inkludera en socialmedicinsk indikation, främst i syfte att försöka minska antalet illegala aborter som fortsatt var högt och ansågs bero på sociala faktorer. Trots denna utvidgning sjönk antalet legala aborter under femtioalet och Lennerhed hämtar förklaring i de rådande välfärdsidealerna som karakteriserades bland annat av hemmafruideologin. Detta var ett samhälle som med en aktiv utjämningspolitik, stöd till kvinnor och barn och reformer i sexualupplysning skulle stödja och fostra det goda moderskapet. Höga abortsiffror ansågs vara ett välfärdsstatligt misslyckande, med historikern Gunnel Karlssons ord, ”en skamfläck, ovärdig en välfärdsstat” (Karlsson citerad av Lennerhed, 99). Den andra utvidgningen skedde 1963 då den så kallade fosterskadeindikationen infördes i svensk abortlag. Detta skedde efter en läkemedelsskandal där läkemedlet neurosedyn som rekommenderats till gravida kvinnor visade sig resultera i allvarliga fosterskador. Debatten handlade om barnens förutsedda livsvillkor och hälsa men genomsyrades även den av kvinnosyn och idéer om det goda moderskapet.

Steriliseringspolitiken som praktiserades i Sverige från 1930-talet fram till 1970-talet, grundad i den eugeniska rasläran, ses nu som en skamfläck i Sveriges välfärdshistoria. Lennerhed belyser i sin undersökning hur denna ideologi sammanflätas med de legala aborternas historia och problematiserar således ytterligare den ovannämnda enkelriktade liberaliseringsberättelsen. Som tidigare framkommit så introducerade 1938 års abortlagar eugenisk indikation som en grund för beviljande av abort, nästan alltid med villkoret att den abortsökande kvinnan steriliserades. Dessutom kunde aborter, i likhet med steriliseringarna, enligt steriliseringslagen utföras utan samtycke. Lennerhed ställer följaktligen frågan (om än retoriskt) om tvångsaborter utfördes i Sverige, men konstaterar att det ”knappast [är] möjligt att få en fullständig bild av vad som skett” (44).

Kvinnotrubbel. Abort i Sverige 1938–1974 är ett mycket viktigt bidrag till forskningen inom såväl svensk aborthistoria, medicinens och psykiatrins historia, och genus- och välfärdshistoria. Den torde även vara av stort intresse för en bredare icke-akademisk läsekrets, speciellt i ljuset av att abortlagar och aborträtt återigen har hamnat i korselden globalt. Boken är välskriven och flyter bra. Stilen är tydlig även om vissa passager kunde kännas lite råa och uppräknande. Ibland önskade jag ytterligare förklaringar eller bredare idéhistoriska kopplingar, speciellt eftersom materialet och ämnet verkar vara så otroligt rikt på såväl fakta som idéströmningar och som Lennerhed själv är inne på, komplexitet och spänningar.

Valgerður Pálmadóttir
Islands universitet

Den akademiska läxan

Bo Lindberg: *Den akademiska läxan. Om föreläsningens historia*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Historiska serien 36, 2017. 231 s. ISBN 978-91-7402-459-3, inb.

Bo Lindbergs senaste bok handlar obestriddligen om ett centralt akademiskt ämne. Föreläsningens historia och den akademiska institutionens historia följer varandra. Desto mera anmärkningsvärt är det att någon bok om föreläsningens historia inte skrivits tidigare, åtminstone inte på svensk botten och i förvånansvärt ringa utsträckning i den internationella litteraturen.

Platon höll i sin Akademi en föreläsning om ”Det goda” där han delgav sina trogna sina djupaste läror, detta enligt en visserligen omtvistad tradition. Aristoteles till eftervärlden bevarade verk utgörs av föreläsningssanteckningar. Medeltidens universitet grundades kring föreläsningen som central aktivitet. Pierre Abélard berättar utan att generas om det stormiga bifall hans föreläsningar väckte och om det väldiga tilloppet av studenter. Vår egen Christopher Jacob Boström besvarade vid mitten av 1800-talet förebråelser för att ingenting publicera med att framhålla att han ”åtagit sig att vara en levande lärare för den akademiska ungdomen, men aldrig att vara en skrivande lärare för den svenska allmänheten”. En professors uppdrag var att föreläsa, inte att skriva, så kunde man mena även vid denna sena tidpunkt. Ändå har kritiken, som Lindberg visar, ständigt följt föreläsningen i spåren. En av de mest älskade sångerna i Gunnar Wennerbergs *Gluntarna* handlar om hur Glunten somnar under en teologisk föreläsning och med sina snarkningar stör auditoriet. ”Segt som gummi elasticum/fastän hackat och malet”, så beskrivs professors tal med en karaktäristik som inte sällan dyker upp i minnet på åhörare av föreläsningar än i dag.

Alla belackare till trots har föreläsningarna hållit ställningarna. I dag över-svämmar de marknaden i form av youtubeföreläsningar på nätet och alle-handa poddar. Studenterna antecknar lika flitigt som förr om än kanske på en laptop snarare än i en anteckningsbok. Detta senare ger upphov till en viss oro. Vad kommer att finnas kvar av dagens elektroniska anteckningar? Lindbergs källmaterial till boken består till stor del av föreläsningsanteckningar, som i stor myckenhet finns bevarade i svenska liksom i utländska arkiv. Ibland kom sådana anteckningar, antingen studenters anteckningar eller lärarens manuskript, att ges ut av trycket. Erik Gustaf Geijer, C. J. Boström, Axel Hägerström och många andra har postumt berikat den lärda litteraturen med utgivna föreläsningar. Liknande kan sägas om exempelvis Aristoteles, Hegel och Michel Foucault.

Föreläsningen lämpar sig för ett systematiskt och något så när lättillgängligt framställningssätt. Det kan ifrågasättas om den som skriftställare ytterst svårforcerade Hegel skulle ha fått det stora inflytande han faktiskt fick om inte hans lärjungar efter hans död givit ut hans föreläsningar. Lindberg ger struktur åt sin framställning av den svenska föreläsningens historia genom en kronologi från senmedeltiden till massuniversitetet men också genom en tematisk diskussion kring ”föreläsning och pedagogik”, ”föreläsning och retorik” med mera. Föreläsningens språk – latin? svenska? engelska? – blir föremål för uppmärksamhet liksom föreläsningarnas roll inom olika ämnen och discipliner, föreläsningens tematisering i den universitetspedagogiska litteraturen och mycket annat.

Det stora värdet med Lindbergs bok är att han systematiserar och problematiserar sådant som oftast bara uppmärksammas och kommenteras i förbigående i en framställning som handlar om något annat. Här får man ämnet ”föreläsning” utbrett för blicken på ett överskådligt och stimulerande sätt. Genrens vitalitet också i den omedelbara samtiden påminner oss om dess förtjänster trots all småaktig kritik genom årtusendena. Konsten att hålla uppmärksamheten koncentrerad under en längre tid kring en muntlig utredning är – trots Gluntens malör – en betydelsefull konst, innanför liksom utanför universitetsvärlden. Kanske är den i dag mindre självklar men just därför viktigare än någonsin. Läser man med detta i minnet så kan man hos Bo Lindbergs bok finna inte bara ett akademiskt intresse utan en läxa för livet.

Svante Nordin

Lunds universitet

Miracula insectorum

Carl von Linné [utg. Ingela Pehrson Berger]: *Miracula insectorum*. Uppsala: Bibliotheca Neolatina Upsaliensis 10, 2018. 160 s. ISBN 978-91-9822-649-2, hft.

Den 11 november 1752 presiderade Linné vid en disputation i Uppsala om mirakler hos insekterna. Den till innehållet entomologiska exercitiedissertationen *Miracula insectorum* försvarades av dalkarlen Gabriel Emanuel Avelin, son till en postmästare i Avesta. Avelin gjorde ingen karriär som naturalhistoriker, utan slutade som auditör (biträdande militärjurist) vid armén i Pommern. Avhandlingen kom i nya utgåvor 1756 och 1787, översattes till tyska 1757 och delvis till engelska 1781. Först nu har den kommit i svensk översättning, med inledning och kommentarer av Ingela Pehrson Berger. Den ingår i den förträffliga serien av nylatinska texter under redaktion av Peter Sjökvist och Krister Östlund vid Uppsala universitetsbibliotek. Tidigare har i serien utgivits bland annat Nils Rosén von Rosensteins *Hur blir man läkare?*, Thomas Bartholins *De nihilo medico* och Anders Celsius *Om existensen av flera världar*, sammanlagt tio volymer hittills. Genom översättningar av nylatinska texter tillgängliggörs nu ett tidigmodernt material som annars hade för många blivit förbisett.

Avhandlingen *Miracula insectorum* handlar som sagt om mirakler, till temat påminnande om Linnés berömda presidietal i Vetenskapsakademien 1739, ”Tal om märkvärdigheter uti insekterna”. Visserligen utmärks inte avhandlingen av samma lustfyllda retoriska elegans som presidietalet, men väl samma förundran och beundran inför insekternas fantastiska underverk. Här var det väl snarast Avelin som skulle visa upp sin muntliga retoriska skicklighet, inte Linné själv. ”Insekter” ska vidare i detta sammanhang förstås i bredare bemärkelse. Enligt Linnés *Systema naturae* (1758) inbegriper insekterna alla djur som har fler än fyra ben och har ett hårt skal, det vill säga förutom de egentliga insekterna även kräftdjur, spindeldjur och tusenfotingar. Pehrson Berger delger i övrigt rikliga filologiska och vetenskaps-historiska kommentarer och entomologiska preciseringar. Bifogad finns en tabell över arter som nämns i avhandlingen med sina moderna motsvarigheter.

Miracula insectorum består av fem paragrafer eller kapitel. I de två första diskuterar Linné begreppet ”miraculum” och vad det i själva verket står för. Linné definierar mirakler som ”ting eller händelser som faktiskt har observerats men som tycks strida mot naturens ordning eftersom deras naturliga orsaker är okända.” (23) Som exempel ger han bland annat magnetism och elektricitet. Men det som tycks för oss vara oförklarliga mirakel är i själva verket bara ett utslag av vår bristande kunskap, ”ju mer insatta vi är i natur-

vetenskap och naturkunskap, desto mindre godtrogna och smittade av vidskeplighet blir vi.” (25) Vidskepelse är alltså, i upplysningstidens anda, ett uttryck för okunskap om de verkliga orsakerna. Människors vidskepelse orsakas helt enkelt av avsaknaden av sann kunskap. Mirakler är för Linné inte skrämmande förebud om kommande olyckor, som i det föregående tidevarvets magiska, astrologiska tänkande. När Linné talar om mirakler handlar det i stället om uttryck för den gudomliga skapelsens skönhet och ändamålsenlighet. Vi förbiser ofta dessa mirakler i vår vardag, menar han. Det vi dagligen ser undgår vår förundran, medan ju sällsyntare tingen är, desto större blir vår förundran.

Linné ger sig sedan i kast med att framvisa dessa förunderliga mirakler i insekternas värld. Först förklarar han, i tredje kapitlet, hur olika vidskepliga antaganden om insekter i själva verket har sina naturliga orsaker. I fjärde kapitlet beskriver han ”äkta insektsmirakler” (47), som gallbildningar på insekternas värdväxter, det vill säga det förunderliga som sker när insekter orsakar förändringar hos växterna och skapar former som skiljer sig från de som i normala fall är bestämda av naturens lagar. I femte kapitlet avslutar han avhandlingen med att framvisa insekternas beundransvärda och förunderliga förmågor och levnadssätt, som i binas samhällsliv, getingarnas familj, myrornas levnadssätt, självlysande insekter och silkesmaskens metamorfoser. Disputationsakten började nu lida mot sitt slut: ”Dagen skulle förr ta slut än exemplen, om jag efter att grundligt ha utforskat mängder av insekter skulle beskriva allt mirakulöst hos dem, något som varken min obetydliga begåvning eller dessa få sidor skulle förslå till.” (65) Den ödmjuka formuleringen om ”min obetydliga begåvning” syftar retoriskt säkerligen inte på författaren till avhandlingen, utan på respondenten.

David Dunér

Lunds universitet

Kunskap och kemisk industri i 1800-talets Sverige

Anders Lundgren: *Kunskap och kemisk industri i 1800-talets Sverige*. Lund: Arkiv förlag, 2017. 397 s. ISBN 978-91-7924-286-2, inb.

Bilden på bokens omslag visar insidan av Skånska superfosfat- och svavelsyre-fabriksaktiebolagets anläggning i Limhamn, uppförd 1904. Det ser primitivt ut. En dammig trälada med naket bjälklag, något som liknar jordhögar men nog är kemikalier, några arbetare uppställda i bakgrunden, en ölfaska på golvet. Fotografiet illustrerar väl den tes som Lundgren för fram: I dessa miljöer var vetenskapen avlägsen. Akademisk forskning hade begränsad betydelse för den kemiska industrins uppsving under 1800-talet. Branschens

ekonomiska utveckling drevs i stället fram av mer praktiktäna kunskaper. *Kunskap och kemisk industri i 1800-talets Sverige* syftar till att studera dessa.

Undersökningen är avgränsad till perioden mellan 1800-talets mitt och 1900-talets början. Fem av bokens sju empiriska kapitel behandlar den kemiska industrins framväxt i Sverige och fokuserar på kunskaper om tillverkning av svavelsyra, konstgödsel, papper och pappersmassa samt elektrokemisk industri. De återstående empiriska kapitlen diskuterar kemisternas utbildning och karriärvägar. Lundgren menar att den teoretiska inriktning som präglade den högre tekniska undervisningen under perioden hade liten inverkan på det praktiska arbetet vid fabriker. Karriärerna belyses med inriktning på konsulterande kemiingenjörer. Studien ger vid handen att den teoretiska kunskap som dessa konsulter företrädde sällan kom till användning inom tillverkningen. Sist i boken finns även en epilög som utifrån empiriska exempel diskuterar vetenskap och teknisk utveckling senare under 1900-talet.

Studien har två framträdande teman. För det första lanserar Lundgren en begreppsapparat som i stället för kategorier såsom vetenskap och teknik utgår från tre distinkta kunskapsformer: *Analytisk kunskap* – hur substanser är sammansatta och hur kemisten når exakt kunskap om dem; *syntetisk kunskap* – hur nya kemiska substanser kan produceras; och *produktionskunskap* – hur kemiska substanser tillverkas i industriell skala. Sistnämnda kunskapsform har en central roll i boken. Produktionskunskapen handlar om de lokala kontexterna, om de tysta färdigheterna, känsla och blick för kemisk tillverkning. För det andra uppehåller sig boken vid den ”linjära modellen”, föreställningen att industriell framgång ytterst drivs fram av vetenskapens landvinningar, att teknik blott är ”tillämpad vetenskap” (19). Framställningen tar här spjärn mot ett uttalande av Svante Arrhenius från 1919 som framhöll att kemisk vetenskap ”ligger till grund för nutidens materiella kultur” (9). Boken vill visa att kemisk praktik inte alls var beroende av teori. Produktionskunskapen var en självständig och central kraft i den kemiska industrins tillväxt. ”Sådan skapades inte på laboratorier eller försöksstationer, inte heller i skolor eller via läsning, utan vid arbete i full skala på plats” (268).

Begreppsapparaten är en av bokens stora förtjänster, urskiljandet av produktionskunskap i synnerhet. Kanske hade diskussionen berikats av en fördjupad dialog med tidigare begreppsförslag – Joel Mokyr’s ”prescriptive knowledge” eller Monte Calverts ”shop culture” för att nämna ett par. Och kanske skapar Lundgren en alltför snäv kategori när vetenskap definieras som ”kunskap producerad vid universitet eller andra akademiska institutioner” (28). Oavsett demonstrerar boken att praktiktäna kunskaper utgör ett viktigt kapitel i den industriella epokens historia. Lundgren förklarar avsaknaden av tidigare vetenskapshistoriska studier om industriell kunskap med att fabriker har setts som skitiga och lägre stående i förhållande till

akademisk vetenskap. Här kan tilläggas att de industriella miljöerna också är synnerligen svåra att studera – tyst och lokal kunskap tenderar att efterlämna få källdokument jämfört med offentligt bedriven vetenskap. Lundgrens studie har växt fram genom ett ”långvarigt umgänge” (27) med ett omfattande material hämtat ur företagsarkiv, personarkiv och facktidskrifter. Det märks. Den empiriska undersökningen övertygar och imponerar.

Diskussionen om den linjära modellen väcker dock frågor som inte besvaras fullt ut. Lundgren drar slutsatsen att den kemiska industrin ”utvecklades tack vare lokal kunskap” – ”inte tack vare vetenskaplig kemisk kunskap” (262). 1800-talets kemiska industri må ha varit hantverksmässig, men hade den kunnat bedrivas framgångsrikt utan teoretiska upptäckter som gjorts på andra platser eller längre tillbaka i tid? Boken beskriver flera industriella tillverkningsprocesser som bottnade i akademisk vetenskap, Joseph Louis Gay-Lussacs blykammarmetod för framställning av svavelsyra exempelvis. Lundgren menar att rönen inte blev användbara förrän personer ”med sitt kunnande bidragit till att förverkliga dem” (67). Detta är säkert riktigt men omkullkastar egentligen inte föreställningen om att vetenskaplig teori möjliggjorde framgången. Och om Arrhenius elektrolytiska dissociationsteori anger Lundgren att den knappast hade något ”avgörande inflytande” för den elektrokemiska industrin, men tillägger att teorin ändå ”influerade” utvecklingsarbetet på fabrikerna (173). Hade Arrhenius rätt trots allt när han talade om vetenskapens betydelse för materiell utveckling? Ett klargörande svar skulle kräva historisk metod som mer systematiskt undersöker kausala samband och jämför dessa med den linjära modellens antaganden.

Sammanfattningsvis är *Kunskap och kemisk industri i 1800-talets Sverige* ett mycket välkommet bidrag. Frågeställningarna om den linjära modellen hade kunnat tonas ned till förmån för en mer ingående diskussion om vetenskapsmännens yrkesarbete under den industriella epoken – Steven Shapins *The scientific life* (2008) saknas exempelvis i litteraturlistan. För Lundgren beskriver både pedagogiskt och medryckande en form av vetenskapligt arbete som är underutforskad inom vetenskapshistoria, inte bara i ett svenskt sammanhang. Privata företag har sedan länge stått för en stor andel av den vetenskapliga kunskapsproduktionen och det finns därför goda skäl att studera industrin som självständig och aktiv kunskapsmiljö snarare än passiv mottagare av akademisk vetenskap. Vi vet ganska lite om vetenskapen i dessa sammanhang, men nu vet vi mer. Bokens kunniga beskrivning av produktionskunskapen och dess ekonomiska betydelse kommer förhoppningsvis ge inspiration och vägledning för vetenskapshistoriska studier av andra industriella områden.

Ingemar Pettersson

Uppsala universitet

Sveriges första globala århundrade

Leos Müller: *Sveriges första globala århundrade. En 1700-talshistoria*. Stockholm: Dialogos Förlag, 2018. 256 s. ISBN 978-91-7504-338-8, inb.

Varför är 1700-talet historiens första globala århundrade? Med denna fråga inleder Leos Müller sin bok med titeln *Sveriges första globala århundrade. En 1700-talshistoria*, utgiven på Dialogos förlag. För att besvara frågan tar Müller med sin läsare på en lång resa över världshaven, under svensk flagg. Boken vänder sig till den historieintresserade allmänheten men skulle även fungera bra till en introduktionskurs i Sveriges globalhistoria. Ambitionen är att presentera en ny bild av Sveriges 1700-tal baserad på Müllers långvariga forskning, samt att även inkludera den våg av nya studier med globalhistorisk inriktning som producerats under senare år. Trots det senare är det samtidigt tydligt att Müllers intresse för svenska handelshus och statlig handelspolitik tillsammans med hans forskning om svensk neutralitet på många sätt dominerar framställningen.

Müller konstaterar inledningsvis att studiet av 1700-talets globalisering tenderar att domineras av det ekonomiska perspektivet, vilket ter sig något förenklat enligt Müller. Som alternativ föreslås därför tre kompletterande perspektiv, eller snarare narrativa grepp. Med detta menas att boken är en berättelse om varor, människor och politik. Detta betyder dock inte att framställningen så mycket drivs fram av en berättelse. Snarare bygger bokens tematiska rubriker på en ekonomihistorisk terminologi med ord som återexport, monopolkompani, superkargörer och distributionsnätverk. I grund och botten rör det sig därför om en svensk 1700-talshistoria med fokus på varubyten, konsumtion och handelspolitiska strategier i Medelhavet, Indiska Oceanen och Atlanten. Detta förtar på intet sätt att det rör sig om en mycket visuellt aptitlig, välskriven och lättbegriplig framställning.

Studien struktureras utifrån sex tematiska kapitel som fångar upp svensk närvaro i de tre ovan nämnda havsregionerna. Den atlantiska världen är platsen för första kapitlet och temat rör konsumtion och kolonialhandels konsekvenser i 1700-talssvenskens vardag. Världen kommer till Sverige via kaffe, te och socker – vilka utgjorde de viktigaste kolonialvarorna. Därutöver konsumerades tobak och asiatiska kryddor. Siden, bomullstyger och färger från tropiska länder gav även färg till svenskens kläder. Müller lyfter fram konflikten mellan olika intressen rörande import och konsumtion av kolonialvaror i Sverige och huruvida den var nyttig för svensk handelspolitik. Grundandet av Ostindiska kompaniet blev exempelvis särskilt omdebatterat i denna situation. Sammantaget ger kapitlet en klagörande inblick i den svenska konsumtionsrevolutionen, inte minst gällande kaffet och dess koppling till den atlantiska ekonomin.

Kapitel två presenterar den svenska maritima närvaron i Medelhavet. Jakten på billigt salt var den främsta drivkraften som resulterade i att den svenska handelsflottan uppskattades vara den femte största i världen i slutet av 1700-talet. Den så kallade trampsjöfarten beskrivs som typisk för Medelhavet, en handel mellan olika hamnar som också blev lång mer lyckosam än den misslyckade satsningen på det i historieskrivningen närmast bortglömda svenska Levantiska kompaniet. För svensk handel utgjorde Medelhavsvärlden både en konfliktyta och en plats för samarbeten, inte minst med de så kallade kaparstaterna i Nordafrika. Undertecknads upptäckt att svenska handelsskepp bland annat samarbetade i transporter av afrikanska slavar omnämns bland annat. Kapitel tre behandlar det välkända Ostindiska kompaniet. Müller beskriver kompaniet som en fascinerande illustration av tidens merkantilistiska ideal och på den enorma gråzon där stora delar av den globala handeln rörde sig i. Studiens ekonomihistoriska slagsida framkommer här tydligt genom diskussionen om vad ett monopolkompani är, samt när det Ostindiska kompaniet placeras i ett komparativt perspektiv rörande de institutionella lösningarna och affärsstrategierna som präglade andra kompanier i Europa.

Bokens baksidestext utlovar inte bara en berättelse om Sveriges plats i 1700-talets världshandel utan även exempel på enskilda människor och deras livsöden i denna värld. Det är framför allt kapitel fyra som bjuder på detta. Fokus ligger på de spikraka karriärvägarna för de två på varandra följande superkargörerna för Ostindiska kompaniet, Jean Abraham Grill (1736–1792) och Michael Grubb (1728–1808). Platsen är Ostasien och Müller lägger särskilt fokus på den institutionella inramningen för handeln i Kanton och Macao, på intressespänningar mellan kompanihandel och privat handel samt på Grill och Grubbs intressanta familjehistorier.

Till 1700-talets globala konsumtionshistoria hör som nämnts te och det något märkliga faktum att den brittiska konsumtionen av te ökade femtonfalt under perioden. Hur Sverige tog plats i denna historia är temat för kapitel fem där en röd tråd utgörs av betydelsen av Ostindiska kompaniets återexport på den internationella marknaden. I redogörelsen för smugglingens organisation lyckas Müller öppna upp riktigt intressanta globalhistoriska perspektiv. Genom smugglingen anas en värld av komplexa nätverk och dess överlappande kopplingar till handelsplatser över flera av de för boken aktuella haven. Det faktum att smugglingen av te till den brittiska marknaden var grunden för svenska kompaniets framgångar placerar kompaniet i ett helt nytt ljus.

Det sista kapitlet har titeln ”Transatlantiska länkar och Sveriges bortglömda neutralitet” och fångar upp mycket av den forskning och debatt som på senare år behandlat Sveriges inblandning i det europeiska koloniala projektet. Saint-Barthélemy och det svenska västindiska kompaniet står i huvudfokus och placeras in i en diskussion om svensk kolonialpolitik, handels-

utbyten och konsulära nätverk. Återigen presenteras intressanta uppgifter om de komplexa omständigheter som formade svensk handel i den internationella tävlan. Inte minst ges en djupare förståelse för det handlingsutrymme som en neutral småstat såväl tillskrevs som valde att utnyttja. Liksom i övriga kapitel lyfter Müller fram hur internationella konflikter mellan de europeiska stormakterna kunde gynna svensk handel.

Boken avrundas i ett slutord med den passande titeln ”1700-talets janus-ansikte” och placerar den ekonomiska utvecklingen i ett politiskt och moraliskt sammanhang. Till de goda sidorna hör globaliseringens spridning av medicinsk kunskap och utbildning i hela världen, liksom tekniska innovationer som förenklat människors vardag. Å andra sidan är det uppenbart att globaliseringen har misslyckats med att fördela den ekonomiska tillväxten på ett rättvist sätt. Boken avslutas också med ett viktigt konstaterande, nämligen att globaliseringsprocessen under 1700-talet måste förstås som en i mångt och mycket ryckig och selektiv process framför en gradvis omvandling av hela världen. Anledning till detta är inte oväntat politikens centrala roll i globaliseringsprocessen.

Müller har på ett förtjänstfullt och pedagogiskt vis förklarat betydelsen av de komplexa ekonomiska processer som präglade och formade perioden, vilket gör hans bok rätt unik sett till nuvarande utbud. Den ger därtill en fingervisning om det ökade intresset i internationell forskning för att lyfta fram betydelsen av mindre aktörer, som Sverige, vilka länge befunnit sig i skuggan av europeiska stormakter som Frankrike och Storbritannien. Tänkbara forskningsfrågor skymtar i flera partier i boken. Müllers studie utgör ett viktigt komplement till en globalhistorisk forskning med utpräglat kulturhistoriskt perspektiv. En sådan forskning har framtiden för sig.

Joachim Östlund

Lunds universitet

Forest governance and management across time

Erland Mårald, Camilla Sandström & Annika Nordin m.fl.: *Forest governance and management across time. Developing a new forest social contract*. Abingdon: Routledge, 2017. 147 s. ISBN 978-1-138-90430-9, inb.

Hur ska naturresursen skog styras och skötas? För ett land som Sverige, vars yta till 70 procent består av skog, har skogsbruk länge varit en central näring. Träet har använts inom allt från uppvärmning, husbyggen och skeppskonstruktioner till framställning av papper, emballage, tändstickor, kläder och diesel. Skogsbruk har dock varit behäftat med ett antal problem. Ett bygger på trädets långsamma mognadsförlopp. Medan råg och sockerbetor sätts, sköts

och skördas inom loppet av ett år tar det sekel för ek och gran att genomgå samma process. Skogsägaren – en privatperson, ett bolag eller en stat – behöver därför planera utifrån omfattande tidsperspektiv och motiveras att anlägga trädbestånd som skördas först av nästföljande generation. Ett annat problem bygger på att markägarens, bolagsdirektörens och jägmästarens ekonomiska intressen i skogslandskapet historiskt har kolliderat med andra gruppers intressen, som naturskydds- och miljöorganisationers värn av orörd natur och biologisk mångfald. Skogens styrning och skötsel är följaktligen en tämligen komplex frågeställning – som givetvis diskuteras och beforskas på skogsvetenskapliga fakulteter världen över. Nu har det utkommit en monografi av intresse för idé- och lärdomshistoriker med miljöhistorisk inriktning – *Forest governance and management across time. Developing a new forest social contract* – som problematiserar nutida skogsbruk med utgångspunkt i framtiden och historien. Huvudförfattare är Erland Mårald, Camilla Sandström och Annika Nordin. Därutöver har ytterligare 14 forskare bidragit. Författarnas och bidragsgivarnas disciplintillhörighet varierar från olika naturvetenskapliga och samhällsvetenskapliga ämnen till historia och idé- och lärdomshistoria. Monografen är en frukt av det tvärvetenskapliga forskningsprogrammet Future Forests, bedrivit 2009–2016 på Sveriges lantbruksuniversitet i samarbetet med Umeå universitet och forskningsinstitutet Skogforsk.

Som skogsintresserad idé- och lärdomshistoriker finner jag monografen i sin helhet intresseväckande, men för *Lychnos*-läsaren är det motiverat att fokusera på dess historiska kvaliteter. Den historiska delen utgörs av tre kapitel, baserade på både primärkällor och litteratur, vilka följer utvecklingen från 1800-tal till nutid. Det första kapitlet tar upp framväxten av svenskt skogsbruk i förhållande till andra former av skogsanvändning såsom svedjebruk, naturskydd och friluftsliv. Det andra behandlar den svenska skogsforskningens och skogsskötselns utveckling samt olika föreställningar om skogen som resurs. Det sista kapitlet diskuterar tre ”sociala kontrakt” – bredare samhälleliga överenskommelser – för skogen vilka, enligt Mårald, Sandström och Nordin et al., har karaktäriserat det svenska skogsbruket. Det första kontraktet växte fram under 1800-talets andra hälft som reaktion på en alltför häftig industrialisering och exploatering som hotade långsiktig och ”uthållig” skogsanvändning. Nästa kontrakt etablerades efter andra världskriget kring idén om ökad rationalisering och produktion som bidrag till välfärdsstatens sociala reformer. Det tredje, ännu rådande, kontraktet tog form på 1990-talet som svar på ökat miljöpolitiskt tryck.

Mårald, Sandström och Nordin et al. utgår från en kritik av det senare sociala kontraktet (t.ex. s. 1–3). Sedan 1990-talet har det till skogsbrukets produktionsmål lagts ett stort antal mål, bland annat om bevarad biologisk mångfald. Författarna är inte kritiska till ambitionen i sig men framhåller

att skogsnäringen eller, som de benämner den, *skogsarenan* har karaktäriserats av ”målinflation”, minskad implementering och ett vidgande gap mellan skogens styrning och faktiska skötsel. Målens mångfaldigande sammanföll nämligen i tid med avreglering och etableringen av mjuk skogsvårdslagstiftning, och vilar således på en slags frivillighet. Här argumenterar Mårald, Sandström och Nordin et al. i stället för ”reflexivt skogsbruk” (*reflexive forestry*) vilket baseras på bland annat historie- och framtidsforskning, dialog mellan olika slags aktörer och lokala speciallösningar. Angreppssättet integrerar kritisk reflektion med den mer handlingsorienterade tradition som historiskt dominerat skogsnäringen. Därigenom menas det ha potential att bearbeta gapet mellan styrning och skötsel och grunda för ett nytt socialt kontrakt.

Mitt omdöme av den historiska delen – som utgör ett av de ben slutsatserna om reflexivt skogsbruk vilar på – är generellt mycket gott. Monografins ärende, att mobilisera historien för en samtida diskussion, medför en översiktlig och bred framställning. Många idéer, praktiker och aktörer har därför fått väljas bort. Jag kan möjligen sakna en tematisering av den historieskrivning som utvecklats inom skogsnäringen från till exempel botanisten Carl Malmströms *Hallands skogar under de senaste 300 åren* (1939) – med tanke på den vikt Mårald, Sandström och Nordin et al. fäster vid historisk forskning för det reflexiva skogsbruket (131 f.). Annars finns inte mycket att anmärka på. Författarna fångar in en mängd historiska teman ur den svenska skogens moderna historia, från skötseltekniker till vetenskapshistoriska och storpolitiska strömningar, i en distinkt struktur. Inte minst framstår begreppet socialt kontrakt som produktivt för att placera in skogsnäringens förändringar i ett större historiskt sammanhang. Med sin rika litteraturlista utgör monografen dessutom en god ingång till aktuell skogshistorisk forskning – ett fält där ett flertal idé- och lärdomshistoriker bidragit. Att få en dylik samlad bild av den svenska skogens förflutna är välkommet.

Jimmy Jönsson

Sveriges lantbruksuniversitet, Umeå

Vetandets världar

Christer Nordlund: *Vetandets världar. Texter om vetenskap, kultur och historia*. Umeå: h:ström – Text & Kultur, 2019. 354 s. ISBN 978-917-327-257-5, hft.

Akademiska genrer är ett artrikt släkte. Avhandlingar, redigerade antologier, tidskriftsartiklar, forskningsmonografier, festskrifter, läroböcker med flera är väletablerade i den lärda trädgården. Något som dock tycks synas allt mer sällan är samlingar av redan publicerade texter av en och samma författare,

buketter med bidrag från olika sammanhang som samsas inom samma pärmar. För några decennier sedan tycktes forskare inom humaniora som appellerade till bredare kretsar då och då komma ut med kollektioner av detta slag. Ofta, får man tro, på anmodan av hugade redaktörer. I dag är det tyvärr inte lika vanligt. Många vill nog se det som ett tecken på vikande konjunkturen för humaniora under senare decennier. Möjligen beror det också på att publiceringshetsen, där endast sakkunniggranskade forskningsartiklar på engelska tycks räknas, sänker incitamenten till att ge ut textsamlingar på svenska. Eller så hindrar Jantelagen. Kanske har också de ökande tekniska möjligheterna att relativt enkelt söka och läsa en författares olika arbeten digitalt inneburit att den här typen av retrospektiva samlingsvolymen lite förlorat sitt värde. Trots detta består innehållet i *Vetandets världar* just av ett antal av Christer Nordlunds publicerade alster, inte sällan från dagspress, som i några enstaka fall också inbegriper artiklar samförfattade med kollegor.

Sammanlagt handlar det om cirka trettio kortare och ibland lite längre texter ordnade i sex teman: bildningsresan, marken, kroppen, kändisarna, bilderna och kunskapspolitiken. Som man nog får räkna med spretar det ännu lite mer än så och vad vissa bidrag har för anknytning till ett visst tema är ibland omöjligt att avgöra. Exempelvis hade nog en essä om prioritetsstriderna kring gensaxen CRISPR/Cas9 som placerats i delen om bilder kunnat passa lika bra under rubrikerna "Kroppen", "Kändisarna" eller varför inte "Kunskapspolitiken". Knappt hälften av texterna är vad man kan kalla extensiva recensioner, resonemang som tar sin utgångspunkt i en specifik bok för att föra ett mer allmänt resonemang snarare än att noggrannare beskriva och värdera innehållet. Andra är mer essäliknande som den om den tidiga endokrinologin. Här finns till och med en mer än femton år gammal intervju med vetenskapshistorieprofessorn i Uppsala, Tore Frängsmyr.

Som synes innehåller boken lite av varje med något för alla och envar, en bredd som väl speglar den typiske idéhistorikerns palett än i dag, specialisering och förändrade meriteringskrav till trots. Det innebär att alla nog kan hitta en personlig favorit, något som överraskar och kittlar mer än annat. Min är en text om snus med karaktär av populariserad projektansökan som samtidigt exemplifierar medicinsk forskning och handelspolitik i skön förening. Nordlund är verkligen ingen Nördlund.

Vad har då texterna gemensamt, författaren förutan, kunde man kanske fråga sig. Jodå, här finns trots allt något sammanhållande, nämligen att beskriva forskning i allmänhet och naturvetenskap i synnerhet som en i grunden "mänsklig aktivitet som drivs av en kombination av intellektuell och materiell kultur" (8). Texterna speglar väl utgångspunkten, att idéhistoria och vetenskapshistoria är både roligt och relevant. Eller mer korrekt, att det är roligt just för att det är relevant. Ämnet är viktigt eftersom det handlar om villkoren för vår tids så kallade kunskapssamhälle. Och även om

budskapet nog känns igen av de flesta av *Lychmos* vetenskapshistoriskt intresserade läsare så är många kapitel läsvärda även för de redan frälsta eftersom de ofta är både välskrivna och associationsrika. Vad man kanske ändå ibland saknar är illustrationer, mest i de fall där fotografier är utgångspunkten eller rent av huvudföremålet, som texten om det kända svartvita fotografiet av James Watson, Francis Crick och deras modellbygge av DNA-spiralen. Ibland blir också tankespåren lite väl många och en del texter hade nog vunnit på större renodling. Men i sammanhanget är detta mer felfinneri som inte solkar huvudintrycket av gedigen populärvetenskap av bästa märke.

Det hela blir förstås inte sämre av att boken är vackert formgiven med en av Helmer Osslunds landskapsmålningar på omslaget och en inlaga som ger en gedigen känsla. Här finns också alfabetiskt ordnade litteraturlistor till de olika texterna för den som vill läsa mer även om det inte kan vara helt lätt för en lekperson att koppla samman en specifik tankegång med rätt referens, i en del fall i det närmaste omöjligt. Något som höjer värdet ytterligare är personregistret i slutet av boken. Även om detta är inte bara är garnityr, utan tillägg som väsentligen höjer läsbarheten, är varken beläggen eller sökbarheten nu det avgörande. I stället är det att förmedla glädjen med idéhistoriska perspektiv på en av vår tids största resursslukare och samhällskraft, nämligen vetenskapen och dess utövare.

Thomas Kaiserfeld
Lunds universitet

History of human genetics

Heike I. Petermann, Peter S. Harper & Susanne Doetz (red.): *History of human genetics. Aspects of its development and global perspectives*. Cham: Springer International Publishing, 2017. 576 s. ISBN 978-3-319-51782-7, inb.

De drygt trettio bidragen i denna mastiga antologi härstammar från en serie internationella workshops, arrangerade mellan 2003 och 2016, där olika aspekter av humangenetikens utveckling och praktiska betydelse ventilerades. Utmärkande för dessa workshops i kölvattnet av Human Genome Project var en önskan att skapa möten och utbyten mellan professionella historiker, bioetiker och forskare och praktiker inom medicin och genetik från olika delar av världen. *History of Human Genetics* består följaktligen av en brokig samling texter. De handlar om allt från epikureisk naturfilosofi, klassisk mendelsk ärftlighetslära och eugenik-relaterad fältforskning till genetisk kartläggning, etiska spörsmål och sentida förhållanden mellan genetik, medicin och politik liksom mellan sjukvård och patienter. Möjligheten att dokumentera humangenetikens historia genom muntliga källor,

utövare såväl som patienter och deras anhöriga, är ett annat område som tas upp. Det är på det viset en utomordentligt rik bok. De flesta bidragen innehåller gedigna historiska och kulturteoretiska analyser, som bidrar till en fördjupad förståelse av detta i grunden komplexa och politiskt spränggladdade kunskapsområde, men det finns också texter som påminner om rena verksamhetsberättelser, som är fulla med teknisk jargong och utan specifika frågeställningar.

Även om det obestriddigen finns ett värde i att låta skilda kompetenser och intressen mötas och krocka är det den vida geografiska spännvidden, bortom den anglosaxiska världen, som utgör bokens främsta styrka. Visserligen ligger tyngdpunkten på de europeiska länderna, samtidigt som exempel från bland annat Asien saknas, men det räcker ändå långt för att belysa betydande skillnader, exempelvis mellan katolska och protestantiska kulturområden, och mellan länder som präglats av liberala, kommunistiska respektive nationalsocialistiska regimer. Detta gäller inte bara varierande institutionella och organisatoriska villkor utan också hållningen till ärftliga faktorer i ett vetenskapligt, medicinskt eller samhällligt perspektiv liksom synen på eugenik som social och/eller medicinsk verksamhet. Därtill har förekomsten av ärftliga sjukdomar inte sällan en geografisk dimension.

Bokens mest konserverade kapitelbukett handlar om genetisk rådgivning i teori och praktik: från dess historiska rötter i en populationsinriktad och bitvis rasistiskt färgad samhällshygienisk rörelse till dess utveckling som klinisk specialitet inom ramen för en individ- och familjecentrerad medicinsk genetik från 1950-talet och framåt; själva uttrycket "genetisk rådgivning" myntades 1947. Här presenteras välgrundade fallstudier från Sverige (av Maria Björkman och Anna Tunlid), Östtyskland, Västtyskland, Tjeckoslovakien, Österrike, Belgien, Grekland, Mexiko och Israel, vilka sammantagna möjliggör intressanta komparationer. Många olika företeelser uppmärksammas, däribland etableringen av tekniker i syfte att upptäcka kromosomavvikelse hos foster (som Downs syndrom) samt abort som en utväg i sådana fall, något som snart blev rutin i bland annat Sverige. En annan praktik som snabbt blev utbredd var så kallade PKU-prov, som inledningsvis infördes för att fånga upp spädbarn som fötts med den sällsynta sjukdomen fenylketonuri men som med genetikens utveckling fått ett allt större potentiellt användningsområde. Avdelningen inbegriper också tänkvärda inlägg om den genetiska rådgivningens värdegrund tillika utmaning: att informera och stödja på en lämplig nivå, utan att varken föreskriva åtgärder eller lämna den diagnostiserade patienten ensam i sitt ofta svåra beslutsfattande.

Det bestående intrycket från dessa studier är att det i många fall är rimligt att tala om en tydlig förändring över tid. Med kanske främst situationen i Frankrike i åtanke sammanfattar medicinhistorikern Jean-Paul Gaudilliere förändringen på följande vis: "Eugenic counselling was about pedigrees,

populations, hygiene, unfit progeny and advice against reproduction. Genetic counselling became a question of genes and metabolism, clinical encounter, patient's demands and hospital infrastructure. The replacement of the former by the latter was a matter of changing science, changing targets, changing organization and changing tools" (568). Samtidigt visar dessa studier att övergången från det ena till det andra, inklusive ett tydligt distansering från ett i flera avseenden mörkt förflutet, var en utdragen process som tog sig delvis olika uttryck i olika länder. Tydligt kunde somliga läkare och forskare som gjort karriär i en rashygienisk tradition före andra världskriget utan större problem därefter fortsätta sina värv i nya miljöer, om än under en ny namnskylt. I Grekland däremot grundades "Hellenistiska samsamfundet för eugenik" så sent som 1953, dock utan rashygieniska övertoner. Granskar man de moderna vårdssystemen för att diagnostisera ärftliga sjukdomar och möjliggöra aborter ska man vidare finna, att det bakom principen om frivilliga val för individen också funnits kalkyler som främjat dessa system på samhällsekonomiska och biopolitiska grunder.

Avslutningsvis kan man konstatera, att humangenetiken och den genetiska rådgivningen under de senaste decennierna främst har använts för att utforska, upptäcka, undvika och hantera genetiskt betingade sjukdomar och vad som uppfattats vara avvikelser från det normala. Huruvida nya gentekniker, som CRISP/Cas9 och dess efterföljare, kommer att leda till generapier som även kan användas i syfte att förbättra och "förädla" fullt friska och normala tillstånd återstår att se. Kanske är vi på väg in i en ny epok där eugenik i ordets klassiska mening faktiskt blir möjlig.

Christer Nordlund
Umeå universitet

Polarforskaren som strandade i Kina

Jan Romgard: *Polarforskaren som strandade i Kina. Johan Gunnar Andersson & de svenska Asienexpeditionerna*. Stockholm: Fri tanke, 2018. 416 s. ISBN 978-91-88589-02-6, inb.

Tiden efter Qingdynastins fall 1911 var ett skede i Kinas historia av inrikespolitisk turbulens, världskrig och japanska krigshot. En rad svenska kinakännare befann sig då i landet, däribland Erik Nyström och Bernhard Karlgren, och snart också den som mer än någon annan kom att bidra till svensk-kinesiskt samarbete inom geologi. I blickpunkten för Jan Romgards bok är geologen och polarforskaren Johan Gunnar Andersson som under 1900-talets första årtionden lyckades bygga upp ett anmärkningsvärt svensk-kinesiskt forskningssamarbete och gjorde flera viktiga paleontologiska,

paleoantropologiska och arkeologiska fynd i Kinas utforskade geologiska lagerföljder. Genom det delvis biografiska upplägget låter framställningen oss följa Anderssons verksamhet i landet, med projekt och utgrävningar, därtill en och annan glimt från privatlivet. Någon gång dyker polarminnen upp, bland annat från den dramatiska övervintringen i en stenhydda vid Hoppets vik i Antarktis 1903, där han och två kamrater samlade växtfossil och livnärde sig på pingvinsoppa. Men någon fullständig biografi är det inte, och är inte heller ämnad som sådan. Hans bakgrund, utbildning, tidigare forskning och polarfärder lämnas mestadels därhän. Fokus ligger i stället på svenskt forskningssamarbete med ett land utanför Europa.

Johan Gunnar Andersson kom till Kina i maj 1914, blev rådgivare till Kinas regering i gruvfrågor, och hade som uppgift att bland annat kartlägga järn- och kolförekomster i det väldiga för industriella syften oexploaterade landet. Redan samma år gör han undersökningar i Västra bergen. På så sätt deltog han i moderniseringen av Kina som ett led i utvecklingen mot ett industriland. Andersson gjorde en stor insats för att bygga upp ett forsknings-samarbete mellan Kina och Sverige för studiet av Kinas naturhistoria. En av Anderssons viktiga insatser var att bygga upp en geologisk undersökning efter svensk modell. Sinologen Jan Romberg har tidigare skrivit avhandlingen *Embracing science. Sino-Swedish collaborations in the field sciences, 1902–1935* (2013). Det är just undersökningen av detta svensk-kinesiska samarbete för industri, forskning och utbildning som också är föreliggande boks främsta behållning. Vetenskapshistoriskt ger den en intressant inblick i det bilaterala forskningssamarbetet som resulterade i en rad upptäckter och fynd av dinosaurier, förmänniskor, målade lerkrukor och stenverktyg från Kinas förhistoria. Det är en begynnande vetenskaplig modernisering av landet som här tecknas mot bakgrund av 1900-talets omvälvande politiska historia. Geologerna balanserar mellan krig och fred, ekonomiska intressen och nationell vetenskaplig prestige-kamp.

År 1915 träffade Andersson en person som kom att bli en av huvudpersonerna i den här historien, Ding Wenjiang, en kinesisk tjänsteman som snabbt kom att stiga i graderna, som blev en progressiv forskningschef och deltog energiskt i debatten. Uppfylld av en stark tro på den moderna vetenskapen verkade han för Kinas modernisering och internationalisering. Med Ding Wenjiang inledde Andersson ett fruktbart samarbete. De lade upp planer tillsammans för en nationell geologisk undersökning, med geologiskt museum och vetenskapliga tidskrifter, och projekt för kartläggningen av Kinas geologi och paleontologi. 1916 sade Andersson upp sig från sin trygga tjänst vid Sveriges geologiska undersökning och etablerade sig nu på allvar i Kina. Han föredrog fältundersökningar – att upptäcka och vara i det fria – framför att tyngas av enahanda skrivbordsjobb på en statlig myndighet. I ett brev från september 1919 skriver han: ”Jag har själv en härlig

tid här ute, lever en naturforskares härliga fria liv och tänker stundom med undran på den tid då jag höll på att bli ett ämbetsmannapetrifikat vid Geologiska Byrån.” (195)

Andersson gav sig tillsammans med kinesiska forskare i kast med att undersöka Kinas naturhistoria, studerade fossila mollusker, ryggradsdjur och spåren av tidiga kulturer. Några av de stora upptäckterna vid den här tiden var de första vetenskapligt utgrävda dinosaurierna i Kina, i Shandong, samt arkeologiska utgrävningar i byn Yangshao. I en grotta utanför Zhoukoudian upptäckte österrikaren Otto Zdansky och kinesen Liang Qichao 1926 den så kallade pekingmänniskan som kom att skriva om människans tidiga historia. Men forskningen innebar också motgångar, katastrofala förluster av fossiler, och ett ständigt navigerande i den politiska verkligheten. Geologin och arkeologin lästes in i en nationalistisk förståelse av människans och Kinas historia. Forskningen om pekingmänniskan och Yangshaokulturens ursprung berörde Kinas identitet, om hur de första kulturerna uppstått i Kina, om jordbrukets och metallframställningens uppkomst. Forskningen väckte också nationalistisk kamplust. Några amerikanska forskare vid The Museum of Natural History i New York gav Andersson och hans medarbetare internationell konkurrens om Kinas naturhistoria, vilket ledde till en vetenskaplig kapplopp om människans ursprung i Asien. Av vikt för att kunna genomföra forskning, då som nu, var det ständiga behovet av forskningspengar, att samla in medel för att möta den hårdnande konkurrensen. Här finns också en koppling mellan svensk polarforskning och Kina. Medel för Antarktis utforskning styrdes över till kinaforskningen. Det fanns också vetenskapliga frågor som knöt samman polarvärlden med Kina, frågor kring kontinentaldriftsteorin och klimatförändringarna.

Forskningsarbetet med Kina kom att fortgå i flera decennier och blev framgångsrikt. Sverige blev en världsledande nation inom Asienforskningen. Stockholms högskola, Naturhistoriska riksmuseet och Uppsala universitet involverades i det svensk-kinesiska forskningsarbetet. 1918 kom den förste kinesiske utbytesstudenten i Sverige, Zhou Zanheng, till Stockholm för studier vid Naturhistoriska riksmuseet. Även Ding Wenjiang besökte Sverige, Stockholm och gruvorna i Kiruna och Grängesberg. Johan Gunnar Anderssons verksamhet i Kina, hans liv och arbete speglar samtidens tro på vetenskapen för en bättre framtid, men också en förändring från 1800-talets polarhjältar som drevs fram i nationalistisk anda mot vetenskapliga hjältedåd, till början av en ny tid av långsiktiga, internationella vetenskapliga samarbeten.

David Dunér

Lunds universitet

Being with the dead

Hans Ruin: *Being with the dead. Burial, ancestral politics, and the roots of historical consciousness*. Stanford CA: Stanford University Press, 2018. 249 p. ISBN 978-1-5036-0776-7, hft.

Ärendet är storslaget men genomförandet försiktigt och rigoröst i Hans Ruins studie om förhållandet mellan de döda och de levande. Ruin, professor i filosofi vid Södertörns högskola, har i ett flertal verk ägnat sig åt den fenomenologiska traditionen, men också åt frågan om historievetenskapens filosofiska grundvalar. I *Being with the Dead* sammanfattas hans senaste års vetenskapliga verksamhet, intimt förknippat med forskningsprogrammet "Time, Memory, and Representation", i ett verk som i mycket vilar på Martin Heideggers tänkande. Med ett uttryck lånat från *Sein und Zeit*, "Mitsein mit dem Toten" (medvaro med den döde) ställer Ruin sin forskningsfråga: vad innebär det att vår tillvaro inte bara riktas mot framtiden utan även vänder sig bakåt mot det förgångna och att vi därför lever lika mycket med de döda som med de levande? Faktum är att Ruin redan 1994 i sin avhandling *Enigmatic Origins. Tracing the Theme of Historicity through Heidegger's Works* diskuterade uttrycket "Mitsein mit dem Toten". Nu tjugofem år senare prövas denna grundtanke, att vi lever lika mycket med de döda som med de levande, genom en detaljerad genomgång av filosofiskt, antropologiskt och arkeologiskt material i sju kapitel.

Det första kapitlet är en analys av filosofer som G. W. F. Hegel, Jacques Derrida och Jan Patočka; det andra studerar antropologiska teorier om begravningsriter; i det tredje kapitlet undersöks förfädersdyrkan; det fjärde belyser frågan om så kallad nekropolitik; det femte kapitlet granskar arkeologins möjlighetsbetingelse som en "bensusets hermeneutik"; det sjätte pendlar mellan att vara ett minutiöst resonemang om Odysseus resa till Hades och en analys av moderna historieperspektiv; det avslutande, sjunde kapitlet undersöker egyptisk döds kult och granskar kritiskt tankegången att modernitetens människa har förlorat kontakten med de döda.

Det gemensamma för materialet som undersöks är således tematiseringen av de levandes relation till de döda och boken bryter tydligast ny mark när Ruin undersöker icke-filosofiskt material. Då blir det uppenbart att studien syftar till något så ambitiöst som att utveckla en sekulär, transkulturell och ontologisk teori om vad det innebär att människor i skilda historiska sammanhang står i en relation till det förgångna. Läst på det sättet är Ruins bok inte en idéhistorisk studie utan just en filosofisk teori om de levandes relation till de döda. Den här teorin får emellertid åtminstone tre konsekvenser för den vetenskapliga diskussionen om historien som sådan.

Den första konsekvensen är ontologisk. Livets ändlighet medför av nöd-

vändighet att historiens grundbetingelse är vår relation till de döda och därmed till den värld som en gång var. Detta innebär, menar Ruin, att varje arkeologiskt och historiskt arbete implicerar något inte sällan otänkt – för att använda ett heideggerskt begrepp om en sorts omedveten tankegång – om det förgångnas efterliv. Det är detta otänkta som Ruin undersöker genom att luckra upp gränsen mellan nuet och det förgångna och visa hur de levande och de döda är sammanbundna i olika former av gemenskaper.

Den andra konsekvensen är politisk. Ruin lånar begreppet nekropolitik från filosofen Achille Mbembe men vidgar det genom att visa att vårt vardagliga umgänge med de döda inte sällan har en politisk klangbotten. Det är ingen nyhet att nationer och stater bygger sina mytologier på de döda, men då varje liv för Ruin djupast sett är en relation med såväl de döda som de levande kan detta perspektiv inte reduceras till någon politisk konservatism, som till exempel G. K. Chestertons tankegång att traditionen är de dödas demokrati. Varje liv, det må levas i enlighet med någon politisk eller religiös tradition eller ej, står i förhållande till de döda som inte sällan utesluts ur de levandes gemenskap just genom ett okritiskt bevarande av politiska och religiösa traditioner.

Den tredje konsekvensen är mer specifikt modernitetshistorisk. Ruin menar att det bland antropologer, historiker och filosofer så länge ifrågasatta fenomenet med förfädersdyrkan bland så kallade primitiva folk lever vidare långt efter dess påstådda ursprung i den mänskliga kulturens begynnelse och förhistoria. Ruin är därför också tveksam till om vi verkligen bör se den moderna människan som någon som så att säga förlorat kontakten med de döda, vilket exempelvis egyptologen Jan Assmann gör. Enligt Ruin blottlägger inte minst den moderna historievetenskapen en relation till det som en gång har varit som stundtals påminner om äldre kulturers liv med de döda förfäderna. Sociologiskt sett, menar alltså Ruin, har historievetenskapen vid avgörande tillfällen en existentiell grundstruktur som liknar äldre former av förfädersdyrkan, och mer generellt uppenbarar sig de dödas relation till de levande i dag fortfarande i frågorna om arv och överlevande.

Sammantaget är *Being with the Dead* en imponerande och vackert skriven studie, som dock kan vara något torr i vissa av bokens mer detaljerade utläggningar. Studiens främsta styrka, försöket att utveckla en generell teori om de levandes relation till de döda, kan också bli dess svaghet. Utan att hemfalla åt en heideggersk egentlighetsjargong bör man ställa frågan om varje historisk relation verkligen är en relation till det som varit och inte, i snävare mening, en relation till de levandes uppfattning av det som varit. Ruin är förstas medveten om denna skillnad, men om en sådan differentiering är möjlig kanske man, exempelvis med Assman, ändå bör fråga sig om inte det Heidegger beskrev som en sorts varaglömska medför en glömska hos många av oss av att det faktiskt fanns människor, levande människor, före oss

och än mer att det, förhoppningsvis, kommer att finnas människor efter oss.

Genom att hävda att vi moderna kan utveckla en sekulär men likväl existentiell relation till de döda blir emellertid Ruins bok något mer än en deskriptiv teori om historiens ontologiska grundvalar. *Being with the Dead* är en sekulär meditation över hur vi i dag, med hjälp av samtida resurser, kan utveckla ett liv som inte enbart gör det möjligt att minnas de döda utan som också ställer oss inför insikten att även vi snart tillhör denna väldiga skara som, åtminstone för vår blick, tycks för evigt försvunna och därför hemsöker historikerna såsom de som en gång var. Med detta sagt öppnar sig också en horisont som jag tycker att det vore intressant om Ruin ville undersöka närmare, och som i denna bok främst diskuteras i sista kapitlet, nämligen frågan om odödlighet och evigt liv. Vad innebär tanken på att de döda helt enkelt har ett annat liv för Heideggers "Mitsein mit dem Toten"? Vad betyder exempelvis tanken på uppståndelsen, Platons teorier om själens odödlighet, eller för den delen samtida transhumanisters förhoppningar om att vi kan avskaffa döden för en ontologi som börjar och slutar med livets ändlighet? Är detta enbart ett nihilistiskt förkastande av denna värld, som Nietzsche och kanske även Heidegger menar? Eller finns det en dold nekropolitik här som antyder att hoppet om ett liv efter döden kan innebära något annat än vår vilja att överleva vår ändlighet i det arv som vi ger till de efterkommande, nämligen hoppet om de dödas förlossning? För, som Walter Benjamin en gång skrev, det är enbart "det hopp om förlossning som vi hyser för alla döda [...] som rättfärdigar odödlighetstron". Tron på odödlighet får "aldrig [...] inspireras av den egna existensen" och därmed, kan vi anta, inte heller av den äregiriga och mänskligt, alltför mänskliga, viljan att leva vidare i de som kommer efter oss.

Mårten Björk

Oxford University

Notiser och meddelanden

Notes and communications

Nya doktorsavhandlingar
inom idé- och lärdomshistoria 2019

Johan Gärdebo: *Environing technology. Swedish satellite remote sensing in the making of environment 1969–2001* (KTH)

Petter Hellström: *Trees of knowledge. Science and the shape of genealogy* (Uppsala)

Jimmy Jönsson: *Den biologiska vändningen. Biologi och skogsvård 1900–1940* (Lund)

Synne Myrebøe: *Kultiveringens politik. Martha Nussbaum, antiken och filosofins praktik* (Umeå)

Idéhistoria på gång 2020

Lärdomshistoriska Samfundet (*Lychnos*) bjuder in till nationell ämneskonferens i idé- och lärdomshistoria på institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, 19–20 november 2020.

Konferensen, som återkommer vart tredje år och som hålls av den institution som förvaltar *Lychnos*, syftar till att vara ett öppet forum för att diskutera och presentera pågående och planerad idéhistorisk forskning.

Alla verksamma idéhistoriker, från doktorander till emeritusprofessorer, är välkomna att medverka, antingen som presentatörer eller enbart som deltagare. I anslutning till konferensen (16–19 november) erbjuds också möjligheten att delta i en doktorandkurs ”Metod och materialitet: Nya perspektiv på idéhistoria”.

Konferensen har inget specifikt tema, men de som vill kan föreslå tematiska sessioner i samband med anmälan. Var och en som deltar med presentation har 30 minuter till sitt förfogande; max 20 minuter för muntlig presentation och resterande tid för diskussion. Deltagare som vill presentera ombeds lämna in en abstract (max 300 ord) senast den 20 augusti 2020. Konferensspråken är svenska, övriga skandinaviska språk och engelska.

Deltagare i konferensen skall vara medlemmar i Lärdomshistoriska samfundet. Om du inte är medlem tecknar du ett medlemskap (300 SEK) i samband med anmälan. I medlemskapet ingår årsboken *Lychnos*, de svenska idé- och lärdomshistorikernas publikationsorgan.

Anmälan till konferensen och doktorandkursen sker på konferensens hemsida <https://konferens.ht.lu.se/idehistoria-pa-gang-2020/> där praktisk information kommer att fortlöpande uppdateras. Frågor om doktorandkursen skickas till professor Thomas Kaiserfeld, thomas.kaiserfeld@kultur.lu.se. Övriga frågor skickas till konferenssekreterare Tove Paulsson Holmberg, tove.paulsson_holmberg@kultur.lu.se.

Tidigare redaktörer

Johan Nordström 1936–1949
Sten Lindroth 1950–1980
Gunnar Eriksson 1980–1990
Karin Johannisson 1990–2000
Sven Widmalm 2000–2006
Bosse Holmqvist 2006–2015
Katarina Leppänen 2016–2018

MEDLEMSKAP & PRENUMERATION

MEMBERSHIP & SUBSCRIPTION

Medlem i Lärdomshistoriska Samfundet erhåller årsboken
Lychnos mot medlemsavgiften. Anmälan om medlemskap
kan göras via hemsidan www.tidskriftenlychnos.se.

© 2019 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-69-0

ISSN 0076-1648

FORMGIVARE & BILDREDAKTÖR

DESIGNER & IMAGE EDITOR

Johan Laserna

TRYCK/PRINT

Bulls Graphics, Halmstad 2019